

OBSERVAȚII PE MARGINEA ORIGINII ȘI DATĂRII OGLINZII CU MARGINEA ÎNGROȘATĂ ȘI MÂNER ÎN FORMĂ DE CUI DIN AȘEZAREA DE EPOCĂ LA TÈNE DE LA POIANA (JUD. GALAȚI)*

Vitalie BÂRCĂ**

Notes on the Origin and Dating of the Mirror with Thickened Rim and Nail-Shaped Handle from the La Tène Period Settlement of Poiana (Galați County)

Abstract. *The article discusses the mirror discovered in the La Tène period settlement of Poiana (Galați County, Romania). It belongs to the type with thickened rim, central disc projection and nail-shaped handle. The specimen, singular in the east-Carpathian space, is the most westerly find of such mirrors. Mirrors of the type emerged in the Sarmatae environment during the end phase of the early Sarmatian period, their period of maximum use dating to the 1st century AD. In the north-Pontic area west of the Don, such artefacts were yielded, with one exception, by graves of the second half of the 1st century to the early 2nd century AD. The item of Poiana, beside other eastern origin artefact categories, reached the east-Carpathian space most likely sometime in the second half of the 1st century AD, however no later than the early 2nd century AD.*

Keywords: *mirrors, Geto-Dacians, Sarmatae, Poiana, east-Carpathian area, north Pontic area.*

Cuvinte-cheie: *oglinzi, geto-daci, sarmați, Poiana, spațiul est-carpatic, spațiul nord-pontic.*

Introducere

La fel ca și în cazul altor categorii de artefacte, oglinzile prezintă un interes deosebit, ele constituind obiecte cu o valoare mai mare decât cea a altor bunuri. Mai mult decât atât, oglinzile, la fel ca și alte categorii de bunuri, furnizează adesea indicii de datare pentru unele complexe arheologice. De asemenea, ele permit, uneori, chiar stabilirea mai exactă a încadrării cronologice a altor categorii de materiale arheologice. Pe de altă parte, utilizarea unor oglinzi după încetarea producției acestora, mai ales în lumea barbară, ne oferă informații și asupra valorii lor, dar și a faptului că nu oricine își permitea să achiziționeze și să dețină astfel de produse.

Oglinzile sunt obiecte care au fost bine cunoscute în cadrul serviciului de toaletă atât în lumea greco-romană, cât și în cea barbară, fiind indispensabile în mai multe medii culturale din Antichitate, pe un spațiu întins. Nu reprezintă o excepție în acest sens nici mediul geto-dacic¹, unde, la fel ca la greci, romani și

* O versiune în limba engleză a acestui studiu a fost publicată în *Journal of Ancient History and Archaeology*, 8/3, 2021, p. 112-134; vezi Bârcă 2021.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România; e-mail: vitalie_barca@yahoo.com.

¹ În paginile studiului folosim sintagma geto-daci ca un model general al tradiției culturale și spirituale (forme ceramice, expresii artistice, monedă, locuri de cult, practici funerare, limbă inter-recognoscibilă, relații sociale etc.) de pe un teritoriu mai vast, pentru a acoperi o serie de aspecte generale ale întregii civilizații getice și dacice din intervalul cronologic cuprins între sec. II a.Chr. – începutul sec. II p.Chr. și nu ca o unitate politică și istorico-socială, și nici ca

alte populații antice, inclusiv din această parte a Europei, aceste obiecte de toaletă au fost frecvent utilizate. Printre oglinzile folosite de geto-daci² regăsim atât oglinzi de proveniență greco-romană, cât și exemplare, chiar dacă și într-un număr mai mic, ce-și au originea și au fost vehiculate în alte medii culturale. Printre acestea din urmă se numără oglinda discoidală cu marginea îngroșată, proeminentă în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din așezarea de la Poiana³ (fig. 1-2), care va face subiectul acestui articol.

Oglinda a fost descoperită în secțiunea N, la adâncimea de 0,60 m⁴, ca urmare a cercetărilor arheologice sistematice efectuate în anul 1987 de către cercetătoarea ieșeană Silvia Teodor. Aceasta a fost descoperită în stare fragmentară, lipsind o parte din corpul ei. La momentul găsirii sale oglinda avea suprafața acoperită cu o patină de culoare neagră-verzuie, care se mai păstrează și astăzi. Aversul piesei este plat, fiind folosit ca oglindă, iar reversul are marginea marcată printr-o bordură lată și îngroșată, de formă semiovală în secțiune, iar în partea centrală a discului o ușoară proeminență. Mânerul, în formă de cui semioval în secțiune, este ușor găurit în capăt. Diametrul oglinzii este de 11 cm, lățimea marginii îngroșate de 1,4-1,5 cm, înălțimea acesteia de 0,6 cm, iar înălțimea proeminenței din partea centrală a discului de 0,51 cm. Mânerul are lungimea de 2,7 cm, iar lățimea maximă de circa 1,1 cm⁵. Oglinda

etnonim. Pentru o analiză amplă, vezi Vulpe 1998; Vulpe 2005; Borangic 2017, p. 239-242, cu toată bibliografia.

² Pentru descoperirile de oglinzi din mediul geto-dacic, vezi Glodariu 1974, p. 84-85, 249-250; Crișan 1978, pl. 123/14; Berciu 1981, p. 50-51, pl. 36/24-25; 38/6; 48/3; Lupu 1989, pl. 27/14-17; Căpitanu 1989, p. 103, fig. 11/1-5; Florea 1993, p. 175, fig. 1/2; Crișan, Ferenczi 1994, p. 387, pl. V/12, 16; VIII/7-8; Ursachi 1995, p. 243-244, pl. 209/27-32, 34-37; 332/27-30; Sîrbu 1996, p. 36, 100, pl. 122/14-15; Rustoiu 1996, p. 169, fig. 107; Teodor *et alii* 1997, p. 30-31, fig. 17/1-18; 18/1-5, 7-9; Bobi 1999, p. 183, pl. CV/11 = CVI/11; CVII/1 = CVI/14; Crișan 2000, p. 141, pl. 111/16-18; Dupoi, Sîrbu 2001, p. 40; Vulpe, Teodor 2003, p. 67, fig. 133/1-18; 134/1-5, 7-9; Sîrbu, Rustoiu 2005, p. 41, fig. 50/10; 61/3; 68/5; Bărbulescu 2014, p. 71, anexa 10, pl. XLIX; LXIV; LXVIII; Schuster, Șerbănescu 2014-2015, cu toată bibliografia.

³ Teodor *et alii* 1997, p. 30-31, 80, cat. nr. 357, fig. 19; Vulpe, Teodor 2003, p. 67, 262, cat. nr. 969, fig. 135.

⁴ Conform adâncimii la care a fost descoperită, oglinda provine din nivelul V de locuire al așezării, datat de către Silvia Teodor în sec. I a.Chr. – mijlocul sec. II p.Chr. (Vulpe, Teodor 2003, p. 20-21). În urma unei analize a descoperirilor pe nivele și din complexe s-a constatat că nivelul V de la Poiana este caracterizat de materiale databile în sec. I p.Chr., mai ales din a doua jumătate a acestuia. Ca urmare a analizei artefactelor din acest nivel, s-a constatat că acesta are două faze (V 1 și V 2), prima aparținând primei jumătăți a sec. I p.Chr., iar cea de-a doua celei de-a doua jumătăți a sec. I – începutul sec. II p.Chr. (Cristescu 2013, p. 134-135).

⁵ În publicațiile unde oglinda a fost menționată, diametrul acesteia figurează ca fiind de 16 cm (Teodor *et alii* 1997, p. 80, cat. nr. 357; Vulpe, Teodor 2003, p. 262, cat. nr. 969). Măsurătorile, o serie de informații tehnice, precum și imaginile ce ilustrează oglinda ne-au fost furnizate de către Radu Ciobotaru, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru promptitudine și pentru sprijinul acordat.

se află în colecția Muzeului de Istorie „Teodor Cincu” din Tecuci (jud. Galați) și are numărul de inventar MT. 5493.

Piesa a fost publicată succint de către Silvia Teodor și colaboratorii săi, la zece ani după ce a fost descoperită⁶. În anul 2003 aceasta a fost republicată, fără alte informații în plus, în studiul monografic *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*⁷, iar recent a fost menționată într-un studiu dedicat oglinzilor din mediul geto-dacic, realizat de către C. Schuster și D. Șerbănescu⁸. În toate cele trei publicații se menționează că oglinda este placată cu argint și că pe revers ar fi avut un decor în relief, reprezentând două personaje într-un cadru circular⁹. Oglinda a fost datată inițial în sec. I a.Chr., iar ulterior în sec. I p.Chr.

Despre oglinzile de la Poiana, printre care și exemplarul supus analizei, s-a afirmat că sunt obiecte de import din zona mediteraneană, cele mai multe fiind de proveniență elenistică¹⁰. Acum două decenii, într-un studiu dedicat pătrunderii sarmaților la Dunărea de Jos și relațiilor acestora cu geto-dacii, pe baza datelor tehnice și a desenului piesei din lucrarea unde aceasta a fost publicată în anul 1997, am atribuit piesa de la Poiana grupei de oglinzi discoidale cu marginea îngroșată, mâner în formă de cui și fără proeminență în partea centrală¹¹ (*tip Khazanov IV*¹²; *Skripkin 4.7*¹³; *Abramova 1*¹⁴; *Marchenko*

⁶ Teodor *et alii* 1997, p. 30-31, 80, cat. nr. 357, fig. 19.

⁷ Vulpe, Teodor 2003, p. 67, 262, cat. nr. 969, fig. 135.

⁸ Schuster, Șerbănescu 2014-2015, p. 89, fig. 2/1.

⁹ Teodor *et alii* 1997, p. 30-31, 80, cat. nr. 357; Vulpe, Teodor 2003, p. 67, 262, cat. nr. 969; Schuster, Șerbănescu 2014-2015, p. 89.

¹⁰ Teodor *et alii* 1997, p. 31; Vulpe, Teodor 2003, p. 67.

¹¹ Bârcă 2002a, p. 69, fig. 13; Bârcă 2002b, p. 114-115, fig. 13. Oglinzile acestui tip au forma unui disc cu marginea îngroșată, iar mânerul în formă de cui, semioval în secțiune, în care se înfigea partea din lemn sau os. Diametrul maxim al acestor oglinzi atinge 20 cm, dar marea majoritate a acestora au diametrul cuprins între 15 și 18 cm. Lungimea părții metalice a mânerului variază între 1,6 și 7,2 cm, dar predomină cele cu o lungime cuprinsă între 3 și 5 cm. Rareori partea centrală a discului este decorată cu o rozetă din șase petale încadrată de două sau trei cercuri concentrice. În legătură cu oglinzile tipului analizat, mai trebuie menționat că ele au aceeași formă și tip de ornament în întreaga lume sarmatică, iar cele mai multe dintre ele provin din mormintele sarmatice din bazinele Donului și Volgăi, regiunea Kuban și teritoriile nord-caucaziene (Ciscaucasia). Pentru descoperirile din aceste teritorii, vezi Moshkova 1963, p. 42-43, pl. 28/8-12, 15, 17, 19; Vinogradov 1963, fig. 15/8, 16, 23; 24/1, 3; Abramova 1983, p. 37, fig. 1/10-11; Abramova 1993, p. 93, fig. 31/1-19; Miroshina, Derzhavin 1988, p. 150, fig. 4/1; Arkheologiya SSSR 1989, pl. 69/35-36; Skripkin 1990, p. 95 (menționează 37 de exemplare), fig. 35/11-14; Marchenko 1996, p. 21, fig. 42/11; 50/7; 57/9; 62/13; 86/11; 88/4; 96/8; 98/5; Glebov 2019, p. 87-88 (menționează 55 de exemplare în regiunea Donului de Jos), fig. 2-3. Pentru descoperirile din mediul sarmatic nord-pontic de la vest de Don, vezi Bârcă 2006a, p. 91-93, fig. 12/2; 14/6; 27/1; 33/1; 43/4; Bârcă, Symonenko 2009, p. 73, fig. 19/1-2.

¹² Khazanov 1963, p. 62, tipul IV, fig. 1/IV.

¹³ Skripkin 1990, p. 95, p. 151, fig. 35/11-14; 44/4.7.

¹⁴ Abramova 1993, p. 93, tipul 1, fig. 31/1-19.

VII¹⁵), foarte frecvente în mediul sarmatic¹⁶. Din punct de vedere cronologic, acestea sunt caracteristice secolelor III-I a.Chr., marea majoritate fiind cu precădere din morminte datate în secolele II-I a.Chr.¹⁷.

Facilitarea accesului la studierea piesei la mai mult de două decenii de la publicarea ei ne-a permis să remarcăm că aceasta nu este placată cu argint, ci realizată dintr-un aliaj de culoare alb-argintie care are proprietatea de a putea fi lustruit, precum și că pe reversul acesteia nu a existat vreun decor în relief pe care ar fi fost redată două personaje. Studierea piesei ne-a permis să constatăm și că oglinda are diametrul mai mic decât s-a afirmat, precum și că în partea centrală a discului aceasta are o proeminență de dimensiuni nu foarte mari. Acest din urmă aspect este un detaliu primordial pentru încadrarea tipologică și pentru datarea oglinzii. Toate aceste elemente și constatări identificate, alături de lățimea și înălțimea marginii, ne-au determinat să supunem analizei această piesă, singulară pe teritoriul României, care de altfel este și cea mai vestică descoperire a unei astfel de oglinzi.

Câteva aspecte legate de originea, răspândirea și datarea oglinzilor cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui

Oglinzile tipului căruia îi aparține piesa de la Poiana au forma unui disc cu marginea îngroșată și rotunjită, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui, semioval în secțiune, turnat odată cu discul ori sudat. Diametrul frecvent al acestor oglinzi este cuprins între 10 și 15 cm, dar se întâlnesc, e drept mai rar, și exemplare cu diametrul ceva mai mare. Lungimea mânerului metalic al acestor oglinzi, care era îmbrăcat de partea din lemn sau os a acestuia, care de regulă nu se mai păstrează în forma sa inițială, variază între 1,2 și 6 cm¹⁸. Deși mult mai rar, în unele morminte sarmatice se întâlnesc și exemplare ce au marginea îngroșată fațetată, acestea fiind atribuite celei de-a doua variantă a oglinzilor acestui tip¹⁹.

¹⁵ Marchenko 1996, p. 21, fig. 4, tipul VII.

¹⁶ Deși foarte rar, astfel de oglinzi au fost descoperite și în mediul scitic târziu (Symonovich 1983, p. 35, 97, pl. XL/2; Dashevskaya 1991, p. 40, pl. 73/7).

¹⁷ Pentru datarea acestor oglinzi, cu toată bibliografia, vezi Khazanov 1963, p. 62-64; Moshkova 1963, p. 42-43, grupa II, tipul 3; Abramova 1983, p. 34-39, fig. 1; Abramova 1993, p. 93, 95; Skripkin 1990, p. 150-151; Skripkin, Klepikov 2004, p. 97-99, fig. 2/3; 4/25-30; Marchenko 1996, p. 21; Bârcă 2006a, p. 91-93, fig. 12/2; 14/6; 27/1; 33/1; 43/4; Glebov 2019, p. 87-88, grupa 2, fig. 2-3.

¹⁸ Khazanov 1963, p. 64-65, fig. 1/tip VIII; 3/5; Skripkin 1990, p. 95, fig. 36/5-10; Marchenko 1996, p. 22, fig. 4/tip VIII, varianta 1; 78/3; Simonenko 2003, p. 48-49, fig. 2/1-3; Glukhov 2005, p. 15, fig. 7/4, 6-8; 8/2; Mineeva, Skripkin 2005, p. 51-53, fig. 1; Bârcă 2006c, p. 151-152; Bârcă, Symonenko 2009, p. 172-173; Glebov 2019, p. 88, fig. 4/1-3.

¹⁹ Skripkin 1990, p. 95, fig. 36/11-12; Marchenko 1996, p. 22, fig. 4/tip VIII, varianta 2; 78/3; Glukhov 2005, p. 15, fig. 9/1. Vezi și Glebov 2019, p. 88, fig. 4/4.

Unii dintre primii cercetători care și-au exprimat opinia în legătură cu originea și prezența acestora în mediul sarmatic au fost P. Rau și M. I. Rostovtsev. Primul a pus apariția acestor oglinzi în mediul sarmatic din zona Volgăi de Jos pe seama influențelor cauzaziene²⁰, iar cel de-al doilea înclina spre un impuls din Asia Centrală în proveniența lor²¹.

Analizând toate oglinzile acestui tip cunoscute la acea dată, A. M. Khazanov (tipul VIII în clasificarea sa tipologică) a ajuns la concluzia că acestea își au originea în Orient, unde au apărut pentru prima dată și de unde au ajuns la sarmați la începutul erei creștine, în secolele I-II p.Chr.²². O datare a tuturor oglinzilor cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din mediul sarmatic, în secolele I-II p.Chr. a fost susținută inițial de cercetătoarea M. P. Abramova²³. Într-o lucrare dedicată vestigiilor de perioadă sarmatică din regiunea central-ciscaucaziană, aceeași cercetătoare menționează prezența a două astfel de oglinzi în morminte ce se datează nu mai târziu de sec. I a.Chr.²⁴.

K. F. Smirnov a înclinat și el spre opinia originii estice a oglinzilor acestui tip. Tot el considera că acestea au servit ca prototipuri pentru realizarea oglinzilor sarmatice de acest tip, care au avut o largă răspândire la sarmați și alte popoare din sudul Europei de Est și Asia Centrală în secolele I a.Chr. – I p.Chr.²⁵.

O interpretare apropiată, dar care se deosebește de cea anterioară, asupra acestei probleme este dată de către B. A. Litvinskij, care a remarcat larga răspândire a oglinzilor cu marginea îngroșată și proeminență în partea centrală a discului în Asia Centrală încă din sec. II-I a.Chr. Pe baza numărului mare de astfel de oglinzi descoperite pe teritoriul Bactriei, B. A. Litvinskij propune ca acestea să fie denumite „bactriene”²⁶. Tot el consideră că ele și-au făcut apariția în sec. III a.Chr. ca rezultat al interdependenței tipurilor de oglinzi locale (Asia Mijlocie) cu cele din Orientul Apropiat și Asia Centrală, de unde au ajuns la nomazii din stepe, iar în sud până în India²⁷. Într-o lucrare apărută ceva mai târziu, elaborată în colaborare cu A. V. Sedov, B. A. Litvinskij plasează apariția oglinzilor acestui tip în sec. I a.Chr. în Asia Mijlocie²⁸. Originea acestor artefacte în arealul amintit este susținută în baza unei analize bine argumentate și de către N. G. Gorbunova²⁹.

²⁰ Rau 1927, p. 91.

²¹ Rostovtsev 1918, p. 73.

²² Khazanov 1963, p. 64-65, tipul VIII.

²³ Abramova 1959, p. 65.

²⁴ Abramova 1993, p. 93, tipul 2, fig. 31/25-26.

²⁵ Smirnov 1968, p. 116-121; Skripkin 1990, p. 145.

²⁶ Atribuirea denumirii de oglinzi „bactriene”, acum mai bine de patru decenii, s-a datorat faptului că la acea dată cele mai multe astfel de oglinzi proveneau de pe teritoriul Bactriei (Litvinskij 1971, p. 46; Litvinskij 1978, p. 85).

²⁷ Litvinskij 1971, p. 46.

²⁸ Litvinskij, Sedov 1984, p. 56.

²⁹ Gorbunova 1998, p. 283-296.

Proveniența bactriană a fost pusă la îndoială de către A. M. Mandel'shtam, care presupunea că toate oglinzile din bronz din epoca fierului au aparținut în general nomazilor, precum și că cele descoperite în urma cercetărilor efectuate de el în necropolele bactriene sunt importuri³⁰.

Originea oglinzilor acestui tip a fost abordată în câteva studii de către Yu. A. Zadneprovskij³¹. Acesta a pus la îndoială prioritatea Asiei Mijlocii în ceea ce privește originea acestor oglinzi și conchidea, pe baza răspândirii lor pe un teritoriu foarte întins, că geneza acestora trebuie căutată pentru fiecare regiune în parte³². Zadneprovskij respingea utilizarea termenului „tip bactrian” și remarca larga răspândire a acestor oglinzi din sec. I a.Chr. până în sec. II p.Chr. în stepele de la vest și est de Volga, nordul Caucazului, nordul Iranului, teritoriile din Asia Centrală și de Sud, precum și în Vietnam³³. Același autor conchidea că oglinzile aparținând acestui tip din Asia de Sud (India, Pakistan) au ajuns în aceste teritorii din Asia Centrală prin intermediul nomazilor Yuezhi-Kushan³⁴. În același timp, Zadneprovskij presupune că nomazii din Asia Centrală și sarmații primeau oglinzile acestui tip, alături de alte categorii de artefacte, din centrele meșteșugărești ale statului Kushan³⁵.

A. S. Skripkin consideră că proveniența acestor oglinzi din Asia Centrală este cea mai plauzibilă, fiind de acord astfel cu punctele de vedere ale lui A. M. Khazanov și B. A. Litvinskij, adăugând însă că acestea au putut să se formeze pe baza oglinzilor cu marginea îngroșată, mâner în formă de cui și fără proeminență în centrul discului (*tip Khazanov IV*³⁶; *Skripkin 4.7*³⁷; *Abramova 1*³⁸; *Marchenko VII*³⁹). El mai menționează că există și alte paralele între cultura materială a sarmaților din secolul I p.Chr. și monumentele din Asia Centrală, care sunt, probabil, o mărturie a răspândirii oglinzilor de acest tip din regiunea amintită în stepe⁴⁰.

În studiul monografic din anul 1990, A. S. Skripkin afirmă că aceste oglinzi (tipul 6.7 în clasificarea sa) își fac apariția în mediul sarmatic, în principal, nu mai devreme de începutul sec. I p.Chr. Pe baza descoperirilor de la acea dată el propunea datarea acestora în sec. I – începutul sec. II p.Chr., menționând însă că perioada de maximă utilizare se situează în sec. I p.Chr.⁴¹. Exemplele ce au

³⁰ Mandel'shtam 1975, p. 141.

³¹ Zadneprovskij 1971, p. 133-141; Zadneprovskij 1993, p. 88-92.

³² Zadneprovskij 1971, p. 133-139.

³³ Zadneprovskij 1993, p. 88-92.

³⁴ Zadneprovskij 1971, p. 134-135, 138; Zadneprovskij 1993, p. 91.

³⁵ Zadneprovskij 1993, p. 91-92.

³⁶ Khazanov 1963, p. 62, tipul IV, fig. 1/IV.

³⁷ Skripkin 1990, p. 95, 151, fig. 35/11-14; 44/4.7.

³⁸ Abramova 1993, p. 93, tipul 1, fig. 31/1-19.

³⁹ Marchenko 1996, p. 21, fig. 4, tipul VII.

⁴⁰ Skripkin 1990, p. 152-153.

⁴¹ *Ibidem*, p. 152, 155, fig. 44.

marginea fațetată au fost atribuite de A. S. Skripkin variantei a doua. Ceva mai recent, după ce au fost descoperite mai multe oglinzi aparținând acestui tip în cadrul unor morminte sarmatice cu o datare în secolele II-I a.Chr., A. S. Skripkin alături de O. I. Mineeva, și-a revizuit punctul de vedere, plasând apariția lor în mediul sarmatic într-o perioadă anterioară, cel puțin în secolul I a.Chr.⁴². În opinia aceluiași autor, în regiunea Volga-Don, perioada lor de răspândire maximă se situează în secolul I p.Chr., la finele acestuia ele ieșind din uz⁴³.

Făcând o paranteză, trebuie menționat că două dintre oglinzile invocate de A. S. Skripkin și O. I. Mineeva pentru încadrarea cronologică mai timpurie a pieselor aparținând acestui tip au fost datate, cu mulți ani în urmă, de M. G. Moshkova, în sec. III-II a.Chr. Tot ea preciza că oglinzile cu marginea îngroșată, proeminentă în partea centrală a discului și mâner în formă de cui sunt o prezență firească în mormintele sarmatice de la hotarul sec. I a.Chr. – I p.Chr. și primele două secole p.Chr. din regiunea Volgăi, în special în zona Donului și regiunea Kuban⁴⁴. O datare mai timpurie a acestor oglinzi a fost acceptată și de V. B. Vinogradov și V. A. Petrenko⁴⁵.

Oglinzile cu marginea îngroșată, proeminentă în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din mormintele sarmatice din regiunea Kuban (vezi **fig. 6**) au fost supuse analizei de către I. I. Marchenko⁴⁶. Fără a se opri asupra originii acestora, autorul constată că în mediul sarmatic din regiunea menționată acestea au fost utilizate în intervalul cronologic cuprins între hotarul sec. II-I a.Chr. și până la mijlocul sec. I p.Chr., iar cele similare ca formă, dar cu marginea fațetată (*tip Marchenko VIII.2*), în sec. I p.Chr.⁴⁷. În cazul pieselor din regiunea Kuban s-a remarcat faptul că exemplarele mai timpurii au diametrul discului mai mare (16 cm), iar proeminența din partea centrală e slab evidențiată. Grupa principală de astfel de oglinzi este formată din exemplare cu diametrul de 13 cm, cele din prima jumătate a sec. I p.Chr. având diametrul mai mic (10-11 cm), iar toarta sudată⁴⁸.

În studiul monografic dedicat vestigiilor sarmatice din bazinul Donului, V. E. Maksimenko menționa că oglinzile acestui tip sunt caracteristice pentru mormintele sarmatice din etapa finală a perioadei Prohorovka, menționând totodată că acestea au continuat să fie utilizate în perioada sarmatică mijlocie, ieșind definitiv din uz, probabil, la finele sec. I p.Chr.⁴⁹.

⁴² Mineeva, Skripkin 2005, p. 52.

⁴³ *Ibidem*, p. 53.

⁴⁴ Moshkova 1963, p. 42, 43, pl. 28/21-22.

⁴⁵ Vinogradov, Petrenko 1976, p. 45-46.

⁴⁶ Marchenko 1996, p. 22-23, fig. 4/tip VIII.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 23.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Maksimenko 1998, p. 131.

O analiză a acestor oglinzi din complexe funerare sarmatice din interfluviul Volga-Don a fost realizată în două rânduri și de către A. A. Glukhov⁵⁰. La fel ca și A. S. Skripkin și I. I. Marchenko, el atribuie exemplarele similare ca formă, dar cu marginea fațetată, variantei a doua. Perioada de utilizare a acestor oglinzi în spațiul analizat este plasată în sec. I p.Chr., cu precizarea că au fost foarte populare în prima jumătate a acestuia, precum și că la finele sec. I p.Chr. ele dispar din uz. A. A. Glukhov menționează totuși că unele descoperiri cu astfel de oglinzi pot fi datate într-o perioadă mai timpurie⁵¹.

Cea mai recentă analiză privitoare la apariția în mediul sarmatic a oglinzilor cu proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui a fost realizată într-un studiu dedicat oglinzilor din perioada sarmatică timpurie din zona Donului de Jos de către V. P. Glebov⁵². Acesta acceptă termenul de oglinzi de tip „bactrian” și constată, ca urmare a analizei complexelor funerare în care au fost descoperite astfel de obiecte de toaletă, că ele sunt prezente în câteva morminte sarmatice care sunt datate la începutul – prima jumătate a sec. II a.Chr.⁵³. Același autor acceptă, fără a menționa acest lucru, răspândirea maximă a acestor oglinzi în sec. I p.Chr., recunoscând totodată că în mediul sarmatic exemplarele cu marginea fațetată sunt datate în sec. I p.Chr.⁵⁴.

Oglinzile acestui tip din mormintele sarmatice de pe teritoriul Ucrainei (spațiul nord și nord-vest pontic) au fost supuse analizei de către O. V. Symonenko. Astfel, într-un studiu dedicat elementelor chinezești și celor din Asia Centrală găsite în mediul sarmatic nord-pontic de la vest de Don, reputatul cercetător kievean enunță că oglinzile cu proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui își au originea în Asia Mijlocie⁵⁵. Pătrunderea acestui tip în mediul sarmatic este pusă de același autor pe seama impulsului estic (alanic) din sec. I p.Chr.⁵⁶, menționând totodată că în spațiul nord și nord-vest pontic acestea provin din morminte cu trăsături estice pronunțate aparținând „valului estic” din a doua jumătate a sec. I – prima jumătate a sec. II p.Chr.⁵⁷. Asemănarea oglinzilor din cadrul mormintelor din tumulii Nogajchik

⁵⁰ Glukhov 2003, p. 91-93, 95, fig. 1/tip 6.7, 3/4; 6-8; 4/1-2; 5/6; Glukhov 2005, p. 15, 46-47, fig. 7/4, 6-8; 8/2; 9/1.

⁵¹ Glukhov 2003, p. 93.

⁵² Glebov 2019, p. 88, 89-90, fig. 4/1-4.

⁵³ *Ibidem*, p. 89.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 90. Inițial, V. P. Glebov și I. A. Gordin au datat mormântul (Г 5, М 7) din necropola de la Pirozhok (Donul de Jos), din care provine, până la ora actuală, singura oglindă cu marginea fațetată, în sec. I a.Chr. (Glebov, Gordin 2006, p. 210).

⁵⁵ Simonenko 2003, p. 48-49. Vezi și Simonenko, Mel'nik 2004, p. 277; Simonenko, Mel'nik 2012, p. 301.

⁵⁶ Simonenko 2003, p. 49; Simonenko 2004, p. 145; Simonenko, Mel'nik 2004, p. 277; Simonenko, Mel'nik 2012, p. 301.

⁵⁷ Simonenko 2003, p. 49; Simonenko 2004, p. 145; Simonenko, Mel'nik 2004, p. 277-278; Simonenko, Mel'nik 2012, p. 301. Vezi și Simonenko 1993, p. 112-113.

(Chervonoe) și Sokolova Mogila (Kovalevka) cu cele din Bactria indică, în opinia lui O. V. Symonenko, posibilitatea ca acestea să fie importate de acolo.

Nu în ultimul rând, ținem să menționăm și opinia exprimată Yu. Zajtsev și V. Mordvintseva⁵⁸ atunci când supun analizei inventarul funerar și datarea mormântului din tumulul Nogajchik. Cei doi autori afirmă că oglinzile acestui tip continuă dezvoltarea oglinzilor cu marginea îngroșată, mâner în formă de cui și fără proeminență în partea centrală a discului (*tip Kbažanov IV*⁵⁹; *Skripkin 4.7*⁶⁰; *Abramova 1*⁶¹; *Marchenko VII*⁶²) și că este greu de crezut că acestea sunt importuri din Bactria. Pe baza diametrului mare și a proeminenței centrale slab evidențiate, aceiași cercetători au conchis că oglinda din tumulul Nogajchik aparține perioadei de început a dezvoltării oglinzilor cu marginea îngroșată, mâner în formă de cui și proeminență în partea centrală a discului, indicând perioada de la sfârșitul sec. II – începutul sec. I a.Chr.

În spațiul nord și nord-vest pontic (de pe teritoriul Ucrainei și R. Moldova), oglinzile acestui tip sunt reprezentate la ora actuală doar de șase exemplare. Acestea provin din mormântul de la Troyany⁶³ (**fig. 4/2**), M 3 din tumulul Sokolova Mogila (Kovalevka)⁶⁴ (**fig. 5**), M 9 din tumulul Kamova Mogila (Radionovka)⁶⁵ (**fig. 4/1**), M 18 din tumulul Nogajchik (Chervonoe, Crimeea)⁶⁶, T 2, M 2 de la Primorskoe (Ucraina)⁶⁷ și T 14, M 3 de la Dumeni (R. Moldova)⁶⁸.

Pe baza artefactelor împreună cu care a fost descoperită oglinda⁶⁹ și a datării acestora considerăm că mormântul de la Troyany este datat cândva în

⁵⁸ Zajtsev, Mordvintseva 2003, p. 87; Mordvintseva, Zaitsev 2003.

⁵⁹ Khazanov 1963, p. 62, tipul IV, fig. 1/IV.

⁶⁰ Skripkin 1990, p. 95, 151, fig. 35/11-14, 44/4.7.

⁶¹ Abramova 1993, p. 93, tipul 1, fig. 31/1-19.

⁶² Marchenko 1996, p. 21, fig. 4, tipul VII.

⁶³ Simonenko 2003, p. 48, fig. 2/2; Simonenko 2008, p. 71, cat. nr. 91, pl. 85/2; Simonenko 2011, p. 208; Simonenko, Mel'nik 2012, p. 301; Bârcă 2006, p. 152; Bârcă, Symonenko 2009, p. 172-173.

⁶⁴ Kovpanenko 1986, p. 66-72, 127, fig. 70-73; Simonenko 2003, p. 48, fig. 2/3.

⁶⁵ Simonenko 1993, p. 85-86; Simonenko 2003, p. 48, fig. 2/1; Simonenko 2004, fig. 7/36; Simonenko, Mel'nik 2004, p. 273, fig. 2/7; Simonenko, Mel'nik 2012, p. 297, 301, fig. 2/8; Bârcă, Symonenko 2009, p. 173, fig. 62/5.

⁶⁶ Simonenko 1993, p. 74, 85; Simonenko 2003, p. 48, fig. 2/4; Ščepinskij 1994, p. 93, fig. 3; 11; Zajtsev, Mordvitseva 2003, p. 78-79, fig. 4/11; 13/1.

⁶⁷ Simonenko 2003, p. 48.

⁶⁸ Grosu 1988, p. 86, fig. 4/2; Grosu 1990, p. 62, fig. 12B/3; Grosu 1995, p. 152, fig. 9B/6; Bârcă 2006c, p. 151, 309, fig. 52/2; 186/6; Bârcă, Symonenko 2009, p. 172, fig. 62/6.

⁶⁹ Grosu 1990, p. 61; Simonenko 2008, p. 17, 71, cat. nr. 91.1, pl. 85-87; Simonenko 2011, p. 208, cat. nr. 94; Bârcă, Symonenko 2009, p. 166, 184-185, 188, fig. 60/22; 68/4.

a doua jumătate sec. I p.Chr. – începutul sec. II p.Chr., posibil doar la sfârșitul sec. I – începutul sec. II p.Chr.⁷⁰

Bogatul mormânt din tumulul Sokolova Mogila este datat de cercetători în prima jumătate a sec. I p.Chr.⁷¹, prima jumătate – mijlocul sec. I p.Chr.⁷², mijlocul/al treilea sfert al sec. I p.Chr.⁷³ sau a doua jumătate a sec. I p.Chr.⁷⁴, posibil al treilea sfert sau chiar ultima treime a acestuia⁷⁵.

În a doua jumătate a sec. I p.Chr.⁷⁶ sau la sfârșitul sec. I – începutul sec. II p.Chr.⁷⁷ este datat mormântul din tumulul Kamova Mogila. În mânerul în formă de cui al oglinzii din acest mormânt era fixat un manșon din lemn de formă dreptunghiulară. Pe ambele părți ale oglinzii s-au păstrat urme de țesătură, iar pe locul în care aceasta a fost descoperită era vizibil imprimeul peretelui exterior al carcasei din paie împletite. Deasupra oglinzii a fost fixată o bucată de coajă de mestecăn de formă dreptunghiulară cu orificii pe colțuri și cu urme de țesătură pe interior. Toate acestea indică, în opinia autorilor ce au publicat piesa, că aceasta avea cutia realizată din paie împletite (partea din spate) și coajă de mestecăn (partea din față), ambele părți fiind căptușite pe interior cu țesătură⁷⁸.

Necropola de mici dimensiuni, din cadrul căreia face parte T 2, M 2 Primorskoe, este datată în a doua jumătate a sec. I – începutul sec. II p.Chr.⁷⁹. În acest interval cronologic a fost datat și mormântul nr. 3 din T 14 de la Dumeni⁸⁰, deși o încadrare cronologică la sfârșitul sec. I – începutul sec. II p.Chr. ni se pare astăzi mai plauzibilă. În legătură cu oglinda de la Dumeni, al cărei diametru este de 10 cm, trebuie spus că aceasta nu are mâner în formă de cui⁸¹, la fel ca și piesa din M 57 din necropola Khankal'sk din regiunea central-ciscaucaziană⁸². În cazul

⁷⁰ V. I. Grosu a datat mormântul la sfârșitul sec. I – prima jumătate a sec. II p.Chr. (Grosu 1990, p. 61), iar O. V. Symonenko în a doua jumătate sec. I – începutul sec. II p.Chr. (Simonenko 2001, p. 57; Simonenko 2003, p. 48).

⁷¹ Kovpanenko 1986, p. 127.

⁷² Mordvintseva, Trejster 2007, II, p. 79-81, cat. nr. A250.

⁷³ Simonenko 2003, p. 48; Bârcă 2006c, p. 136; Bârcă 2009, p. 97, 98; Bârcă 2011, p. 10; Bârcă, Symonenko 2009, p. 137, 140, 156.

⁷⁴ Simonenko 2011, p. 43-44.

⁷⁵ Bârcă 2015, p. 41; Bârcă 2019, p. 142.

⁷⁶ Simonenko 2003, p. 48; Simonenko, Mel'nik 2004, p. 275-279.

⁷⁷ Simonenko, Mel'nik 2012, p. 303.

⁷⁸ Simonenko 2003, p. 48; Simonenko, Mel'nik 2004, p. 273; Simonenko, Mel'nik 2012, p. 297.

⁷⁹ Simonenko 2003, p. 48.

⁸⁰ Bârcă 2006c, p. 151, 309, 480. V. I. Grosu a datat T 14, M 3 de la Dumeni în sec. I – începutul sec. II p.Chr. (Grosu 1988, p. 86) sau în sec. I-II p.Chr. (Grosu 1995, p. 152).

⁸¹ Este posibil ca oglinda de la Dumeni să fi avut mânerul prins prin sudare, care la un moment dat să se fi rupt, fapt ce ar putea explica lipsa acestuia.

⁸² Abramova 1993, p. 93, fig. 31/25.

mormântului de la Dumeni se remarcă și o cană ceramică modelată cu mâna, cu toartă zoomorfă reprezentând un mistreț⁸³.

În ceea ce privește oglinda găsită în mormântul din tumulul Nogajchik, ținem să menționăm că bogatul inventar funerar din cadrul acestuia indică o datare ceva mai timpurie de prima jumătate a sec. I p.Chr.⁸⁴, precum și că marginea îngroșată a oglinzii este decorată cu proeminențe semisferice, fapt ce o deosebește de restul oglinzilor acestui tip.

Câteva considerații finale

Ținând cont de realitățile arheologice, în stadiul actual al cunoștințelor se poate conchide că primele oglinzi cu marginea îngroșată, proeminentă în partea centrală a discului și mâner în formă de cui și-au făcut apariția în mediul sarmatic din teritoriile de la est de Don și Volga, în etapa finală a perioadei sarmatice timpurii, fiind cunoscute în cadrul unor morminte din sec. II-I a.Chr. Perioada de maximă utilizare a acestor oglinzi în lumea sarmatică se situează în sec. I p.Chr., către finele acestuia ele ieșind din uz în regiunea Volga-Don. Pentru spațiul nord-pontic de la vest de Don, descoperirile indică o utilizare a acestor artefacte până la începutul sec. II p.Chr., mormintele din cadrul cărora fac parte datând, cu o singură excepție, din a doua jumătate a sec. I – începutul sec. II p.Chr.

⁸³ Vasele ceramice cu toarte zoomorfe se răspândesc în lumea sarmatică începând cu sec. I p.Chr. (Skripkin 1990, p. 207). Tipologic și după maniera de executare, această categorie de vase sarmatice are analogii apropiate în complexul ceramic din Asia Centrală. B. A. Litvinskij pune existența toartelor zoomorfe de pe ceramica din Asia Centrală și cea sarmatică pe seama răspândirii acelorși manifestări religioase, printre care un rol important îl ocupa cultul lui *farnab* (Litvinskij 1968, p. 109-111). Se consideră că acest cult, legat de zoroastrism, s-a format, cel mai probabil, în Asia Centrală, iar începutul sec. I p.Chr. este etapa de debut a răspândirii lui în mediul sarmatic (Skripkin 1990, p. 208). Pentru o serie de descoperiri de vase metalice și din lemn cu toarte zoomorfe din mediul sarmatic, vezi Kurchatov, Bubulici 2003, p. 300-301; Korol'kova 2003; Mordvintseva, Trejster 2007, I, p. 47-48; Demidenko 2008, p. 21-23; Bezuglov *et alii* 2009, p. 62, 79-80; Zasetkaya 2011, p. 160-195; Krivosheev 2020; Bârcă 2006c, p. 162-164, 178-179; Bârcă 2012; Bârcă 2020a, p. 84-85.

⁸⁴ Pentru bogatul inventar din cadrul acestui mormânt și analiza sa, precum și opiniile exprimate în legătură cu datarea lui, vezi Șčepinskij 1994, p. 87-106; Simonenko 1993, p. 70-74, 117 (sfârșitul sec. I – începutul sec. II p.Chr.); Simonenko 2003, p. 48 (sfârșitul sec. I p.Chr.); Simonenko 2006, p. 137-152; Simonenko 2007, p. 57-66 (nu mai timpurii de a doua jumătate a sec. I p.Chr.); Simonenko 2011, p. 36, 71-74, 87-88, 94-96, 107-109, 116-123, 159, 212-216, cat. nr. 106 (sfârșitul sec. I – începutul sec. II p.Chr.); Trejster 2000, p. 182-202; Mordvintseva, Zaitsev 2003, p. 193-258; Zajtsev, Mordvintseva 2003, p. 61-99 (începutul – prima jumătate a sec. I a.Chr.); Zajtsev, Mordvintseva 2004, p. 17-25 (prima jumătate – mijlocul sec. I a.Chr.); Puzdrovskij 2004, p. 303, nota 1 (nu mai timpurii de perioada de domnie a lui Augustus); Zajtsev, Mordvintseva 2007, p. 343 (sec. I a.Chr. cu accentul pe a doua treime ori mijlocul acestui secol); Mordvintseva, Trejster 2007, II, p. 52-55 (prima jumătate – mijlocul sec. I a.Chr.); Puzdrovskij 2007, p. 84-85, 199 (nu mai timpurii de anii 30-20 a.Chr.); Bârcă, Simonenko 2009, p. 135, 137, 139 (sec. I p.Chr.).

Ca urmare a analizei tuturor aspectelor legate de oglinzile acestui tip, se poate conchide că la ora actuală cea mai convingătoare este opinia conform căreia sunt de origine central-asiatică. Acestea s-au răspândit în mediul sarmatic nord-pontic de la vest de Don, alături de alte categorii de artefacte de factură estică, cu precădere ca urmare a pătrunderii și așezării în acest spațiu a unor noi grupuri de migranți veniți din est, care au avut contacte și legături strânse cu regiunea Asiei Centrale. În cadrul mormintelor acestei grupe sunt prezente o serie de elemente și trăsături estice pronunțate⁸⁵, fapt ce se remarcă și în cazul majorității mormintelor sarmatice din spațiul nord și nord-vest pontic ce aveau în inventarul funerar oglinzi cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui. În cazul oglinzilor acestui tip se evidențiază în mod special piesa de la Sokolova Mogila. Aceasta are fixată în mânerul în formă de cui o figurină realizată din argint aurit ce redă un bărbat șezând cu picioarele încrucișate („turcește”)⁸⁶. Personajul este îmbrăcat într-o haină lungă ce are mânecile largi și scurte, iar în picioare pare a avea cizme scurte. În mâinile îndoite și apropiate de corp, acesta ține un riton. Fața bărbatului are trăsături estice pronunțate – ochi mari migdalați, nas ușor aplatizat, mustați lungi având capetele ușor răsucite, barbă scurtă și creață (vezi **fig. 5/1-4**).

Pătrunderea și așezarea acestor noi grupuri de migranți în spațiul nord-pontic de la vest de Don, confirmată de descoperirile arheologice și de relatările izvoarelor scrise antice, a avut loc începând cu mijlocul sec. I p.Chr., în a doua jumătate a aceluiași secol ei fiind prezenți și în spațiul nord-vest pontic⁸⁷. Luând în considerare toate aspectele, ținem să menționăm, așa cum am mai făcut-o și cu alte ocazii⁸⁸, că rolul primordial în cadrul acestor noi grupuri de migranți așezați în spațiul nord și nord-vest pontic l-au avut alani⁸⁹.

Ținând cont de faptul că marea majoritate a oglinzilor de acest tip au fost descoperite preponderent în mormintele din regiunea de la est și sud-est de Don, teritoriul locuite de siraci, aorși și alani, de datarea complexelor cu astfel de

⁸⁵ Pentru elementele și trăsăturile caracteristice noului val de sarmați veniți în spațiul nord-pontic din est, vezi Skripkin 1990, p. 207-209, 217-218; Simonenko, Lobaj 1991; Simonenko 2000; Simonenko 2001; Simonenko 2003; Yatsenko 1993; Bârcă, Symonenko 2009, p. 99-203; Bârcă 2003; Bârcă 2006c; Bârcă 2012; Bârcă 2013b; Bârcă 2015; Bârcă 2018; Bârcă 2019, cu toată bibliografia.

⁸⁶ Pentru o serie de artefacte cu reprezentări ale unor personaje cu trăsături estice ale feței, șezând cu picioarele încrucișate, din mediul sarmatic, vezi Bârcă 2013a, p. 249-253; Bârcă 2015, p. 40-42 cu toată bibliografia; Bârcă 2020a, p. 85.

⁸⁷ Pentru pătrunderea și așezarea de noi triburi sarmatice în nord-vestul Mării Negre, moment ce este sesizabil foarte bine în izvoarele literare și epigrafice antice, vezi Bârcă 2006, p. 244-262; Bârcă 2013b; Bârcă, Symonenko 2009, p. 348-364.

⁸⁸ Cf. Bârcă, Symonenko 2009; Bârcă 2003; Bârcă 2006; Bârcă 2013b; Bârcă 2015; Bârcă 2020a.

⁸⁹ Aceștia au reprezentat un grup foarte puternic din punct de vedere militar, reușind să-și impună într-un timp foarte scurt dominația politică și asupra altor sarmați din regiune.

oglinzi, cât și de pătrunderea și așezarea sarmaților în spațiul nord-pontic de la vest de Don, putem conchide că piesa de la Poiana, alături de alte categorii de artefacte de factură estică⁹⁰, a ajuns în spațiul est-carpatic cel mai probabil cândva în a doua jumătate a sec. I p.Chr. Când și în ce circumstanțe aceasta a ajuns în așezarea de la Poiana este greu de spus, dar este evident că nu mai târziu de începutul sec. II p.Chr. Cele enunțate sunt sprijinite și de faptul că oglinda din așezarea de la Poiana a fost descoperită la adâncimea de 0,60 m, ceea ce corespunde celei de-a doua faze a nivelului V al așezării. Ca urmare a analizei artefactelor din această fază s-a constatat că este datată în a doua jumătate a sec. I – începutul sec. II p.Chr.⁹¹.

În ceea ce privește oglinda din așezarea de la Poiana, mai trebuie spus că acesta, alături de alte categorii de obiecte de factură sarmatică sau vehiculate cu precădere de către aceștia și descoperite în mediul geto-dacic din teritoriul est-carpatic, indică o dată în plus prezența sarmaților în spațiul menționat în sec. I p.Chr.⁹². Strânsele relații de schimb între geto-daci și sarmați, precum și prezența acestora din urmă în spațiul amintit, sunt confirmate de o serie de categorii de artefacte din mediul geto-dacic în cadrul mormintelor sarmatice, precum și de prezența unor piese din mediul sarmatic în cel geto-dacic⁹³. În acest sens ținem să menționăm drept exemplu unele tipuri de fibule, cum ar fi cele puternic profilate de mici dimensiuni, produse în atelierele ce au funcționat în așezările de la Brad și Poiana, și care au fost descoperite în mai multe morminte sarmatice din spațiul est-carpatic⁹⁴. De asemenea, menționăm aici și cazanul sarmatic din așezarea de la Piatra Șoimului (Calu)⁹⁵. Un alt exemplu sunt semnele de tip tamga, care au fost vehiculate cu precădere de către noul val de sarmați veniți în spațiul nord și nord-vest pontic din est, începând cu mijlocul sec. I p.Chr., ei fiind și cei care au contribuit cel mai mult la răspândirea lor în stepele Europei de Est. Numărul destul de mare de semne tamga în mediul geto-dacic preroman, preponderent pe piese de producție locală, dovedește și el existența unor relații între geto-daci și sarmați, dar și conviețuirea acestora, în același spațiu, în a doua jumătate a sec. I – începutul sec. II p.Chr.⁹⁶. De altfel, trebuie menționat că

⁹⁰ Printre exemple menționăm cazanele din bronz de la Mokra (T 2 M 2) și Slobozia (stânga Nistrului de Jos), precum și cel din așezarea geto-dacică de la Piatra Șoimului (zona submontană a Carpaților Orientali). Pentru analiza acestora, dar și a celorlalte cazane din mediul sarmatic nord și nord-vest pontic, vezi Bărcă 2020a.

⁹¹ Cristescu 2013, p. 134-135.

⁹² Pentru vestigiile funerare sarmatice din secolul I p.Chr. în teritoriile de la est de Carpați, vezi Bărcă 2006c.

⁹³ Bărcă 2002a; Bărcă 2002b.

⁹⁴ Bărcă 2011, p. 16-18.

⁹⁵ Pentru analiza acestui cazan într-un context mai larg, vezi Bărcă 2020a.

⁹⁶ Pentru semnele tamga din mediul dacic preroman, vezi Beldiman 1990, p. 139-151; Babeș 1999; Babeș 2005; Bărcă 2002a, p. 70-80, fig. 15-16; Bărcă 2002b, p. 115-117, fig. 15-16;

semnele tamga în mediul unor populații sedentare aflate în afara arealului de bază al utilizării lor reprezintă un indiciu al contactelor dintre reprezentanții populației nomade și a celei sedentare, iar numărul mare al acestor semne este o dovadă a unor contacte sistematice dintre cele două grupe de populații⁹⁷. Așezarea unor grupuri de sarmați în spațiul est-carpatic a dus la o coabitare a geto-dacilor și sarmaților, precum și la instituirea unor relații atât de natură economică, cât și politico-militară⁹⁸, ce au contribuit la constituirea unor alianțe, consemnate atât de izvoarele scrise, cât și de Columna lui Traian și de Trofeul de la Adamclisi.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Mirror from the settlement of Poiana (photo: Paul Ciobotaru).
- Fig. 2.** Mirror from the settlement of Poiana (photo: Paul Ciobotaru). Without scale.
- Fig. 3.** Mirror from the settlement of Poiana (after Teodor et al. 1997 with corrections and completions).
- Fig. 4.** Mirrors from the north-Pontic Sarmatae environment: Radionovka, tumulus Kamova Mogila (1); Troyany (2) (after Simonenko, Mel'nik 2004 – 1; Simonenko 2008 – 2). Without scale.
- Fig. 5.** The mirror of Kovalevka, the Sokolova Mogila barrow (after Kovpanenko 1986). Without scale.
- Fig. 6.** Mirrors from the Sarmatae milieu of the Kuban region: Armavir, tumulus Bolshoj (1); Armavir, T 1, M 5 (2); Peschanyj, T, M 10 (3); Mikhajlovskaya, T 9, M 25 (4); Novokorsunskaya T 2, M 6 (5); tumulus “Oval'nyi,” M 15 (6) (after Marčenko, Limberis 2008).
- Fig. 7.** Mirrors from the Sarmatae milieu of the Don-Volga interfluve (2–4, 6, 8), the territory to the left of the Volga (5, 7) and the region south the Urals (1): Kardailovskij, T 19 (1); Zhutovo, T 79 (2); Khimkombinat, gr. B, T 4, M 5 (3); Pervomajskij X, T 10, M 5 (4); Novo-Lipovka, T 1, M 5 (5); Alitub, T 26 (6); Berezhnovka II, T 108 (7); Chikov, T 8, M 1 (8) (after Skripkin 1990).
- Fig. 8.** Mirrors from the Sarmatae milieu of the Don-Volga interfluve (1–8) and the region south the Urals (9–11): Podgornenskij I, T 1, M 13 (1); Balabinskij, T 27, M 22, 25 (2); Pirozhok, T 5, M 7 (3); Pisarevka II, T 6, M 2 (4); Zaplavnoe, T 8, M 9 (5); Popov, T 30/6, M 8 (6); Zubovka, T 9, M 9 (7); Balabinskij I, T 27, M 25 (8); Solntse III, T 3, M 1 (9); Kos-Oba, T 2 (10); Abatskij, T 1, M 4 (11) (after Glebov 2019 – 1–3; Mineeva, Skripkin 2005 – 4–8; Vinogradov, Tairov 1996 – 9; Mineeva, Skripkin 2005 – 10–11).
- Fig. 9.** Mirrors from the territory of India and Vietnam (9): Taxila (1–3); Kolhapur (4–6); Reirch (7); Patna (8); Ôc-Eo (9) (after Zadneprovskij 1993).

Berzovan, Pădureanu 2010, 57-66; Budihală 2012, p. 93, pl. XIII/6; Vasilache 2022, p. 200-204.

⁹⁷ Pentru o analiză mai amplă, vezi Voronyatov 2014.

⁹⁸ De altfel, nici izvoarele scrise și nici descoperirile arheologice nu sugerează o pătrundere foarte masivă și violentă a sarmaților în teritoriile locuite de geto-daci, ci este vorba de grupuri de persoane, ca urmare a unor schimburi comerciale ori căsătorii mixte, sau de grupuri mai mari sau mai mici stabilite între comunitățile autohtone. Pentru mai multe detalii legate de relațiile dintre lumea dacică preromană și sarmați în sec. I – începutul sec. II p.Chr., vezi Sîrbu, Bărcă 1999; Sîrbu, Bărcă 2000; Bărcă 2002a; Bărcă 2002b; Bărcă 2006b.

Fig. 10. Grave goods of T 6 G 2 in the Pisarevka II cemetery (after Mamontov 2002).

Fig. 11. Grave goods from the Sarmatae grave in T 11 from the Chertovitsk II cemetery (after Medvedev 1990).

Fig. 12. Grave goods from the Sarmatae grave in the Kamova Mogila barrow (after Simonenko, Mel'nik 2012).

Abrevieri bibliografice

- Abramova 1959 – Maya P. Abramova, *Sarmatskaya kul'tura I v. do n.e. – II v.n.e. (po materialam Nizhnego Povolzh'ya. Suslovskij etap)*, în *SA*, 1, 1959, p. 52-71.
- Abramova 1983 – Maya P. Abramova, *O kbronologii rannej grupy pogrebenij Nizhne-Dzhibulatskogo mogil'nika*, în *KSLA*, 176, 1983, p. 34-39.
- Abramova 1993 – Maya P. Abramova, *Tsentral'noe Predkavkaz'e v sarmatskoe vremya (III v. do n.e. - IV v.n.e.)*, Moscova, 1993.
- Arkheologiya SSSR 1989 – *Arkheologiya SSSR. Stepi evropejskoj chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremya*, Moscova, 1989.
- Babeș 1999 – Mircea Babeș, *Ein tamga-zeichen aus der Dakischen siedlung von Ocnîța (Buridava)*, în Nikolaus Boroffka, Tudor Soroceanu (ed.), *Transilvania. Archäologische Untersuchungen zur Ältern Geschichte der südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Internationale Archäologie. Studia honoraria – Band 7, Rahden, 1999, p. 223-239.
- Babeș 2005 – Mircea Babeș, *Tamga iz dakijskogo poseleniya v Okenitse (Buridava)*, în *Stratum plus*, 4 (2003-2004), 2005, p. 467-479.
- Bărbulescu 2014 – Constantin A. Bărbulescu, *Relații daco-romane la Dunărea de Jos în lumina cercetărilor arheologice (sec. I a.Chr. – I p.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2014.
- Bârcă 2002a – Vitalie Bârcă, *Pătrunderea sarmaților la Dunărea de Jos și de Mijloc și relațiile cu geto-dacii (sec. I a.Chr. – sec. I p.Chr.)*, în *EphNap*, XII, 2002, p. 45-97.
- Bârcă 2002b – Vitalie Bârcă, *Das Eindringen der Sarmaten an der unteren und mittleren Donau und ihre Beziehungen zu den Geto-Daker (1. Jh. v.Chr. – 1. Jh. n.Chr.)*, în Aurel Rustoiu, Adrian Ursuțiu (ed.), *Interregionale und kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v.Chr. - 1. Jahrtausend n.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 103-150.
- Bârcă 2003 – Vitalie Bârcă, *Autohtoni și alogeni (sarmații) în estul Daciei în sec. I a.Chr. – începutul sec. II p.Chr.*, teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2003.
- Bârcă 2006a – Vitalie Bârcă, *Nomazi ai stepelor. Sarmații timpurii în spațiul nord-pontic (sec. II-I a.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2006.
- Bârcă 2006b – Vitalie Bârcă, *Sarmații – aliații dacilor în războaiele contra Romei*, în Eugen S. Teodor, Ovidiu Țentea (ed.), *Dacia Augusti Provincia. Crearea Provinciei*, București, 2006, p. 3-28.
- Bârcă 2006c – Vitalie Bârcă, *Istorie și civilizație. Sarmații în spațiul est-carpatic (sec. I a.Chr. – începutul sec. II p.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2006.

Vitalie Bârcă

- Bârcă 2009 – Vitalie Bârcă, *Câteva considerații privind vasele metalice de import din mediul sarmatic nord-pontic*, în Ovidiu Țentea, Ioan C. Opris (ed.), *Near and Beyond the Roman Frontier: Proceedings of a Colloquium Held in Târgoviște, 16-17 october 2008* (= *Supplementum Cercetării Arheologice*, 16), București, 2009, p. 85-124.
- Bârcă 2011 – Vitalie Bârcă, *The Fibulae in the North-Pontic Sarmatian Environment (1st C – first half of the 2nd C CE)*, în *EphNap*, XXI, 2011, p. 7-35.
- Bârcă 2012 – Vitalie Bârcă, *Some Remarks on Metal Cups with Zoomorphic Handles in the Sarmatian Environment*, în *EphNap*, XXII, 2012, p. 185-209.
- Bârcă 2013a – Vitalie Bârcă, *The Items in the Sarmatian Grave at Lebliu (Călărași county) and its Dating Issue*, în *EphNap*, XXIII, 2013, p. 243-260.
- Bârcă 2013b – Vitalie Bârcă, *Nomads of the Steppes by the Danube Frontier of the Roman Empire in the 1st Century CE: Historical Sketch and Chronological Remarks*, în *Dacia*, n.s., LVII, 2013, p. 99-125.
- Bârcă 2015 – Vitalie Bârcă, *The Reinterpretation of the Sarmatian Finds from the Romanian Plain (I)*, în *JAHIA*, 2/1, 2015, p. 35-71.
- Bârcă 2018 – Vitalie Bârcă, *A Few Notes on the Tamgas from the Golden Plaque in the Sarmatian Grave at Dunabaraszti (Hungary)*, în *JAHIA*, 5/4, 2018, p. 41-65.
- Bârcă 2019 – Vitalie Bârcă, *Notes on the Origin and Dating of the Bone Pyxides from the Sarmatian Environment between the Don and the Prut*, în *Plural*, 7/2, 2019, p. 130-155.
- Bârcă 2020a – Vitalie Bârcă, *The Bronze Cauldron of Avrămeni (Botoșani County): Aspects of Collective and Individual Mobility During the Late Iron Age in the Territories Between the Carpathians and the Volga*, în *JAHIA*, 7/3, 2020, p. 92-123.
- Bârcă 2020b – Vitalie Bârcă, *The Bronze Cauldron of Piatra Șoimului (Calu) (Neamț County, Romania): Notes on the Distribution, Dating and Use of Such Type Cauldrons in the Sarmatian Environment*, în *JAHIA*, 7/1, 2020, p. 79-105.
- Bârcă 2021 – Vitalie Bârcă, *The Mirror with Thickened Rim and Nail-Shaped Handle from the Geto-Dacian Settlement of Poiana (Galați County, Romania): Notes on its Origin and Dating*, în *JAHIA*, 8/3, 2021, p. 112-134.
- Bârcă, Symonenko 2009 – Vitalie Bârcă, Oleksandr Symonenko, *Călăreții stepelor. Sarmații în spațiul nord-pontic*, Centrul de Studii Militare Romane, 3, Cluj-Napoca, 2009.
- Beldiman 1990 – Corneliu Beldiman, *Senne de tip tamga din Dacia preromană*, în *Thraco-Dacia*, XI, 1990, p. 139-151.
- Berciu 1981 – Dumitru Berciu, *Buridava dacică*, București, 1981.
- Berzovan, Pădureanu 2010 – Alexandru Berzovan, Eugen Pădureanu, *A Clay Pot with Tamga Signs Discovered at Șiria (Arad County)*, în *Annales d'Université Valahia Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire*, XII, 2, 2010, p. 57-66.
- Bezuglov et alii 2009 – Sergej I. Bezuglov, Vyacheslav P. Glebov, Igor' N. Parusimov, *Pozdnesarmatskie pogrebeniya v ust'e Dona (Kurgannyj mogil'nik Valovj I)*, Rostov pe Don, 2009.

Observații pe marginea originii și datării oglinzii cu marginea îngroșată

- Bobi 1999 – Victor M. Bobi, *Civilizația geto-dacilor de la Curbura Carpaților (sec. VI î.Chr. – II d.Chr.)*, Bibliotheca Thracologica, XXIX, București, 1999.
- Borangic 2017 – Cătălin Borangic, *Seniorii războiului în lumea dacică. Elite militare din secolele II a.Chr. - II p.Chr. în spațiul carpato-dunărean*, Brăila, 2017.
- Budihală 2012 – Dana Budihală, *Influențe romane pe Valea Mureșului Inferior (sec. II-IV p.Chr.)*, teză de doctorat, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj-Napoca, 2012.
- Căpitanu 1989 – Viorel Căpitanu, *Obiecte de podoabă și piese vestimentare descoperite în dăva de la Răcățâu, jud. Bacău, în Carpica*, XX, 1989, p. 97-124.
- Cristescu 2013 – Cătălin Cristescu, *Contribuții la cronologia dăvae-lor dacice de pe Valea Siretului (II)*, în *Sargetia*, s.n., IV (40), 2013, p. 101-153.
- Crișan 1978 – Ion Horațiu Crișan, *Ziridava. Săpăturile de la Șanțul Mare din anii 1960, 1961, 1962, 1964*, Arad, 1978.
- Crișan 2000 – Viorica Crișan, *Dacii din estul Transilvaniei*, Sfântu Gheorghe, 2000.
- Crișan, Ferenczi 1994 – Viorica Crișan, Ștefan Ferenczi, *Așezarea dacică de la Merești (județul Harghita). Cercetările arheologice din anii 1986-1993*, în *ActaMN*, 31, I, 1994, p. 377-432.
- Dashevskaya 1991 – Ol'ga D. Dashevskaya, *Pozdnie skify v Krymu*, Arkheologiya SSSR, SAI, D1-7, Moscova, 1991.
- Demidenko 2008 – Sergej V. Demidenko, *Bronzovye kotly drevnikh plemen Nizhnego Povolzh'ya i Yuzhnogo Priural'ya (V v. do n.e. - III v.n.e.)*, Moscova, 2008.
- Dupoi, Sirbu 2001 – Vasile Dupoi, Valeriu Sirbu, *Incinta dacică fortificată de la Pietroasele-Gruiu Dării (I)*, Buzău, 2001.
- Glebov 2019 – Vyacheslav P. Glebov, *Zerkala rannesarmatskoj kul'tury Nizhnego Podon'ya*, în *NAV*, 18, 2, 2019, p. 86-104.
- Glebov, Gordin 2006 – Vyacheslav P. Glebov, Igor' A. Gordin, *Rannesarmatskie pogrebeniya mogilnika Pirozhok*, în *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 2004 g.*, 21, Azov, 2006, p. 187-212.
- Glodariu 1974 – Ioan Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, 1974.
- Glukhov 2003 – Aleksandr A. Glukhov, *Tipologiya i khronologiya zerkal srednesarmatskogo vremeni (po materialam mezhdurech'ya Volgi i Dona)*, în *NAV*, 6, 2003, p. 89-102.
- Glukhov 2005 – Aleksandr A. Glukhov, *Sarmaty mezhdurech'ya Volgi i Dona v I - pervoj polovine II v.n.e.*, Volgograd, 2005.
- Gorbunova 1998 – Nataliya G. Gorbunova, *Ob odnom tipe bronzovykh zerkal ("baktrijskie"? "sarmatskie"?)*, în *Arkheologicheskie vesti*, 5 (1996-1997), 1998, p. 283-296.
- Grosu 1988 – Vasilij I. Grosu, *Sarmatskie pamyatniki Srednego Poprut'ya*, în *AIM v 1983 g.*, Chișinău, 1988, p. 79-91.
- Grosu 1990 – Vasilij I. Grosu, *Khronologiya pamyatnikov sarmatskoj kul'tury Dnestrovsko-Prut'skogo mezhdurech'ya*, Chișinău, 1990.
- Grosu 1995 – Vasile Grosu, *Sarmatii în spațiul geto-dacic răsăritean*, în *ArhMold*, XVIII, 1995, p. 133-186.

Vitalie Bărcă

Florea 1993

– Gelu Florea, *Două piese de import în zona așezărilor dacice din Munții Orăștiei*, în *Apulum*, XXVII-XXX (1990-1993), 1993, p. 173-180.

Khazanov 1963

– Anatolij M. Khazanov, *Genezis sarmatskih bronzovyh zerkal*, în *SA*, 4, 1963, p. 58-71.

Korol'kova 2003

– Elena F. Korol'kova, *Ritual'nye chashi s zoomorfnyim dekorom v kul'ture rannikh kochevnikov*, în *ASGE*, 36, 2003, p. 28-59.

Kovpanenko 1986

– Galina T. Kovpanenko, *Sarmatskoe pogrebenie I v.n.e. na Yuzhnom Buge*, Kiev, 1986.

Krivosheev 2020

– Mikhail V. Krivosheev, *Zoomorfnye izobrazheniya na derevyannykh sosudakh pozdnesarmatskogo vremeni*, în *Ufimskij arkeologicheskij vestnik*, 20, 2020, p. 71-77.

Kurchatov, Bubulici 2003

– Sergej Kurchatov, Valerij Bubulici, *Sarmatskoe pogrebenie iz kurgana u s. Oloneshty – 40 let spustya*, în Eugen Sava (ed.), *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic*, Chișinău, 2003, p. 285-312.

Litvinskij 1968

– Boris A. Litvinskij, *Kangyujsko-sarmatskij farn (k istoriko-kul'turnym svyazyam plemen Juzhnoj Rossii i Srednej Azii)*, Dushanbe, 1968.

Litvinskij 1971

– Boris A. Litvinskij, *Khronologiya i klassifikatsiya sredneaziatskikh zerkal*, în Boris A. Litvinskij (ed.), *Material'naya kul'tura Tadzhikistana*, 2, Dushanbe, 1971, p. 34-67.

Litvinskij 1978

– Boris A. Litvinskij, *Orudiya truda i utvar' iz mogil'nikov Zapadnoj Fergany*, Mogil'niki Zapadnoj Fergany, IV, Moscova, 1978.

Litvinskij, Sedov 1984

– Boris A. Litvinskij, Aleksandr V. Sedov, *Kul'ty i ritualy kushanskoy Baktrii*, Moscova, 1984.

Lupu 1989

– Nicolae Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cățânaș, București*, 1989.

Maksimenco 1998

– Vladimir E. Maksimenco, *Sarmaty na Donu (arkheologiya i problemy etnicheskoy istorii)*, Donskie drevnosti, 6, Azov, 1998.

Mandel'shtam 1975

– Anatolij M. Mandel'shtam, *Pamyatniki kochevnikov Kushanskogo vremeni v Severnoj Baktrii*, Trudy Tadzhikskoj arkheologicheskoy ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR i Instituta istorii im. A. Donisha AN Tadzhikskoj SSR, VII, Leningrad, 1975.

Mamontov 2002

– Vladislav I. Mamontov, *Sarmatskie pogrebeniya iz kurgannogo mogil'nika Pisarevka II*, în *NAV*, 5, 2002, p. 251-259.

Marchenko 1996

– Ivan I. Marchenko, *Siraki Kubani (po materialam kurgannyh pogrebenij Nizhnej Kubani)*, Krasnodar, 1996.

Marčenko, Limberis 2008

– Ivan I. Marčenko, Natali'ya Ju. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Denkmälern des Kubangebietes*, în Aleksandr Simonenko, Ivan I. Marčenko, Natali'ya Ju. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*, Archäologie in Eurasien, 25, Mainz, 2008, p. 265-400.

Medvedev 1990

– Aleksandr P. Medvedev, *Sarmaty i lesostep'*, Voronezh, 1990.

Mineeva, Skripkin 2005

– Olga I. Mineeva, Anatolij S. Skripkin, *O proiskhozhdenii i vremeni poyavleniya odnogo iz tipov bronzovykh zerkal sarmatov*, în *NAV*, 7, 2005, p. 51-56.

Miroshina, Derzhavin 1988

– Tat'yana V. Miroshina, V. L. Derzhavin, *Sarmatskie pogrebeniya iz mogil'nika Veselaya Roshcha III*, în *SA*, 4, 1988, p. 146-156.

- Mordvintseva, Trejster 2007 – Valentina Mordvintseva, Mikhail Trejster, *Proizvedeniya torentiki i yuvelirnogo iskusstva v Severnom Prichernomor'e 2 v. do n.e. – 2 v.n.e.*, I-III, Simferopol', Bonn, 2007.
- Mordvintseva, Zaitsev 2003 – Valentina I. Mordvintseva, Yuriy P. Zaitsev, *The Nogaichik Burial Mound in the Steppes of the Crimea*, în *ACSS*, 9, 3-4, 2003, p. 193-258.
- Moshkova 1963 – Marina G. Moshkova, *Pamyatniki prokhorovskoj kull'tury*, Arkheologiya SSSR, SAI, D1-10, Moscova, 1963.
- Puzdrovskij 2004 – Aleksandr E. Puzdrovskij, *K voprosu o kbronooğii i etnokul'turnoj prinadlezhnosti pogrebenij s ozherel'yami s podveskami v vide baboček*, în *Bosporskij fenomen. Problemy kbronologii i datirovki pamyatnikov*, I, 2, Sankt-Petersburg, 2004, p. 298-305.
- Puzdrovskij 2007 – Aleksandr E. Puzdrovskij, *Krymskaya Skifija II v. do n.e. – III v.n.e. Pogrebal'nye pamyatniki*, Simferopol', 2007.
- Rau 1927 – Paul Rau, *Die Hügelgräber römischer Zeit an der unteren Wolga*, Pokrowsk, 1927.
- Rostovtsev 1918 – Mikhail I. Rostovtsev, *Kurgannye nakhodki Orenburgskoj oblasti epokhi rannego i pozdnego ellinizma*, Materialy po arkeologii Rossii, 37, Petrograd, 1918.
- Rustoiu 1996 – Aurel Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î.Chr – sec. I d.Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz*, Bibliotheca Thracologica, XV, București, 1996.
- Schuster, Șerbănescu 2014-2015 – Cristian Schuster, Done Șerbănescu, „Mirror, Mirror ... in My Hand”: *About a Toilet Article of the Geto-Dacians*, în *Thraco-Dacia*, s.n., 6-7 (XXIX-XXX), 2014-2015, p. 79-94.
- Simonenko 1993 – Aleksandr V. Simonenko, *Sarmaty Tavrii*, Kiev, 1993.
- Simonenko 2000 – Aleksandr V. Simonenko, *Mogilnik Dneprozavodstroj i sarmatskie pamyatniki „vostochnoj volny” v Severnom Prichernomor'e*, în *NAV*, 3, 2000, p. 133-144.
- Simonenko 2001 – Aleksandr V. Simonenko, *Chinese and East Asian Elements in Sarmatian Culture of the North Pontic Region*, în *Silk Road Art and Archaeology*, 7, 2001, p. 53-72.
- Simonenko 2003 – Aleksandr V. Simonenko, *Kitajskie i tsentral'noaziatskie elementy v sarmatskoj kul'ture Severnogo Prichernomor'ja*, în *NAV*, 6, 2003, p. 45-65.
- Simonenko 2004 – Aleksandr V. Simonenko, *Khronologiya i periodizatsiya sarmatskih pamyatnikov Severnogo Prichernomor'ja*, în Boris A. Raev (ed.), *Sarmatskie kul'tury Evrazii: problemy regional'noj khronologii. Doklady k 5-j mezhdunarodnoj konferentsii „Problemy sarmatskoj arkeologii i istorii”*, Krasnodar, 2004, p. 134-173.
- Simonenko 2006 – Aleksandr V. Simonenko, *Steklo millefiori v sarmatskih pogrebeniyakh*, în Aleksandr V. Simonenko (ed.), *Liber Archaeologicae. Sbornik statej, posvyashchennyj 60-letiyu B. A. Raeva*, Krasnodar, 2006, p. 137-152.
- Simonenko 2007 – Aleksandr V. Simonenko, *Steklyannye i fayansonye izdeliya iz Nogajchinskogo kurgana (k diskussii o date pamyatnika)*, în *Arkeologiya, etnografija i antropologiya Evrazii*, 1 (29), 2007, p. 57-66.
- Simonenko 2008 – Aleksandr V. Simonenko, *Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes*, în Aleksandr Simonenko, Ivan I. Marčenko, Natali'ja Ju. Limberis (ed.),

- Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban, *Archäologie in Eurasien*, 25, Mainz, 2008.
- Simonenko 2011 – Aleksandr V. Simonenko, *Rimskij import u sarmatov Severnogo Prichernomor'ya*, Sankt-Peterburg, 2011.
- Simonenko, Lobaj 1991 – Aleksandr V. Simonenko, Boris A. Lobaj, *Sarmaty Severo-Zapodnogo Prichernomor'ya v I v.n.e. (pogrebenie znati u s. Porogi)*, Kiev, 1991.
- Simonenko, Mel'nik 2004 – Aleksandr V. Simonenko, Aleksandr A. Mel'nik, *Eine sarmatische Bestattung im Kurgan Kamova Mogila, Krivoj Rog*, in *Eurasia Antiqua*, 10, 2004, p. 269-280.
- Simonenko, Mel'nik 2012 – Aleksandr V. Simonenko, Aleksandr A. Mel'nik, *Sarmatskoe pogrebenie v kurgane Kamova Mogila, în Zoloto, kon' i chelovek. Sbornik statej k 60-letiju Aleksandra Vladimirovicha*, Kiev, 2012, p. 295-307.
- Sîrbu 1996 – Valeriu Sîrbu, *Dava getică de la Grădișteea, județul Brăila*, I, Brăila, 1996.
- Sîrbu, Bărcă 1999 – Valeriu Sîrbu, Vitalie Bărcă, *Daci și sarmați în zona est-carpatică (sec. I a.Ch. - I p.Ch.)*, în *Istros*, 9, 1999, p. 89-98.
- Sîrbu, Bărcă 2000 – Valeriu Sîrbu, Vitalie Bărcă, *Vzaimootnošeniya mezhdū dakami i sarmatami v Vostochno-Karpatskom regione i na Nizhnem Dunae (I v. do n.e. – I v.n.e.)*, în *Starozhitnosti stepovogo Prichernomor'ya i Krymu*, 8, 2000, p. 243-263.
- Sîrbu, Rustoiu 2005 – Valeriu Sîrbu, Aurel Rustoiu, *Piese de port și toaletă*, în Valeriu Sîrbu, Sebastian Matei, Vasile Dupoi, *Incinta dacică fortificată Pietroasa Mică-Gruu Dării (II)*, Buzău, 2005, p. 26-46.
- Skripkin 1990 – Anatolij S. Skripkin, *Aziatskaya Sarmatiya. Problemy kbronologii i ee istoricheskij aspekt*, Saratov, 1990.
- Skripkin, Klepikov 2004 – Anatolij S. Skripkin, V. M. Klepikov, *Kbronologiya rannesarmatskoj kul'tury Nizhnego Povolzh'ya*, în Boris A. Raev (ed.), *Sarmatskie kul'tury Evrazii: problemy regional'noj kbronologii. Doklady k 5-j mezhdunarodnoj konferentsii „Problemy sarmatskoj arkheologii i istorii”*, Krasnodar, 2004, p. 95-106.
- Smirnov 1968 – Konstantin F. Smirnov, *Bronzovoe zerkalo iz Mechetsaya*, în A. B. Vinogradov (ed.), *Istoriya, arkheologiya i etnografiya Srednej Azii. K 60-letiyu so dnya rozhdeniya chl.-kor. AN SSSR d-ra ist. nauk prof. S. P. Tolstova*, Moscova, 1968, p. 116-121.
- Șčepinskij 1994 – Askol'd A. Șčepinskij, *Über die Aristokratie der Sarmaten im nördlichen Schwarzmeergebiet*, în *Zeitschrift für Archäologie*, 28, 1994, p. 87-106.
- Symonovich 1983 – Erast A. Symonovich, *Naselenie stolitsy pozdneskijskogo tsarstva (po materialam Vostochnogo mogil'nika Neapolya skijskogo)*, Kiev, 1983.
- Teodor et alii 1997 – Silvia Teodor, Mircea Nicu, Stela Țau, *Așezarea geto-dacică de la Poiana (jud. Galați). Obiecte de port și podoabă (II). Oglinzi, ace, obiecte de os*, în *ArbMold*, XX, 1997, p. 27-88.
- Trejster 2000 – Mikhail Yu. Trejster, *O yuvelirnykh izdeliyakh iz Nogajchinskogo kurgana*, în *VDI*, 1, 2000, p. 182- 202.
- Ursachi 1995 – Vasile Ursachi, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, Bibliotheca Thracologica, X, București, 1995.

Observații pe marginea originii și datării oglinzii cu marginea îngroșată

- Vasilache 2022 – Ștefan Vasilache, *A Sarmatian Horse-Rider at the Court of the Dacian Kings: The Sign (II)*, în *JAHA*, 9/4, 2022, 193-224.
- Vinogradov 1963 – Vitalij B. Vinogradov, *Sarmaty Severo-Vostochnogo Kavkaza*, Groznyj, 1963.
- Vinogradov, Petrenko 1976 – Vitalij B. Vinogradov, Vladislav A. Petrenko, *K proisхоzhdeniyu sarmatskikh zerkal-podvesok Severnogo Kavkaza*, în *KSLA*, 148, 1976, p. 44-49.
- Vinogradov, Tairov 1996 – Nikolaj B. Vinogradov, Aleksandr D. Tairov, *Sarmatskie pogrebeniya mogil'nika Solntse III*, în Stanislav A. Grigor'ev (ed.), *Novoe v arkeologii Yuzhnogo Urala: Sbornik nauchnykh trudov*, Chelyabinsk, 1996, p. 164-177.
- Voronyatov 2014 – Sergej V. Voronyatov, *Formy vzaimootnosheniy kochevnikov s vnesbnim mirom v otrazhenii arealov sarmatskikh znakov-tamg*, în Leonid T. Yablonskij, Nikolaj S. Saveliev (ed.), *Sarmaty i vnesbny mir / Materialy, VIII*, Vserossijskoj nauchnoj konferentsii „Problemy sarmatskoy arkeologii i istorii”, Ufa, 12-15 maya 2014 g. (= *Ufimskij Arkeologicheskij Vestnik*, 14), Ufa, 2014, p. 66-76.
- Vulpe 1998 – Alexandru Vulpe, *Geto-dacii?*, în *CICSA*, 1-2, 1998, p. 2-11.
- Vulpe 2005 – Alexandru Vulpe, *Reflecții despre problema geto-dacică*, în Victor Spinei, Cornelia-Magda Lazarovici, Dan Monah (ed.), *Scripta Prehistorica Miscellanea in Honorem nonagenarii magistri Mircea Petrescu-Dimbovița oblata*, Iași, 2005, p. 563-578.
- Vulpe, Teodor 2003 – Radu Vulpe, Silvia Teodor, *Piroboridava. Așezarea geto-dacică de la Poiana*, Bibliotheca Thracologica, XXXIX, București, 2003.
- Yatsenko 1993 – Sergej A. Yatsenko, *Alanskaya problema i tsentral'noaziatskie elementy v kul'ture kochevnikov Sarmatii rubezha I-II vv.n.e.*, în *PAV*, 3, 1993, p. 60-72.
- Zadneprovskij 1971 – Yu. A. Zadneprovskij, *Nakhodki zerkal sarmatskogo tipa v Severnom Irane*, în *Isskustvo i arkeologiya Irana*, Moscova, 1971, p. 133-141.
- Zadneprovskij 1993 – Yu. A. Zadneprovskij, *Nakhodki kochennicheskikh zerkal na territorii Indostana i v Yuzhnom V'etname*, în *PAV*, 7, 1993, p. 88-92.
- Zajtsev, Mordvintseva 2003 – Yu. P. Zajtsev, V. I. Mordvintseva, „Nogajchinskij” kurgan v stepnom Krymu, în *VDI*, 2, 2003, p. 61-99.
- Zajtsev, Mordvintseva 2004 – Yuriy P. Zajtsev, Valentina I. Mordvintseva, *Do istorichnoj interpretatsii pokhovannya v Nogajchyn'skomu kurgani*, în *Arkeologiya*, 4, 2004, p. 17-25.
- Zajtsev, Mordvintseva 2007 – Yuriy P. Zajtsev, Valentina I. Mordvintseva, *Datirovka pogrebeniya v Nogajchinskom kurgane. Dialog s opponentom*, în Yuriy P. Zajtsev, Valentina I. Mordvintseva (ed.), *Drevnyaya Tavrika*, Simferopol', 2007, p. 319-358.
- Zasetskaya 2011 – Irina P. Zasetskaya, *Sokrovishcha kurgana Khokhblach. Novocherkasskij klad*, Sankt-Petersburg, 2011.

Fig. 1. Oglinda cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din așezarea de la Poiana (foto: Paul Ciobotaru)

Fig. 2. Oglinda cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din așezarea de la Poiana (foto: Paul Ciobotaru)

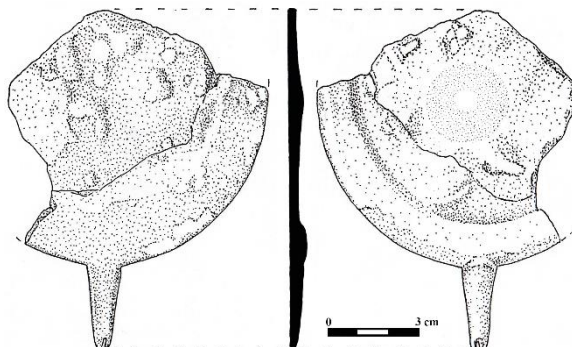

Fig. 3. Oglinda cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din așezarea de la Poiana (după Teodor *et alii* 1997, cu corecturi și completări)

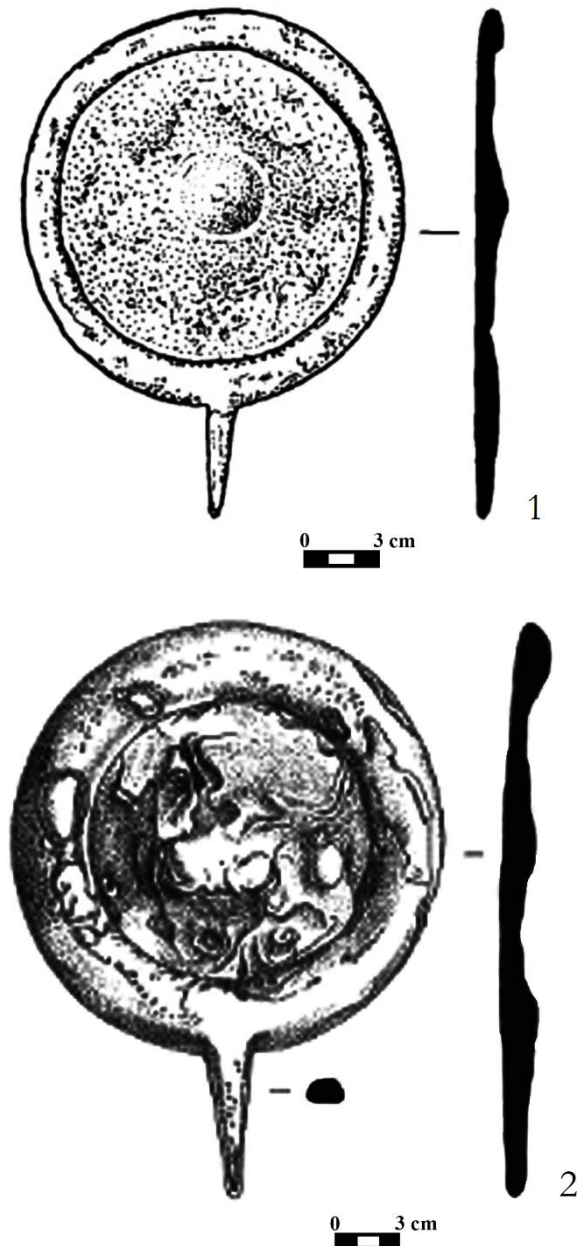

Fig. 4. Oglinzi cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din mediul sarmatic nord-pontic: Radionovka, tumulul Kamova Mogila (1); Troyany (2) (după Simonenko, Mel'nik 2004 – 1; Simonenko 2008 – 2)

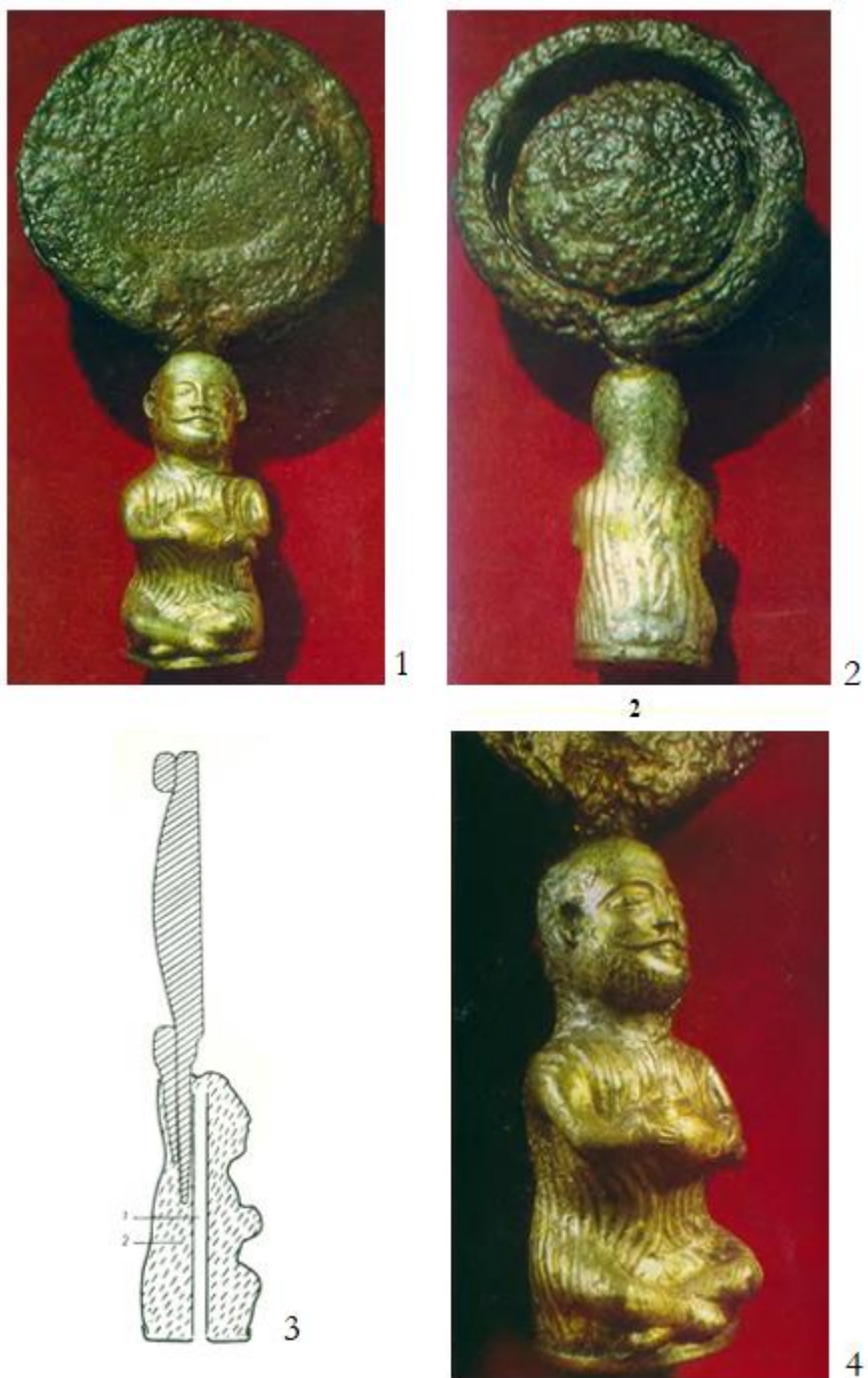

Fig. 5. Oglinda de la Kovalevka, tumulul Sokolova Mogila (după Kovpanenko 1986). Fără scară

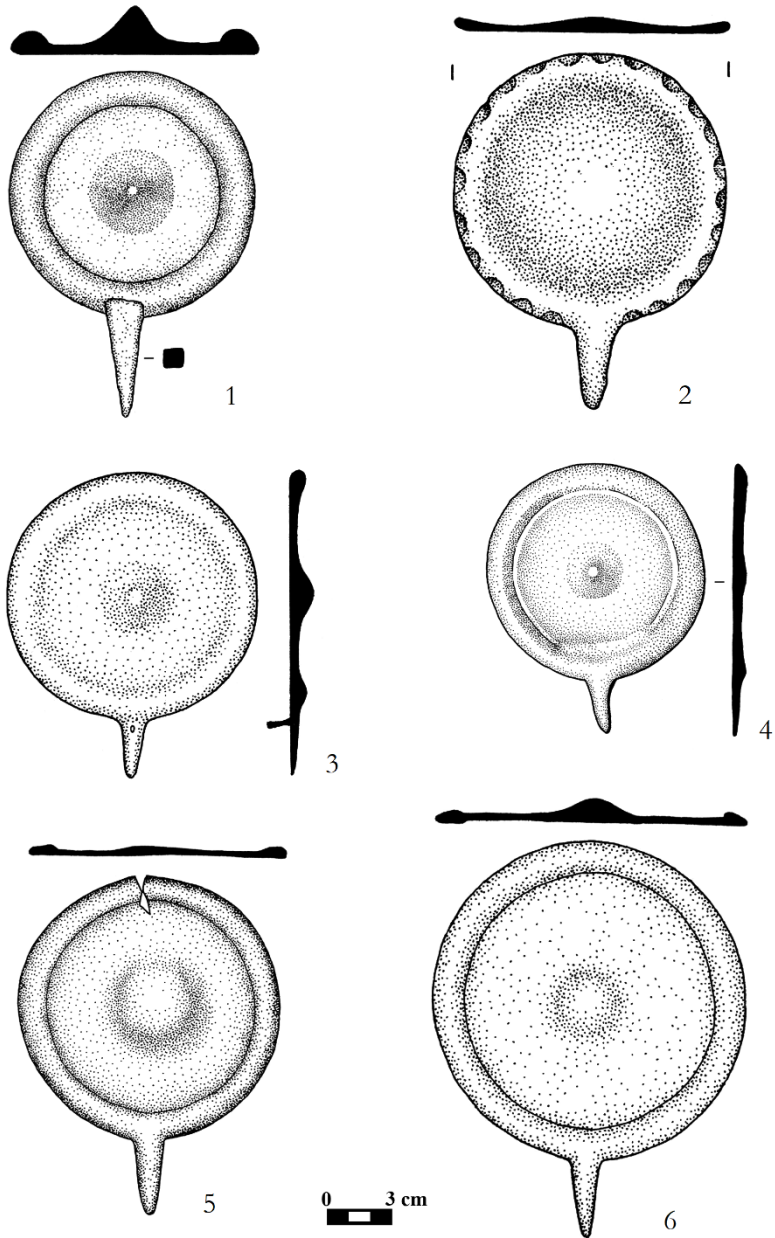

Fig. 6. Oglinzi cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din mediul sarmatic din regiunea Kuban: Armavir, Tumulul Bolshoj (1); Armavir, T 1, M 5 (2); Peschanyj, T, M 10 (3); Mikhajlovskaya, T 9, M 25 (4); Novokorsunskaya T 2, M 6 (5); Tumulul „Oval’nyj”, M 15 (6) (după Marčenko, Limberis 2008)

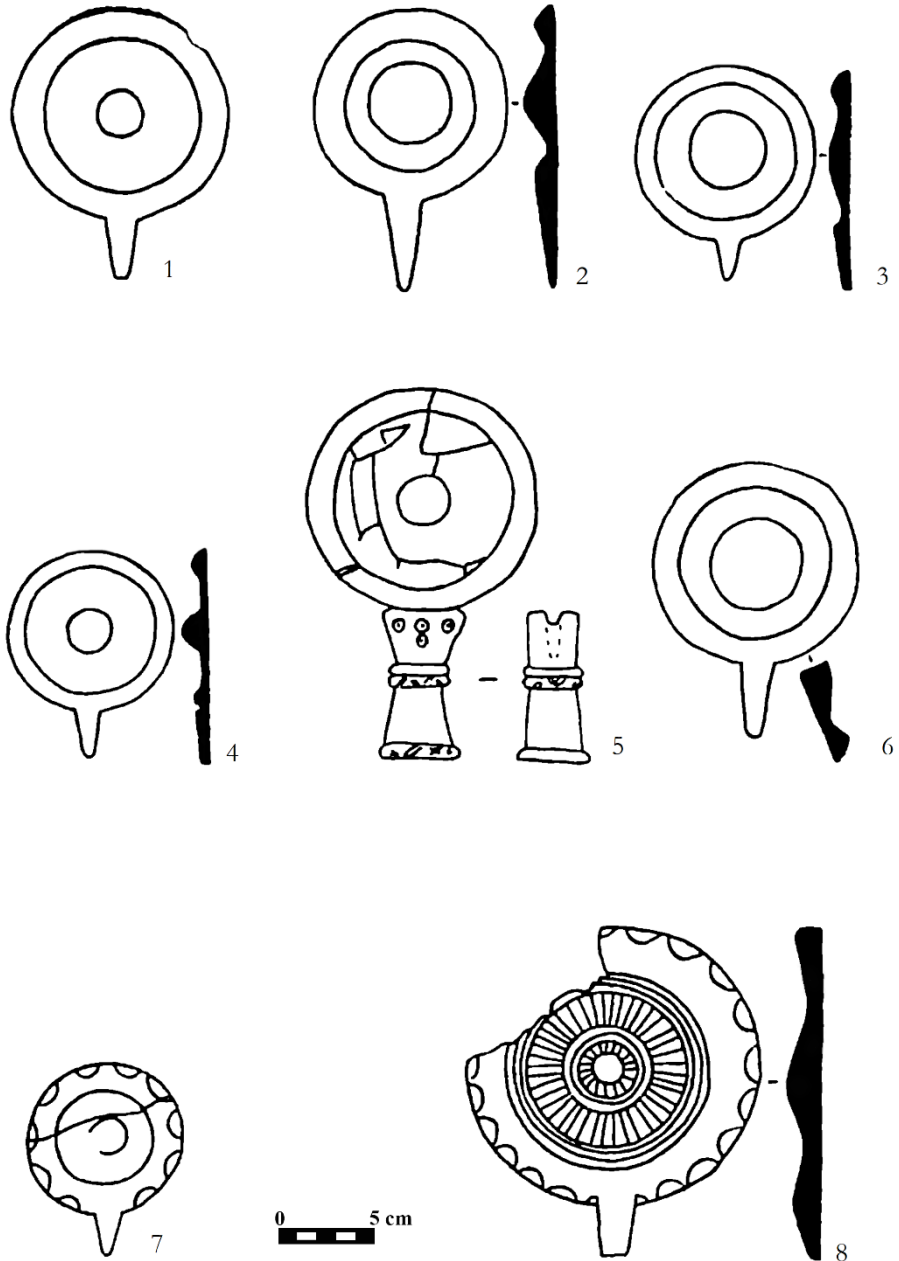

Fig. 7. Oglinzi cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din mediul sarmatic din interfluviul Don-Volga (2-4, 6, 8), teritoriul din stânga Volgăi (5, 7) și regiunea de la sud de Urali (1): Kardailovskij, T 19 (1); Zhutovo, T 79 (2); Khimkombinat, gr. B, T 4, M 5 (3); Pervomajskij X, T 10, M 5 (4); Novo-Lipovka, T 1, M 5 (5); Alitub, T 26 (6); Berezhnovka II, T 108 (7); Chikov, T 8, M 1 (8) (după Skripkin 1990)

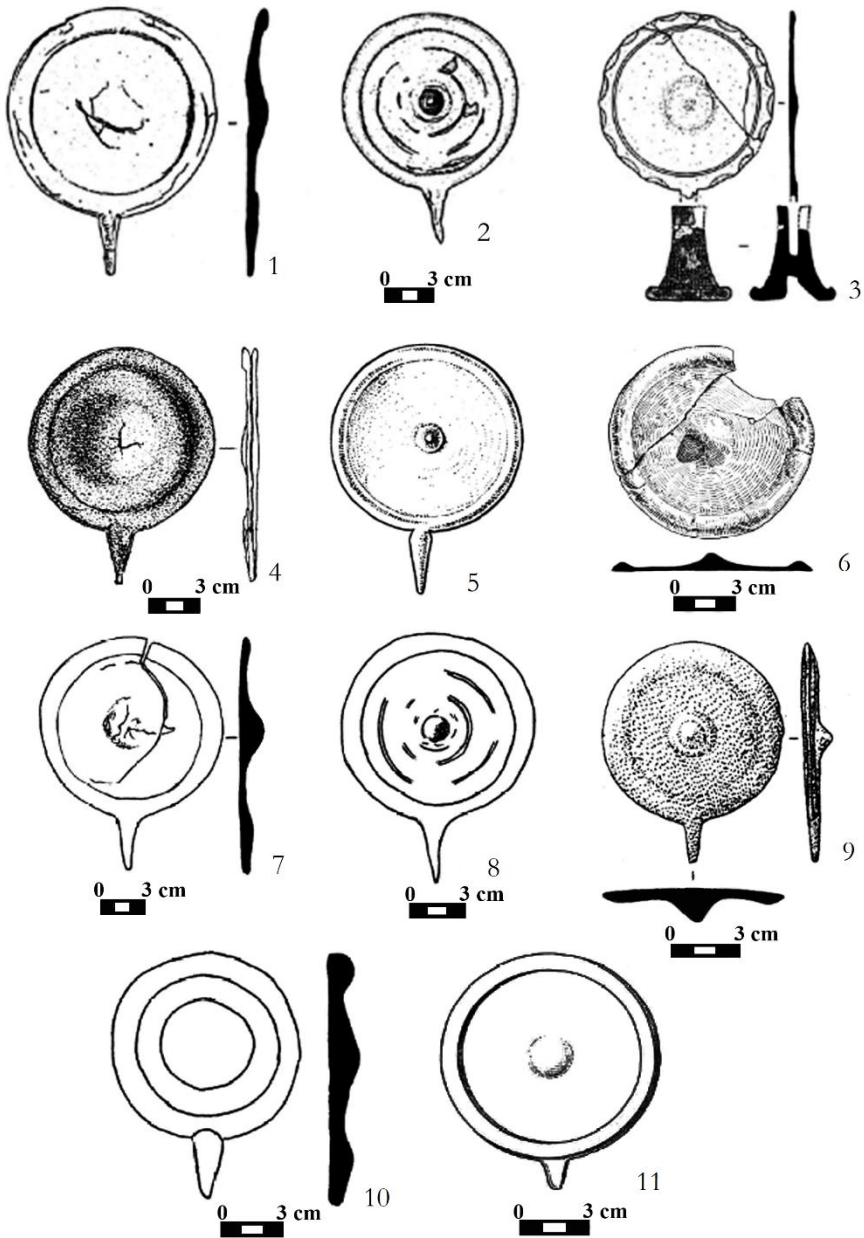

Fig. 8. Oglinzi cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui din mediul sarmatic din interfluviul Don-Volga (1-8) și regiunea de la sud de Urali (9-11): Podgornenskiĭ I, T 1, M 13 (1); Balabinskiĭ, T 27, M 22, 25 (2); Pirozhok, T 5, M 7 (3); Pisarevka II, T 6, M 2 (4); Zaplavnoe, T 8, M 9 (5); Popov, T 30/6, M 8 (6); Zubovka, T 9, M 9 (7); Balabinskiĭ I, T 27, M 25 (8); Solntse III, T 3, M 1 (9); Kos-Oba, T 2 (10); Abatskiĭ, T 1, M 4 (11) (după Glebov 2019 – 1-3; Mineeva, Skripkin 2005 – 4-8; Vinogradov, Tairov 1996 – 9; Mineeva, Skripkin 2005 – 10-11)

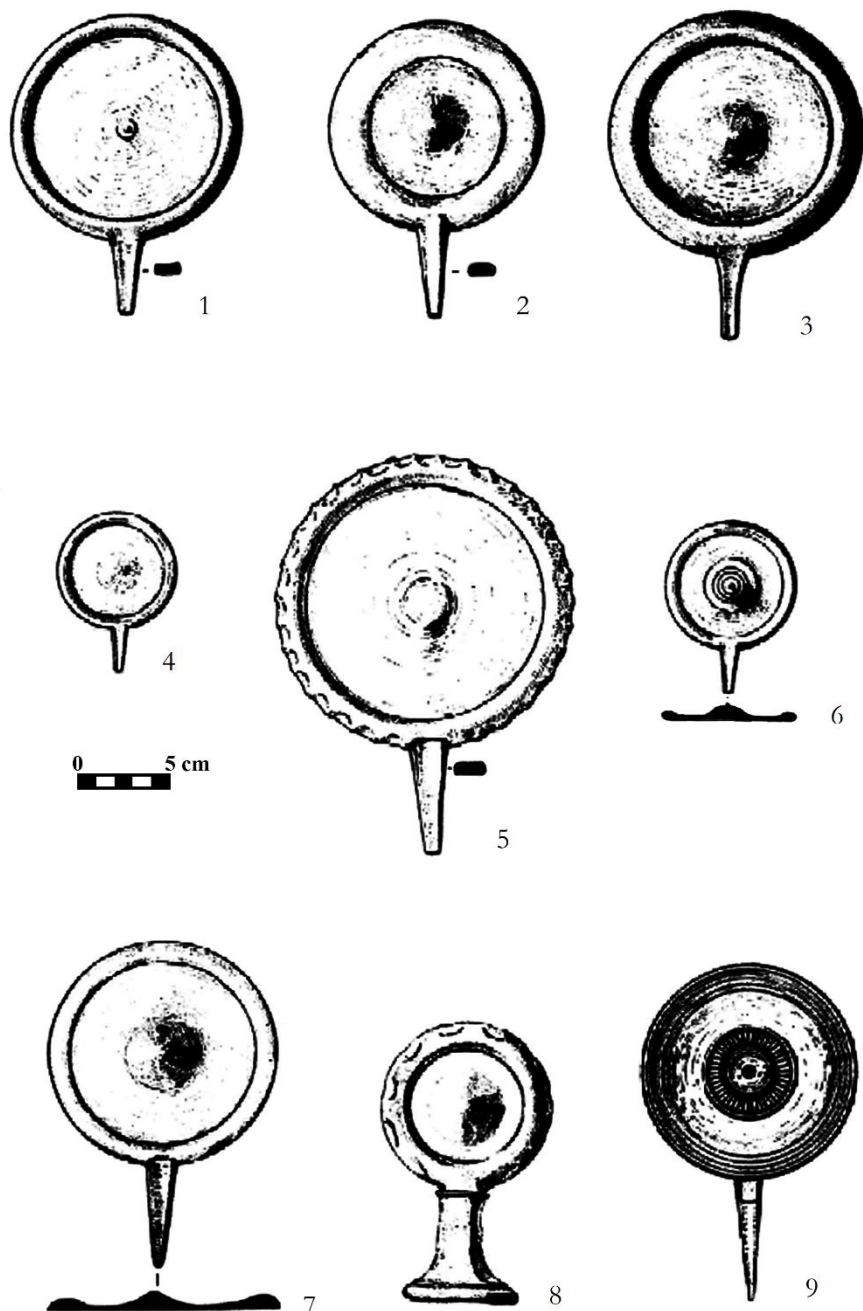

Fig. 9. Oglinzi cu marginea îngroșată, proeminență în partea centrală a discului și mâner în formă de cui de pe teritoriul Indiei și Vietnamului (9): Taxila (1-3); Kolhapur (4-6); Reirch (7); Patna (8); Óc-Eo (9) (după Zadneprovskij 1993)

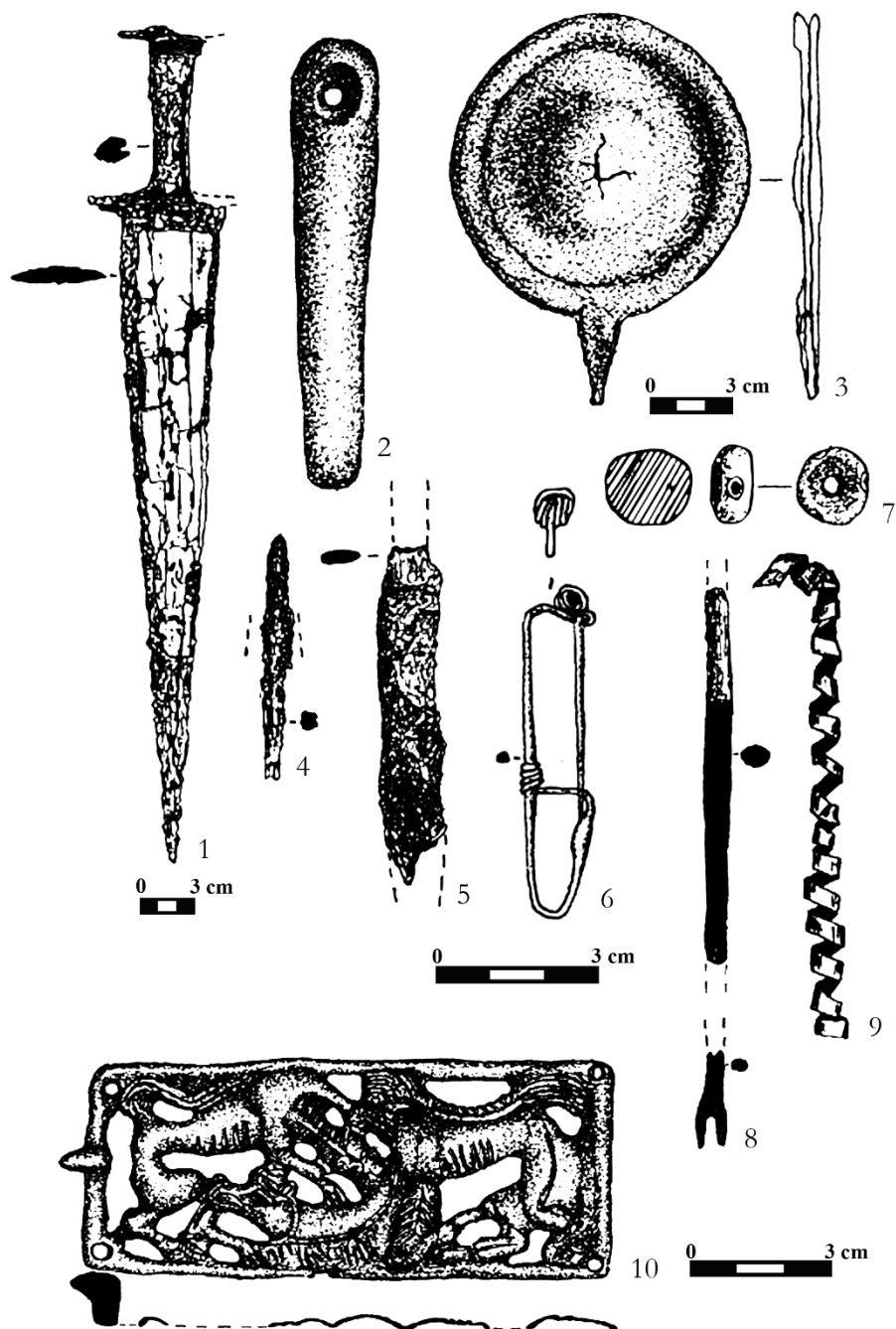

Fig. 10. Inventarul funerar din T 6, M 2 din necropola Pisarevka II (după Mamontov 2002)

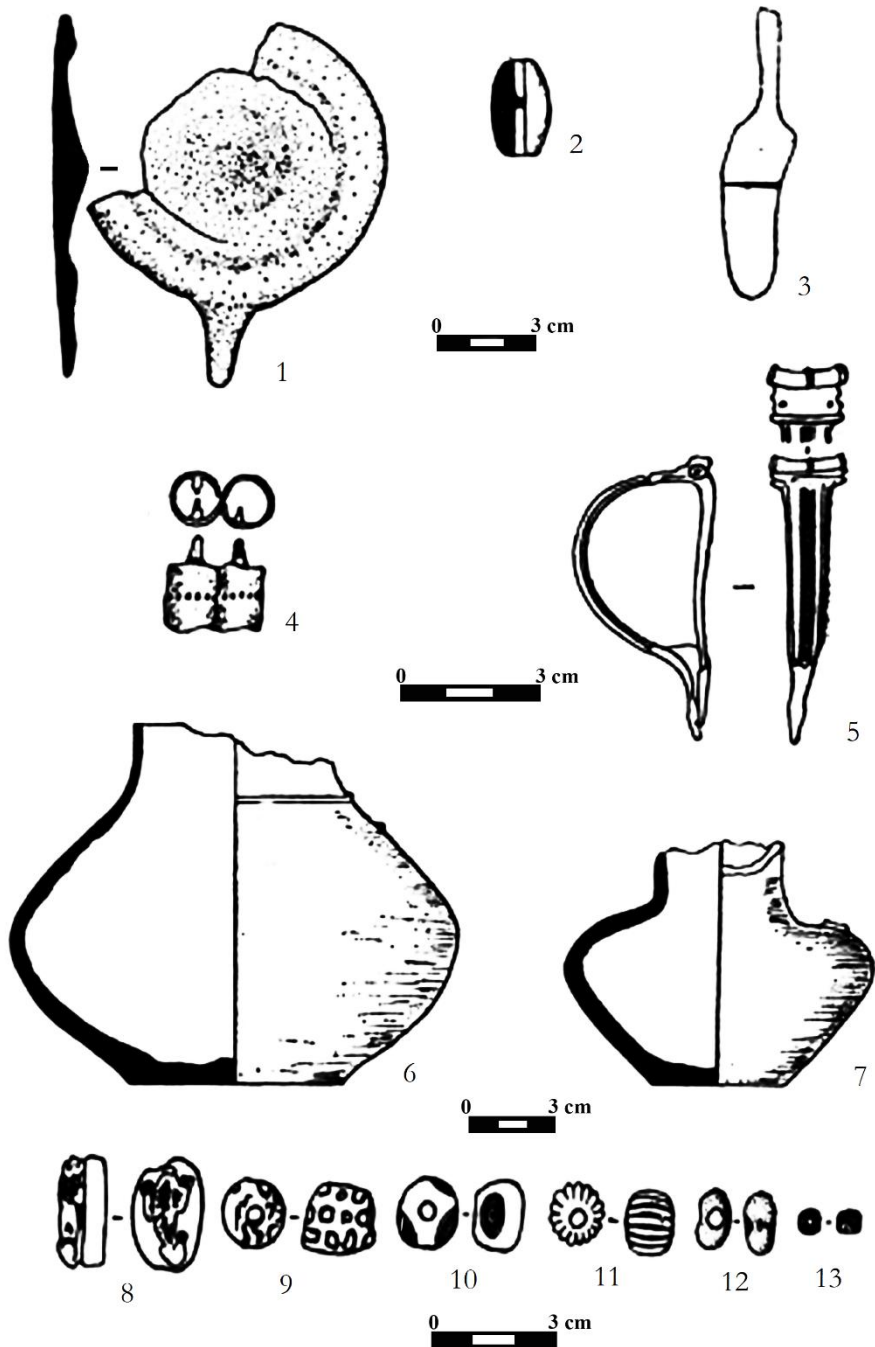

Fig. 11. Inventarul funerar din mormântul sarmatic din T 11 din necropola Chertovitsk II (după Medvedev 1990)

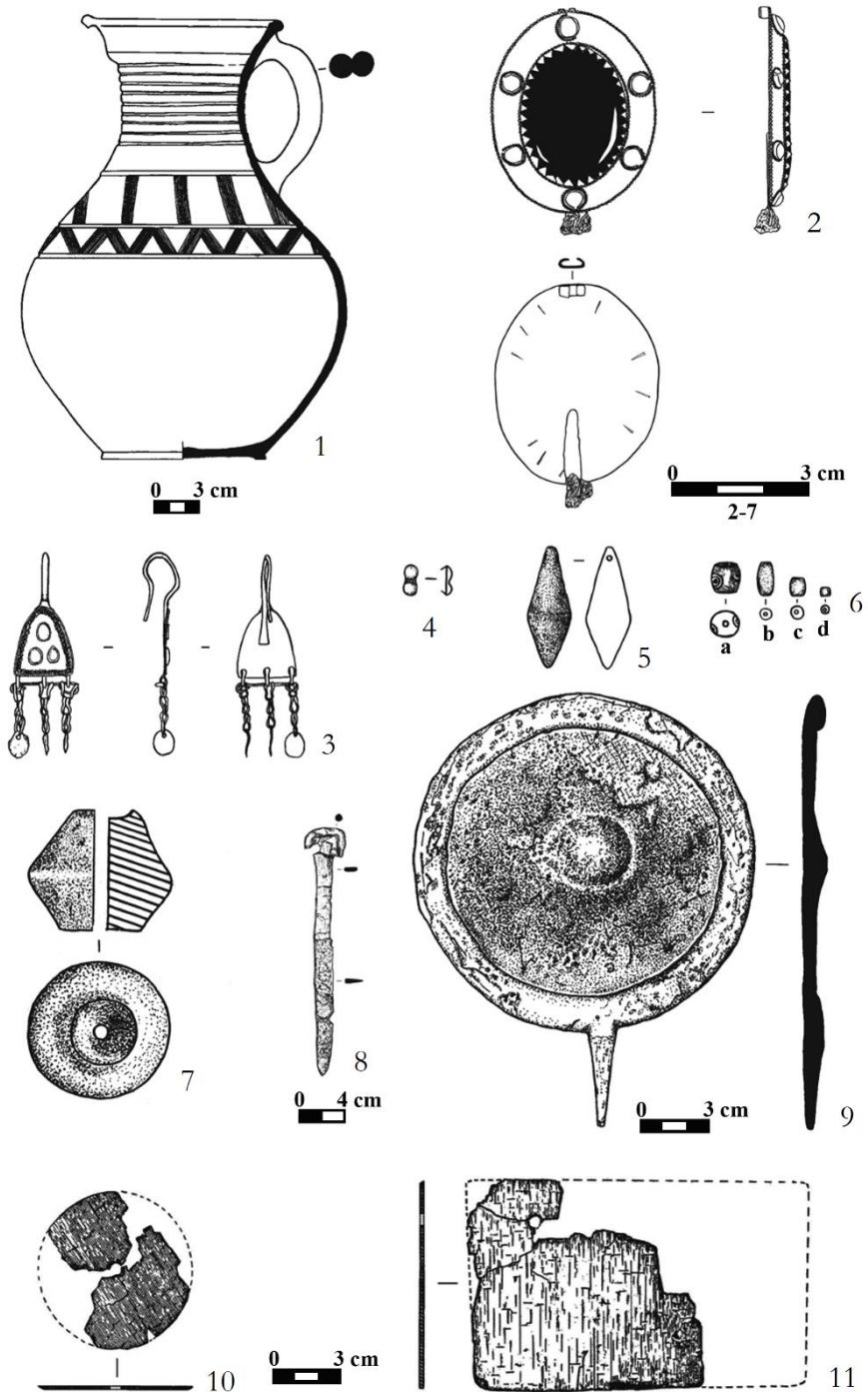

Fig. 12. Inventarul funerar din mormântul sarmatic din tumulul Kamova Mogila (după Simonenko, Mel'nik 2012)

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

EVOLUTIONARY ARCHAEOLOGY OR EVOLUTIONARY ARCHAEOLOGIES? FROM PROGRESSIONISM TO THE PURSUIT OF A DARWINIAN ARCHAEOLOGY

Christian MESÍA-MONTENEGRO*

Abstract. *The path to a Darwin-inspired evolutionary framework has had a historical development that should be addressed to comprehend how it came to be and how its application in archaeology has had different iterations, some of them far from what can be considered a Darwinian approach. The purpose of this paper is to provide an understanding of processes more related to what Darwin espoused as descent with modification by contextualising the theoretical framework of different evolutionary archaeologies using Darwin's original concept of evolution espoused in 1859. I use Richard Dawkins' concept of Universal Darwinism, further developed and explained in detail by Sydow and used extensively by Richard Nelson in evolutionary economics.*

Keywords: *evolution, Darwinism, archaeology, evolution, complexity.*

Introduction

The explanatory power of evolutionary theory has not only been extensively discussed in disciplines related to the natural sciences but also in fields linked with the social sciences. Key to understanding evolution is exploration of its distinct iterations since Darwin's 1859 opus, *On the Origin of Species*,¹ which lays out the main principles behind evolution.

This paper is about a body of theoretical knowledge that developed in the latter part of the twentieth century and which aligns with a strand of Universal Darwinism involving a broad view of evolutionary theory. As Nelson stated in the following illustrative quote:

a broad evolutionary theory that posits that change occurs through a process that involves variation, selective retention [and] sources of new variation ... is a very powerful source of understanding regarding human cultural change, as well as change in the composition and nature of biological species. And this broad theory, after all, was Darwin's great insight and contribution. A Universal Darwinism that is as open to the nature of the detailed mechanisms involved, as Darwin was when he wrote, would be a very useful theory, that facilitates and stimulates interesting discussion across a wide range of disciplines.²

In this sense, careful and more detailed discussion is needed to set apart this strand of evolutionary theory from previous ones used in archaeology,

* Universidad Privada del Norte, Peru; e-mail: christian.mesia@upn.edu.pe.

¹ Darwin 1964.

² Nelson 2006, p. 493.

especially with cultural evolution and its offspring, processual evolutionary archaeology.

As it was in the nineteenth century

Like many biologists working with evolutionary frameworks, archaeologists interested in evolution pondered whether their conceptions and interpretations were Darwinian. However, some disregarded that possibility,³ believing that cultural evolution cannot be equated in *strictum sensum* with biological evolution and that the comparative analogy within both is misleading and dangerous.⁴

Archaeology is usually concerned with temporal sequencing, which is an important part of its theoretical and methodological development. Sequencing – at least chronologically rather than typologically – was greatly refined in archaeology's origins with the inclusion of the stratigraphic method. Artefacts are cultural markers which need to be placed in time and space to accurately label the material characteristics of a society. Descriptive categories are given privileged status as markers, leaving aside the “whys” and “hows” of those categories. This concern was reinforced by nineteenth-century cultural evolutionists such as Tylor, Spencer, Lubbock and Morgan, who set the path for unilinear sequences of cultural change, establishing unilinear developments.

In *Progress: Its Law and Cause*,⁵ Spencer wrongly equates evolution with unilinear progress, setting the basis for a still prevalent misconception about cultural evolution in the social sciences,

It is settled beyond dispute that organic progress consists in a change from the homogeneous to the heterogeneous. [...] From the earliest traceable cosmical changes down to the latest results of civilisation, we shall find that the transformation of the homogeneous into the heterogeneous, is that in which progress essentially consists.⁶

For Spencer, an advanced degree of complexity points to a highly evolved entity, hence complexity as a result becomes the epitome of evolution, complexity that is achieved through aggregation of hierarchical administrative entities subordinated to a central power. This basic and rather simplistic notion of “descent with modification” was also shared by Morgan, who wrote:

it is undeniable that portions of the human family have existed in a state of savagery, other portions in a state of barbarism, and still other portions in a

³ Flannery 1995; Rambo 1991; Spencer 1997.

⁴ Flannery 1995.

⁵ Spencer 1891.

⁶ *Ibid.*, p. 234.

state of civilization, it seems equally so that these three distinct conditions are connected with each other in a natural as well as necessary sequence of progress.⁷

Morgan discerns two categories, *societas* and *populus*, the first referring to people and their relationships, while the second describing the way people integrate themselves through institutions, where the principle of aggregation to create composite *populus* defines how complex a *populus* is (this is similar to Spencer's idea of homogeneous less-complex organisations and heterogeneous complex organisations). Not being an archaeologist but an anthropologist, Morgan dismissed Thomsen's chronological sequencing, on the grounds that Thomsen's periods (the Stone, Bronze and Iron Ages) were not mutually exclusive (stone tools were still used in the Iron Age, for example).⁸ While Thomsen's innovative way of classifying museum artefacts was useful for sequencing chronologies, Morgan was interested in describing the traits that define a particular society and place it on the evolutionary ladder, sequencing societies according to their traits.

Lubbock, on the other hand, as an archaeology aficionado, followed on from Thomsen's classification but took it as indicative of cultural development, thus temporal sequencing became synonymous with evolutionary stages (*sensum* Morgan) and the chronological sequence became an evolutionary one, albeit an unilinear one. In *Pre-Historic Times as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages* and *The Origin of Civilization and the Primitive Condition of Man*,⁹ he paid a great deal of attention to what he called "savages" – and for a good reason. Lubbock argued that natural selection did not act on savages to adapt them to a different and more advanced way of life and, therefore, they had no ability to attain the evolutionary advancement that Lubbock's own (Western) civilisation had attained. The use of the concept of natural selection was rare among cultural evolutionary scholars from the nineteenth century, but Lubbock used it to assert the inferiority of non-European societies, the equivalent of the "savages" who stayed that way due to their biological inability to progress. Lubbock went to a great deal of trouble to explain why "savages" remained that way and were unable to "progress," rather than explaining the processes that "civilised" societies went through to reach that stage.¹⁰

Another important figure in evolutionary theory from the nineteenth century is Edward Tylor, who wrote the important essay, *Primitive Culture*.¹¹

⁷ Morgan 1877, p. 4.

⁸ Morgan 1881.

⁹ Lubbock 1865; Lubbock 1870.

¹⁰ Lubbock 1865.

¹¹ Tylor 1871.

In this essay the tradition of unilinear progressive evolutionary complexity continues, adding the flavour of uniform causes, transversal to all evolutionary stages, independent of geographic location.¹² Tylor, like Lubbock, focuses on the material record of contemporary societies living in what he would call a “primitive condition,” using mainly ethnographic data. According to Tylor, culture is constantly being replaced with better and improved versions; a version is considered improved when it is closer to a “civilised” standard, which, in the case of Tylor and Lubbock, means is any western European country. The process of cultural change is mostly based on temporally sequencing social traits that are lumped together to characterise a given society.

None of Morgan, Spencer, Tylor or Lubbock’s models can be considered Darwinian; rather, they are progressionist, concerned with trait sequencing rather than change processes or mechanisms that trigger descent with modification at the social or cultural level. Tylor, for example, in the second edition of *Primitive Culture*, recognised that most of his theoretical scheme did not emerge from Darwin himself;¹³ he is more aligned to Spencer than he was willing to acknowledge, but is certain about his assertion of not being influenced by Darwin’s logic.

Progress becomes the *sine qua non* of cultural evolution, a condition that is not Darwinian at all. Survival is an important goal in Darwinian evolution, being in the form of passing genes to the next generation or developing social mechanisms to retain power and passing them on to the next generation of individuals who share the same gene pool or class. If we equate progress with survival, there would be an intrinsic contradiction, as progress would be the only way to achieve survival (albeit in any form). Or, to use Spencer’s terms, the overcomplexity and heterogenous nature of a society can cause it to collapse,¹⁴ hence the progressionist view of cultural evolution is intrinsically flawed.

Ecology, energy and complexity

A refinement of progressionists views of cultural evolution came with the inclusion of environmental studies as adaptive forces that triggered cultural responses, which is a type of Darwinian logic. This is how, paradoxically, Darwinian logic came to aide the progressionist view. This refinement, first espoused by Julian Steward, was called cultural ecology, and it sought to

explain the origin of particular cultural features and patterns which characterize different areas rather than to derive general principles applicable

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Tainter 1990.

to any cultural-environmental situation [...] it introduces the local environment as the extra-cultural factor in the fruitless assumption that culture comes from culture.¹⁵

Here the key element is that “extra-cultural” factor, which varies and invites adaptive answers to the “cultural core,” an interplay among subsistence activities; economic arrangements; and social, political, and religious patterns, on the argument that they are intrinsically connected – and affected or “selected” – by the other. There can be other aspects outside the cultural core that are mostly originated through diffusion or random innovation, and these should be studied through the lens of cultural history. Steward never questioned which external aspects of culture could be induced into the cultural core by being selected by it, or whether random innovations (analogous to biological mutations) were deemed to increase societies’ fitness and alter the cultural core. Cultural ecology investigates elements from the culture core that originate due to environmental pressures. In cultural evolution, from the viewpoint of cultural ecology, only the environment can force the development of technological conditions that will be further selected. But unlike previous evolutionary explanations, cultural ecology is multilinear instead of unilinear, on the reasoning that, given the existence of multiple environments, the cultural response should be an adaptation to those environments, causing a specific environment to generate specific cultural adaptations.¹⁶ The cultural ecology method involves analysing the relationship between exploitive or productive technologies with the environment (climate, topography, soils, hydrography, fauna, vegetational cover); analysing behavioural patterns that take advantage of certain areas with specific technologies; and understanding the interrelationships between features such as demography, settlement patterns, kinship, land use and other environmentally derived cultural traits. Rather than focusing on the stylistic analysis of artefacts, Steward highlighted the need to work with settlement patterns, subsistence economics and demographics. For him, the cultural adaptations generated by cultural core and its environment are the key to understanding cultural change, leaving aside non-environmentally derived cultural attributes, which are usually transmitted by diffusion and have no major influence in the fitness of a society. Cultural ecology sought to investigate, through comparative studies, whether societies would develop similar cultural features or follow similar trajectories if they experienced analogous environmental pressures. If they did, this would imply their cultural cores were similar, right down to the technologies and institutions derived from those cores, but not non-environmentally derived features,

¹⁵ Steward 1972, p. 36.

¹⁶ Steward 1972.

which, as I already mentioned, made their way into a particular culture via diffusion.

Leslie White was another face of evolutionary theory in anthropology, and was a major influence among archaeologists. His understanding of evolution was based on thermodynamics and he was vehemently opposed to any form of cultural history represented in Boasian anthropology.¹⁷ White's evolutionary approach was more aligned with that of Morgan (and, by extension, Spencer) and he took an essentialist progressive view of cultural change, much like the nineteenth century anthropologists.

For White, all social orders of living creatures were frameworks: natural wholes composed of interrelated parts. In this way, they display themselves to our perception from two viewpoints, structural and functional (a loose resemblance of Morgan's *societas* and *populus*). On the one hand, we may ponder social frameworks from the angle of the kind of parts of which the total is composed, while on the other, we may centre our consideration upon the interrelationship of these parts. Structure and function are thus two ways of looking at a single entity. A social system is composed of segments, classes and special structures, where a segment is one part, similar to another indefinite number of parts, for example, a family, as all families are similar. Aggregation of families could give form to a clan, and clans are similar one another as each clan is an aggregation of families. Therefore, families and clans are segments of a social system. A class is a collection of parts that are different in composition, structure and function to another, while special structures are structures with specialised functions within a social system. Special structures are segments or classes with functions outside of the ordinary, such as shamans, chiefs and kings: elements related to integration and social control.¹⁸

Functionalism and evolutionism have not always gone hand-in-hand, especially during Boas' reign as a champion of diffusionism and anti-evolutionism. Functionalism in general is a synchronic theory linking together social organisms with functions in a specific time, but does not consider how those organisms came to be or how their functions changed through time. White cleverly bypassed that synchronic hurdle by linking social components with functions from a diachronic perspective.

Unlike Steward, White disregarded environmental influences and cultural diffusion as evolutionary catalysers, focusing his approach on understanding the succession of prime cultural advancements embedded in the cultural core, such as technological features and special structures. His reasoning rendered ineffective the study of "non-advanced" cultures as an

¹⁷ White 2007.

¹⁸ *Ibid.*

evolutionary stage, as they became irrelevant when superseded by more “advanced” ones.¹⁹ Interesting enough, his focus on energy was an environmental one, as energy is extracted from the environment. Technology is the proxy used to extract and process energy, and he used the amount of energy harnessed as an indicator of the cultural level of advancement of a cultural system. Measuring energy is a challenging task, and a separate issue from classifying technology, hence the true evolutionary indicator is technological development, as “cultural development could take place only within the limits set by the source of energy. But within these limits cultural advance could be affected by technological improvements.”²⁰ Therefore, for White, social frameworks represent a social form of articulation of mechanical authority over the powers of nature, thus social systems evolve because the quantity of energy controlled per capita increases while alternative factors remain constant. From this perspective, social evolution becomes nothing more than a characteristic of technological progress.

This take on evolution is unilineal and progressive: more sophisticated than the strand espoused by Spencer, Morgan and their peers, but nonetheless epistemologically similar. The conception of interrelated parts within a social system comes from Spencer’s evolutionism, mentioned earlier. Spencer’s aggregation is comparable to White’s concept of classes and segments, while the interaction among social institutions espoused by Morgan’s *societas* and *populus* and their units of analysis also bears a strong relation to White’s special structures.

White’s technological and thermodynamic approach and Steward’s cultural ecological method exerted great influence among archaeologists, leading to the emergence of processual evolutionism, as noted previously, following Spencer and Redmond, who state that they “prefer to see culture not as a collection of traits but as a system occupied by human actors who group themselves into nested sets of organisational levels and pursue conscious, purposive strategies intended to further their own interests.”²¹

Processual evolutionism was also influenced by the works of cultural anthropologists Elman Service and Marshal Sahlins, who espoused also an unilinear approach of the process that led to descent with modification in social systems, inspired – again – by the nineteenth-century evolutionary anthropologists. As they explicitly acknowledge, “we attempt to build on the ground plan laid out by the nineteenth-century anthropological pioneers. Our perspective is plain old evolutionary, not neo-evolutionary.”²² Following this

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid., p. 367.

²¹ Spencer, Redmond 2001, p. 197.

²² Sahlins, Service 1970, p. 4.

line, they proposed general and specific processes of cultural evolution, which represent a cleverer variation of unilinear evolution; they differentiate general and specific evolution as two manifestations of the same process.

On one side, it creates diversity through adaptive modification: new forms differentiate from old. On the other side, evolution generates progress: higher forms arise from, and surpass, lower. The first of these directions is Specific Evolution, and the second General Evolution.²³

General evolution is one major general process of cultural evolution, similar in all societies, characterised by increasing complexity through time, in which social systems diminish their levels of homogeneity and increase their heterogeneity (sensum Spencer) leading to greater efficiency in their processes of harnessing energy (sensum White). The ultimate outcome is a highly complex social system with multiples instances and institutions, with the ultimate technology able to efficiently extract energy from the environment. In this conception there is only one trend: progression to complexity.

Specific evolution is a way to recognise variability in the record given the myriad environments across the planet which exert pressure upon social systems, forcing them to adapt to that pressure, hence the use of the term “adaptive modification” – a nice nickname for Darwin’s adaptation concept. All social innovations march inexorably towards a goal: complexity and efficiency in extracting energy from the environment. Until this point the concept of survival, so prevalent in Darwin’s 1859 opus, was barely mentioned in cultural evolutionary studies. Everything must change for the sake of progression, for the sake of efficiency, and for the sake of being close to the aforementioned ultimate goal, related to the perfection of Western civilisation. This is reflected in Service’s concept of the evolutionary ladder, consisting of four progressively complex stages – band, tribe, chiefdom and state – in which highly complex states represent the civilised world.²⁴

Processual evolutionism

Archaeology is more than the refinement of typologies and the embellishment of particularities explained by the omniscient process of cultural diffusion, or something akin to it. This was the scenario that led to the emergence of a new theoretical ground that aimed to elicit meaningful interpretations about social processes and not just to rely on descriptions such as “post-fired painted carinated rims with rounded lips” as evidence of trade. That’s not to say that typologies are not useful or necessary in

²³ Ibid., p. 12.

²⁴ Service 1968.

archaeology, but a technique cannot be a theory or a discipline, hence the critique of Boasian anthropology and archaeology.

In this new context, just as the celebration of the centennial of Darwin's *Origins of the Species* was fading, Joseph Caldwell published a small five-page-long paper called "The New American Archaeology," stating that this theoretical shift was due to an "interest in recent years towards problems of far greater generality than pertain to any single excavated prehistoric site."²⁵ This interest came, partially, from the evolutionary revival in anthropology described in the last section. Among the various trends that Caldwell mentions, there is a concern for processes of cultural change through time (not the mere descriptions of traits per archaeological phase), the relationship with ecology, and the study of settlement patterns and prehistoric demography.

Within this approach, Lewis Binford suggested, in 1962, that

"material culture" can and does represent the structure of the total cultural system [...]. Similarly, change in the total cultural system must be viewed in an adaptive context both social and environmental, not whimsically viewed as the result of "influences," "stimuli," or even "migrations."²⁶

"Material culture," or the archaeological record, as part of a social system, informs archaeologists about social behaviour which is adaptive to social and environmental conditions. Binford saw culture as an extra-somatic means of adaptation and gave equal weight to social and environmental influences in modifying culture and behaviour, though more leverage to non-environmental adaptational (selective?) pressures. Material culture is the manifestation of a system that is under constant pressure from environmental and social forces. Binford, who was a student of Leslie White, welcomed Steward's ideas with open arms and adapted archaeological theory to serve the greater good of cultural evolutionary theory.

An epistemological trait marks processual evolutionism, which is the understanding of material culture as part of a large system. As changes occur in the dynamic social system, the argument goes, the material culture will change as a result. This systemic view was inspired by the biologist Ludwig von Bertalanffy and his General Systems Theory, which in fact was derived from organismic biology.²⁷ For Binford, the social system is composed of

subsystems within the broader cultural system which are: (a) extra-somatic or not, dependent upon biological process for modification or structural definition (this is not to say that the form and process cannot be viewed as rooted in biological process, only that diversity and processes of

²⁵ Caldwell 1959, p. 303.

²⁶ Binford 1962, p. 217.

²⁷ Bertalanffy 1972, p. 410.

diversification are not explicable in terms of biological process), and which (b) function to adapt the human organism, conceived generically, to its total environment, both physical and social.²⁸

This is remarkably similar to Bertalanffy's argument regarding organismic biology as an interrelated and organic symbiosis of multiple subsystems – a perspective that is necessary to understand the general laws of biology and provide a compressive explanation of the general system behaviour. Binford, following White's attempt to build causality into cultural behaviour among social systems, argues that cultural behaviour can be explained through cultural laws²⁹ – laws that can be deduced from the static archaeological record and the behavioural system that produced it.³⁰ In this sense, the articulation between the static archaeological record and the dynamic social system was the role of archaeology: not only the retrieving and formal description of the record but also the explanation of the social processes that conditioned said behaviour. Identification of correlations between forms of social organisation classified on the idea of functional features and structural forms of material elements is a necessary step to tackle evolutionary processes in social systems. Hence archaeology can provide insightful information regarding the social processes that originate evolutionary changes, as these processes “operate between a living system and its environmental field.”³¹ Binford's views of evolution are, as we have seen, rooted on systems theory (established by a biologist) and ecology (cultural ecology?). The way he permeates culture through ecology and ecology through culture could even be seen as an argument for a co-evolutionary approach.

Besides the systemic approach and its methodological application, there is one particular theoretical contribution that has not been accurately emphasised; Binford did not necessarily view evolution as a progressive process, unlike previous researchers. He pointed out that

the locus of evolutionary change is between a system and its environment, and the outcome of the operation of evolutionary process could be extinction, a decrease in complexity, reorganization of the system without any major increase or decrease in complexity, or the emergence of higher forms.³²

At some point, Binford saw evolution not as a guiding hand towards complexity and civilisation but as a process in which social systems could change and adapt themselves to new social and environmental circumstances in order to preserve themselves or some of their features – and this could

²⁸ Binford 1962, p. 278.

²⁹ Binford 1962; Binford 1964; Binford 1965.

³⁰ Binford 1962.

³¹ Binford 1972, p. 106.

³² *Ibid.*, p. 108.

signify a scaling down of their former complexity. He comprehended that the goal in evolution is survival, not progression, and that decomplexification or devolution can be as valid a means of survival as progression.

In 1972 a small but influential paper written by Kent Flannery was published in the *Annual Review of Ecology Systematics*; the title was very suggestive: “The Cultural Evolution of Civilizations.”³³ In this paper, Flannery focused on the processes that led to the emergence of civilisations, high cultures, or states. His approach was very much in the vein of cultural ecology, even though he criticised cultural ecologists for not including information exchange in the equation of evolution but focusing mainly on environmental settings as energy carriers and the symbiosis between social systems and the environment in producing energy. For Flannery, institutions, ideology, art, rituals and so on played an important role in process of social change, not as mere catalysers of the energy received from the environment but as transformational entities that could very much affect the evolutionary path. Social institutions and their ideological baggage take pre-eminence – or at least equal importance – as other factors claimed from the end of the nineteenth century. True to that is the formal understanding of what a system is in Bertalanffy’s sense: a framework in which ideas (ideology, rituals, religions, taboos, etc.) are more than just incidental units of information but integral parts of the system. This is also relatable to Steward’s cultural core, mentioned previously.

Dealing with the issue of the evolution of social complexity (civilisations), Flannery’s approach is progressive, with a linear path towards complexity from bands, to tribes, to chiefdoms, to states, where the state (civilisation) appears as “a very complex system, one whose complexity can be measured in terms of segregation (the amount of internal differentiation and specialisation of subsystems) and centralisation (the degree of linkage between the various subsystems and the highest-order controls in society).”³⁴ It resembles Spencer’s model of homogeneity versus heterogeneity and organic evolution, in which the functional heterogeneity of social subsystems tends to originate new, functionally specialised subsystems, until environmental and social pressures trigger the process again. Flannery permeates environmental pressures through institutions and their levels of cohesion in decision making: the more institutions of subsystems a social system has, the longer decisions will take unless some level of discretionarily is given to a selected component or components of said system. This brings up the discussion of linearity versus promotion versus hyper-coherence in Flannery’s model. If complex organisations have hierarchical organisations,

³³ Flannery 1972.

³⁴ *Ibid.*, p. 409.

promotion is related with the ascension from one subsystem to a higher position, to generalise its functions and oversee the behaviour of lower subsystems, while a new subsystem may take its former position with specific functions. As Flannery puts it, “promotion contributes heavily to the process of segregation, since it generates new institutions.”³⁵ Linearity occurs when a lower-level subsystem is permanently circumvented by a higher-order one in order to correct the behaviour of the subsystem that supposedly had to be checked by the lower subsystem. This

results from the breakdown or whatever autonomy the various small subsystems (or institutions) in a larger system may have; one by one, they are coupled more closely to each other and/or to the central hierarchical control until [...] change in one does in fact affect all the others too directly and rapidly.³⁶

Hyper-coherence can occur due to extreme linearisation in which some subsystems are bypassed, other discarded and some even co-opted by others, reducing the distance between high-order subsystems and low-order ones, creating a scenario in which environmental and social stress can rapidly affect any subsystem, as they have all lost autonomy and are closely related one to another. Flannery’s conditions are derived from Rappaport’s pathologies of social systems such as meddling, usurpation and hyper-integration.³⁶

A system can exert different venues for cohesion, established by the conditions of hyper-coherence, linearisation and promotion. Hyper-coherence endangers the survival of the system as makes it more vulnerable to social and environmental pressures, which can cause either the disappearance of the entire social system or a condition labelled by Flannery as “devolution.” This is the loss of complexity of the social system, materialised in the aggregation of subsystem into fewer nodes, moving from heterogeneity to homogeneity (in Spencerian terms) or, as Flannery would say, from segregation to centralisation.

Flannery’s model equals environmental factors with social ones, assigning great importance to “agency,” which is filtered by the agenda of those who oversee the subsystems. Conflict is a very possible outcome, and the factors that trigger processes of hyper-coherence, linearisation and promotion cannot solely be environmental or managerial, but must also be politically motivated. Hence the discussion shifted from environmental adaptation to social adaptation, with equal probabilities of generating evolutionary processes, as evolution can be prompted by political or social agents that act upon a particular agenda, adapting the behaviour of social subsystems to their interests. We are dealing here with the social construct

³⁵ Ibid., p. 413.

³⁶ Rappaport 1999.

known as “ideology.” Ideology is not just “noise” or cultural epiphenomena, nor is it a third-grade cultural trait transmitted by diffusion.

To say that processual evolutionism is just but a unified theoretical corpus would be a dangerous oversimplification. Binford’s take on cultural evolution disregarded ideology (and religion) as cultural epiphenomena (a critique Flannery makes – not of Binford, but of cultural ecologists, as mentioned earlier). Binford asserted that religion and ideology were cultural epiphenomena and their study bordered the realms of paleopsychology,³⁷ subsuming ideology and religion as cultural by-products of adaptative strategies with no evolutionary power. Yes, ideology may be a by-product but, does it have evolutionary power? Can it trigger evolutionary processes?

Flannery’s input was revitalising in adding more avenues for studying cultural evolution from a materialistic point of view, and studying environmental settings and ideology, not just cultural epiphenomena.

Universal Darwinism, social sciences and archaeology

In the previous pages we established that what has been termed as cultural evolution during the emergence of processual archaeology invokes causalities and processes that cannot be identified as Darwinian evolution – or at least not as Darwin envisioned his theory. Instead, they are more aligned with the evolutionary principles evoked by scholars such as Spencer, Lubbock and Taylor during the nineteenth century, later refined by Steward, White and others. As Feinman points out, “cultural evolutionary approaches in archaeology have themselves shifted greatly over the last century or so, although at the most general level major research queries have been somewhat more stable.”³⁸

The important elements of Darwinian theory are variation, inheritance and selection; these should be intersected with continuity, as the first three elements must be continuous if they are to have a steady and ongoing impact on fidelity, longevity and replication through time.³⁹ Darwinian theory is not limited to biology and related disciplines: it can be applied to other non-biological fields, as exemplified in the work of various scholars.⁴⁰ These efforts can be grouped (with the risk of oversimplifying a diverse scenario) into a school of thought called “Universal Darwinism,” proposed by Richard Dawkins in 1983 on the grounds that Darwin’s theory is “probably the only theory that can adequately account for the phenomena that we associate with

³⁷ Binford 1962.

³⁸ Feinman 2000, p. 4.

³⁹ Dawkins 1976.

⁴⁰ Aldrich et al. 2008; Boyd, Richerson 1988; Dawkins 1983; Hodgson 2004; Hodgson Knudsen 2006; Knudsen 2001; Levit et al. 2011; Nelson, Winter 1982; Richerson, Boyd 2012.

life.”⁴¹ As I have stated elsewhere,⁴² under this reasoning the contributions of Williams’ adaptation and selection,⁴³ Lewontin’s units of selection,⁴⁴ Cavalli-Sforza’s cultural transmission,⁴⁵ Darden and Cain’s selection theories,⁴⁶ Dawkins’ selfishness model,⁴⁷ Griffiths and Gray’s system development⁴⁸ and Nelson’s evolutionary sciences⁴⁹ can be included.

Universal Darwinism is not a uniform theory, however. One strand of it (called biologicistic Darwinism) implies that that all entities (social and biological) behave according to the laws of biology, implying that the social sciences should be biologised. It is, effectively, a reductionist view of evolutionary processes.⁵⁰ The other strand of universal Darwinism is called “process Darwinism,” which implies that Darwinian processes can enlighten events where evolution occurs, regardless of the field where they occur.⁵¹

Does selection operate at the level of material culture? Does it operate on ideas, social systems, social classes or social factions? Probably the main difference between biologicistic Darwinism and process Darwinism in archaeology is the answer to these questions. Darwinian archaeology⁵² assumes selection acts upon material culture; it is a form of biologicistic Darwinism. Probably the most important contribution of Darwinian archaeology has been the effort to set archaeology apart from Spencer’s and Tylor’s assumptions of unilinear evolution and progression towards complexity. As Dunnell stated, “the approach represented by cultural evolution is a social philosophy directly derived from the tradition of Herbert Spencer and the early anthropologists and is unrelated to Darwinian principles,”⁵³ a position that has been the leitmotiv of this paper.

Dunnell wanted to give archaeology a more active role in the evolutionary debate by using evolutionary theory in the same way it was used in biological entities, focusing on artefacts, their frequencies and distributions,⁵⁴ which leads to the establishment of refined seriations and typologies in which hypotheses of cultural transmission, copying errors and

⁴¹ Dawkins 1983, p. 403.

⁴² Mesía-Montenegro 2018.

⁴³ Williams 1966.

⁴⁴ Lewontin 1970.

⁴⁵ Cavalli-Sforza, Feldman 1981.

⁴⁶ Darden, Cain 1989.

⁴⁷ Dawkins 1976.

⁴⁸ Griffiths, Gray 1994.

⁴⁹ Nelson 2007.

⁵⁰ Sydow 2001, Sydow 2012.

⁵¹ Sydow 2012.

⁵² Dunnell 1970, Dunnell 1980.

⁵³ Dunnell 1980, p. 37.

⁵⁴ Dunnell 1970, Dunnell 1980.

variation in artefacts are tested. Could this be seen as a return to cultural history? I would argue not: Dunnell's approach is not a return to Boasian-inspired archaeology – which was hesitant and untrusting towards evolution – but rather the refinement of a method whose purpose is to explain the nature of artefacts and their use, why and how they change, why some are abandoned and why others persist. As artefact change and artefact frequency are the only hard data that can be discerned from the archaeological record, Dunnell's approach implicitly states that behaviour cannot be understood – nor ideology, as suggested by Binford – and that archaeology is doomed to only study direct, measurable phenomena. This attitude has been called “radical empiricism,”⁵⁵ a theory that again has been a dominant focus in the construction of seriations and stylistic variation.⁵⁶ It has also been called “artefact physics,” a method in which archaeologists must abandon their desire to understand behaviour – because behaviour is unattainable – and be content with over-empiricism.⁵⁷ This begs the question, how can we reconstruct crucial evolutionary processes with “artefact physics?”

Efforts have been made to fix or correct possible misreadings and broaden the scope of Darwinian archaeology,⁵⁸ marking a shift from more biologically oriented interpretations of acts of natural selection – or social selection – towards ideas and explanations of phenomena that are not observable first hand. Darwinian archaeology has moved from biologicistic Darwinism towards process Darwinism, based around the belief that selection operates on ideas, social systems, social classes and social factions.

Process Darwinism is a “world-view that Darwinian processes could provide an adequate exhaustive explanation not only for biology, but for any subject areas where evolution occurs.”⁵⁹ In the same vein, Nelson distinguishes between closely following biological theory to explain cultural or social change, and exploring how evolutionary theory should be structured to reflect cultural or social evolutionary processes and biological evolution.⁶⁰ Process Darwinism is a non-biologicistic approach and it can be useful for studying social processes, past and present. But we cannot assume *prima facie* that this type of Universal Darwinism does not house diversity under its name, as it is a cluster of related stances that has been applied in disciplines as diverse as economics, psychology, management, sociology, anthropology and archaeology. In archaeology it has been applied under a variety of names, all sharing the same principles of application, such as variation, inheritance,

⁵⁵ Boone, Smith 1998.

⁵⁶ Neiman 1995.

⁵⁷ DeBoer, Lathrap 1979.

⁵⁸ Lyman, O'Brien 1998; O'Brien, Lyman 2000.

⁵⁹ Sydow 2012, p. 217.

⁶⁰ Nelson 2006; Nelson 2007.

fitness and their cumulative social by-products. The work of Brian Hayden is worth mentioning here as belonging to this trend, although I doubt he would like to be labelled with this brand, preferring instead his paleo-political ecology perspective.⁶¹ His work on ritual, feasting and power is illustrative of the application of evolutionary theory to social processes which interplay closely with the underpinnings of biological causation in the emergence of AAA (ambitious, abrasive and accumulative) personalities and the use of feasts, ritual, religion and secret societies by aggrandisers in order to legitimise their power.⁶²

A social system is composed of various entities managed by different social actors, often representing factions within the social system. These factions compete among themselves for dominance, trying to replicate their advantages into the next generation or laterally within their kin or allies. Those elements that can help them secure their privileges and advantageous conditions are thus selected as beneficial. Competition provides a tense scenario in which struggle becomes a key element in establishing leadership at different levels, and, as I have stated elsewhere, there is a need to develop ways to convince potential allies to join a particular faction. Religion is certainly one of these ways and can provide a range of competitive advantages.⁶³ Religion can be selected as an advantage to obtain, legitimise and preserve authority. This can thus be replicated by future members of the system and normalised through rituals and cultural values which become a material manifestation of a higher selected trait that is being constantly legitimised. Ritual and cultural practices can change as adaptive strategies for the survival of the main trait selected (see the Catholic religion as an example). In previous publications, I have argued that religion is the main selected trait that allows authorities to preserve their privileged social position, especially when religion powerfully permeates the social relations of production.⁶⁴ But even an advantageous position can, when it becomes too advantageous and risks overexploiting those at the base, become a non-adaptive trait that must be regulated if those with the upper hand want to retain their privileges.

Recent discussions on the existence of inequality without complexity are illustrative of the dismissal of progressionist evolution, rather than offering evidence of the invalidity of evolutionary theory. They amount to the discussion of social groups evolving towards social forms that allow the survival and reproduction of the system, or the social reproduction of the

⁶¹ Hayden 2014.

⁶² Hayden 1995a; Hayden 1995b; Hayden 2001; Hayden 2014; Hayden 2018; Hayden, Gargett 1990.

⁶³ Aldenderfer 2010; Hayden 2018; Rappaport 1999; Rick 2005.

⁶⁴ Mesía-Montenegro 2017; Mesía-Montenegro 2018.

agents who have privileges within the system,⁶⁵ which is characteristic of complex hunter-gatherers.

Along the same lines, the evolution of cooperation has been a topic of interest within evolutionary theory as well. Why do people cooperate among themselves when there is an innate selfish tendency in human behaviour to look out for oneself? Cooperation might be thought as an aspect of egalitarianism, a component or trait that is thought to be “good” and believed to be an inherited product of a “natural” stage in very early social development where social inequality was ethically outlawed as a transgression against basic social rules. Egalitarianism is not a natural condition in humanity – at least not from the primatologist’s point of view. Humans are not subject to Rousseau’s fallacy, in which all are inherently caring, dependable and good; nor do they fit the Hegelian spiral in which an idea is pure until it reaches contact with nature (this spiral was later problematised by Marx in the development of his historical materialism – another version of progressionist evolution). Cooperation may well be as important as competition in the development of social inequality and the most important factor in the survival and reproduction of social systems. It can even be a strategy for facing competition more efficiently. Is cooperation another form of competition? Yes, but not all cooperation leads to competition, nor does all competition involve cooperation. Cooperation is defined as “actions that require individuals to incur some cost or risk associated with other individuals receiving a benefit.”⁶⁶ It is a concept intrinsically related with “collective action”: “a processual approach that derives its insights from predictions about the social actions of members of a political community under varied conditions. From this perspective, social process are expected to transcend local cultural differences”⁶⁷ in which “the optimal strategy from the perspective of an individual differs from the optimal strategy viewed from the perspective of a group.”⁶⁸ Essentially, a person gives up his interest in favour of the interests of others, posing an intrinsic problem in identifying these reasons and the strategies used by leaders in order to make others do things that will not provide an immediate reward but are beneficial for the system of which they are part. As such, could it be argued that this is an iteration of game theory? The concept of “collective action” is a cross-cultural one with a strong evolutionary component, despite being rooted in the philosophical axioms of Rousseau and Hobbes, which implied ethical choices

⁶⁵ Ames 2007; Ames 2010; Glassow 2004.

⁶⁶ Carballo et al. 2014, p. 3.

⁶⁷ Blanton, Fargher 2007, p. 4.

⁶⁸ Carballo et al. 2014, p. 3.

for the good of humankind.⁶⁹ It should not be confused with altruistic behaviour in which the payoff is received by the recipient of the action: while in cooperation, both actors and recipients receive mutual benefit.

Blanton and Fargher⁷⁰ have criticised the biological approach of Darwinian anthropology espoused by sociobiology and its later iterations⁷¹ as an attempt to generalise prosocial behaviour (group selection?) give the fact that not all human behaviour is aimed at benefitting the group. This is concomitant with the fact that AAA-type personalities strive for power and dominance. In this case I certainly do not see an opposition between cooperation and competition, or even selfishness, as these three behaviours are complementary strategies for the ultimate goals which are survival, reproduction, and fitness.

In contrast to Hayden's opinion regarding the role of feasting in the evolution of social complexity from a competitive point of view,⁷² Stanish offers a different spin to feasting, arguing that communal action is prevalent in the management of feasting practices, based on the premise that it is a tool for overcoming the collective action problem. Overcoming this problem is necessary, as "the development of evolutionary stable social organizations that overcome the collective action problem is a prerequisite for the evolution of social complexity."⁷³ Feasts foster cooperation, long-term relationships, exchange and trade networks, communal bonding and ideological reinforcement⁷⁴ as well as important opportunities to construct, test and put into practice the norms of cooperative behaviour.⁷⁵

But who develops the norms of competitive behaviour? Elites? Authorities? Villagers? Specialists? All of them? Persuasion is an important element in this strategy, and the notion of the "greater good" must be legitimised. Cooperation for competition – or the "let's cooperate to compete" model – seems to be a plausible evolutionary strategy and a probable scenario for some cases, such as the Central Andes Formative, in which, I argue, religion was the "legitimiser" (the institution or set of organised ideologies) selected as a convincing tool to entice (or manipulate?) choices to cooperate and compete.⁷⁶ But any attempt to understand these particular evolutionary dynamics – for example, the variability and degrees of cooperation and competition – should include different outlets in the

⁶⁹ Hobbes 2016; Rousseau 2001.

⁷⁰ Blanton, Fargher 2012.

⁷¹ Sydow 2012.

⁷² Hayden 2001; Hayden 2014; Hayden, Villeneuve 2010.

⁷³ Stanish et al. 2018, p. 6716.

⁷⁴ Dietler 2001; Dietler, Herbich 2001; Hayden 2014.

⁷⁵ Stanish 2017.

⁷⁶ Mesía-Montenegro 2017; Rick 2005.

archaeological record, such as the domestic and corporate contexts. In the Central Andes, as I have previously mentioned, archaeology and ethnography have shown that political, economic and religious management is certainly embedded in religion, which transforms actions – at least in the eyes of the public – into religious acts where acceptance of those decisions border on the acceptance of the will of the gods. In a recent contribution, Stanish argues that cooperation is attained by ritualising the economy,⁷⁷ a correct statement but nevertheless insufficient, as the economy is only one aspect of polity management (although from the Marxist point of view, the statement would not be inadequate, as the economy is the basis of social relations of production, and hence the cornerstone of norms and religion). Polanyi offered a related explanation, arguing for the use of the “embedded economy” in which all social relations are embedded in the economic system where “the vital importance of the economic factor to the existence of society precludes any other result.”⁷⁸ Through a series of important works, Stanish has argued consistently for the substantive economic approach in the comprehension of pre-Hispanic political economy in the Central Andes.⁷⁹ The substantive economy and its by product, the “embedded economy,” derives from the Marxist political economic tradition, where economics is “an instituted process of interaction serving the satisfaction of material wants.”⁸⁰ The work of Polanyi is in some ways an interpretation and elaboration of orthodox Marxism.⁸¹ Nonetheless, I would like to rephrase Polanyi and argue that all social relations are embedded in a religious/ideological system in which the vital importance of religious or ideological factors to the existence of society precludes any other result.

Some views of cooperation and collective action contemplate the role of agency, or “cultural essentialism,” in which cumulative individuals’ decisions are at the core of the nature and the evolution of cooperation, or even collective resistance.⁸² This, of course, involves cooperation, and it comes with the critique that most contemporary evolutionary approaches are a form of “deterministic oppression theory.”⁸³ While agency undoubtedly plays a role in cultural evolution, agency is part of a social context. The material conditions of existence, as well as the individual’s placement within society, will act upon his or her perception of reality and his or her perceived

⁷⁷ Stanish 2017.

⁷⁸ Polanyi 2001, p. 56.

⁷⁹ Stanish 1992; Stanish 1997; Stanish 2003; Stanish 2004.

⁸⁰ Polanyi 1977, p. 31.

⁸¹ Halperin 1984.

⁸² Brumfiel 1992.

⁸³ Blanton, Fargher 2007.

social placement. False consciousness can be one of the layers for agency development with the aid of religion.

Cooperation is another strategy for survival, replication and fitness. I certainly may be accused – probably rightly so – of taking a cynical view of mankind in which interest guides behaviour, and interest guides decisions as to which strategy to use. Even *truly* altruistic behaviour is guided by self-interest, that of emotional reward (provided by religion/ideology) where cognitive dissonance may play a key role in justifying non-rational decisions by – ironically – rationalising them to avoid the uneasiness generated by the nature of those decisions.⁸⁴

Thus, I would argue that cooperation and even competition are achieved – and legitimised – by ritualising not only the economy but all instances of polity management, and for this ritualisation all social institutions are necessary.

Conclusions

Over the past decades, the awareness of what is and what is not Darwinian evolutionary archaeology has been persistent and has benefited from the social sciences rather from the biological sciences. When Dunnell argued in favour of a biologicistic Darwinian approach, he decreased archaeology's explanatory power to describe artefactual phenotypic change, precluding archaeology's ability to make rigorous evolutionary explanations on general problems such as the evolution on power, authority, inequality and so on. These topics ironically were (and are) the strong focus of progressionist evolutionism. As we have seen in this paper, progressionism – and the various strands within it – has always looked for answers in related social and environmental sciences, feeding off the methods and knowledge that arise from these disciplines, while Darwinian archaeology closed its boundaries to all but biologist Darwinism. To escape this intellectual prison, a broad integration of archaeology with other social sciences that pursue evolutionary processes with a Darwinian approach was needed. The integration of concepts such as variation, inheritance and fitness has expanded to the major research problems mentioned above, which leads me to argue that archaeology has reached a moment in which it can finally make good use of a proper evolutionary approach that is not only inspired by but derived from Darwin's general theory of descent, albeit with some modification. It took us almost 150 years, but it is never too late. The integration of Darwinian process approaches to the study of social problems falls under what Dawkins called Universal Darwinism, a school of thought that greatly benefited from the transdisciplinary use of evolutionary theory. In this sense, archaeology can

⁸⁴ Akerlof, Dickens 1982; Burris et al. 1997; Festinger 1962.

derive great benefit from evolutionary economics, evolutionary psychology, evolutionary linguistics, evolutionary aesthetics, evolutionary medicine, etc. I by no means intend to argue that all the great contributions of progressionism are to be discarded, rather that they should be looked at with different evolutionary eyes.

It is archaeology's responsibility to provide the most accurate account of the evolution of human behaviour through time. The accomplishment of this goal, or at least the effort of trying to accomplish it, should come from the archaeological record and from evolutionary theory. The archaeological record is far from perfect: it has several degrees of resolution and it is for the most part incomplete. Evolutionary theory, on the other hand, is – as we have seen – diverse and focused on various aspects of human behaviour. Universal process Darwinism – that is, the application of evolutionary principles not only to biological entities but to social ones as well – is also a social theory focused on the variation, inheritance and fitness of social institutions. The archaeological record is diverse, and this diversity allows evolutionary accounts to focus on certain attributes that can provide sounded hypotheses for both specific and general social problems. Archaeology thus can become an evolutionary social science.

Acknowledgements

I would like to acknowledge my academic home for providing the space and time to write this contribution and the anonymous reviewers who gave insightful recommendations. Naturally, I bear sole responsible for any error in this paper.

Bibliographical Abbreviations

- Aldenderfer 2010 – Mark Aldenderfer, *Gimme that Old Time Religion: Rethinking the Role of Religion in the Emergence of Social Inequality*, in Doug Price, Gary M. Feinman (eds), *Pathways to Power: New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*, New York, 2010, p. 77–94.
- Aldrich et al. 2008 – Howard E. Aldrich, Geoffrey M. Hodgson, David L. Hull, Thorbjørn Knudsen, Joel Mokyr, Viktor J. Vanberg, *In Defence of Generalized Darwinism*, in *JEE*, 18, 2008, p. 577–596.
- Akerlof, Dickens 1982 – George Akerlof, William Dickens, *The Economic Consequences of Cognitive Dissonance*, in *AEE*, 72, 1982, 3, p. 307–319.
- Ames 2007 – Kenneth M. Ames, *The Archaeology of Rank*, in R. Alexander Bentley, Herbert D. G. Maschner, Cristopher Chippindale (eds), *Handbook of Archaeological Theories*, Lanham, New York, Toronto, 2007, p. 487–513.
- Ames 2010 – Kenneth M. Ames, *On the Evolution of the Human Capacity for Inequality and/or Egalitarianism*, in Doug Price, Gary M. Feinman

- (eds), *Pathways to Power: New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*, New York, 2010, p. 15–44.
- Bertalanffy 1972 – Ludwig von Bertalanffy, *The History and Status of General Systems Theory*, in *AMJ*, 15, 1972, 4, p. 407–426.
- Binford 1962 – Lewis R. Binford, *Archaeology as Anthropology*, in *AA*, 28, October 1962, 2, p. 217–225.
- Binford 1964 – Lewis R. Binford, *A Consideration of Archaeological Research Design*, in *AA*, 29, April 1964, 4, p. 425–441.
- Binford 1965 – Lewis R. Binford, *Archaeological Systematics and the Study of Culture Process*, in *AA*, 31, Oct., 1965, 2, part 1, p. 203–210.
- Binford 1972 – Lewis Binford, *An Archaeological Perspective*, New York, 1972.
- Blanton, Fargher 2007 – Richard Blanton, Lane Fargher, *Collective Action in the Formation of Pre-Modern States*, New York, 2007.
- Blanton, Fargher 2012 – Richard E. Blanton, Lane F. Fargher, *Reconsidering Darwinian Anthropology*, in David M. Carballo (ed.), *Cooperation and Collective Action: Archaeological Perspectives*, Boulder, 2012, p. 93–128.
- Boone, Smith 1998 – James L. Boone, Eric Alden Smith, *Is It Evolution Yet? A Critique of Evolutionary Archaeology*, in *CA*, 39, June 1998, supplement, p. 141–173.
- Boyd, Richerson 1988 – Robert Boyd, Peter J. Richerson, *Culture and the Evolutionary Process*, Chicago, 1988.
- Brumfiel 1992 – Elizabeth M. Brumfiel, *Distinguished Lecture in Archaeology: Breaking and Entering the Ecosystem – Gender, Class, and Faction Steal the Show*, in *Am. Anthropol.*, 94, September 1992, 3, p. 551–567.
- Burris et al. 1997 – Christopher T. Burris, Eddie Harmon-Jones, W. Ryan Tarpley, “By Faith Alone”: *Religious Agitation and Cognitive Dissonance*, in *BASP*, 19, 1997, 1, p. 17–31.
- Caldwell 1959 – Joseph R. Caldwell, *The New American Archeology*, in *Science*, 129, 1959, p. 303–307.
- Carballo et al. 2014 – David M. Carballo, Paul Roscoe, Gary M. Feinman, *Cooperation and Collective Action in the Cultural Evolution of Complex Societies*, in *JAMT*, 21, March 2014, 1, p. 98–133.
- Cavalli-Sforza, Feldman 1981 – Luigi Luca Cavalli-Sforza, Marcus W. Feldman, *Cultural Transmission and Evolution: A Quantitative Approach*, Princeton, 1981.
- Darden, Cain 1989 – Lindley Darden, Joseph A. Cain, *Selection Type Theories*, in *PS*, 56, 1989, 1, p. 106–129.
- Darwin 1964 – Charles Darwin, *On the Origin of Species: A Facsimile of the First Edition*, Cambridge (Massachusetts), 1964.
- Dawkins 1976 – Richard Dawkins, *The Selfish Gene*, Oxford (UK), 1976.
- Dawkins 1983 – Richard Dawkins, *Universal Darwinism*, in D. S. Bendall (ed.), *Evolution from Molecules to Men*, Cambridge (UK), 1983, p. 403–425.
- DeBoer, Lathrap 1979 – Warren R. DeBoer, Donald W. Lathrap, *The Making and Breaking of Shipibo-Conibo Ceramics*, in Carol Kramer (ed.), *Ethnoarchaeology: Implications of Ethnography for Archaeology*, Columbia, 1979, p. 102–138.
- Dietler 2001 – Michael Dietler, *Theorizing the Feast: Rituals of Consumption, Commensal Politics, and Power in African Contexts*, in Michael Dietler, Brian Hayden (eds), *Feasts, Archaeological and*

Evolutionary Archaeology or Evolutionary Archaeologies?

- Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power*, Washington DC, 2001, p. 65–114.
- Dietler, Herbich 2001 – Michael Dietler, Ingrid Herbich, *Feasts and Labor Mobilization: Dissecting a Fundamental Economic Practice*, in Michael Dietler, Brian Hayden (eds), *Feasts, Archaeological and Ethnographic Perspectives on Food, Politics, and Power*, Washington DC, 2001, p. 240–266.
- Dunnell 1970 – Robert C. Dunnell, *Seriation Method and Its Evaluation*, in *AA*, 35, 1970, 3, p. 305–319.
- Dunnell 1980 – Robert C. Dunnell, *Evolutionary Theory and Archaeology*, in *AAMT*, 3, 1980, p. 35–99.
- Flannery 1972 – Kent V. Flannery, *The Cultural Evolution of Civilizations*, in *AREJ*, 1972, 3, p. 399–426.
- Feinman 2000 – Gary M. Feinman, *Cultural Evolutionary Approaches and Archaeology: Past, Present and Future*, in G. M. Feinman, L. Manzanilla (eds), *Cultural Evolution: Contemporary Viewpoints*, New York, 2000, p. 3–12.
- Festinger 1962 – Leon Festinger, *A Theory of Cognitive Dissonance*, Stanford, 1962.
- Flannery 1995 – Kent Flannery, *Prehistoric Social Evolution*, in Carol R. Ember, Melvin Ember, Peter N. Peregrine (eds), *Research Frontiers in Anthropology*, New Jersey, 1995, p. 1–26.
- Glassow 2004 – Michael A. Glassow, *Identifying Complexity during the Early Prehistory of Santa Cruz Island, California*, in Jeanne E. Arnold (ed.), *Foundations of Chumash Complexity*, Los Angeles, 2004, p. 17–24.
- Griffiths, Gray 1994 – P. E. Griffiths, R. D. Gray, *Developmental Systems and Evolutionary Explanation*, in *JP*, XCI, June 1994, 6, p. 277–304.
- Halperin 1984 – Rhoda Halperin, *Polanyi, Marx and the Institutional Paradigm in Economic Anthropology*, in *REA*, 6, 1984, p. 245–272.
- Hayden 1995a – Brian Hayden, *Pathways to Power: Principles for Creating Socioeconomic Inequalities*, in T. Douglas Price, Gary M. Feinman (eds), *Foundations of Social Inequality*, New York, 1995, p. 15–86.
- Hayden 1995b – Brian Hayden, *Feasting in Prehistoric and Traditional Societies*, in Polly Wiessner, Wulf Schiefelhövel (eds), *Food and the Status Quest: An Interdisciplinary Perspective*, Oxford, 1995, p. 127–148.
- Hayden 2001 – Brian Hayden, *Richman, Poorman, Beggarman, Chief: The Dynamics of Social Inequality*, in Gary M. Feinman, T. Douglas Price (eds), *Archaeology at the Millennium: A Sourcebook*, New York, 2001, p. 231–272.
- Hayden 2014 – Brian Hayden, *The Power of Feasts: From Prehistory to the Present*, Cambridge (UK), 2014.
- Hayden 2018 – Brian Hayden, *The Power of Ritual in Prehistory: Secret Societies and Origins of Social Complexity*, Cambridge (UK), 2018.
- Hayden, Gargett 1990 – Brian Hayden, Rob Gargett, *Big Man, Big Heart? A Mesoamerican View of the Emergence of Complex Society*, in *AM*, 1, 1990, 1, p. 3–20.
- Hayden, Villeneuve 2010 – Brian Hayden, Suzanne Villeneuve, *Who Benefits from Complexity? A View from Futuna*, in T. Douglas Price, Gary M.

- Feinman (eds), *Pathways to Power: New Perspectives on the Emergence of Social Inequality*, New York, 2010, p. 95–145.
- Hobbes 2016 – Thomas Hobbes, *Leviathan (Longman Library of Primary Sources in Philosophy)*, New York, 2016.
- Hodgson 2004 – Geoffrey M. Hodgson, *The Evolution of Institutional Economics: Agency, Structure and Darwinism in American Institutionalism*, London, New York, 2004.
- Hodgson, Knudsen 2006 – Geoffrey M. Hodgson, Thorbjørn Knudsen, *Dismantling Lamarckism: Why Descriptions of Socio-Economic Evolution as Lamarckian are Misleading*, in *JEE*, 16, October 2006, 4, p. 343–366.
- Knudsen 2001 – Thorbjørn Knudsen, *Nesting Lamarckism within Darwinian Explanations: Necessity in Economics and Possibility in Biology?*, in John Laurent, John Nightingale (eds), *Darwinism and Evolutionary Economics*, Cheltenham, 2001, p. 121–159.
- Levit et al. 2011 – Georgy S. Levit, Uwe Hossfeld, Ulrich Witt, *Can Darwinism Be “Generalized” and of What Use Would This Be?*, in *JEE*, 21, 2011, 4, p. 545–562.
- Lewontin 1970 – R. C. Lewontin, *The Units of Selection*, in *ARES*, 1, 1970, p. 1–18.
- Lubbock 1865 – John Lubbock, *Pre-Historic Times: As Illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages*, London, Edinburgh, 1865.
- Lubbock 1870 – John Lubbock, *The Origin of Civilisation and the Primitive Condition of Man*, New York, 1870.
- Lyman, O’Brien 1998 – R. Lee Lyman, Michael J. O’Brien, *The Goals of Evolutionary Archaeology: History and Explanation*, in *CA*, 39, 1998, 5, p. 615–652.
- Mesía-Montenegro 2017 – Christian Mesía-Montenegro, *Estudios sobre el periodo formativo en los Andes Centrales*, in Rafael Vega-Centeno (ed.), *Repensar el antiguo Perú. Aportes desde la arqueología* 46, Lima, 2017, p. 123–169.
- Mesía-Montenegro 2018 – Christian Mesía-Montenegro, *A Short Assessment of Social Inequality through Evolutionary Lenses: Re-Examining Marx and Weber (and Darwin as Well)*, in *HA*, 28, 2018, 2, p. 101–118.
- Morgan 1877 – Lewis H. Morgan, *Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*, Chicago, 1877.
- Morgan 1881 – Lewis H. Morgan, *Houses and House-Life of the American Aborigines*, Washington, 1881.
- Neiman 1995 – Fraser D. Neiman, *Stylistic Variation in Evolutionary Perspective: Inferences from Decorative Diversity and Interassemblage Distance in Illinois Woodland Ceramic Assemblages*, in *AA*, 60, January 1995, 1, p. 7–36.
- Nelson, Winter 1982 – Richard R. Nelson, Sidney G. Winter, *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Cambridge (Massachusetts), London, 1982.
- Nelson 2006 – Richard R. Nelson, *Evolutionary Social Science and Universal Darwinism*, in *JEE*, 16, 2006, p. 491–510.
- Nelson 2007 – Richard R. Nelson, *Universal Darwinism and Evolutionary Social Science*, in *BP*, 22, 2007, p. 73–94.

Evolutionary Archaeology or Evolutionary Archaeologies?

- O'Brien, Lyman 2000 – Michael J. O'Brien, R. Lee Lyman, *Applying Evolutionary Archaeology: A Systematic Approach*, New York, Boston, Dordrecht, 2000.
- Polanyi 1977 – Karl Polanyi, *Livelihood of Man*, New York, 1977.
- Polanyi 2001 – Karl Polanyi, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, 2001.
- Rambo 1991 – Terry Rambo, *The Study of Cultural Evolution*, in A. Terry Rambo, Kathleen Gillogly (eds), *Profiles in Cultural Evolution: Papers from a Conference in Honor of Elman R. Service*, Michigan 1991, p. 23–109.
- Rapaport 1999 – Roy A. Rappaport, *Ritual and Religion in the Making of Humanity*, Cambridge (UK), 1999.
- Richerson, Boyd 2012 – Peter J. Richerson, Robert Boyd, *Una Teoría Darwinista de la Coevolución Gen-Cultura*, in *Empiria*, 23, 2012, p. 19–40.
- Rick 2005 – John W. Rick, *The Evolution of Authority and Power at Chavin de Huántar, Peru*, in Kevin J. Vaughn, Dennis Ogburn, Christina A. Conlee (eds), *Foundations of Power in the Prehispanic Andes*, Los Angeles, 2005, p. 71–89.
- Rousseau 2001 – Jean-Jacques Rousseau, *The Social Contract or Principles of Political Right*, Charlottesville, 2001.
- Sahlins, Service 1970 – Marshall D. Sahlins, Elman R. Service (eds), *Evolution and Culture*, New York, 1970.
- Service 1968 – Elman R. Service, *The Prime-Mover of Cultural Evolution*, in *SJA*, 24, 1968, 4, p. 396–409.
- Spencer 1891 – Herbert Spencer, *Progress: Its Law and Cause*, New York, 1891.
- Spencer 1997 – Charles S. Spencer, *Evolutionary Approaches in Archaeology*, in *JAR*, 5, 1997, 3, p. 209–264.
- Spencer, Redmond 2001 – Charles S. Spencer, Elsa M. Redmond, *Multilevel Selection and Political Evolution in the Valley of Oaxaca, 500–100 BC*, in *JAA*, 20, 2001, 2, p. 195–229.
- Stanish 1992 – Charles Stanish, *Ancient Andean Political Economy*, Austin, 1992.
- Stanish 1997 – Charles Stanish, *Nonmarket Imperialism in the Prehispanic Americas: The Inka Occupation of the Titicaca Basin*, in *LAA*, 8, 1997, 3, p. 195–216.
- Stanish 2003 – Charles Stanish, *Ancient Titicaca: The Evolution of Complex Society in Southern Peru and Northern Bolivia*, Berkeley, Los Angeles, London, 2003.
- Stanish 2004 – Charles Stanish, *The Evolution of Chiefdoms: An Economic Anthropological Model*, in Gary M. Feinman, Linda M. Nicholas (eds), *Archaeological Perspectives on Political Economies*, Salt Lake City, 2004, p. 7–24.
- Stanish 2017 – Charles Stanish, *The Evolution of Human Co-operation: Ritual and Social Complexity in Stateless Societies*, Cambridge (UK), 2017.
- Stanish et al. 2018 – Charles Stanish, Henry Tantaleán, Kelly Knudson, *Feasting and the Evolution of Cooperative Social Organizations circa 2300 BP in Paracas Culture, Southern Peru*, in *PNAS*, 115, 2018, p. 6716–6721.
- Steward 1972 – Julian H. Steward, *Theory of Culture Change: The Methodology of Multilinear Evolution*, Champaign (Illinois), 1972.

- Sydow 2001 – Momme von Sydow, *Sociobiology, Universal Darwinism and Their Transcendence: An Investigation of the History, Philosophy and Critique of Darwinian Paradigms, Especially Gene-Darwinism, Process-Darwinism, and Their Types of Reductionism towards a Theory of the Evolution of Evolutionary Processes, Evolutionary Freedom and Ecological Idealism*, PhD thesis, Durham University, 2001.
- Sydow 2012 – Momme von Sydow, *From Darwinian Metaphysics towards Understanding the Evolution of Evolutionary Mechanisms: A Historical and Philosophical Analysis of Gene-Darwinism and Universal Darwinism*, Göttingen, 2012.
- Tainter 1990 – Joseph A. Tainter, *The Collapse of Complex Societies*, Cambridge, New York, Port Chester, 1990.
- Tylor 1871 – Edward B. Tylor, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, vol. II, London, 1871.
- White 2007 – Leslie A. White, *The Evolution of Culture: The Development of Civilization to the Fall of Rome*, London, New York, 2007.
- Williams 1966 – George C. Williams, *Adaptation and Natural Selection: A Critique of Some Current Evolutionary Thought*, Princeton, 1966.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

ORAȚIA FUNEBRĂ A LUI GRIGORIE DE NYSSA PENTRU AELIA FLAVIA FLACCILLA SAU UN MODEL DE ÎMPĂRĂTEASĂ

Cornelia POPA-GORJANU*

The Funeral Oration of Saint Gregory of Nyssa to the Aelia Flavia Flaccilla: A Model Empress

Abstract. *The funeral oration of Saint Gregory of Nyssa is a eulogy to the Empress Aelia Flavia Flaccilla, wife of the Emperor Theodosius I (379–395). Gregory of Nyssa emphasised her extraordinary virtues, her participation in the government of the emperor, and the extraordinary contribution she provided through her own actions to the promotion of a regime characterised by kindness, justice and love of people – philanthropia. She was presented as a model empress that fifth-century empresses tried to emulate, through which they sought to legitimise their title of Augusta. The funeral oration of Gregory, Bishop of Nyssa, is one of the three known to belong to him and belongs to the classical rhetorical genre called epideictic.*

Keywords: *Flaccilla, Theodosius I, Grigorie de Nyssa, oratio funebris, empress.*

Cuvinte-cheie: *Flaccilla, Theodosius I, Grigorie de Nyssa, oratio funebris, împărăteasă.*

Aelia Flavia Flaccilla a fost considerată de unii dintre contemporanii săi, printre care și Grigorie de Nyssa, un model de împărăteasă. Orația funebră, scrisă în onoarea acesteia de episcopul de Nyssa, de care ne vom ocupa în paginile următoare, insistă pe personalitatea Flaccillei. Aflăm astfel că ea a fost cunoscută pentru nenumăratele activități filantropice pe care le-a desfășurat, pentru sfaturile bune pe care, în situații importante, le-a dat soțului său, pentru exemplul de mamă și soție virtuoaasă – o femeie încununată de Dumnezeu cu toate virtuțile. S-ar putea considera că toate laudele autorului acestui elogiu erau justificate de momentul comemorativ pentru care au fost scrise dar, coroborate cu alte informații, se observă noi valențe ale discursului. Elogiul lui Grigorie de Nyssa poate fi interpretat ca o propagandă imperială în care rolul central l-a jucat împărăteasa și a cărei sarcină era de a susține imaginea lui *philantropos basileus* și a unei împărății guvernate, după modelul ceresc, prin dreptate și bunătate. Altfel spus, se afirmă o ideologie imperială ai cărei germeni îi descoperim la Eusebiu din Caesarea, la începutul secolului al IV-lea. Dar Aelia Flaccilla, în calitate de *Augusta*, nu doar a susținut și a participat direct la promovarea acestei ideologii, dar a dat un exemplu de împărăteasă, un model pe care împărătesele care i-au urmat aveau să-l copieze.

În anul 386 împărăteasa Aelia Flavia Flaccilla, soția împăratului Theodosius I (379-395), a murit¹. Succesorul lui Grigorie de Nazians în

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: corneliapg@uab.ro.

¹ Cea mai veridică dată ar fi 14 septembrie 386 (Grégoire de Nysse 2019, p. 9-10).

scaunul episcopal al Constantinopolului, Nectarie, l-a însărcinat pe episcopul Grigorie de Nyssa, să compună și să susțină public o orăție funebră în memoria împărătesei².

Orația funebră ca formă literară creștină este o prelucrare din forma greacă clasică a celei cunoscută sub denumirea de *encomion*, adică cuvântare de laudă sau elogiu în onoarea cuiva, și aparține genului retoric numit epidictic³.

Retorica epidictică este adesea privită ca un discurs care nu vizează o acțiune anume, dar care este menită să influențeze opiniile audienței⁴. De exemplu, în Grecia antică elogiul funebru s-a dezvoltat din comemorarea celor căzuți în luptă pentru patria lor⁵.

În tratatul său de oratorie epidictică, retorul grec Menandru (aprox. 342-291 î.Hr.) împărțește *encomionul* în două categorii principale: *basilikos logos* sau „orația regală” pentru cei vii, și *epitaphios logos* sau „epitaful” pentru morți⁶.

² Orația a fost susținută la comemorarea morții împărătesei, adică la 3, 9 sau 40 de zile (Grégoire de Nysse 2019, p. 9).

³ Arta oratoriei a fost descrisă și discutată cu diverse ocazii, în manuale, discursuri, dialoguri, tratate și prelegeri, de către profesorii de oratorie, filozofi sau de oratori practicanți pentru a crea ceea ce se numește „retorica clasică” și un corp de texte care descriu sau ilustrează această practică (Kennedy 1999, p. 1).

⁴ În retorica clasică discursurile au fost clasificate într-un număr de genuri formale, fiecare cu un nume tehnic și anumite convenții de structură și conținut. Primele categorii de discursuri ale retoricii clasice au fost cele deliberative (sau politice), judiciare (sau criminalistice) și epidictice (sau ceremoniale). În al treilea capitol al prelegerilor sale despre retorică, Aristotel a distins trei „specii” de retorică. El scria că un public fie este, fie nu este solicitat să ia o decizie specifică asupra unei probleme care i se prezintă. Dacă publicul este un judecător, fie judecă evenimentele din trecut, ca într-o instanță de judecată, caz în care discursul este clasificat drept „judiciar”, fie judecă ce acțiune trebuie luată în viitor, caz în care discursul este „deliberativ”. Dacă publicului nu i se cere să întreprindă o anumită acțiune, Aristotel numește acest discurs „epidictic” (adică „demonstrativ”). Aceste trei categorii – judiciar, deliberativ, epidictic – au rămas fundamentale pe tot parcursul istoriei retoricii clasice și sunt încă utile în clasificarea formelor de discurs din zilele noastre (Kennedy 1994, p. 4).

⁵ Celebru discurs funebru susținut de Pericles, și redat de Thucydides în lucrarea sa *Războiul peloponesiac*, este considerat cel mai vechi dintre cele păstrate (Nazianzen and Ambrose 2007, p. viii); Pericles, ca reprezentant al statului atenian le mulțumea soldaților decedați pentru victorie și pentru curajul lor, iar pe familiile acestora și pe toți cei prezenți îi îndemna să suporte cu demnitate moartea lor, să-și amintească că toți erau muritori și că cei căzuți pe câmpul de luptă au dobândit o moarte frumoasă scăpând de suferințele bolii și ale bătrâneții (Thucydides 1966, p. 255-261).

⁶ *Epitaphios logos* este împărțit în patru tipuri: encomiul standard care tratează o persoană decedată de mult timp și se preocupă în primul rând de lauda acesteia; epitaful, care are două forme: primul clasic, ca vechea orăție funebră a lui Pericles, și al doilea model se referă la o persoană care a murit recent și în acest caz, de obicei, se îmbină lauda cu mângâierea (sau consolarea) și tânguirea (sau jeluirea); monodia sau o plângere scurtă, dar intensă; discursul consolator care este strâns legat de monodie, dar pune mult mai mult accent pe consolare (Nazianzen and Ambrose 2007, p. viii).

Epitaphios logos a fost cultivat în școlile grecești de retorică, însă perioada de strălucire a fost în a doua jumătate a secolului al IV-lea d. Hr.⁷ Deși retorica a fost o problemă pentru gânditorii creștinismului timpuriu⁸, apologeții secolului al II-lea au considerat abilitățile retorice utile în prezentarea noii credințe. Odată cu edictul de la Milano și apoi prin recunoașterea și susținerea oficială a creștinismului în secolul al IV-lea, reprezentanții acestuia au manifestat o mai mare deschidere către studiul retoricii⁹.

Orația funebră sau discursul consolator susținut cu ocazia morții împărătesei de către Grigorie, episcopul de Nyssa, este una dintre cele trei cunoscute ca aparținând acestuia¹⁰.

Despre Aelia Flavia Flaccilla sau Πλαχυλλα (Plahilla sau Placilla în limba greacă), sursele nu ne dau prea multe informații. Istoricii consideră că numele Aelia, ar fi un indiciu al originii sale din rândul aristocrației din provincia Hispania. Scriitorul Claudian, într-unul dintre poemele sale, exclama:

„Ce voce omenească poate să cânte cu vrednicie laudele Tale, Spanie? [...] prolifică în buni împărați [...], din tine s-a născut rasa aeliană. Din pământul tău au venit frații care acum ne guvernează pe noi și tatăl lor”¹¹.

Se mai știe că Flaccilla era deja căsătorită cu Theodosius, atunci când acesta a fost numit împărat de către Gratianus (367-383) în anul 379¹². În 378 armata romană a fost învinsă de popoarele germanice în bătălia de la Adrianopol, și însuși împăratul Valens a fost ucis. Împăratul Gratianus a trebuit să ia măsuri dramatice pentru ca imperiul să supraviețuiască. L-a invitat pe Flavius Theodosius să fie noul coîmpărat (*Augustus*) în partea orientală a Imperiului Roman, cu capitala la Constantinopol, iar el a ales să continue să conducă în partea de vest a imperiului¹³.

Theodosius și Flaccilla, împreună cu fiul lor, Arcadius (născut în anul 377), au venit și s-au stabilit la Constantinopol, capitala imperiului. La scurt

⁷ El a fost predat în teorie și exemplificat în practică la școlile din Atena, Constantinopol și Antiohia de cei mai celebri sofști: Libanius, Himerius și Themistius. Himerius a fost unul dintre profesorii de retorică ai lui Grigorie de Nazians la Atena (*Nazianzen and Ambrose* 2007, p. x).

⁸ De exemplu, Apostolul Pavel, deși s-a dovedit a fi un retor foarte iscusit, în prima scrisoare către Corinteni (2, 4) respingea „înțelepciunea acestei lumi”: „Iar cuvântul meu și propovăduirea mea nu stăteau în cuvinte de înduplecare ale înțelepciunii omenești, ci în adevărarea Duhului și a puterii”.

⁹ *Nazianzen and Ambrose* 2007, p. 9. Sfântul Augustin, în lucrarea sa *Despre doctrina creștină*, vorbește despre locul retoricii în interpretarea Sfințelor Scripturi și în predică.

¹⁰ Grigorie de Nyssa a compus trei orații funebre, una la moartea lui Melecus, episcop al Antiohiei, alta la moartea Pulcheriei, fiica împăratului Theodosius și a Flaccillei și apoi cea pentru comemorarea Flaccillei.

¹¹ Claudian 1990, p. 242-243.

¹² Socrate Scolasticul 2016, p. 194.

¹³ Vezi Williams, Friell 2005, p. 12-14.

timp, Flaccilla a născut o fată, Pulcheria, probabil în anul 379, și apoi pe al doilea fiu, Honorius, în 384¹⁴. În *Istoria bisericească* a lui Socrate Scolasticul se menționează faptul că „în ziua a noua a lunii septembrie, sub consulatul lui Ricomer și al lui Clearc, împărăteasa Flaccilla născu un fiu care a fost numit Onoriu”¹⁵.

În cronică sa, Hydacius menționa faptul că în anul 383, Arcadius a fost ridicat la rangul de împărat, iar în anul următor s-a născut Honorius¹⁶. Și scriitorii Zonaras și Cedrenus, de asemenea, o pomenesc pe Flaccilla, ca fiind o soție pioasă și milostivă, care i-a născut pe Arcadius și Honorius și care apoi a fost făcută *Augusta*¹⁷.

Oratorul Themistius ne informează că împăratul a construit pentru Flaccilla, la Constantinopol, un palat care s-a numit *Palatium Flaccillianum*¹⁸. Tot Theodosius ar fi cerut ca o statuie a ei să fie ridicată în sala Senatului și o alta în Antiohia¹⁹. Theodoret al Cirului, singurul care ne-a lăsat mai multe informații despre împărăteasă, scria că statuia din bronz a Flaccillei ridicată în Antiohia, a fost răsturnată de populația revoltată din cauza unei noi taxe impuse de împărat. Deoarece împărăteasa murise deja, împăratul s-a înfuriat și mai tare, luând ca o ofensă personală reacția populației antiohiene. De aici și măsurile represive foarte dure pe care intenționa să le aplice²⁰.

În *Chronicon Pascale* se scria că Flaccilla ar fi construit palatul *Flaccillianon*, și că era a doua soție a lui Theodosius (o confuzie din partea autorului) și o susținătoare a dreptei credințe, chalcedoniene, și că avea doi copii, pe Arcadius și Honorius²¹. Scriitorul Zosimos menționa și el faptul că împăratul Theodosius, după moartea Flaccillei, s-a recăsătorit cu Galla, fiica împăratului Valentinian I²², iar scriitorul bisericesc Filostorgius preciza: „după moartea Placidiei împăratul a luat-o de soție pe Galla, sora lui Valentinian cel Tânăr și

¹⁴ Wissowa 1909, p. 2431-2432. Vezi și Jones *et alii* 1971, p. 341-342.

¹⁵ Socrate Scolasticul 2016, p. 202.

¹⁶ Burges 1993, p. 77. Vezi și Zonaras 2009, p. 185 sau Cedrenus, Scylitzae 1838, p. 532.

¹⁷ Zonaras 2009, p. 185; Cedrenus, Scylitzae 1838, p. 532.

¹⁸ Themistius 2000, p. 528.

¹⁹ Wissowa 1909, p. 2432.

²⁰ La începutul anului 387, împăratul Teodosius I a impus un impozit extraordinar fie pentru a-și comemora fiul și propria aniversare ca împărat, fie pentru a-și sprijini financiar întreprinderile militare împotriva barbarilor și uzurpatorilor. După ce decretul a fost citit în *boulentérion*-ul din Antiohia, au izbucnit proteste violente și demonstrații spontane care au adunat populația înfuriată. Punctul culminant al revoltei a fost lapidarea, profanarea și dărâmarea statuiilor și portretelor familiei imperiale (Puertas 2021, p. 200; Teodoret 1995, p. 283).

²¹ *Chronicon Pascale* 2007, p. 53. Vezi și Socrate Scolasticul 2016, p. 202.

²² Zosime 1979, p. 312.

fata lui Valentinian cel Mare cu Iustina” și că aceasta „încuraja învățăturile lui Arie”²³.

Revenind la elogiul lui Grigorie de Nyssa, acesta a fost împărțit în 11 mici capitole. Primul a fost intitulat *Exordiu: Ezăitarea autorului*. După normele stabilite, într-un discurs epidictic prima parte trebuia să anunțe sumar conținutul acestuia și să urmărească câștigarea atenției și bunăvoinței auditoriului. În primul rând erau precizate împrejurările în care autorul a ajuns în postura de a scrie acel discurs, dacă i-a fost impus sau cerut de cineva sau a fost din propria inițiativă. Așadar, Grigorie de Nyssa mărturisea că discursul său i-a fost comandat de către Nectarie, „mai degrabă decât de către împărat”²⁴. Poziția și-a explicat-o prin intermediul versetului 42, capitolul 12 al Evangheliei după Luca, „Și a zis Domnul: Cine este iconomul credincios și înțelept pe care stăpânul îl va pune peste slugile sale, ca să le dea la vreme, partea lor de grâu?”²⁵.

Își scuza intervenția căci știa foarte bine că în asemenea momente triste tăcerea ar fi fost mai potrivită: „Căci chiar și o vorbă de consolare rostită putea declanșa o durere nestăpânită, care altfel stătea amorțită, dar cu care era prea greu de luptat”²⁶.

Știa că liniștea este remediul firesc pentru cei care sunt îndurerăți, dar, pentru că a primit această poruncă de la mai-marele său, se întreba cum ar trebui să folosească cuvintele și care ar fi așteptările acestuia. Altfel spus, Grigorie de Nyssa nu era sigur care să fie natura discursului său... să fie un epitaf, o monodie sau un discurs consolator, o *laudatio funebris*, totuși promitea că se va strădui să se achite cât mai bine de această sarcină²⁷.

Era deja un obicei roman ca un astfel de discurs la moartea unui membru al unei familii romane proeminente să fie ținut de către o rudă sau o altă persoană. Condiția era ca acesta să-l cunoască cât mai bine pentru că trebuia să fie convingător și să atingă acele elemente obligatorii din compoziția discursului ca gen oratoric²⁸.

²³ Filostorgiu 2012, p. 283.

²⁴ Grégoire de Nysse 2019, p. 71.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, p. 73.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ *Nazianzen and Ambrose* 2007, p. xii. Cicero considera că era necesar să se țină cont în *laudatio funebris*, și în general în discursurile panegirice, în primul rând de statutul social, „de favorurile norocului”, de avantajele rasei, bogăției, legăturilor, prietenilor, puterii, sănătatea bună, frumusețea, vigoarea, talentul și restul atributelor care sunt fie fizice, fie impuse; trebuie să se explice dacă persoana lăudată a folosit corect aceste beneficii, dacă le-a deținut, dacă a fost înțelept fără ele, în cazul în care i-ar fi fost refuzate ar fi acceptat acea pierdere cu resemnare, dacă i-au fost luate; iar după aceea, vorbitorul va identifica elementele de conduită, fie activă, fie pasivă: a manifestat înțelepciune, generozitate, valoare, măreție sufletească, simț al datoriei, recunoștință, bunăvoință sau, pe scurt, orice excelență morală.

Mângâierea sau modelul creștin de *consolare*, indiferent de cadrul literar al expresiei sale, se baza pe doctrinele centrale ale creștinismului. De la venirea lui Iisus Hristos pe pământ până la instaurarea păcii Bisericii creștine în timpul lui Constantin I cel Mare, toate elementele tipice consolării creștine au fost formulate și dezvoltate. Au fost folosite temele comune din modelul păgân, dar care au primit un nou sens prin apelul la argumente extrase din doctrina creștină și din Scriptură²⁹. Aproape toți marii Părinți ai Bisericii și scriitorii ecleziastici ai acestei perioade (secolul al IV-lea – începutul secolului al V-lea) au fost instruiți în școlile păgâne de retorică, sub conducerea celor mai renumiți retori. Era firesc ca aceștia să-și folosească pregătirea și talentul literar în slujba credinței lor și să se adapteze genurilor literare și utilizării acestora³⁰.

În *Oratio funebris* la moartea Aeliei Flaccilla, Grigorie de Nyssa continuă cu ceea ce a intitulat *Este drept a plânge această mare nenorocire*. Auditoriul nu putea fi decât resemnat să accepte situația prezentă și, așa cum atunci când toate merg bine e firesc ca toată lumea să fie mulțumită și plină de speranță, când intervine o nenorocire e normal ca „bucuria” să se transforme în lacrimi, „[...] durerea din inimă se manifestă prin jale și lacrimile devin sângele rănilor din suflet”³¹.

Era anunțată astfel tristețea pe care orația o va împărtăși – o tristețe mai mare decât cea din plângerea lui Ieremia pe zidurile Ierusalimului, când, la începutul secolului al VI-lea î.Hr., cetatea a fost cucerită de babilonieni și templul lui Solomon a fost distrus³². Năpasta despre care vorbea, era mai demnă de amintire chiar decât cele care relatau nenorocirile celor de demult sau despre cataclisme naturale, cum ar fi seisme, inundații, alunecări de teren sau războaie. Autorul explica și de ce războiul nu lovea peste tot și imediat, așa cum se întâmpla și în cazul inundațiilor și alunecărilor de teren. Adică astfel de nenorociri marcau doar o parte a lumii, iar în ce-i privea pe evrei și distrugerea Ierusalimului, a fost o pedeapsă a lui Dumnezeu pentru că Iuda a continuat să trăiască în idolatrie³³.

În schimb, moartea Flaccillei era o rană pentru întreaga lume, nu doar pentru un oraș sau pentru un popor, ci era deplânsă „de tot universul nostru

²⁹ *Ibidem*, p. xiii.

³⁰ Dintre vechile discursuri funerare creștine pe care le avem, patru au fost scrise de Sf. Grigorie de Nazians (c. 329 - c. 390), patru de Sf. Ambrozie (339-397) și patru de Sfântul Grigorie de Nyssa (d. 394). Sfântul Grigorie de Nazians a fost considerat pionierul în adaptarea oratoriei funerare păgâne la uzul creștin (*Nazianzen and Ambrose* 2007, p. xvii).

³¹ Grégoire de Nysse 2019, p. 75.

³² *Ibidem*.

³³ *Ibidem*.

care este condus prin sceptrul imperial [...] toți oamenii de peste tot gem de o durere comună”³⁴.

Grigorie de Nyssa pregătea auditoriul în legătură cu tema despre care urma să vorbească, despre nenorocirea pe care nu o considera o pedeapsă divină, dar care afecta imperiul, *întreaga lume*, condusă de împăratul de la Constantinopol.

În cel de-al treilea capitol, intitulat *Elogiu împărătesei și cuplului imperial*, episcopul de Nyssa afirma că natura umană sau *stăpânul naturii*, a hotărât să așeze într-un corp de femeie un suflet care să depășească prin virtuțile sale, adică să fie o excepție.

„Vreți să vă înfățișez această pierdere atât cât îmi este cu putință? Firea omenească, întrecându-și propriile limite, depășindu-și măsura obișnuită, firea – ori mai degrabă stăpânul firii, a așezat într-un trup de femeie din vremurile noastre un suflet omenesc ce întrece aproape toate pildele de virtute, suflet în care fiecare virtute a trupului și fiecare virtute a sufletului, împletindu-se, au scos la iveală în existența omenească o minune de necrezut, un suflet care a cuprins un mănunchi de daruri atât de mari într-un singur trup”³⁵.

Pentru că Dumnezeu, *stăpânul naturii*, avea planul Său cu această persoană, care, femeie fiind, trebuia să devină un model pentru toată lumea. Și pentru ca acest lucru să fie înțeles de către toți, ea a fost ridicată pe cea mai înaltă treaptă, adică pe tronul imperial, să lumineze precum razele soarelui și „să fie însoțitoarea de viață”, în calitate de soție și împărăteasă, „a celui care prin decizia divinității a fost așezat în fruntea întregului univers”³⁶, adică al Imperiului Roman. Flaccilla, declara Grigorie de Nyssa, a contribuit la „împlinirea celor bune” de către împărat, adică acesta înfăptuia binefacerile așteptate de toată lumea „[...] amândoi se luau la întrecere spre a-l bate pe celălalt în fapte de bine, însă niciunul nu pierdea”³⁷.

Binefacerile sau grija pentru ceilalți erau concretizate fie împărțind dreptatea, fie înfăptuind alte „fapte bune”. Împărăteasa a devenit un susținător al faptelor bune ale împăratului. Desigur, nu putea fi ridicată deasupra împăratului, depășind valoarea celor realizate de acesta, dar rolul ei fusese de exemplu și de supraveghere în îndeplinirea acestora. Îl îndemna mereu să se implice în astfel de activități pentru că, așa cum vom vedea mai târziu, *philantropia* trebuia să devină o marcă a guvernării imperiale. La fel scria despre ea și Theodoret al Cirului:

³⁴ *Ibidem*, p. 77.

³⁵ *Ibidem*.

³⁶ *Ibidem*, p. 79.

³⁷ *Ibidem*.

„Împăratul Teodosie a avut și alt ajutor, care i-a folosit, deoarece aceea care primise jugul căsătoriei cu el, îi amintea neîncetat despre legile dumnezeiești, căci ea însăși le învățase mai înainte cu multă râvnă”³⁸.

Flaccilla îl sfătuia să nu uite că a fi împărat nu aducea cu sine moștenirea Raiului, că *philantropia* este calea spre mântuire chiar și pentru el și că în fața judecății lui Dumnezeu nu puterea luminează ajută, ci valoarea faptelor împlinite.

De asemenea, aflăm că între cei doi exista un respect deosebit, pe care și-l mărturiseau prin gesturi și prin cadouri, și „întotdeauna când se aflau în apropiere”³⁹. Răsplata virtuților Flaccillei era tocmai faptul că devenise soția împăratului care era „printre primii aleși ai universului”. Sfântul Grigorie declara că deși puterea lui era nemăsurată, devenea neînsemnată în fața fericirii pe care Flaccilla i-o dăruia lui Theodosius⁴⁰. Unul dintre motivele acestei fericiri erau copiii pe care i-a născut. Ea se achitase de o responsabilitate importantă, de a naște urmași la tronul imperial, asigurând astfel continuitatea dinastică.

Apoi, autorul declara că nu putea să-i facă un portret Flaccillei pentru că „nu există o imagine întocmai a ei”, un portret, o statuie sau o pictură care să transpună așa cum ar fi trebuit personalitatea și virtuțile ei⁴¹. Imaginea împărătesei o descoperim mai mult pe monede, dar Grigorie de Nyssa nu s-a referit neapărat la un portret fizic al acesteia, ci mai degrabă a încercat să scoată în evidență personalitatea ei.

Partea a patra a fost intitulată *Jalea tuturor la moartea împărătesei*. Autorul ne conduce în Tracia, regiunea care a devenit de atunci de tristă amintire. Împărăteasa fiind bolnavă a dorit să ajungă la băile termale din regiune, dar, probabil din cauza drumului lung și a suferinței, a murit la Skotume, localitate care, spunea Grigorie de Nyssa, înseamnă *noapte adâncă*⁴². Tracia era deplânsă pentru soarta ei, mai întâi pentru că de acum va fi legată de moartea împărătesei, apoi pentru nenorocirile care s-au abătut asupra ei din cauza goșilor: „parcă toate au fost așezate pentru a amplifica nenorocirile care au marcat această parte a Imperiului și i-au dus în prăpastia mahnirii”⁴³.

³⁸ Teodoret 1995, p. 225. Din păcate, informațiile despre împărăteasa Flaccilla sunt foarte rare, puțini autori au menționat-o sau au scris informații despre sau care să aibă legătură cu ea.

³⁹ Grégoire de Nysse 2019, p. 79.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*. Vezi mai jos analiza reprezentării Flaccillei pe monede.

⁴² *Ibidem*, p. 81.

⁴³ *Ibidem*.

Se referea la problemele grave și permanente pe care goții le-au creat romanilor în Peninsula Balcanică⁴⁴. Tracia „era pedepsită, iar poporul ei să fie fără noroc”⁴⁵.

Împărăteasa era comparată cu o torță care s-a stins și ale cărei raze fuseseră virtuțile ei: Flaccilla fusese frumusețea imperiului, guvernarea dreaptă pe care o împărțea cu împăratul, chipul bunăvoinței, modelul de iubire conjugală, podoaba castității, blândețea, modestia nemărginită, încrederea în bunul-simț, încrederea în săvârșirea faptelor bune, stâlpul Bisericii, podoaba altarelor, bogăția celor săraci, *ostrovul* celor aflați în suferință⁴⁶. Comparația cu o lumină sau cu o flacăra nu este întâmplătoare, dacă ne amintim de cuvintele lui Isus Hristos către Apostoli în „Predica de pe munte”:

„voi sunteți lumina lumii [...] așa să lumineze lumina voastră înaintea oamenilor, așa încât să vadă faptele voastre cele bune și să slăvească pe Tatăl vostru Cel din ceruri” (Matei, 5, 14-16).

Flaccilla lumina, asemeni apostolilor, prin virtuțile sale, prin mulțimea faptelor bune, împărțind bunătațe, bunăvoință, milostenie tuturor, familiei, Bisericii și populației din întreg imperiul.

„Depășind natura firească”, aceste virtuți sunt mai presus de ceea ce poate dobândi cineva, și totuși o femeie fusese înzestrată cu acestea. Grigorie le cerea tuturor celor care au avut parte de grija împărătesei, „fecioare, văduve, orfani să plângă această pierdere, preoțimea și Biserica”⁴⁷. El se întreba dacă nu cumva aceste nenorociri care s-au abătut asupra Imperiului, adică atacurile barbarilor, moartea Pulcheriei, ereziile, apoi moartea împărătesei, nu erau pedepse ale divinității⁴⁸.

În partea a cincea, intitulată *Însăși Creația s-a alăturat doliului comun*, Grigorie de Nyssa încerca să-și reamintească tabloul cortegiului funebru: împărăteasa îmbrăcată în aur și purpură era purtată de-a lungul orașului, acoperită de un văl și toți cei prezenți erau îmbrăcați în culorile doliului, în loc de aclamații se auzeau jalea și lamentările celor care participau⁴⁹. „Razele soarelui s-au ascuns după nori și o ploaie a început să cadă în locul lacrimilor”⁵⁰.

⁴⁴ În anul 378, la Adrianopole, în Tracia, vizigoții și aliații lor au înfrânt armata romană a împăratului Valens. Împăratul a fost ucis și o mare parte din armată distrusă. Împăratul Gratianus l-a chemat pe Theodosius din exil și l-a numit coîmpărat la începutul anului 379. Din cauza lipsei de soldați, Theodosius a fost nevoit să încerce o reconciliere cu vizigoții și cu alte popoare barbare. Vezi Bănescu 2000, p. 194, 197-203.

⁴⁵ Grégoire de Nysse 2019, p. 81.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 81-83.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 83.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 85.

⁵⁰ *Ibidem*.

Orașul întreg se afla în doliu și autorul a văzut atunci un tablou emoționant, o *dublă* ploaie, una care cădea din cer și alta care era formată din lacrimi, „ploaia de lacrimi nu era mai puțină ca cea din nori”, căci „nu era un ochi care să nu ude pământul cu lacrimile sale”⁵¹.

În capitolul șase, sau *Întoarcerea la mângâiere: noi nu am pierdut-o pe împărăteasă*, Grigorie de Nyssa vorbea despre credința și învățătura evanghelică care trebuiau să fie precum uleiul, adică un balsam care să mângâie pentru tristețea provocată. El încerca să consoleze auditoriul cu promisiunea că *Binele* există, „chiar la înălțimi mai înalte decât înainte!”⁵², și că acesta era împărăteasa, care se afla deja în camerele destinate femeilor din locuința imperială, desigur nu în palatul împăratului Theodosius, ci în cea a lui Dumnezeu, din împărăția cerească. Diferența, scria autorul, era că cei de jos nu o mai puteau vedea decât după moartea lor, „când fiecare își va fi părăsit trupul”⁵³. Așadar sfântul asigura audiența că împărăteasa ajunsese în împărăția cerească.

În a șaptea parte, intitulată *Viața aici jos nu este bună*, Grigorie de Nyssa începea cu o întrebare: „Crezi că este bine să te bucuri de viață prin carne?”⁵⁴ Pentru a explica cât de efemeră este viața pe pământ și roadele ei și că acestea nu trebuiau să încânte pe nimeni, apelează la modele din Sfânta Scriptură⁵⁵:

„Sfântul Apostol a spus despre viața de aici de jos vorbind întregii adunări de oameni: « om nenorocit ce sunt! Mă despart de acest corp de mort! »” (Epistola către romani, 7, 24).

„Ce a spus marele David care deținea asemenea putere căci avea din belșug tot ceea ce-i permitea să se bucure de plăceri? Nu era amețit de viață? Nu a numit el închisoare viața de aici de jos? Nu a strigat Domnului nostru: « eliberează sufletul meu din închisoare! »” (Psalmul 141, 8).

„Nu a deplâns prelungirea vieții când a spus: « săracul de mine exilul meu a fost prelungit! »” (Psalmul 119, 5) sau „Toată carnea este ca iarba” (Isaia 40, 6).

Comentând ce înseamnă viața lumească în comparație cu cea cerească, concluzia lui Grigorie era că nu trebuie să se plângă după această lume, pe care o compara cu o închisoare sau un exil. El recomanda exemplul Apostolului Pavel sau al regelui David, care, amândoi, deplânseseră faptul că trăiseră prea mult, dorindu-și să ajungă mai repede la Dumnezeu.

Cel de-al optulea capitol intitulat *Moartea eliberează sufletul de relele vieții*, îl completează pe cel anterior. După ce explicase cât de efemeră era viața

⁵¹ *Ibidem*, p. 87.

⁵² *Ibidem*, p. 89.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 89-91.

lumească, autorul descria binefacerile lumii de dincolo, din Cer: Raiul, liniștea, beatitudinea, separarea de tot răul, compania îngerilor, contemplarea nevăzutului, însoțirea cu Dumnezeu, bucuria de a nu avea sfârșit⁵⁶. El anunța că împărăteasa era deja acolo, că lăsase împărăția terestră pentru a o câștiga pe cea din Cer, că renunțase la coroana ornată cu pietre prețioase pentru a o primi pe cea a gloriei, părăsise purpura pentru a-l primi pe Hristos – veșmântul cu adevărat împărătesc și prețios:

„Aș spune că dacă purpura de aici de jos poartă culoarea din sângele unei carapace marine, purpura de sus este sângele lui Hristos care îi dă strălucire. Vezi ce mare diferență există între veșmintele!”⁵⁷.

În capitolul nouă, intitulat *Elogiu bunelor acțiuni ale împărătesei*, episcopul Grigorie de Nyssa descria mulțimea actelor de milostenie ale împărătesei. Evanghelistul Matei afirmă (25, 34-46) că cine face milostenii, adică pe cei în nevoi i-a hrănit, le-a dat apă, i-a primit în casa lui, i-a îmbrăcat, i-a cercetat dacă erau bolnavi sau i-a căutat în temniță, câștiga împărăția lui Dumnezeu. Flaccilla nu a făcut doar aceste exemple:

„Și dacă vizita unui prizonier procura împărăția (cerească), să-l eliberezi de pedeapsă este, evident, mai demn de recompensă – dacă există ceva mai prețios decât împărăția. Câți datorită ei au cunoscut harul învierii, cei care, condamnați la moarte de legi au primit sentința capitală au fost chemați la viață datorită ei? Voi aveți mărturia sub ochii voștri”⁵⁸.

În general, îndatoririle unei împărătese erau diferite de cele ale împăratului și se îndreptau spre activități domestice, ca nașterea de copii, supravegherea creșterii acestora, activități legate de susținerea Bisericii: construirea sau repararea de mănăstiri și biserici, activități filantropice diverse, dar nu se amesteca (cel puțin nu direct) în problemele guvernării. În cazul Flaccillei, acesteia i se recunoștea o putere mult mai mare decât ne-am fi așteptat. Actele sale de milostenie sunt foarte multe, însă unele dintre ele depășeau cadrul obișnuit, căci i se permitea să intre în închisori și să-i cerceteze pe cei întemnițați, chiar să treacă peste condamnarea la moarte a unora, să-i salveze sau chiar să-i elibereze.

Această libertate sau autoritate recunoscută împărătesei venea din nașterea de fii. După ce l-a născut și pe al doilea fiu, Honorius, împăratul a răsplătit-o cu titlul de *Augusta*; Zonaras scria în cronică sa că aceasta (*Placcilla*) i-a născut pe Arcadius și Honorius și că a fost făcută *Augusta*⁵⁹. Într-o ceremonie neobișnuită, Theodosius i-a acordat Flaccillei o mantie militară de

⁵⁶ *Ibidem*, p. 95.

⁵⁷ *Ibidem*.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 95-97.

⁵⁹ Zonaras 2009, p. 185.

purpură prinsă pe umărul drept cu o fibulă cu pietre prețioase și încoronată cu o diademă imperială cu bijuterii, așa cum făcuse pentru Arcadius.

Prin această acțiune, Theodosius nu a făcut nicio distincție între rangul imperial al fiului său și cel al soției sale⁶⁰. Împăratul și întreg imperiul au cinstit-o pe împărăteasă pentru îndeplinirea celei mai importante sarcini, nașterea de fii, cu titlul de *Augusta*. Când Theodosius a părăsit Spania pentru a deveni împărat, știa că invaziile goșilor nu erau singurele amenințări la adresa stabilității imperiului – el trebuia să asigure succesiunea la tron dacă avea de gând să înființeze o dinastie. Timp de peste un secol, pacea Romei fusese amenințată în mod repetat de războaie civile între претенdenții la tron. Fiii săi, Arcadius și Honorius, asigurau continuitatea dinastică. Desigur, și alte soții de împărați au primit această distincție, chiar mame sau surori.

Exemplul cel mai elocvent este împăratul Constantin cel Mare care a oferit acest titlu atât mamei sale, Elena, cât și soției, Fausta. Dar, după cum istoricii au observat, după aceea distincția nu a mai fost acordată. Fiii lui Constantin nu au avut urmași, apoi împăratul Valentinian I, deși a avut moștenitori, nu a încoronat pe niciuna dintre cele două soții ale sale, Marina și Iustina⁶¹. După aproape jumătate de secol, Flaccilla a primit din nou titlul de *Augusta*. Acesta demonstrează cât de importantă a fost nașterea fiilor săi pentru împărat și pentru stabilitatea imperiului care, se știe, trecuse prin mari pericole, dacă ne gândim numai la problema goșilor din Peninsula Balcanică.

Și Theodoret al Cyrului insista să laude milosteniile împărătesei precum și modestia ei:

„2. Mărimea binefacerilor ei sporea dragostea față de Binefăcătorul (Domnul). Așadar cât mai degrabă ea avea grijă în tot felul de cei care aveau trupurile mutilate și de cei care aveau membrele sfărțecate și nu folosea pentru aceasta nici slujitori în mare număr, ci ea singură îndeplinea lucrul acesta și se ducea în casele tuturor, ca să ducă fiecăruia ceea ce avea nevoie.

3. Astfel, a cercetat și camerele pentru primirea străinilor și i-a îngrijit ea însăși pe bolnavi. Se ocupa chiar de oalele cu mâncare și gusta din zeama mâncărilor; aducea talerele, tăia pâinea, împărțea bucățile, spăla pocalele și făcea toate treburile care se socoteau că erau de datoria slugilor și a robilor.

4. Celor care se jenua să primească ajutorul ei, ea le spunea: « Se cuvine ca împăratul să împartă aurul (bogăția), iar eu tot pentru împărăție ofer această slujire a mea Celui Care a dat-o »⁶².

Capitolul următor, intitulat *Virtuțile ei: modestia, dragostea conjugală*, susține afirmațiile de mai sus. Una dintre virtuțile cele mai importante ale împărătesei era modestia, „pe care Scriptura o declară mai demnă de stimă decât orice

⁶⁰ Salisbury 2015, p. 9.

⁶¹ Holum 1989, p. 27.

⁶² Teodoret 1995, p. 225.

faptă virtuoasă”⁶³, care i-a adus împărătesei fericirea desăvârșită. Aceasta nu a fost trufașă, atrasă de puterea pe care, prin poziția sa alături de împărat, a primit-o:

„Ea, care împarte cu marele împărat cârmuirea unui imperiu de mărimea aceasta, căruia tot universul i se supune și atâtea popoare îi dau ascultare, căruia pământul și mărele îi aduc prinosul lor”⁶⁴.

Ea nu se folosea de poziția sa pentru satisfacerea unor plăceri personale. Un exemplu de modestie era chiar faptul că atunci când sosise vremea să nu-i mai țină lângă ea și să-i încredințeze împăratului pe fiii lor pentru a fi pregătiți să devină împărați, ea nu s-a opus deloc.

„Trebuia, odată căsătoria pământeană desfăcută, urmările cele mai de preț să fie împărțite”, adică fiii, Arcadius și Honorius, au fost încredințați tatălui, iar pe fiica lor, Pulcheria, împărăteasa a ținut-o lângă ea. „Vedeți în ce măsură dovedește bun simț și iubire, lăsându-i soțului cea mai însemnată parte din ceea ce avea mai de preț”⁶⁵.

Fiii moșteneau puterea imperială și urmau să o împartă, după cum va decide mai târziu tatăl lor. Pulcheria ar fi trebuit să urmeze exemplul mamei sale în privința activităților de milostenie și a dobândirii acelor virtuți atât de admirate de Grigorie la mama ei, dar ea a murit la vârsta de 6 sau 7 ani, cu câteva luni înaintea acesteia⁶⁶.

În încheierea discursului funebru, în capitolul 11, intitulat *Atașamentul său față de actul de credință de la Niceea*, se preciza că aversiunea împărătesei pentru arianism era mai mare decât cea față de idolatrie. Pentru această atitudine corectă, ea a fost așezată „în sânul lui Avram aproape de fântâna raiului, la umbra copacului vieții”⁶⁷. Susținerea dreptei credințe, sub forma Crezului conceput la Niceea, i-a adus răsplata așezării ei în grădina Raiului sau în sânul lui Avraam.

Acest ultim capitol poate fi completat cu ce spunea Grigorie de Nyssa în capitolul al patrulea, „S-au dus credința fierbinte, stâlpul Bisericii, podoaba altarelor [...]. Iar preoțimea să țină doliul”⁶⁸, sau în cel de-al treilea când era comparată cu soarele (sau cu o torță) care prin razele sale răspândea lumină asupra lumii întregi, *lumina* despre care vorbea autorul însemnând și susținerea dreptei credințe în disputa cu diversele doctrine ale vremii, și împăratului i-a fost „de ajutor pentru fiecare faptă bună”. Istoricul Kenneth G. Holum este de părere că aceste comparații și repetarea afirmației despre cât de importantă

⁶³ Grégoire de Nysse 2019, p. 97.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 99.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 9.

⁶⁷ *Ibidem*, p. 101.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 83.

a fost prezența ei alături de împărat erau și din cauza unor incidente petrecute⁶⁹. Scriitorul Sozomen, în *Istoria bisericească*, pomenind de influența pe care ar fi avut-o asupra împăratului, episcopul arian al Cizicului, Eunomius, insistă pe strădaniile reușite ale Flaccillei de a-l readuce pe Theodosius în comuniune cu adevărata credință și cu simbolul acesteia adoptat la primul sinod ecumenic de la Niceea, din anul 325:

„Protecția ce primiseră altă dată de la Constant și de la Valens era cauza, că putând încă atunci să facă adunări foarte numeroase și foarte dese, ei întreprinseră să sondeze și părerea împăratului, prin cunoșcutii și partizanii ce-i aveau la Curte și sperară să-l câștige de partea lor, după cum câștigaseră odinioară pe predecesorii săi. Drept credincioșii se temeau foarte tare de succesul acestei intrigi; însă nimic nu le pricinuia o îngrijire atât de dureroasă, ca cunoștința ce aveau de puterea elocinței lui Eunomiu, care despărțindu-se de arieni, din cauza unei neînțelegeri ce avusese cu clericii din Cipru, sub domnia lui Valens, locuia de obicei în Bithynia în opoziție cu Constantinopolul, unde mai mulți din acea cetate, cât și din alte părți ale imperiului mergeau la dânsul, unii spre a-l ispiti, iar alții numai spre a-l asculta. Zvonul reputației sale ajunsese până la urechile împăratului și-i produse curiozitatea de a sta de vorbă cu el. Însă împărăteasa Flaccilla, care păstra cu sfințenie doctrina sinodului din Niceea, împiedică această conferință, temându-se ca nu cumva împăratul, bărbatul său, înșelat prin meșteșugirea acestui episcop să-și schimbe credința”⁷⁰.

Împăratul s-a dovedit a fi foarte dur, probabil și datorită carierei militare care i-a modelat personalitatea. Aceasta se observă dintr-un alt incident care a avut loc la Tesalonic, în anul 380, când, în urma deciziilor aspre ale împăratului, au fost uciși aproximativ 7000 de oameni. Theodoret al Cirului ne oferă mai multe detalii:

„Aici (în Tesalonic) s-a provocat o revoltă și au fost loviți cu pietre și huiduiți unii dintre cei care erau la conducere. Împăratul s-a aprins de mânie datorită celor care i-au vestit lui despre acestea și nu și-a domolit năvala mâniei și nici nu a oprit cu frâul rațiunii violența care l-a lăsat să ia o decizie de pedepsire aspră. Luându-și această îngăduință ca un de sine stătător și tiran el a rupt frâul și, scăpând de jugul Judecării, a scos săbii nedrepte împotriva tuturor și a omorât și pe cei nevinovați împreună cu cei vinovați. După cum se spune au fost omorâți șapte mii de oameni, fără să fi avut loc vreo judecată. Aceștia au fost condamnați nu fiindcă îndrăzniseră să facă acel fapt îngrozitor ci ca la seceriș, au fost tăiați toți deodată, ca și pielele de grâu, fără alegere”⁷¹.

⁶⁹ Holum 1989, p. 23.

⁷⁰ Sozomen 1897, p. 277.

⁷¹ Teodoret 1995, p. 220-221.

Tot Theodoret scria că, după această nenorocire, episcopul Ambrozie al Milanului a avut curajul să-l mustre pe împărat și nu i-a permis să intre în biserică la Sf. Liturghie:

„[...] Puterea imperială poate nu te lasă să recunoști păcatul, căci autoritatea supremă întrece judecata. 3. Totuși trebuie să cunoști firea omenească ca și ceea ce este muritor și trecător în ea, precum și pulberea de la început din care ne-am format și în care ne vom prefăce și nu amăgit de florile hlamidei de purpură, să nu-ți dai seama de neputința trupului acoperit de ea”⁷².

Theodoret al Cirului, la fel ca Grigorie de Nyssa, o descria pe Flaccilla ca fiind soția puternică și înțeleaptă care reușea să tempereze excesele de furie ale împăratului Theodosius și să aibă curajul și înțelepciunea de a-l sfătui să conducă cu dreptate Imperiul romanilor și după modelul divin:

„4. Soțului său împăratul, obișnuia să-i spună fără încetare: totdeauna împărate, se cuvine să te gândești ce ai fost mai înainte și ce ai devenit acum. 5. Dacă te vei gândi neîncetat la aceste lucruri nu vei fi nemulțumit de Binefăcătorul tău și vei conduce după legi Imperiul pe care l-ai primit și prin aceasta vei cinsti pe Cel ce ți l-a încredințat”⁷³.

Laudele aduse Flaccillei de către Grigorie de Nyssa nu sunt doar parte a unui discurs laudativ pentru persoana imperială ci, dimpotrivă, reflectă personalitatea împărătesei, așa cum a fost cunoscută. Desigur, după cum stabilise deja Cicero, *oratio funebris* trebuia să cuprindă referiri clare la viața persoanei despre care se vorbea, adică statutul social, legăturile, prietenii, puterea, frumusețea, talentul, realizările, adică să se ocupe de „favorile norocului”, apoi să vorbească despre înțelepciunea, generozitatea, valoarea, măreția sufletească, simțul datoriei, recunoștința, bunăvoința sau, pe scurt, „excelența morală”⁷⁴. Personalitatea Flaccillei a marcat perioada în care a trăit. Autorul susținea că, fiind înzestrată cu toate virtuțile, „un suflet care a cuprins un mănunchi de daruri atât de mari într-un singur trup”⁷⁵, ea a devenit atât de iubită de populația imperiului și de indispensabilă împăratului. Din umbra hlamidei imperiale a gestionat cu înțelepciune și răbdare situațiile de criză care implicau fie Biserica, fie excesele împăratului.

Din portretul realizat de episcopul Grigorie de Nyssa, ies foarte clar în evidență trei virtuți care s-au dovedit atât de importante: blândețea, bunătațea și *philantropia*/iubirea de oameni sau milostenia. Aceste virtuți le regăsim încă din perioada clasică, dar care, acum, la sfârșitul secolului al IV-lea, au căpătat deja o identitate creștină. Practicate de fiecare creștin, ele puteau aduce mântuirea și un loc în Cer. În cazul împăratului roman ele aveau și un alt sens.

⁷² *Ibidem*, p. 221.

⁷³ *Ibidem*, p. 225.

⁷⁴ *Nazianzen and Ambrose* 2007, p. XII.

⁷⁵ Grégoire de Nysse 2019, p. 77.

În orașile sale, Themistius spunea adesea că acei împărați vor fi iubiți care sunt iubitori de oameni și guvernarea asupra acestora va fi firească, neforțată și se va face prin dreptate și bunățate⁷⁶. Conform preceptelor antice existau trei virtuți capitale ale regalității: pietatea (*eusebia* sau *pietas*), dreptatea (*iustitia*) și blândețea (*clementia*), prima era legată de credință, a doua de lege și a treia de război⁷⁷. Calitățile atribuite unui rege bun capătă în secolul al IV-lea noi valențe. Același Themistius considera că împăratul creștin care era iubitor de oameni (*philanthropos*, *φιλάνθρωπος*/*philanthropium* – în limba latină) era mai aproape de Dumnezeu, și practicarea acestei virtuți va face din sufletul său o icoană a Binelui, iar împăratul care va governa în acest fel însemna că s-a străduit să-l imite pe Creatorul și conducătorul lumii⁷⁸. Nu este de mirare că Grigorie, în capitolul șase, o numea pe împărăteasă chiar „Binele” sau icoană a Binelui.

Bunățatea și blândețea sunt virtuți care, practicate de către împărăteasă, au permis apropierea acesteia și implicit a împăratului de problemele de zi cu zi ale poporului, au umanizat monarhia⁷⁹. Binefacerile Flaccillei au fost nenumărate, ea a îmbrăcat săracii, i-a hrănit pe cei flămânzi, a vizitat bolnavii în casele lor sau în spitale, a intrat în închisori, i-a cercetat pe condamnați și le-a comutat pedeapsa cu moartea sau chiar i-a eliberat.

Dar, dintre toate virtuțile, *philantropia*/ *φιλανθρωπία* era cea mai importantă. Acest termen a fost pus în circulație de Libanius, Themistius și împăratul Iulianus și se referea la conduita principală atât în viața publică, cât și în cea personală⁸⁰. El venea ca o contrapondere la învățătura creștină: în perioada clasică grecească *philantropia* însemna „dragostea zeilor pentru oameni”, apoi a ajuns să exprime „dragostea oamenilor de oameni” (umanitatea). Atunci când, în Imperiul Roman, are loc o renaștere a stoicismului caracterizat prin interesul pentru etică și reformarea morală a oamenilor, a apărut și un nou concept de *philantropia* care va trece și în uzul creștin⁸¹. Cu toate că creștinii foloseau termenul de *agape*, mulți învățați (creștini) au început să folosească termenul de *philantropia* pentru dragostea pentru umanitate, iubirea pentru celălalt. Nu este de mirare că Themistius a transformat *philantropia* în cea mai importantă virtute a împăraților, a căror sarcină divină era de a conduce după principiile umanității. *Philanthropos basileus* era mai puternic în fața barbarilor decât chiar forța armatelor sale, căci pietatea, dreptatea, blândețea și umanitatea (iubirea de oameni) deveneau

⁷⁶ Downey 1955, p. 201.

⁷⁷ Daly 1975, p. 39.

⁷⁸ Downey 1955, p. 201.

⁷⁹ Holm 1989, p. 26.

⁸⁰ Downey 1955, p. 199.

⁸¹ *Ibidem*, p. 200.

adevăratele sale arme⁸². În opoziție cu *philantropia* erau calomnia, defăimarea și clevetirea.

În opinia lui Kenneth G. Holum, *philantropia* trebuia să susțină ideologia imperială și să fie o sursă de popularitate pe care femeia, împărăteasa, și-o asuma ca fiind una dintre cele mai importante sarcini⁸³. Flaccilla, ajutându-l pe împărat la îndeplinirea „faptelor bune”, contribuia la crearea imaginii unui împărat bun, apropiat de poporul său și a unei ideologii imperiale care să asigure și să susțină dinastia.

Privită astfel, orația lui Grigorie de Nyssa poate fi considerată o propagandă imperială, iar ca gen literar o orație imperială, *basilikos logos*⁸⁴, sau, după George A. Kennedy, oratoria epidictică a îndeplinit unele dintre funcțiile unei prese controlate de stat din zilele noastre, într-o societate lipsită de ziare⁸⁵ (sic!). Împărăteasa a căpătat destulă influență și putere prin care să demonstreze *philantropia* imperială.

Un alt aspect important este repetarea de-a lungul orației a afirmației că Flaccilla „împarte cu marele împărat cârmuirea unui imperiu de mărimea aceasta”⁸⁶, adică împărțea guvernarea (*basilea*) cu împăratul Theodosius I. Atunci când Honorius a fost ridicat la rangul de împărat, a avut loc și ceremonia fără precedent de ridicare a Flaccillei la statutul de *Augusta*. Ea, în aparență, ar fi devenit asemeni împăratului. Dar, susținând faptele bune ale împăratului și împlinirea *philantropiei* se poate considera că împărăteasa a participat la *basilea*. În susținerea acestei afirmații putem adăuga dovezile numismatice. Pe monedele din aur, argint sau bronz, bătute cu portretul împărătesei, putem vedea pe avers textul *AEL(lia) FLAC-CILLA AUG(usta)* și pe revers *SALUS REI-PUBLICAE*, adică sănătatea republicii.

Pe avers este reprezentată împărăteasa, un bust diademat și drapat la dreapta, purtând cercei, colier și manta elaborată, cu părul împletit pe spate și pe vârful capului; mantaua este un *paludamentum* de tip imperial, și nu o manta simplă de femeie (*palla*), iar fibula care o fixează pe umărul drept are aceleași pandantive sau lanțuri triple care caracterizează fibulele împăraților de pe monede. Stilul coafurii poate fi ușor recunoscut și în alte portrete ale împărăteselor din epocă. Legenda precizează pe avers numele, *Aelia Flaccilla* și rangul ei de *Augusta*. Pe revers este reprezentată o Victorie așezată spre dreapta, inscripționând Christograma pe un scut așezat pe o coloană⁸⁷.

⁸² *Ibidem*, p. 201.

⁸³ Holum 1989, p. 26.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 32.

⁸⁵ Kennedy 1983, p. 24.

⁸⁶ Grégoire de Nyssa 2019, p. 97.

⁸⁷ O analiză amănunțită a monedelor de la sfârșitul secolului al IV-lea și prima jumătate a veacului al V-lea, vezi la Pearce 1951, *passim*, sau la Kent 1994, *passim*.

Fig. 1. Monede cu efigia împărătesei Flaccilla (sursa: https://www.wildwinds.com/coins/ric/aelia_flaccilla/i.html, accesat în 03.12.2022)

Într-o ceremonie neobișnuită, Theodosius i-a acordat Flaccillei o mantie militară de purpură prinsă pe umărul drept cu o fibulă cu pietre prețioase și încoronată cu o diademă imperială cu bijuterii, așa cum făcuse pentru Arcadius. Prin această acțiune, Theodosius nu a făcut nicio distincție între rangul imperial al fiului său și cel al soției sale. A avut loc ceremonia fără precedent de ridicare a Flaccillei la statutul de *Augusta*. Așa cum spunea Grigorie de Nyssa, exista un parteneriat între împărat și Flaccilla⁸⁸.

Curtea lui Theodosius I a dispus sau a încurajat adoptarea acestei noi linii oficiale și prin alte mijloace de propagandă imperială: oficiali imperiali și autoritățile locale au ridicat statui-portret ale Flaccillei *Augusta* pentru a-i sublinia legitimitatea, la fel cum erau dedicate statui lui Theodosius I și colegilor săi de guvernare, Gratianus (367-383) și după moartea acestuia, Valentinian al II-lea (383-392).

O inscripție dedicată împărătesei, descoperită la Aphrodisias⁸⁹ oferă un astfel de exemplu: „Această veșnică și iubitoare de Dumnezeu, Augusta Aelia Flavia Flaccilla, stăpână a lumii locuite, carienii au înălțat-o în metropola

⁸⁸ Grégoire de Nysse 2019, p. 97.

⁸⁹ Oraș antic din regiunea Caria, din sud-vestul Asiei Mici (astăzi Turcia), situat pe un platou la sud de râul Maeander, astăzi Büyük Menderes (<https://www.britannica.com/place/Aphrodisias>, accesat în 03.12.2022).

lor”⁹⁰. Sau inscripția descoperită la Perga (Pergaion), în Pamphylia: „Flaccilla, Augusta, a onorat faimoasa metropolă a pergaionilor”⁹¹.

Faptul că Theodosius I a acordat aceeași considerație statuiilor *Augustei* Flaccilla pe care o aveau cele ale împăraților, poate fi demonstrat cel mai bine prin cea dedicată împărătesei într-un loc special. În orația despre *philantropia* lui Theodosius, Themistius menționa că împăratul decorase recent, „sanctuarul”, casa Senatului din Constantinopol, cu o imagine a împărătesei:

„Veniți aici, deci, iubită Muză, care locuiești împreună cu noi în acest templu al Senatului, și ajută-mă în acest imn prin care încep să celebrez recenta lor manifestare a *philantropiei*. Iată, acest om te iubește până la punctul de a o face pe împărăteasă să împartă cu tine un acoperiș, de vreme ce și-a ridicat o statuie a lui în această incintă în care sunt deja înălțate una a împăratului însuși și alta a fiului său. Corul tău va fi acum mai august datorită companiei sale”⁹².

Menționăm, de asemenea, și informația preluată de la Theodoret al Cirului despre statuia împărătesei din Antiohia care a fost răsturnată de populația nemulțumită a orașului⁹³. Flaccilla împărțea *basilea* cu împăratul, așadar afirmațiile episcopului de Nyssa sunt susținute și de alte mărturii.

Pe de altă parte, virtuțile Flaccillei, recunoscute de contemporanii săi, sugerează crearea unei imagini imperiale feminine, a unui model pentru împărătesele care vor urma. De aici și apelul la numele său, Aelia, care, după Kenneth G. Holum, a devenit un titlu feminin de distincție și exclusivism dinastic⁹⁴.

Folosirea numelui Aelia se poate remarca nu doar în cazul împărăteselor din dinastia valentiniano-theodosiană, ci până la sfârșitul secolului al V-lea. Încă o dată cercetările numismatice pentru această perioadă ne-au fost de mare ajutor. În lumea antică, monedele erau forme importante de propagandă, iar imaginile erau alese cu grijă pentru a modela opinia publică⁹⁵. Enumerăm mai jos nouă dintre exemplele descoperite:

- Aelia Eudoxia, împărăteasă între anii 400 și 404⁹⁶, soția împăratului Arcadius (395-408) (**fig. 2**).

⁹⁰ Holum 1989, p. 41. Vezi și Grégoire de Nyse 2019, p. 94, nr. 280.

⁹¹ Şahin 2015, p. 178.

⁹² Themistio 2000, p. 528. Vezi și Holum 1989, p. 41; Wissowa 1909, p. 2432.

⁹³ Teodoret 1995, p. 283.

⁹⁴ Holum 1989, p. 24. Trebuie să amintim aici un articol al lui François Thelamon, *Un modèle féminin chez les historiens de l'église de IVe et du Ve siècle: le souveraine chrétienne*, publicat în volumul coordonat de Pascal-Grégoire Delage, *Les Pères de l'Église et les femmes*, Paris, 2003, pe care, din păcate, nu am reușit să-l consult.

⁹⁵ Salisbury 2015, p. 9.

⁹⁶ Martindale 1980, p. 410. Vezi și Sabatier 1862, p. 108-111.

Fig. 2. Moneda cu reprezentarea împărătesei Aelia Eudoxia (sursa: <https://www.coinarchives.com/a/results.php?results=100&search=Eudoxia>, accesat în 03.12.2022)

- Aelia Galla Placidia, împărăteasă între anii 421 și 450⁹⁷, fiica împăratului Theodosie I cu Galla, cea de-a doua soție;
- Aelia Pulcheria, împărăteasă între anii 414 și 453⁹⁸, fiica împăratului Arcadius și a Aeliei Eudoxia;
- Aelia Eudocia, împărăteasă între anii 423 și 460⁹⁹, soția împăratului Theodosius al II (408-450) (**fig. 3**).

Fig. 3. Monedă cu reprezentarea pe avers a împărătesei Aelia Eudocia (sursa: <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=Eudocia&s=0&upcoming=0&results=100>, accesat în 03.12.2022)

- Aelia Licinia Eudoxia, împărăteasă între anii 439 și 462¹⁰⁰, fiica împăratului Theodosie al II-lea;
- Aelia Marcia Euphemia, împărăteasă între anii 467 și 472¹⁰¹, fiica împăratului Marcian (450-457) și soția împăratului din Apus, Anthemius (467-472);

⁹⁷ Martindale 1980, p. 888-889.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 929-930. Vezi și Sabatier 1862, p. 126-128.

⁹⁹ Martindale 1980, p. 408. Vezi și Sabatier 1862, p. 120-121.

¹⁰⁰ Martindale 1980, p. 410-412. Vezi și Sabatier 1862, p. 121-122.

¹⁰¹ Martindale 1980, p. 423-424.

- Aelia Verina, împărăteasă între anii 457 și 484¹⁰², soția împăratului Leon I (457-474);
- Aelia Ariadna, împărăteasă între anii 474 și 515¹⁰³, fiica lui Leon I și soția împăratului Zenon (474-476);
- Aelia Zenonis, împărăteasă între anii 475 și 476¹⁰⁴, soția împăratului Basiliscus (475-476).

Așadar, Flaccilla a fost precursora unei linii de femei imperiale puternice care au jucat un rol important în politica de la Curte și în conducerea imperiului¹⁰⁵.

Orația funebră, ca tip epidictic, este un discurs pe o temă adaptată auditoriului și al cărui scop este de a influența voința acestuia sau, cum scria Quintilianus în *Arta oratorică*: „Tot trei sunt scopurile pe care trebuie să le urmărească oratorul: să informeze, să miște și să placă”¹⁰⁶.

Grigorie de Nyssa a insistat pe calitățile Flaccillei, reflectate prin activitățile de milostenie pe care le-a desfășurat, sfaturile bune pe care le-a dat soțului său – împăratul, pe exemplul de mamă și soție. Cuvintele episcopului ne-au informat și ne-au *cucerit*, am descoperit o femeie impresionantă prin calitățile sale morale, conștientă de rolurile sale de împărăteasă, soție și mamă, și care a fost răsplătită de Dumnezeu prin locul primit în împărăția cerească. Flaccilla a fost aleasă de către divinitate ca exemplu pentru ce trebuia să însemne un model de împărăteasă. Acțiunile ei trebuiau să conveargă spre susținerea ideologiei imperiale, spre afirmarea unei guvernări în care principiul de *philantropia* era sau trebuia să fie cel mai important, dar și afirmarea imaginii bunului împărat care domnea cu dreptate peste întreg imperiul, care era oglinda împărăției cerești.

Explanation of Figures

Fig. 1. Coins with the effigy of Empress Flaccilla (source: https://www.wildwinds.com/coins/ric/aelia_flaccilla/i.html, accessed on 3 December 2022).

Fig. 2. Coin with the representation of Empress Aelia Eudoxia (source: <https://www.coinarchives.com/a/results.php?results=100&search=Eudoxia>, accessed on 3 December 2022).

Fig. 3. Coin with the representation of Empress Aelia Eudocia on the obverse (source: <https://www.coinarchives.com/a/results.php?search=Eudocia&s=0&upcoming=0&results=100>, accessed on 3 December 2022).

¹⁰² *Ibidem*, p. 1156. Vezi și Sabatier 1862, p. 132-134.

¹⁰³ Martindale 1980, p. 140-141. Vezi și Sabatier 1862, p. 142.

¹⁰⁴ Martindale 1980, p. 1203. Vezi și Sabatier 1862, p. 146.

¹⁰⁵ Pentru mai multe detalii legate de modelul pe care l-a constituit Flaccilla pentru împărăteșele menționate mai sus, vezi McClanan 2002, p. 18-28.

¹⁰⁶ Quintilianus 1974, p. 242.

Abrevieri bibliografice

- Bănescu 2000 – Nicolae Bănescu, *Istoria Imperiului Bizantin*, vol. I, *Imperiul creștin și asaltul invaziilor (313-610)*, București, 2000.
- Burges 1993 – Richard W. Burges (ed.), *The Chronicle of Hydacius and the Consularia Constantinopolitana: Two Contemporary Accounts of the Final Years of the Roman Empire*, Oxford, 1993.
- Cedrenus, Scylitzae 1838 – Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae, *Ope ab Immanuele Bekkero Suppletus et emendatus, Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae* (CSHB), editio emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii C. F., Instituta Auctoritate Academiae Litterarum Regiae, Borussicae, Continuata, Georgius Cedrenus, Tomus prior, Bonn, MDCCCXXXVIII/1838.
- Chronicon Pascale* 2007 – *Chronicon Pascale (284-628)*, traducere, introducere și note de Michael Whitby și Mary Whitby, Liverpool, 2007.
- Claudian 1990 – *Claudian*, traducere în limba engleză de Maurice Platnauer, II, Cambridge, Londra, 1990.
- Daly 1975 – Lawrence J. Daly, *Themistius Concept of Philantropia*, în *Byzantion*, 45, 1975, p. 22-40.
- Downey 1955 – Glanville Downey, *Philantropia in Religion and Statecraft in the Fourth Century after Christ*, în *Historia*, 4, 1955, 2/3, p. 199-208.
- Filostorgiu 2012 – Filostorgiu, *Istoria bisericăască*, traducere Dorin Garofeanu, studiu introductiv, tabel cronologic și note explicative Dragoș Mirșanu, ediție îngrijită de Adrian Muraru, Iași, 2012.
- Grégoire de Nysse 2019 – Grégoire de Nysse, *Trois oraisons funèbres (Mélèce, Flaccilla, Pulchérie)*, text grec d'Andreas Spira et *Sur les enfants morts prématurément*, texte grec de Hadwiga Hörner, introducere, traducere și note de Pierre Marval, Paris, 2019.
- Holum 1989 – Kenneth G. Holum, *Theodosian Empresses: Women and Imperial Dominion in Late Antiquity*, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1989.
- Jones et alii 1971 – Arnold H. M. Jones, John R. Martindale, John Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. I, A.D. 260-395, Cambridge, 1971.
- Kennedy 1983 – George A. Kennedy, *Greek Rhetoric Under Christian Emperors*, Princeton, 1983.
- Kennedy 1994 – George A. Kennedy, *A New History of Classical Rhetoric*, Princeton, 1994.
- Kennedy 1999 – George A. Kennedy, *Classical Rhetoric and Its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Time*, Londra, 1999.
- Kent 1994 – John Philip Cozens Kent, *The Roman Imperial Coinage: The Divided Empire and the Fall of the Western Parts ad 395-491*, Londra, 1994.
- Martindale 1980 – John R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, vol. II (A.D. 395-527), Cambridge, 1980.
- McClanan 2002 – Anne McClanan, *Representations of Early Byzantine Empresses. Image and Empire*, New York, 2002.
- Nazianzen and Ambrose* 2007 – *Funeral Orations by Saint Gregory Nazianzen and Saint Ambrose*, traducere de Leo P. McCauley, John Joseph Sullivan, Martin

Orația funeabră a lui Grigorie de Nyssa pentru Aelia Flavia Flaccilla

- Rawson Patrick McGuire, Roy Joseph Deferrari, cu o introducere la *Early Christian Funeral Oration* de Martin Rawson Patrick McGuire, Washington, 2007.
- Pearce 1951 – John William Ernest Pearce, *The Roman Imperial Coinage*, editată de Harold Mattingly, Carol Humphrey Vivian Sutherland și Robert Andrew Glendinning Carson, vol. IX, *Valentinian I – Theodosius I*, Londra, 1951.
- Puertas 2021 – Alberto J. Quiroga Puertas, *Toying with Theodosius: The Manipulation of the Imperial Image in the Sources of the Riot of the Statues*, în Maria Pilar Garcia Ruiz, Alberto Jesús Quiroga Puertas (ed.), *Emperors and Emperorship in Late Antiquity. Images and Narratives*, Leiden, Boston, 2021, p. 199-217.
- Quintillianus 1974 – M. Fabius Quintillianus, *Arta oratorică*, vol. I, traducere, studiu introductiv, tabel cronologic, note, indici de Maria Netco, București, 1974.
- Sabatier 1862 – Justin Sabatier, *Description generale des monnaies byzantines, frappées sous empereurs d'Orient depuis Arcadius jusqu'a la prise de Constantinople par Mahomet II*, tomul I, Paris, Londra, 1862.
- Salisbury 2015 – Joyce E. Salisbury, *Rome's Christian Empress: Galla Placidia Rules at the Twilight of the Empire*, Baltimore, 2015.
- Socrate Scolasticul 2016 – Socrate Scolasticul, *Istoria bisericească*, traducere de Iosif Gheorghian, ediție diortosită și îngrijită de Petru Pantiș, Sibiu, 2016.
- Sozomen 1897 – Sozomen, *Istoria bisericească*, tradusă în românește de Iosif Gheorghian, București, 1897.
- Şahin 2015 – Sencer Şahin, *Spätromisch-frühbyzantinische Inschriften aus Perge in Pamphylien*, în Adreas Rhoby (ed.), *Inscriptions in Byzantium and Beyond: Methods – Projects – Case Studies*, Viena, 2015, p. 177-185.
- Temistio 2000 – Temistio, *Discursos políticos*, introducere și note de Joaquín Ritoré Ponce, Madrid, 2000.
- Teodoret 1995 – Teodoret episcopul Cirului, *Istoria bisericească*, traducere de Vasile Sibiescu, București, 1995.
- Thucydides 1966 – Thucydides, *Războiul peloponesiac*, studiu introductiv, traducere, note, indice N. I. Bianu, București, 1966.
- Williams, Friell 2005 – Stephen Williams, Gerard Friell, *Theodosius: The Empire at Bay*, Londra, 2005.
- Wissowa 1909 – Georg Wissowa (ed.), *Panlys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, vol. 6, Stuttgart, 1909.
- Zonaras 2009 – *The History of Zonaras: From Alexander Severus to the Death of Theodosius the Great*, traducere de Thomas M. Banchich și Eugene N. Lane, introducere și comentarii de Thomas M. Banchich, Londra, New York, 2009.
- Zosime 1979 – Zosime, *Histoire nouvelle*, vol. II, text tradus de François Paschoud, Paris, 1979.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

VIZIUNI ȘI DEZBATERI ISTORIOGRAFICE RECENTE PRIVITOARE LA BULA DE AUR A NOBILIMII DIN UNGARIA (1222)

Cosmin POPA-GORJANU*

Recent Visions and Debates Regarding the Golden Bull of the Nobility from Hungary (1222)

Abstract. *This paper discusses the recent debates regarding the charter of privileges issued by King Andrew II of Hungary in 1222 at the request of the nobility. While the importance of the charter as a foundation of the privileges of the nobility of the medieval realm of Hungary in the later Middle Ages is widely accepted, the chain of events and the actors involved in its production have been presented from significantly different perspectives. Thus, one of the most important differences regards the interpretation of the relative agencies of the nobility and of King Andrew II in determining the contents of the charter, thereby opening new avenues of debate.*

Keywords: *nobility, Golden Bull of nobility, servientes regis, Hungary, King Andrew II.*

Cuvinte-cheie: *nobilime, Bula de Aur a nobilimii, slujitori regali, Ungaria, regele Andrei al II-lea.*

În 2022 se împlinesc opt secole de la emiterea unui document fundamental, care a stat la baza drepturilor și privilegiilor stării nobililor din regatul medieval al Ungariei. Bula de Aur, cum este numită după sigiliul din aur cu care a fost pecetluită, este un act regal acordat de regele Andrei al II-lea (1205-1235), în anul 1222, în care au fost consemnate prevederi și reguli privind drepturile și obligațiile servienților regali (*servientes regis*) și ale nobililor din regatul Ungariei și anumite promisiuni ale monarhului legate de modul de exercitare a autorității¹. În anul 1231, conținutul decretului a fost din nou confirmat de același rege, dar cu unele modificări². O formă sintetică a privilegiului a fost apoi redactată în anul 1267, de cancelaria regelui Bela al IV-lea (1235-1270), care a recunoscut un set de drepturi ale slujitorilor regali (*servientes regis*) sau ale nobililor. La data respectivă, *serviens regis* devenise sinonim cu *nobilis*, adică se făcuseră pași importanți în formarea unui singur grup purtând denumirea generică de *nobiles*³. O încercare nereușită de obținere a confirmării acestui decret a fost inițiată de câțiva prelați în 1318, dar regele Carol Robert de Anjou (1308-1342) nu a fost de acord și nu a confirmat copia pregătită cu acel prilej⁴. Următorul rege, Ludovic I de Anjou (1342-1382), a

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cosminpg@uab.ro.

¹ Bak *et alii* 1999, p. 32-35; traducerea în limba română Ionașcu *et alii* 1951, p. 189-193.

² Bak *et alii* 1999, p. 36-39; traducerea în limba română Ionașcu *et alii* 1951, p. 247-251.

³ Bak *et alii* 1999, p. 40-41; traducerea în limba română Ionașcu *et alii* 1952, p. 92-94.

⁴ Knauz 1861, p. 203, cu reproducerea foto a copiei din 1318; Zsoldos 2022, p. 213-215.

confirmat în 1351 Bula de Aur, cu modificarea articolului privind dreptul de testare a bunurilor slujitorilor, care contravenea viziunii sale, la care a adăugat apoi un număr de articole noi⁵. De la încercarea de confirmare din 1318 a rămas o copie a documentului din 1222 și, de asemenea, conținutul decretului este cunoscut din actul de confirmare al lui Ludovic I, din 11 decembrie 1351. În 22 iunie 1384, regina Maria, fiica regelui Ludovic de Anjou, a emis un nou act de confirmare a Bulei de Aur, care a devenit astfel actul fundamental care a statuat drepturile și obligațiile nobilimii din Ungaria⁶. De altminteri, în istoriografie este de obicei numită Bula de Aur a nobilimii, prin aceasta diferind de Bula de Aur a sașilor ardeleni, sau *Andreanum*. Cariera acestui document nu se oprește în secolul al XIV-lea, ci dimpotrivă, a mai fost confirmat de regele Matia Corvinul și apoi în secolul al XVI-lea, odată cu includerea sa în Tripartitum-ul lui Weböczi, a ajuns să fie considerat și utilizat ca act constituțional în perioadele premodernă și modernă.

Documentul ca atare este unul dintre puținele acte din regatul medieval al Ungariei care a avut un răsunet în istoriografia medievistică internațională, fiind de obicei menționat ca un act similar cu Magna Charta Libertatum din 1215, un decret regal care a statuat anumite angajamente ale monarhului englez față de supușii săi⁷. Subiectul este de interes, de fapt în contextul mai larg al discuțiilor referitoare la elitele medievale, dintre care nobilimea a fost una dintre cele mai importante categorii. Importanța Bulei de Aur a fost de mult sesizată în istoriografia medievistică, așa cum putem constata din cercetările dedicate deja, pe parcursul primei jumătăți a secolului XX, dezvoltării diferitelor forme de organizare a sistemelor de adunări de stări, subiect discutat la un moment dat de Nicolae Iorga, și dezvoltat în ultimii ani de activitate de Gheorghe Brătianu⁸. Chiar dacă interesul față de adunările de stări a fluctuat, mă refer la faptul că în anii 1980 asistăm la reluarea cercetărilor în direcția analizării adunărilor cneziale și boierești din Transilvania, de Ioan-Aurel Pop, interesul față de Bula de Aur din 1222 a fost scăzut în istoriografia românească⁹. Cu toate acestea, ținând seama de importanța acestui document pentru istoria socială și politică a nobilimii din Transilvania și restul Ungariei medievale, este necesar să facem o trecere în revistă și o analiză a principalelor observații ale istoricilor cu privire la momentul emiterii și la conținutul documentului. Pentru revizitarea subiectului voi avea în vedere câteva dintre contribuțiile recente. Istoriografia Bulei de Aur are etape timpurii care datează deja din ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și de la începutul secolului

⁵ Bak *et alii* 1992, p. 8-13; Pascu *et alii* 1977, p. 89-98.

⁶ Bak *et alii* 1992, p. 14-15.

⁷ Rady 2014, p. 88-90; Arden 2015, p. 102.

⁸ Brătianu 1996, p. 20, 205.

⁹ Pop 1991, p. 9-10, 16.

XX, când Sámuel Szántó (1881) a analizat Bula de Aur în comparație cu Magna Charta Libertatum, János Karácsonyi (1899), de asemenea, a propus reconstituiri ale împrejurărilor emiterii actului, la care se adaugă reveniri și analize de-a lungul secolului XX¹⁰. Studiile asupra cărora am decis să mă concentrez au fost publicate în limba engleză în ultimele două decenii și permit o examinare a evoluției viziunilor și schimbărilor de interpretare pe care le propun. Voi începe cu câteva referiri la modul în care a fost explicat contextul emiterii și scopul acestui document de către László Blazovich și Géza Erszegi în cadrul unui volum colectiv trilingv, publicat în 1999. În 2001, apărea monografia lui Pál Engel despre istoria regatului Ungarici, în care a rezumat informațiile despre contextul emiterii Bulei de Aur, consecințele și importanța sa pe termen lung. Istoricii Martyn Rady și Attila Zsoldos au publicat în ultimele două decenii cele mai recente interpretări cu privire la conținutul, contextul și responsabilitatea elaborării acestui document, care comportă diferențe importante de care trebuie să ținem seama în discutarea chestiunilor care țin de formarea nobilimii. Dacă interpretările mai vechi atribuiau grupului *servientes regis* un rol semnificativ în elaborarea documentului, în măsura în care aproximativ o treime din prevederi se referă la drepturile și obligațiile lor, analiza detaliată publicată recent, în limba engleză, de Zsoldos, argumentează o viziune diferită, care acordă regelui Andrei al II-lea rolul de autor al conținutului diplomei.

Trebuie să semnalez faptul că dezbaterile istoriografice sunt în bună măsură determinate de documentația extrem de lacunară, care deschide largi posibilități de umplere a golurilor de informație cu presupuneri sau reconstituiri ipotetice. În timp ce conținutul Bulei de Aur a permis abordări care au căutat să-i identifice pe actorii implicați în obținerea acesteia, sursele privind evenimentele anului 1222 au rămas foarte sărace. Stările tensionate dintre monarh și o parte a aristocraților, pe parcursul anului respectiv, dar și în perioada anterioară, sunt cel mai adesea deduse din date indirecte. Unul dintre cele mai importante izvoare, care evocă anumite detalii ale împrejurărilor emiterii Bulei de Aur, este bula papală din 15 decembrie 1222, în care papa Honoriu al III-lea porunca episcopului de Agria și abaților mănăstirilor cisterciene de la Igrış și Szentgothárd să-i sfătuiască pe membrii unei mulțimi de răzvrătiți (*multitudo*) să nu încerce să facă nimic împotriva regelui și a coroanei, ori împotriva aristocraților și a proprietăților acestora, în afara limitelor justiției¹¹. Preambulul scrisorii papale descria mecanismul prin

¹⁰ Zsoldos 2022, p. 9-14.

¹¹ Theiner 1849, p. 36. [...] *Nos volentes super hoc salubre remedium adhibere, discretioni vestre per apostolica scripta mandamus, quatenus huiusmodi multitudinem, ut iustitie contenta limitibus nil contra Regem vel coronam ipsius, vel contra personas principum aut bona ipsorum, pretermisso iuris ordine, audeat temere attemptare, moneatis attentius et efficaciter inducatis.*

care o mulțime de oameni adunați se transformă într-un grup răzvrătit. Numărul mare îi îndeamnă pe cei adunați să dea frâu liber propriilor dorințe și să solicite, prin intrigi, ceea ce le place, nu ceea ce se poate, motiv pentru care papa credea că disciplina era indicată ca remediu împotriva unei astfel de stări febrile (*fervorem animarum*)¹². Papa Honoriu al III-lea fusese informat, probabil de rege, despre faptul că în regatul Ungariei avuseseră loc tulburări și că se adoptase o rânduială potrivit căreia regele trebuia să ia parte personal la adunări care se organizau de două ori pe an. Într-o astfel de adunare, o mulțime răzvrătită i-a cerut regelui lucruri grele și nedrepte, anume să-i demită pe dregătorii și nobilii săi, să-i alunge din regat și să împartă bunurile acestora poporului¹³. Regele era într-o dilemă, dacă ar fi dat curs cererilor, ar fi însemnat să procedeze nedrept, iar dacă nu accepta solicitările, punea în pericol viața sa și pe cele ale membrilor familiei sale și coroana. Coroborarea informațiilor ajunse la papa Honoriu al III-lea și rezumate în această scrisoare cu puținele date cunoscute din alte surse a dat naștere unor viziuni și interpretări diferite în reconstituirile propuse de istoricii care s-au ocupat de epoca Bulei de Aur. Din primul articol al acestui act aflăm că regele promisese să participe la o adunare anuală, la Alba Regală, de sărbătoarea Sfântului Ștefan, pentru a judeca pricinile slujitorilor regali, dar scrisoarea papei din 15 decembrie 1222 se referea la două adunări anuale.

În anul 1999 a fost publicat un volum trilingv, la Verona, care cuprinde, în ediție paralelă, textul latin ale Bulei din 1222 și pe cel al confirmării emise de Andrei al II-lea din anul 1231, cu tot cu traduceri în engleză, maghiară și italiană¹⁴. Volumul era rezultatul unei inițiative a universităților din Szeged și Verona și propunea editarea și discutarea acestui document fundamental din perspectiva istoriei dreptului din Ungaria, în contextul aderării țării vecine la Uniunea Europeană. Din cele cinci studii de prezentare a Bulei de Aur din cadrul volumului, mă voi referi la cele ale medievistilor maghiari care au redactat texte introductive despre contextul emiterii¹⁵. Celelalte trei studii se referă la modul în care Bula de Aur este un act constituțional în comparație

¹² *Ibidem*. [...] *Quanto numerosior aggregatur hominum multitudo, tanto minus solet ratione compesci, dum singuli proprium sequentes affectum, non quod licet, sed quod libet, ambiunt inconsulte, et effrenatur facile in tumultum, nisi eorum fuerit desiderio, quantumcumque irrationabili satisfactum [...]*.

¹³ *Ibidem*. [...] *Cum igitur, sicut accepimus, sed non utique acceptamus, in Regno Ungarie noviter sit statutum, ut omnes populi conveniant bis in anno, ubi etiam Karissimus in Christo filius nostre ... Rex Ungarorum illustris personaliter interesse tenetur, et tanta multitudinis turba, turbata modestia rationis, ab eodem Rege difficili et iniusta soleant postulare: videlicet ut magnates et nobiles Regni, quos habent exosos, suis dignitatibus et honoribus spoliati excludantur a Regno, et eorum bona in populis dividantur: quare idem Rex perplexus, et exinde regia potentia enervatur; et iterum si iuste neget iniusta, sue suorumque timet periculum personarum [...]*.

¹⁴ Besenyey et alii 1999, p. 23-29.

¹⁵ Volumul conține și alte trei studii despre aspecte privind importanța Bulei de Aur ca model constituțional sau a unor aspecte de drept privat pe care le-am omis din această analiză.

cu alte documente contemporane sau prezintă parcursul acesteia în istoria dreptului din țara vecină.

László Blazovich a prezentat situația din regatul Ungariei în perioada anterioară emiterii documentului¹⁶. Elementele rezumate de Blazovich cu privire la contextul emiterii acestui document se concentrează în jurul câtorva puncte pe care le regăsim și în contribuțiile ulterioare și care compun tabloul complex al situației politice și sociale a regatului, diviziunile existente între diferite categorii sociale și tensiunile din timpul domniei regelui Andrei al II-lea. Acest monarh a luat conducerea regatului în anul 1205, după ce fratele său mai mare, regele Emeric, decedase în anul 1204. Înainte de dispariția sa, Emeric îl numise pe Andrei guvernator, pe perioada minorității fiului său, Ladislau al III-lea, care a fost încoronat rege în 1204. Ladislau era un prunc de câțiva ani și a murit în 7 mai 1205, în timp ce se afla cu mama lui, regina Constanța, în refugiu, în Austria. Andrei al II-lea a fost încoronat ca rege în 29 mai 1205. Detaliile privind începutul domniei acestui monarh au semnificație în contextul încercării de reconstituire a conflictelor sale cu o parte a elitei regatului, în condițiile în care schimbarea reperului cronologic în socotirea anilor săi de domnie a dat istoricilor de gândit. Calcularea începutului domniei în 1205 sau în 1204, este pusă pe seama unor presiuni din partea unui grup de foști dregători ai regelui Emeric, cărora li se atribuie un rol important în evenimentele anului 1222, care au rezultat în emiterea Bulei de Aur.

Andrei al II-lea a introdus o serie de reforme, numite în sursele latine *novae institutiones* („noile așezăminte”), care au avut o componentă semnificativă de înstrăinare a domeniilor regale prin daniile către favoriții regelui, caracterizate chiar în preambulul diplomelor regale ca fiind de o generozitate nemăsurată. Această latură a activității monarhului se pare că a suscitat încă din epocă o serie de îngrijorări și nemulțumiri (bunăoară din partea arhiepiscopului Ioan de Strigoniu) și chiar a istoricilor moderni, cărora lipsa de măsură clamată în preambulul actelor de donație le-a sugerat imaginea unui rege necugetat și risipitor. Blazovich descria tensiunile generate de această politică în rândul aristocrației, mai ales între cei care nu au beneficiat de astfel de donații, și care s-au coalizat în opoziția față de rege, tot așa cum inclusiv la nivelul elitelor cetăților regale s-au produs nelinești și îngrijorări în condițiile amenințării transferării iobagilor de cetate sau a oamenilor cetății în stăpânirea unor favoriți regali. Autorul arată că în anii premergători emiterii Bulei de Aur, ca urmare a creșterii stării de nemulțumire față de politica de donații a regelui, acesta ar fi micșorat ritmul și mărimea daniilor, ba chiar au fost inițiate procese de recuperare a unor părți de domenii regale¹⁷. Afirmarea

¹⁶ Blazovich 1999, p. 181-190.

¹⁷ *Ibidem*, p. 188.

directă, că Bula de Aur a fost de fapt rezultatul unei confruntări între grupări baroniale aflate în opoziție, este justificată prin apelul la părți din text, atât din preambul (drepturile nobililor date de regele Ștefan I cel Sfânt), cât și din prevederile legate de acordarea dregătoriilor, păstrarea proprietăților obținute prin slujbă dreaptă, limitarea cumulului de dregătorii și altele¹⁸. După ce a trecut în revistă conținutul dispozițiilor diplomei, Blazovich a conchis că aceasta a fost rezultatul luptei dintre grupuri sociale ungare, dar că face parte din procesul legislativ european, care în acea etapă consemna în scris normele dreptului civil sau cutumiar prin preluarea sau adaptarea unor noțiuni ale dreptului canonic¹⁹. Așadar, emiterea diplomei ca atare este explicată pe fundalul opoziției celor două grupuri și prin procese de influență ale mediului juridic contemporan. Posibilele influențe, dintr-un regat în altul, ale unor documente privilegiale reprezintă una dintre pistele analizate de istorici. Blazovich a rezumat apoi o serie de evoluții, cunoscute pe baza informațiilor legate de membrii sfatului regal, printre care un rol proeminent l-au jucat foștii dregători ai regelui Emeric, iritați de nerespectarea prevederilor diplomei. Aceștia ar fi convocat o a doua adunare, în același an, care a stabilit organizarea a două adunări pe an și la care regele nu ar fi participat. În cele din urmă, regele a încercat să domolească opoziția prin sistarea donațiilor funciare sau a acordării de mai multe comitate unor dregători, fără a renunța însă la politica sa²⁰. Blazovich a încercat să prezinte firul evenimentelor pe linia tradițională de reconstituire a faptelor cu identificarea actorilor principali implicați.

În același volum, Géza Erszegi, fostul director al Arhivelor Naționale de la Budapesta, a semnat un scurt text despre originea și geneza Bulei. Pornind de la un fragment din descrierea făcută evenimentelor din regatul Ungariei, care au generat adoptarea Bulei de Aur, sau a celor care au succedat, expuse în scrisoarea papei Honoriu al III-lea, din 15 decembrie 1222, Erszegi descria procesele prin care supușii monarhilor europeni, și mai concret cei ai lui Ioan fără Țară, l-au silit pe acesta să consemneze în scris promisiunile sale legate de limitarea exercitării puterii regale. Aluzia la exemplul englez justifică supoziția că nici supușii lui Andrei al II-lea nu vor fi procedat diferit, dar el considera că este rezonabil să acceptăm că membrii mișcării nu și-au formulat în scris cererile, ci au cerut regelui să le consemneze sub această formă²¹. Obținerea unei versiuni scrise a cererilor lor este explicată de intenția beneficiarilor de a dobândi o garanție a respectării privilegiilor lor. Legătura dintre Bula de Aur și Magna Charta Libertatum este explicată prin tendința

¹⁸ *Ibidem*, p. 188-189.

¹⁹ *Ibidem*, p. 190.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ Érszegi 1999, p. 191; vezi mai jos punctul de vedere al lui Rady despre compoziția diplomei.

care îi împingea pe cei care trăiau în condiții sociale asemănătoare să reacționeze în mod similar la dificultățile întâmpinate²². În paginile următoare, autorul a descris practica sigilării diplomelor cu sigilii de aur, atestată din secolul al XII-lea și până în veacul al XVIII-lea, dar scopul este de a explica denumirea diplomei, al cărei original nu s-a transmis. Cu toate că în partea finală a Bulei de Aur se afirma că textul s-a redactat în șapte exemplare, niciunul dintre acestea nu s-a păstrat. Erszegi se ocupă apoi de soarta copiei trimise la curia papală, unde nu a fost înregistrată în registrele papale. El explică refuzul de confirmare a Bulei de Aur de către papa Honoriu al III-lea ca o consecință a împotrivirii acestuia față de limitările autorității regale introduse de act și față de clauza de rezistență (articolul XXXI) care permitea opoziția prelaților și a aristocraților față de rege, în cazul în care acesta s-ar fi abătut de la prevederile actului, fără ca prin aceasta să fie considerați vinovați de necredință. Faptul că în anul 1232, versiunea Bulei de Aur, confirmată de Andrei al II-lea în anul precedent, a fost aprobată și copiată în registrele papale devine dovada faptului că modificarea clauzei de rezistență cu posibilitatea excomunicării regelui, care nu respecta prevederile actului de către arhiepiscopul de Strigoni, a făcut ca papa să aprobe Bula de Aur²³. Mai departe, Erszegi s-a ocupat de redactarea în cadrul cancelariei regale a textului Bulei. Informațiile se limitează la identificarea cancelarului Cletus, prepozit al capitlului din Agria, și la evocări ale nivelului cultural al membrilor cancelariei, ilustrat de *Gesta Hungarorum*, scrisă de notarul anonim al regelui Bela. Autorul a mai făcut estimări ale datei emiterii Bulei de Aur, ca fiind cuprinsă între 25 martie și 3 aprilie 1222²⁴. Structura societății arpadiene, mai precis categoriile cunoscute în izvoare, sunt descrise pe scurt, pentru a concluziona cu câteva observații despre înțelepciunea lui Andrei al II-lea și a celor cu care au negociat înțelegerea respectivă, mai ales *servientes regis*.

O afirmație importantă a autorului se referă la transformările survenite în societate pe parcursul secolului al XII-lea și în primele decenii ale veacului al XIII-lea, referindu-se la amenințările reprezentate de „noile așezăminte” pentru oamenii liberi, care se temeau pentru libertatea lor, dacă regele continua să confere domenii întinse ale cetăților regale magnaților, ceea ce ar fi rezultat în degradarea condiției acestora. În continuarea acestei afirmații, Erszegi arată că cei amenințați s-au străduit să își stabilizeze statutul prin garantarea drepturilor pe care deja le posedau. Continuând această linie, Erszegi afirma că scopul Bulei de Aur nu era doar cel de a proteja drepturile *servientes regis*, ci și că protecția acestui act s-a extins la toate categoriile privilegiate care au ajuns în timp să formeze nobilimea ungară. Ținând seama

²² *Ibidem*, p. 192.

²³ *Ibidem*, p. 194-195.

²⁴ *Ibidem*, p. 197.

de confirmarea de către regele Ludovic I a conținutului Bulei de Aur în 1351, autorul face aprecieri cu privire la rolul creativ al înțelegerii dintre Andrei al II-lea și privilegiați, care „au putut prezice cursul pe care urma să-l capete istoria, dar înainte de a alege acel curs, au avut prevederea de a crea condițiile favorabile pentru a-și asigura înălțarea lor la putere”²⁵. Privind dinspre rezultatele la nivelul consolidării nobilimii ca grup privilegiat, asemenea aprecieri par să fie justificate, dar comportă o notă de triumfalism pe care evoluțiile din epocă nu le susțin.

În monografia dedicată istoriei regatului medieval al Ungariei, publicată în limba engleză în 2001 (și tradusă în română în 2006), Pál Engel a tratat în câteva pagini acest document. El a descris tabloul politic tensionat al domniilor lui Emeric și Andrei al II-lea, pe fundalul cărora se împletesc curentele politice și sociale care au dominat formarea nobilimii, conturarea grupului slujitorilor regali și, în 1222, emiterea Bulei de Aur. Engel acordă acestui act, în mod justificat, poziția de document cu rol unificator al stării nobilimii, dar la un moment ulterior, spre sfârșitul secolului al XIII-lea²⁶. Și el a arătat că politica de donații funciare generoase, care a precedat rebeliunea din 1222, numită a „noilor așezăminte”, a constituit originea tensiunilor din politica internă, prin generarea unor dezechilibre de avere între favoriții regelui, care beneficiaseră de pe urma munificenței regale, și cei care nu primiseră dani, iar pe de altă parte, prin diminuarea puterii comiților de comitate și a prestigiului iobagilor de cetate, elita militară a sistemului castral²⁷. Mai departe, utilizând știrile păstrate în bula papei Honoriu al III-lea, a rezumat evenimentele care l-au obligat pe rege să emită carta de libertăți cunoscută, adică întrunirea unei mulțimi care i-a cerut regelui să-i demită și să-i înlocuiască pe unii membri ai sfatului regal și să consemneze drepturile solicitate în cartă. Engel a făcut distincția dintre efectele pe termen scurt ale prevederilor înscrise în document și cele de durată, identificând corect faptul că unele dintre măsuri vizau curmarea abuzurilor administrației regale, cu indicarea unor fapte ale dregătorilor, pe care azi le-am putea asimila actelor de corupție, iar pe de altă parte, consemna acele scutiri specifice nobilimii²⁸. Efectele de durată sunt cele care au dat o importanță excepțională Bulei de Aur, Engel arătând că după ce aceasta a fost confirmată în 1351, de către regele Ludovic I, din secolul al XV-lea a dobândit rolul de act constituțional și sinteză a privilegiilor nobililor²⁹.

²⁵ *Ibidem*, p. 200.

²⁶ Engel 2006, p. 111.

²⁷ *Ibidem*, p. 120.

²⁸ Engel 2006, p. 121; Popa-Gorjanu 2022, p. 311.

²⁹ Engel 2006, p. 122.

Într-o lucrare monografică dedicată reconstituirii istoriei nobilimii regatului Ungariei, publicată în 2000, Martyn Rady descria rebeliunea slujitorilor regali din 1222, admitând posibilitatea ca răzvrătiții să fi fost conduși de unele familii aristocratice, care l-au obligat pe regele Andrei al II-lea să emită diploma ce consemna drepturile solicitate³⁰. Pentru Rady, procesul de organizare a grupului *servientes regis*, deși încuviințat de monarhi prin actele individuale de acceptare a cererilor de intrare în familia regală (ca slugi, *servientes*) a unor oameni liberi sau iobagi de cetate, a fost de fapt privit cu rezervă de monarhi. Ca dovadă a acestei rețineri, Rady invocă faptul că regele Bela al IV-lea a acceptat numai în 1267 să participe la o adunare a slujitorilor regali, din care a rezultat adoptarea diplomei regale care a rezumat drepturile și obligațiile *servientes regis* sau nobililor. Până în 1351, acesta ar fi constituit actul fundamental al drepturilor nobilimii³¹.

În 2014, Martyn Rady publica în paginile revistei *Banatica*, un studiu intitulat *Hungary and the Golden Bull of 1222*. Obiectivul fundamental al investigației era reconstituirea acelor procese prin care s-au promovat acte constituționale ce introduceau limite exercitării autorității regale în Europa primei jumătăți a secolului al XIII-lea. După ce a arătat care sunt riscurile comparației dintre diferitele carti de libertăți pentru cercetarea istorică, Rady a enunțat scopul studiului său, și anume concentrarea asupra modului de alcătuire a documentului și a discrepanțelor din interiorul său, anunțând teza că avem de-a face cu un document compozit³². Principala observație a lui Rady este că textul a avut la bază, pe de-o parte, o petiție a slujitorilor regali, iar de cealaltă parte, aspirațiile unui grup de baroni, exprimate în protocolul inițial și în cel final al cartei. Așadar, abordarea lui Rady viza identificarea părților aferente celor două grupuri principale care ar fi contribuit la conținutul textului cartei de drepturi. Narațiunea documentului, care se referă la numeroasele cereri ale nobililor de restituire a drepturilor lor, acordate de regele Ștefan I cel Sfânt, care fuseseră diminuate de diverși regi, fie din mânia lor, fie dând ascultare sfaturilor unor „oameni nedrepti care căutau propriul lor câștig” (*consilia falsa hominum iniquorum vel sectantium*), este pusă pe seama grupului nobililor³³. Important de reținut, mai ales pentru identificarea protagoniștilor, este că la momentul respectiv prin nobili se înțelegeau marii stăpâni de pământ. În cadrul dispoziției sunt cuprinse rând pe rând cereri care aparțineau grupului slujitorilor regali, adică drepturile de a prezenta regelui sau palatinului pricinile lor, în adunarea de la Alba Regală (Székesfehérvár),

³⁰ Rady 2000, p. 39.

³¹ *Ibidem*, p. 39-40.

³² Rady 2014, p. 90-91.

³³ *Ibidem*, p. 91. Precizarea este utilă având în vedere faptul că pe parcursul secolului al XIII-lea, slugile regale s-au contopit cu nobilimea, dar acesta a fost un proces care a durat câteva decenii.

de a fi judecați doar de rege sau de palatin, scutirile de găzduire și dări, limitarea obligațiilor militare doar la acțiunile militare de apărare etc.³⁴. Carta cuprindea și prevederi care nu au explicat legătura cu slujitorii regali, dar pe care Rady le consideră suficient de generale ca să fie de interes și pentru aceștia. Vom vedea mai jos interpretarea atribuită acestor prevederi de către Attila Zsoldos. În sfârșit, articolele care-i priveau pe nobili propriu-ziși sunt cele referitoare la regulile privind limitarea numărului de dregători pe care le puteau deține, păstrarea libertăților iobagilor de cetate sau înștiințarea regelui în cazul condamnării la moarte a nobilului. În protocolul final, așa cum arată Rady, nobili redevin subiectul textului, având, alături de rege, rolul de a veghea la respectarea termenilor privilegiului.

Autorul a observat, în mod pertinent, că cererile din petiția slujitorilor regali au fost preluate în cartă fără a se mai modifica *rex* cu *nos* în anumite prevederi (art. IV, VII, XXIX)³⁵. A admis că este posibil ca și alte grupuri să fi influențat compoziția textului, dar considera că afirmația lui Attila Zsoldos, care privea textul ca fiind al lui Andrei al II-lea, trebuie exclusă³⁶. În privința a ceea ce se consideră articolul XXXI (numerotarea articolelor a apărut doar în secolul al XVIII-lea), sau clauza care afirmă dreptul la rezistență al nobililor față de deciziile monarhului, Rady explică sensul fidelității ca liant între rege și nobili, pornind de la politica „noilor așezăminte”, care nu mai este înțeleasă în termenii unei necugetate înstrăinări a resurselor regatului, ci în accia ai furnizării unor domenii care să permită beneficiarilor să atingă un nivel de echipare militară echivalent cu cel al vecinilor apuseni ai regatului Ungariei. El propunea ca acea clauză să fie numită una a fidelității, adică aceea care justifica răsplătirea nobililor pentru slujbele credincioase³⁷. Este adevărat că ultimul paragraf, cuprinde indicarea locurilor de păstrare a celor șapte copii ale Bulei de Aur și speranța ca nobili nu numai să se bucure de privilegiul respectiv, ci să rămână credincioși regelui și să se supună obligațiilor față de coroană³⁸.

Un detaliu care a atras atenția cercetării deja de la începutul secolului XX este cel al anului de domnie înscris în Bula de Aur. Este vorba despre

³⁴ *Ibidem*, p. 92.

³⁵ *Ibidem*, p. 93.

³⁶ *Ibidem*, p. 93, nota 29.

³⁷ *Ibidem*, p. 99-100; textul respectiv în latină, Bak et alii 1999, p. 35: *Statuimus etiam quod, si nos vel aliquis successorum nostrorum aliquo umquam tempore huic dispositioni contraire voluerint, liberam habeant harum auctoritate sine nota infidelitatis tam episcopi quam alii iobagiones ac nobiles regni nostri universi et singuli presentes ac posterii resistendi et contradicendi nobis et nostris successoribus in perpetuum facultatem.*

³⁸ Bak et alii 1999, p. 34. [...] *ita, quod ipsam scripturam pre oculis semper habens nec ipse deviet in aliquo in predictis, nec regem vel nobiles seu alios consenciat deviare, ut et ipsi sua gaudeant libertate ac propter hoc nobis et successoribus semper existant fideles et corone regie obsequia debita non negentur [...].*

încoronarea lui Andrei al II-lea, care a avut loc în 29 august 1205, și faptul că în diplomele emise de cancelaria regală, la un moment dat, data începerii domniei a fost devansată spre anul 1204, anul decesului regelui Emeric, dar și al încoronării fiului acestuia, Ladislau al III-lea, având atunci vârsta de trei ani. Andrei al II-lea a fost numit regent de fratele său, și mai târziu a socotit inclusiv perioada respectivă ca fiind domnia lui. Se propune ca explicație a acestei devansări a începutului domniei dorința de invalidare a diplomelor emise în intervalul de la decesul regelui Emeric până la încoronarea lui Andrei al II-lea. Cei care au fost posibili perdanți ai acestei modificări a datei de început a domniei sunt și cei suspecțai ca posibili instigatori ai mișcării care a rezultat în emiterea Bulei de Aur. Aceasta a fost dataată în al șaptesprezecelea an de domnie al lui Andrei al II-lea, reprezentând calcularea începutului domniei cu data încoronării, 1205. Această recalculare mai fusese pusă în aplicare în anul 1218, când foștii dregători ai regelui Emeric au avut controlul asupra sfatului regal³⁹.

Servientes regis au jucat un rol semnificativ în mișcarea care a dus la emiterea Bulei de Aur, deși modul în care ei au ajuns să fie implicați nu este lămurit. Rady acceptă că este posibil ca ei să fi fost instigați, fie de așa-numita partidă a foștilor dregători ai regelui Emeric, sau chiar de regele tânăr, Bela. Autorul își menține poziția sceptică cu privire la capacitatea de mobilizare a acestui grup, pe care-l vede dispersat geografic și cu forme de organizare slabe. Ceea ce Rady reflectă însă cu pertință este procesul de impunere a *novae institutiones*, prin care părți din domeniul cetățitorilor regale au ajuns în proprietatea perpetuă a unor favoriți regali, din partea cărora monarhul aștepta contribuții militare concretizate în cete de luptători. Se pare că acest sistem nu a ajuns să aibă rezultatele așteptate, astfel că regele a recurs la recrutarea directă, în grupul *servientes regis*, a unor iobagi de cetate sau oameni liberi, cărora de obicei le-a donat pământurile pe care deja le dețineau, scoțându-i de sub jurisdicția și obligațiile anterioare. Deja din 1212 datează cea mai timpurie atestare a termenului de *servientes regis*. Rady a enunțat termenii raporturilor dintre slujitorii regali și monarh, care îi apropiau de poziția nobilimii, adică raporturile de slujbă, răsplată și fidelitate, care îngăduiau beneficiarilor să devină membri ai familiei regelui, ceea ce însemna accesul la curtea regală. Prevederile referitoare la doleanțele slujitorilor regali răspundeau obiectivelor lor de debarasare de vechile lor obligații și statut⁴⁰.

Attila Zsoldos a abordat în profunzime aspectele privind emiterea Bulei de Aur într-un studiu publicat în maghiară, în 2011⁴¹. Față de afirmațiile sale cu privire la rolul regelui în redactarea textului privilegial, am văzut

³⁹ Rady 2014, p. 100-101.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 104.

⁴¹ Zsoldos 2011a, p. 1-38.

observațiile lui Marty Rady, din anul 2014. Zsoldos a publicat în 2022 o monografie, intitulată *The Golden Bull of Hungary*⁴², după ce un capitol dedicat aceluiași subiect apăruse în cadrul unui volum de studii editat în Franța în 2019⁴³. Zsoldos este unul dintre cei mai activi specialiști în istoria societății regatului ungar în perioada arpadiană și de aceea lucrările sale, foarte meticuloase și bazate pe analize sistematice de prosopografie și confruntare a surselor, reprezintă repere istoriografice importante. În monografia dedicată acestui act privilegiat a realizat un studiu foarte bine documentat în care a analizat domnia lui Andrei al II-lea, precum și contextul în care s-a emis acest document, propunând soluții și viziuni noi. În prefața cărții, Zsoldos a înfățișat percepțiile contradictorii ale Bulei de Aur în istoriografia și mitologia istorică ungară, în care, deși documentul a fost înălțat la rangul de document medieval constituțional, emitentul său a fost perceput în general în culori negative⁴⁴. Astfel el a propus o interpretare mai realistă a rolului regelui Andrei al II-lea, care să nu mai fie influențată de părtinirea care a caracterizat abordările anterioare din istoriografia ungară.

Una dintre interpretările propuse de Zsoldos se referă la scopul politicii regale a „noilor așezăminte” (*novae institutiones*). Punând în acord afirmațiile lui Rogerius cu privire la rădăcinile neînțelegerilor dintre regele Bela al IV-lea și nobili înainte de invazia mongolă (1241) (care menționa, printre altele, micșorarea puterii comiților de comitate), cu realitățile guvernării regale începând din 1205, Zsoldos explică acordarea de donații funciare generoase nu ca o manifestare a înclinației spre risipă a monarhului, ci ca parte a unei politici deliberate de diminuare a puterii comiților prin reducerea veniturilor la care erau tradițional îndeptățiți. Această reducere a veniturilor a fost consecința înstrăinării unor părți ale domeniilor regale administrate de comiți, către slujitorii regali⁴⁵. Autorul afirmă că beneficiarul acestor politici a fost monarhul, care a obținut astfel serviciile militare ale *servientes*, fără ca aceștia să mai fie controlați de comiți⁴⁶. Politica regelui a fost ceva mai cuprinzătoare, având în vedere măsuri similare adresate grupurilor de oaspeți regali, care, de asemenea, au primit privilegiile regale de scoatere de sub jurisdicția comiților de comitate sau a altor reprezentanți ai regelui. Zsoldos vede în politica de donații un instrument de pedepsire a comiților neloiali, prin diminuarea veniturilor lor. Problema loialității este explicată prin referințe la episoade de trădare a unor monarhi din secolele al XI-lea și al XII-lea, de către comiții lor, în condițiile luptelor pentru tron. În felul acesta problema loialității înalților

⁴² Zsoldos 2022.

⁴³ Zsoldos 2019, p. 57-80.

⁴⁴ Zsoldos 2022, p. 14.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 36-37.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 34.

dregători capătă o semnificație specială în înțelegerea politicii interne a lui Andrei al II-lea.

Autorul analizează apoi în detaliu politica de donații pe parcursul unui subcapitol. Aici, Zsoldos propune revizuirea evaluărilor negative ale contemporanilor regelui, cum ar fi cea a arhiepiscopului Ioan de Strigoni, ale cărui vederi par să fi fost preluate de istoricii moderni și, prin analiza donațiilor, să trecem peste afirmațiile exuberante (și care îndreptățesc percepția de generozitate excesivă) ale preamburilor diplomelor de donație. Autorul concede din capul locului că analiza va obține doar o impresie fragmentară, dată fiind precaritatea surselor, atât cât privește diplomele însele, păstrate în original sau drept copii târzii, ori chiar practica acordării de donații care nu a fost urmată de emiterea unor diplome, cât și cunoașterea insuficientă a politicii de donații către laici, în condițiile păstrării unui număr foarte scăzut al unor piese de acest fel⁴⁷. Cu toate precauțiile, Zsoldos estimează că, spre deosebire de donațiile monarhilor precedenți, care au evitat cedarea de pământuri din domeniile cetăților (comitatele de cetate, „castle *ispánates*”), jumătate din donațiile făcute de Andrei al II-lea proveneau din această categorie de bunuri regale⁴⁸. Discutarea puținelor exemple de donații de comitate îl aduce la concluzia că au fost cazuri rarissime, mult mai puține decât se presupusese⁴⁹. Dar analizarea diplomelor de donație ale lui Emeric și Andrei al II-lea oferă lui Zsoldos posibilitatea de a identifica anumite caracteristici: între 1205 și 1217, mare parte din donații au avut ca beneficiari pe apropiații regelui. Înainte de 1205 și după 1217, instituțiile ecleziastice au primit diverse donații sau privilegii, constând din scutiri de taxe, vămi, drept de târg și jurisdicție. Însă astfel de privilegii au început să fie acordate, pe lângă donațiile de pământ, și dregătorilor regali, ceea ce a fost de natură să sporească tensiunile între aceștia și cei ce nu se bucuraseră de astfel de munificență⁵⁰. Anul 1217 a reprezentat momentul în care regele a ajuns la un compromis cu arhiepiscopul Ioan de Strigoni, un vechi critic al politicii de donații, deși Zsoldos afirmă că regele nu a renunțat la donațiile cu privilegii pentru baronii săi⁵¹.

Următorul subcapitol tratează istoria slujitorilor regelui (*servientes regis*). În rezumat, grupul slujitorilor regali poate fi privit ca o creație a regelui Andrei al II-lea, deși antecedentele formării acestei categorii se pot urmări în timpul domniei regelui Emeric. A fost vorba de eliberarea unor supuși regali și înzestrarea lor cu pământurile pe care deja le foloseau, fapt ce i-a transformat

⁴⁷ *Ibidem*, p. 40-41; o analiză a „noilor așezăminte”, adică a cronologiei emiterii actelor de dănie de-a lungul domniei regelui Andrei al II-lea, la Kristó 2001, p. 251-300.

⁴⁸ Zsoldos 2022, p. 45.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 51.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 54-55.

⁵¹ *Ibidem*, p. 58, 60.

pe respectivii în oameni liberi, proprietari de pământ. Andrei al II-lea ar fi lărgit modelul de privilegii acordate de predecesorii săi, creând unul nou. Acest nou model a fost rezumat chiar în Bula de Aur din 1222. În acest punct, Zsoldos estimează că este probabil ca cei care fuseseră în secolul al XII-lea doar proprietari liberi, să fi fost considerați între beneficiarii drepturilor slujitorilor chiar și fără a fi primit scrisori privilegiale⁵². Slujitorii regali au ieșit de sub comanda militară a comiților, servind doar în steagul regelui, sub conducerea așa-numiților *iuvenes regales*, fiind, de asemenea, scutiți de jurisdicția și taxele datorate comiților. În acest context a început procesul care a dus la amalgamarea grupului *servientes regis* cu cei care compuneau nobilimea (proprietari de domenii mai mici, dar nu dintre cei cu acces la dregătoriile regale) și transformarea conceptului de *nobilitas* în deceniile următoare, proces discutat pe baza unor cazuri multiple pe mai multe pagini⁵³.

Mai departe, analizarea sistemului de taxe și obligații regale, de asemenea, acoperită de un subcapitol, duce spre concluzia că regele Andrei al II-lea a încercat să asigure un flux de venituri regulat prin reformarea vechiului sistem de taxe regale moștenit de la predecesorii săi⁵⁴.

Capitolul central este dedicat analizării circumstanțelor care au guvernat emiterea Bulei de Aur, pornind de la raporturile dintre Andrei al II-lea și baronii săi sau, mai precis, cu baronii care s-au revoltat împotriva regelui și care serviseră ca dregători din timpul domniei regelui Emeric. Zsoldos a sondat posibilitățile de identificare a oponenților regelui din rândul baronilor, arătând că certitudinile sunt puține, atât cu prilejul arestării unor complotiști, în anul 1209 (când conspiratorii încercaseră să-i cheme în regat pe fiii lui Geza, fratele regelui Bela al III-lea, refugiat la Constantinopol din 1189), cât și în cazul asasinării reginei Gertrud, în 1213⁵⁵. În schimb, Zsoldos presupune că încoronarea fiului vârstnic al regelui Andrei al II-lea, Bela, în anul 1214, pe când acesta avea doar opt ani, poate fi atribuită inițiativei unui grup de nobili, care probabil că urmăreau o transformare favorabilă prin tânărul rege⁵⁶. Deși informațiile cu privire la identitatea aristocraților respectivi lipsesc, Zsoldos afirmă că aceștia erau foștii dregători ai lui Emeric. Ca autor al recentei lucrări de reconstituire a arhondologiei regatului arpadian⁵⁷, Zsoldos poate chiar indica un posibil participant la acest act prin urmărirea măririi și căderii în dizgrație a lui Pat, din ramura Óvár a neamului Győr, chiar în anul 1215. Pat și frații săi se aflaseră în funcții de comiți și chiar de palatin, încă din vremea regelui Emeric, continuând să îl slujească în demnități pe Andrei al II-lea, dar

⁵² *Ibidem*, p. 62-63.

⁵³ *Ibidem*, p. 71-77.

⁵⁴ *Ibidem*, p. 108.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 130.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 131.

⁵⁷ Zsoldos 2011b.

în 1215, Pat a fost îndepărtat⁵⁸. Exemplul lui Pat, deși nu este o dovadă certă, așa cum admite Zsoldos, nu-l împiedică să afirme că între Pat și o așa-numită „facțiune pro-Emeric”, ar fi fost o legătură clară. Aceasta este fiica lui Pat, Elisabeta, care era căsătorită cu Posa, fiul lui Nana, din neamul Bárkalán, care în 1222 a fost *curialis comes* (judecător regal, mai târziu s-a numit *iudex curiae*)⁵⁹. După încoronarea lui Bela în 1214, și alți înalți dregători au fost îndepărtați din funcții de rege, fapt pe care Zsoldos îl leagă de posibila lor implicare în actul încoronării tânărului rege.

O temă de analiză destul de pretențioasă, care este legată de faptul că Bula de Aur a fost datată în al șaptesprezecelea an de domnie al lui Andrei al II-lea, este legată tot de această presupusă facțiune pro-Emeric a nobilimii. Până în 1217, diplomele regale au folosit anul 1205 ca reper al începutului domniei, dar din anul 1218, fără să fie clar din ce cauză, anul de început a fost calculat din 1204. În Bula de Aur însă, anul a fost calculat luând iarăși ca reper anul 1205, iar acest fapt este pus pe seama facțiunii respective. Zsoldos rezumă explicația oferită de János Karácsonyi schimbării din 1218, dar opinează că Andrei al II-lea a ales momentul numirii sale ca guvernator de către fratele său Emeric, ca explicație a devansării anului domniei în 1204⁶⁰. În sprijinul acestei opinii, Zsoldos aduce argumentul că Andrei al II-lea ar fi putut folosi numirea respectivă pentru a se legitima în ochii facțiunii pro-Emeric, justificând preluarea puterii prin numirea sa de către fostul rege și nu doar prin moștenire. Însă autorul arată că acest calcul al monarhului a avut efectul contrar, facțiunea înțelegând acest lucru ca o provocare. Urmează apoi încercarea de a explica faptul că tânărul rege Bela a emis numai două diplome, una pentru oaspeții din Varasd, din Slavonia, în 1220, iar a doua doar în 1222. Cele două informații sunt interpretate ca indicii ale unei numiri a lui Bela, în 1220, la conducerea Slavoniei, urmată apoi de mutarea lui din acea poziție. Revenirea acestuia în Slavonia, în 1222, este explicată ca survenind în contextul emiterii Bulei de Aur. În mod cert, reconstituirea cursului raporturilor dintre regele Andrei al II-lea, facțiunea de opoziție și tânărul rege Bela, este dependentă de ipoteze și presupuneri.

Circumstanțele emiterii documentului din anul 1222 sunt destul de obscure, iar în lipsa datelor reconstituirea nu poate fi sigură. Informațiile surselor reprezintă mici fragmente pe care se construiesc scenarii ipotetice cu grade de plauzibilitate variabile. S-a stabilit că data emiterii ar fi pe la mijlocul lunii aprilie. În lista de demnitari a actului, care apare în protocolul final al Bulei de Aur, se găsesc numai numele prelaților, dintre care lipsesc episcopii de Nitra și cel al Transilvaniei, dar nu este menționat niciunul dintre

⁵⁸ Zsoldos 2022, p. 132-133.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 132.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 135.

demnitarii laici. Episcopul Vilhelm al Transilvaniei murise în 1221, iar următorul episcop, Rainald, a fost confirmat de papalitate numai la începutul lunii iunie, în anul 1222⁶¹.

Informațiile despre facțiunea nemulțumiților sunt departe de a fi clare, astfel încât dibuirea membrilor sau chiar a conducătorului este o sarcină cu șanse de succes îndoielnice. Examinând listele de membri ai consiliului regal și identificându-i pe cei care au avut cariere în perioada ulterioară anului 1222, Zsoldos crede că Todor, fiul lui Vejte, din neamul Csanád, ar fi fost conducătorul facțiunii pro-Emeric, grupate în jurul tânărului rege Bela. Argumentul care susține această părere este că Todor este menționat în lista de demnitari într-o diplomă emisă de Bela în 1225⁶². Parte a construcției argumentative este că tânărul Bela nu a fost străin de criza care a dus la emiterea diplomei, Zsoldos indicând informațiile care sugerează că între cei doi exista o stare conflictuală. Reconstituirea propusă este atentă și credibilă. Din prevederea Bulei de Aur care permitea slujitorilor regali să treacă în slujba lui Bela și, de asemenea, promitea că judecățile începute la curtea acestuia nu vor fi transferate la curtea regelui, și nici invers, aflăm că între cei doi fusese necesară o înțelegere. Al doilea element provine dintr-o scrisoare a papei Honoriu al III-lea, din luna iulie 1222, către prelații Ungariei, în care le cerea să-i oblige pe „niște suciți” (*quidam perversi*) care unelteau să se sustragă de la supunerea datorată regelui Andrei, afirmând că ei nu acestuia trebuiau să se supună, ci fiului său, iscând astfel dezbinare și ceartă în regat⁶³. Zsoldos afirmă, cu îndreptățire, că scrisoarea papei era probabil un răspuns la o plângere a regelui Andrei al II-lea, trimisă în mai 1222, cu privire la problemele iscate prin încoronarea fiului său, care deschisese posibilitatea contestării puterii sale de către aristocrați. Al treilea element care documentează existența stării conflictuale dintre tată și fiu este un document dat de tânărul Bela, tot în 1222, prin care recunoștea rolul deosebit al episcopului Ștefan de Zagreb în stingerea vechii neînțelegeri dintre el și părintele său și readucerea păcii poporului (*universa gens*) agitat de diverse tulburări⁶⁴.

Restul propunerilor lui Zsoldos sunt ingenioase, dar nu par atât de convingătoare. Prima afirmație este că membrii grupului de nemulțumiți, sau facțiunea pro-Emeric, l-ar fi forțat pe rege să-i numească în dregătorii. Apropierea dintre membrii acestui grup și fiul său este demonstrată de prezența, în 1220, la curtea tânărului rege, a unui anume Ștefan, fiul lui

⁶¹ *Ibidem*, p. 137; Ionașcu *et alii* 1951, p. 132-133.

⁶² Zsoldos 2022, p. 138.

⁶³ *Ibidem*, p. 139, nota 83. [...] *quidam perversi, qui dissensionum semitas satagunt invenire, malignari volentes, suum machinantur obsequium subtrahere ipsi regi, tamquam non sibi, sed filio teneantur, et sic contra utrumque dissidium et scandum regni procurant.*

⁶⁴ *Ibidem*, p. 139, nota 84.

Nicolae, pe care autorul îl propune ca „foarte probabil” („in all likelihood”) identic cu fostul ban al Slavoniei, din perioada 1200-1202. Importanța acestui grup, în viziunea lui Zsoldos, este aceea de factor principal de presiune asupra regelui, care l-a obligat să emită Bula de Aur. Prin străduințele de a-i identifica pe membrii facțiunii, Zsoldos a căutat să găsească argumente pentru modificarea unei idei prezente în istoriografia Bulei de Aur, care înlocuise mai vechea „facțiune a lui Bela”, acceptată de istoricii din prima jumătate a secolului XX, cu *servientes regis*, ca parte a grupului de presiune. Zsoldos crede că nu sunt argumente care să ne facă să acceptăm implicarea *servientes regis*, dedusă pe baza conținutului actului mai mult decât demonstrată de alte documente contemporane, situație care îi permite dezvoltarea viziunii sale legate de rolul fundamental al regelui Andrei al II-lea, ale cărui idei sunt reflectate de fapt de acest act⁶⁵. Afirmatia principală a lui Zsoldos este că în prețuia emiterii Bulei de Aur, notițele din registrul de la Oradea, care se referă la *comprovinciales*, termen sub care, pe urmele Ilonei Bolla, ar trebui să înțelegem că era vorba de *servientes*, sunt legate abateri ca furturi, uzurpări violente, tâlhării și crime, dar nu indicii ale unei aversiuni față de rege. Astfel, date care să confirme vreo stare de nemulțumire față de rege, între *servientes*, nu pot fi invocate, deși cu prudență, Zsoldos admite că nu este exclus ca acest grup să fi avut motive de răzvrătire.

Spre deosebire de poziția lui Rady, care argumentase reflectarea grupurilor de presiune, nobilimea și *servientes*, în chiar modul de compunere al Bulei de Aur, Zsoldos crede că sunt dovezi fragile că acestea ar fi avut un rol hotărâtor în alcătuirea actului. Obiecțiile sale față de metoda folosită de adepții interpretării respective se referă la absența unui „principiu conducător” în cadrul documentului și apoi la o serie de întrebări fără răspuns. El se întreabă cum se poate explica contradicția aparentă între articolul XVI, prin care regele promitea să nu dea în perpetuitate comitate și dregătorii, și articolul XVII, prin care regele se angaja că nu va confisca vreo posesiune obținută prin slujbă dreaptă⁶⁶. Articolul XVI fusese interpretat de alți istorici ca reprezentând o dovadă a faptului că Bula de Aur exprima dezideratele inamicilor politicii „noilor așezăminte”, însă Zsoldos se îndoiește de pertinenta acestei interpretări. Analizele politicii de donații l-au adus la concluzia că acordarea de comitate în perpetuitate nu era tipică și că nu s-au găsit dovezi de donare a dregătoriilor cu asemenea clauze. Astfel, autorul subminează interpretările precedente cu privire la influența asupra conținutului diplomei exercitată de cei nemulțumiți de *novae institutiones*,

⁶⁵ *Ibidem*, p. 140-141.

⁶⁶ Bak et alii 1999, p. 35, XVI. *Integros comitatus vel dignitates quascumque in predia seu possessiones non conferemus perpetuo. XVII. Possessiones etiam quas quis iusto servitio obtinuerit, aliquo tempore non privetur.*

afirmând că păstrarea unor bunuri primite ca răsplată pentru slujbe depindea de decizia monarhului, întrucât acesta stabilea ce considera că este slujbă dreaptă⁶⁷. Mai sunt și alte întrebări, precum limitarea numărului de dregătorii care puteau fi deținute, prin articolul XXX, care, pe baza studiilor de prosopografie, apare ca inutilă, întrucât, observă Zsoldos, deținerea mai multor dregătorii nu era caracteristică. Acest mod de a contrapune prevederile Bulei de Aur observațiilor cu privire la realitățile practicilor administrative, atât cât sunt ele reflectate în documentația săracă, netezește calea spre interpretarea propusă de Zsoldos, și anume că Bula de Aur reflectă ideile regelui⁶⁸.

Conținutul actului este explicat ca o manevră a lui Andrei al II-lea, care dorea să potolească grupul de nobili conduși de Todor, fiul lui Vejte, și reformarea stării regatului, ceea ce este afirmat de preambulul diplomei. Autorul argumentează apoi înțelegerea sa asupra modului în care prevederile diplomei nu fac decât să confirme politica „noilor așezăminte” și, în general, interesele monarhului. Pas cu pas, prevederile care au semnificație politică sunt explicate ca fiind în acord cu interesele sau cu politicile regelui. Astfel, promisiunea de protejare a donațiilor obținute prin slujbă onorabilă este prezentată ca o portiță deschisă continuării acestor practici de răsplătire a unor favoriți de către rege; interzicerea daniilor de comitate întregi este interpretată ca fiind în conformitate cu dorința regelui de a împiedica acumularea puterii de către comiți; interzicerea arendării străngerii veniturilor regale de către musulmani sau evrei nu face decât să consolideze poziția regelui în negocierile cu astfel de antreprenori indispensabili. Consemnarea drepturilor *servientes* este astfel nu rezultatul unei revolte sau solicitări din partea acestora, ci codificarea privilegiilor în aspecte juridice și militare ale unui grup pe care regele l-a dezvoltat și care corespundea politicii sale de diminuare a puterii comiților⁶⁹. Există și o prevedere în Bula de Aur, pe care autorul o prezintă inițial ca o „concesie reală” din partea regelui, anume articolul privind dreptul de testare al *servientes*, dar și aceasta este una cu importanță redusă pentru rege deoarece era vorba de posesiuni mici.

Reconstituirea circumstanțelor emiterii Bulei de Aur implică revizuirea scenariului propus de János Karácsonyi, explicarea erorilor sale de interpretare pe baza clarificării unor chestiuni privind componența sfatului regal și lista de prelați. Zsoldos afirmă că între 16 februarie și 3 aprilie, adică în postul Paștilor, în 1222, când de obicei se organizau adunările la Óbuda, au fost emise diplome care aveau în lista demnitarilor pe palatinul Nicolae, fiul lui Borc. După 3 aprilie, când membrii sfatului regal se vor fi retras la

⁶⁷ Zsoldos 2022, p. 141.

⁶⁸ *Ibidem*, p. 142.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 143-144.

reședințele lor, membrii facțiunii pro-Emeric, conduși de Todor, fiul lui Vejte, asociați cu regele tânăr Bela, l-ar fi încolțit pe Andrei al II-lea pentru a prelua puterea. În aceste condiții, Bula de Aur este explicată de Zsoldos ca o încercare a regelui Andrei al II-lea de a detensiona situația. Autorul continuă cu descrierea acțiunilor actorilor, cu discutarea obscurității care înconjoară faptul că Todor, fiul lui Vejte, a ajuns în funcția de palatin. Așadar, emiterea Bulei de Aur pare să fi fost prea puțin importantă, dacă acceptăm scenariul propus de Zsoldos, în desfășurarea raporturilor dintre rege și aristocrați. Nici ieșirea din scenă a lui Todor nu este cunoscută cu precizie, dar autorul crede că o revizuire a drepturilor de proprietate asupra domeniului Diósgyőr, datată în 1222, care ar fi fost contrară politicii de donații a lui Andrei al II-lea, s-ar fi putut derula în timpul palatinului Todor. A urmat înlocuirea acestuia și a asociaților săi cu un alt grup de nobili, palatin fiind Gyula, din neamul Kán, care erau apropiați ai lui Andrei al II-lea și nu oponenti, cum se afirmase în istoriografie. Și aici Zsoldos dispune de o poziție avantajoasă în cunoașterea carierelor indivizilor din consiliul regal și poate propune o interpretare argumentată⁷⁰.

În ce privește scrisoarea din 15 decembrie 1222, a papei Honoriu al III-lea, Zsoldos afirmă că trebuie să se renunțe la acceptarea acurateței datelor din bula papală, dar acceptă că acestea sunt probabil o reflecție a unor informații transmise din cercul regelui Andrei al II-lea cu privire la experiențele din timpul adunărilor respective.

Ca metodă de lucru, autorul stabilește puținele puncte de reazem constituite de documentația lacunară între care reconstruiește sau mai degrabă propune diferite soluții ipotetice, având un grad mai mult sau mai puțin ridicat de plauzibilitate. Efortul său este lăudabil în încercarea de a revizui cunoștințele acumulate în istoriografie cu aducerea în discuție a elementelor care permit o reinterpretare a unor procese cunoscute oricum doar parțial și a căror succesiune în timp este adesea confuză. Soluțiile alese sunt ingenioase și raționale, dar nu pot fi privite ca încheieri depline. Autorul este prudent și se ferește să facă afirmații tranșante.

Pe de altă parte, Attila Zsoldos a identificat drept scop al donațiilor lui Andrei al II-lea intenția, pe de-o parte, de a consolida pozițiile unora dintre oamenii săi din sfatul regal, iar aici figurează introducerea pozițiilor de baroni ale *magister tavarnicorum* (marele vistiernic), *magister agașonum* (marele comis), *magister dapiferorum* (marele stolnic), *magister pincernarum* (marele paharnic), care se pare că au fost înzestrați cu venituri imense, precum și o altă politică de diminuare a puterii comiților de comitate prin micșorarea veniturilor lor. O altă dimensiune a politicii sale a „noilor așezăminte” reprezintă o etapă esențială în lungul proces al formării categoriei nobilimii din regatul Ungariei,

⁷⁰ *Ibidem*, p. 146-147.

care în timpul domniei lui Andrei al II-lea a cunoscut o serie de transformări semnificative. Se pornește de la ideea că cei care erau numiți nobili, până la sfârșitul secolului al XII-lea, erau fie membri ai familiei regale, fie înalții dregători, membrii sfatului regal. Termenul de nobil a fost folosit destul de rar, fiind substituit de alți termeni. Această situație s-a schimbat foarte puțin până la domnia lui Andrei al II-lea, deși primii pași înspre formarea unei noi categorii încep deja din timpul domniei regelui Bela al III-lea. Este vorba de formarea categoriei numite în documentele de secol XIII *servientes regis* și care sunt subiectul a 11 din cele 31 de articole ale Bulei de Aur.

În concluzie, pozițiile argumentate de istorici în ultimele două decenii au reiterat o serie de trasee în istoria socială a primelor decenii ale secolului al XIII-lea care identifică formarea categoriei *servientes regis* și efectele politice, sociale și administrative ale politicii regelui Andrei al II-lea, de consolidare a propriului grup de susținători, recrutați dintre aristocrați loiali sau oameni liberi și slăbirea puterii comiților de comitate. Aceste fenomene istorice au fost stabilite prin analiza surselor documentare lacunare, care oferă cel mai adesea indicii destul de sărace cu privire la dinamica vieții politice și la apariția unor contradicții interne. O altă sursă importantă care a furnizat informații bogate pentru identificarea actorilor implicați este chiar textul Bulei de Aur, care oferă fundamentul unor interpretări legate de rolul diverselor categorii care au contribuit la alcătuirea conținutului său. Cele mai recente interpretări articulează viziuni diferite cu privire la modul în care au fost concepute prevederile Bulei. Așa cum am văzut, redactarea textului furnizează lui Martyn Rady fundamentul argumentării existenței unor petiții ale slujitorilor regali și nobililor. Attila Zsoldos ajunge la o concluzie diferită, care reconfigurează interpretarea domniei regelui Andrei al II-lea, căruia îi atribuie rolul cel mai important în emiterea diplomei, care în schița succesiunii evenimentelor pare să survină într-un moment tensionat, ca soluție de detensionare a relațiilor între rege și o facțiune nobiliară de opoziție. Originea și semnificația actului la momentul emiterii sale constituie o temă de cercetare de istorie medievală legitimă, care este examinată în mod justificat distinct de o altă temă, cea a carierei ulterioare a acestui act, mai ales în perioadele premodernă, modernă și contemporană, din perspectiva istoriei dreptului în regatul Ungariei.

Abrevieri bibliografice

Arden 2015
Bak *et alii* 1992

– Mary Arden, *Common Law and Modern Society*, Oxford, 2015.
– János M. Bak, Pál Engel, James Ross Sweeney (ed.), *Decreta Regni Mediaevalis Hungarie*, vol. II, 1301-1457, Salt Lake City, 1992.

- Bak *et alii* 1999 – János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney (ed.), *Decreta Regni Mediaevalis Hungarie*, vol. I, 1000-1301, Idyllwild, 1999.
- Besenyey *et alii* 1999 – Lajos Besenyey, Géza Érszegi, Maurizio Pedrazza Gorlero (ed.), *De Bulla Aurea*, Verona, 1999.
- Blazovich 1999 – László Blazovich, *The Origins of the Golden Bull, and Its Most Important Provisions as Reflected in Hungarian Constitutional and Legal History*, în Lajos Besenyey, Géza Érszegi, Maurizio Pedrazza Gorlero (ed.), *De Bulla Aurea Andreae II Regis Hungariae MCCXII*, Verona, 1999, p. 181-190.
- Brătianu 1996 – Gheorghe Brătianu, *Adunările de stări în Europa și în Țările Române în Evul Mediu*, București, 1996.
- Engel 2001 – Pál Engel, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895-1526*, Londra, New York, 2001.
- Engel 2006 – Pál Engel, *Regatul Sfântului Ștefan. Istoria Ungariei medievale 895-1526*, Cluj-Napoca, 2006.
- Érszegi 1999 – Géza Érszegi, *A History of the Genesis of the Golden Bull and How It Was Handed Down Through the Ages, with Comments on Its Text*, în Lajos Besenyey, Géza Érszegi, Maurizio Pedrazza Gorlero (ed.), *De Bulla Aurea Andreae II Regis Hungariae MCCXII*, Verona, 1999, p. 191-201.
- Knauz 1861 – Nándor Knauz, *Az aranybulla*, în *MTT*, 10, 1861, p. 203-218.
- Kristó 2001 – Gyula Kristó, *II. András „új intézkedései”*, în *Századok*, 135/2, 2001, p. 251-300.
- Ionașcu *et alii* 1951 – Ion Ionașcu, Letiția Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cămpina, Eugen Stănescu, David Prodan, Mihail Roller, *Documente privind istoria României. Veacul: XI, XII și XIII C. Transilvania*, vol. I, (1075-1250), București, 1951.
- Ionașcu *et alii* 1952 – Ion Ionașcu, Letiția Lăzărescu-Ionescu, Barbu Cămpina, Eugen Stănescu, David Prodan, Mihail Roller, *Documente privind istoria României. Veacul XIII C. Transilvania*, vol. I, (1251-1300), București, 1952.
- Pascu *et alii* 1977 – Ștefan Pascu, Sabin Belu, Ioan Dani, Aurel Răduțiu, Viorica Pervain, Konrad G. Gündisch (ed.), *Documenta Romaniae Historica C. Transilvania*, vol. X, (1351-1355), București, 1977.
- Pop 1991 – Ioan Aurel Pop, *Instituții medievale românești. Adunările cneziale și nobiliare (boierești) din Transilvania în secolele XIV-XVI*, Cluj-Napoca, 1991.
- Popa-Gorjanu 2022 – Cosmin Popa-Gorjanu, *Anti-Corruption Measures in the Legislation of Thirteenth-Century Hungary*, în Courtney M. Booker, Hans Hummer, Dana M. Polanichka (ed.), *Visions of Medieval History in North America and Europe: Studies on Cultural Identity and Power*, Turnhout, 2022, p. 305-332.
- Rady 2000 – Martyn Rady, *Nobility, Land and Service in Medieval Hungary*, Londra, 2000.
- Rady 2014 – Martyn Rady, *Hungary and the Golden Bull of 1222*, în *Banatica*, 24/2, 2014, p. 87-108.
- Theiner 1849 – Augustinus Theiner (ed.), *Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram Illustrantia Tomum Primus ab Honorio PP. III usque as Clementem PP. VI, 1216-1352*, Roma, 1849.

Cosmin Popa-Gorjanu

- Zsoldos 2011a – Attila Zsoldos, *II. András Bullája*, in *TörSze*, 53/1, 2011, p. 1-38.
- Zsoldos 2011b – Attila Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000-1301*, Budapest, 2011.
- Zsoldos 2019 – Attila Zsoldos, *Golden Bull of Andrew II*, in François Foronda, Jean Philippe Genet (ed.), *Des Chartes aux Constitutions: Autour de l'idée constitutionnelle en Europe (XIIe-XVIIe siècle)*, Paris, 2019, p. 57-80.
- Zsoldos 2022 – Attila Zsoldos, *The Golden Bull of Hungary*, Budapest, 2022.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

OBSERVAȚII PRIVIND FORTIFICAȚIILE MEDIEVALE ALE ORAȘULUI SEBEȘ*

Mihaela Sanda SALONTAI**

Observations on the Medieval Town Fortifications of Sebeș

Abstract. *The paper discusses some aspects concerning the defence system of the medieval town of Sebeș (Mühlbach/Szászsebes), which has been partially preserved to this day. The acquiring of the legal status of royal town prior to 1341 was followed by the construction of the city wall according to a royal privilege granted in 1387. Most likely, after the completion of the city wall in the fifteenth century, the castle of the parish church lost its defensive purpose. A great deal of information on the town fortifications is provided by the 1769 city map and a prospect from 1735, which render the earliest and most reliable visual documents so far, as well as by historical narratives recorded between the sixteenth and nineteenth centuries.*

Keywords: *church, castle, city wall, defence tower, town gate.*

Cuvinte-cheie: *biserică, cetate, cortine, turn de apărare, turn de poartă.*

Începând din Antichitate și până aproape de timpurile moderne, fortificațiile au făcut parte din cadrul construit al așezărilor urbane, incinta reprezentând una dintre formele cele mai semnificative în istoria arhitecturii și urbanismului. În Evul Mediu, fortificațiile orașelor au generat așa-numitul urbanism închis, caracterizat prin fronturi stradale continue și o creștere de tip intensiv între limitele unui areal protejat de construcții defensive. După cum remarca Christian Norberg-Schulz, vechiul oraș medieval dădea locuitorilor săi impresia de a fi „undeve” (cu sens identitar), conferind habitatului urban caracterul unei veritabile vieți comunitare, în vreme ce zidul orașului constituia mai mult decât un simplu mijloc de protecție, el era simbol al *civitas*, al domeniului unde guverna legea și ordinea și care asigura securitatea¹. Profilul ocupațional preponderent în sectorul terțiar (meșteșuguri, comerț), funcțiunile specializate ale spațiului public și dotările specifice, alături de densitate și de prezența zidului de incintă, sunt caracteristicile care au individualizat orașul medieval, ilustrat în zilele noastre de centrele istorice ale multor orașe europene.

* Articolul constituie o variantă revizuită și completată a comunicării intitulată *Befestigungen der Stadt Sebeș (Mühlbach) in Siebenbürgen*, prezentată la cea de-a X-a ediție a conferinței internaționale „Castrum Bene” (Sibiu, 12-15 aprilie 2007) și publicată online pe site-ul <https://www.medievistica.ro>.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România; e-mail: mihaela.salontai@academia-cj.ro.

¹ Norberg-Schulz 1977, p. 185, 187.

Situat în partea de sud-vest a Podișului Transilvaniei, într-o zonă de colonizare săsească, populată anterior de secui, care din 1224, prin Diploma Andreană, a fost inclusă în provincia Sibiului, orașul Sebeș este atestat documentar în anul 1245 cu toponimul german *Malembach*². Cadrul urban prezintă o tipologie întâlnită și la alte orașe de colonizare germană (Bistrița, Cluj), reprezentată de un nucleu format dintr-o piață în care se află biserica parohială și o rețea stradală structurată pe două străzi paralele, care încadrează biserica spre nord și sud³ (**fig. 1**). Regularitatea tramei stradale sugerează existența unui concept de plan după care au fost trasate căile de circulație principale, în cadrul unui perimetru prestabilit. Amplasarea excentrică a bisericii indică o evoluție a parcelărilor de la vest spre est, cu perimetrul incintei fortificate marcat la est de un convent dominican fundat după 1322⁴. În pofida unui fond construit care în decursul timpului a suferit transformări, centrul istoric păstrează în mare parte tipologia de ocupare a terenului din perioada medievală, cu parcele dezvoltate în adâncime, front închis la stradă și grădini pe fundul parcelei.

Fig. 1. Planul Sebeșului în ridicarea topografică iozefină (1769-73)
(Österreichisches Staatsarchiv - Kriegsarchiv, BIX, a 715/186)

² Năgler 1981, p. 176; Ub I, nr. 80.

³ Cu privire la tipologiile de plan și analogii, vezi Băldescu 2012, p. 173, 285.

⁴ Pe larg despre evoluția cadrului urban la: Anghel 2011, p. 97-102; Niedermeier 1979, p. 116-118.

Se consideră că prima fortificație din piatră a fost construită în secolul al XIII-lea în jurul bisericii parohiale, probabil după un traseu oval; vestigii din fundația zidului acestui prim nucleu fortificat au fost descoperite lângă peretele de est al corului, cu prilejul săpăturilor arheologice realizate în incinta bisericii între anii 1960 și 1964⁵. Totodată, există premisa refacerii acestei fortificații după construcția corului hală gotic (finalizată în jurul anului 1380), pe un traseu dreptunghiular neregulat (88 x 52 m), cu ziduri construite din piatră de carieră și bolovani de râu și turnuri de colț⁶. Din această fază datează probabil porțiunea de zid păstrată pe latura sudică și câteva vestigii ale unei construcții înglobate în clădirea din colțul de sud-est al incintei (**fig. 2**). În orice caz, deja în secolul al XVIII-lea, o bună parte din fortificația bisericii nu mai exista, după cum indică o scurtă descriere din 1736 a inginerului militar austriac Johann Conrad von Weiss, comisar imperial pentru fortificațiile din Transilvania, care menționa „[...] biserica mare, care este înconjurată de un zid simplu [...]”⁷.

Fig. 2. Zid pe latura sudică a curții bisericii parohiale evanghelice

⁵ Angelescu *et alii* 1967, p. 114. Ipoteza existenței unei fortificații timpurii în jurul bisericii parohiale este controversată (vezi Rusu 2005, p. 532).

⁶ Anghel 1976, p. 152; Vătășianu 1959, p. 40; Niedermeier 1979, p. 192-193; Anghel 2010, p. 341-346. Rezultatele cercetărilor arheologice preventive realizate în 2006 pe latura de nord a incintei bisericii parohiale, la Popa, Ghenescu 2011, p. 229-269.

⁷ „Die Sachsen haben die große Kirch[e], welche mit einer einfachen Mau[e]r umgeben [ist]” (Borbély 1943, p. 213-214).

Scenariul ar corespunde întrucâtva situației de la Sibiu, unde prima incintă fortificată a fost ridicată în jurul bisericii parohiale, pe locul actualei piețe Huet. La Sibiu, împrejmuirea cu fortificații a Orașului de Sus a determinat ieșirea parțială din uz a structurilor de apărare din jurul bisericii, vechile curtile dinspre est și sud fiind înglobate în casele construite ulterior pe perimetrul incintei. O evoluție similară putea avea loc și la Sebeș după fortificarea orașului începută în 1387, când structurile defensive din jurul bisericii și-au pierdut din importanță; pe aceleași considerente, rămâne discutabilă utilitatea construirii în secolul al XV-lea a unui zid cu metereze în jurul curții bisericii, cum s-a afirmat în literatură⁸.

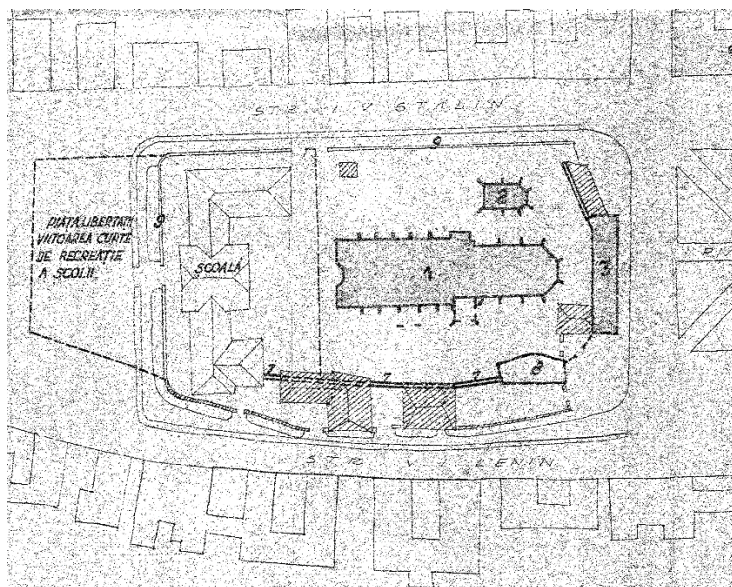

Fig. 3. Incinta bisericii parohiale evanghelice, cu propunerea de demolare a caselor aflate în jurul zidului de incintă (hașurat). Plan de situație, 1960, arh. V. Bilciurescu, R. Bordenache, M. Angelescu, I. Dumitrescu (Arhiva DMI, Institutul Național al Patrimoniului, București)

Situația actuală este rezultatul intervențiilor realizate cu prilejul lucrărilor de restaurare din anii 1960, prin care s-a urmărit „depistarea, degajarea și restaurarea zidului vechi de incintă”⁹. Anterior acestor intervenții, pe latura sudică erau adosate două case, dintre care una cu etaj (în perioada interbelică locuința directorului școlii și grădinița), care, potrivit restauratorilor, erau „de epocă târzie” și care au fost demolate din considerente de estetică urbană și pentru a înlesni perceperea monumentalei

⁸ Heitel 1964, p. 22; Niedermaier 1979, p. 193.

⁹ Angelescu *et alii* 1967, p. 118.

biserici evanghelice dinspre strada principală¹⁰ (fig. 3). Aceeași soartă a avut o clădire parter aflată pe latura de est a incintei bisericii, în prelungirea halei breslelor. Nu știm cât de târziu erau construcțiile demolate sau dacă acestea au fost precedate de construcții mai vechi, cert este că pe planul orașului din 1769, în aceeași zonă sunt figurate construcții alipite zidului de împrejurire a bisericii și n-ar fi exclus să fie vorba de perpetuarea unei tipologii de ocupare a terenului existentă deja în secolul al XV-lea (nu neapărat și în privința vechimii caselor care în secolul XX „parazitau” zidul în exterior) (fig. 4).

Fig. 4. Planul orașului, 1769 (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, B IXa 741 Sectio 7)

¹⁰ *Ibidem*. Vezi protestul împotriva demolărilor, înaintat autorităților în 1961 de profesorul și istoricul local Theobald Streitfeld, la Anghel 2005, p. 337-342. Intenția demolării caselor din jurul bisericii evanghelice, care s-a și realizat de altfel, se încadra în politicile de sistematizare a centrelor istorice promovate în anii '60 și '70 de arhitecții din București, prin care se dorea „degajarea construcțiilor valoroase și mai ales a monumentelor istorice de unele adăugiri recente, în cea mai mare parte construcții provizorii și cu un grad avansat de uzură și punerea în valoare a monumentelor istorice prin organizarea cadrului arhitectural din zona apropiată”. Cu alte cuvinte, se urmărea o așa-zisă punere în valoare a obiectului de arhitectură, indiferent de contextul său istorico-urbanistic, fără să fie luate în considerare caracteristicile specifice și evoluția respectivului ansamblu urban de-a lungul timpului. Pentru Sebeș, de pildă, a fost întocmit un proiect de sistematizare care, în afară de realizarea unei artere ocolitoare pentru degrevarea centrului istoric de onerosul trafic auto de tranzit, propunea construirea unor blocuri de locuințe tipizate în grădinile din spatele loturilor de case din interiorul incintei medievale (Bilciurescu 1966a, p. 48; Bilciurescu 1966b, p. 60-61).

Devenită un important centru meșteșugăresc, localitatea a obținut statutul de oraș înainte de 1341, an în care este pentru prima dată atestată documentar ca *civitas Sebus*¹¹. În 1387, la cererea locuitorilor, regele Sigismund de Luxemburg le acorda acestora libertatea de a-și înconjura orașul cu ziduri și amenajări defensive (*muro circumdandi, muniendi et fortificandi tutam, liberam et absolutam habeant facultatem*)¹². În 1438, orașul a suferit mari pierderi în urma asediului armatei sultanului Murad al II-lea, când Sebeșul a fost cucerit de turci și o mare parte a populației a fost dusă în robie. Evenimentul a fost descris în prologul la memoriile fratelui dominican George de Ungaria, cunoscut și ca Georgius Captivus Septemcastrensis, care era originar din Romos, iar în 1438 studia la Sebeș, numărându-se printre prizonierii luați de turci. El relatează faptul că „pe atunci cetatea avea destul de mulți locuitori, chiar dacă nu era bine apărată”, iar în timpul asediului s-a adăpostit împreună cu alți locuitori într-un turn de apărare (nu se menționează care), capturat ulterior de turci¹³ și pe care o tradiție locală l-a identificat cu Turnul Croitorilor (denumit și Turnul Studentului). Capitularea Sebeșului în 1438 a marcat începutul declinului economic al orașului, care în perioada următoare nu a reușit să atingă nivelul de dezvoltare al celorlalte centre urbane transilvănene ca Sibiu, Brașov, Bistrița, Sighișoara sau Cluj.

Fig. 5. Vestigii ale curtinelor de pe latura de nord

¹¹ Ub I, nr. 564.

¹² Ub II, nr. 1219.

¹³ *Captivus* 2017, p. 39-40.

Zidurile fortificației au fost construite din piatră de râu legată cu mortar și erau prevăzute cu drum de strajă, turnuri de apărare, turnuri de poartă și un șanț lat de 17-25 m¹⁴ (**fig. 5**). Între șanț și zidul cetății exista o bermă¹⁵ a cărei lățime ajungea la 5 m. Se apreciază că inițial, fortificația a avut cel puțin trei turnuri de flancare pe plan rectangular și trei turnuri de poartă, dintre care două erau dispuse în capetele uliței principale care traversa orașul de la est la vest (probabil uliță de târg, judecând după prospectul larg pe segmentul dintre piața centrală și poarta de est), iar a treia, cu rol secundar, pe latura de nord¹⁶. Probabil că spre sfârșitul a secolului al XV-lea sau la începutul celui următor zidul a fost dublat spre exterior, iar porțile principale de la est și vest au fost întărite cu încă un turn și cu barbacane. Aceste intervenții ar putea fi legate de lucrările de construcții pentru care, în 1485, regele Matia Corvin cerea primarului Sibiului să urgenteze răscumpărarea unei proprietăți zălogite din vecinătatea Sebeșului, care împiedica întărirea corespunzătoare a fortificațiilor, slăbite de incursiunile otomane, și umplerea șanțului cu apă¹⁷. Lucrările erau deja începute în 1487, când regele, ca răspuns la plângerile locuitorilor, îi porunca castelanului de Vingard să permită extragerea de pe domeniul său a pietrei de var necesare pentru refacerea fortificațiilor orașului (*ut ipsa civitas nostra reformari et in munitionibus fortificari possit*)¹⁸. Era perioada în care alte orașe transilvănene, ca Bistrița, Brașov sau Sibiu, au demarat ample lucrări de întărire a fortificațiilor, care s-au prelungit până în secolul următor. La Sebeș se lucra încă în 1493, când Universitatea Săsească contribuia la finanțarea lucrărilor de fortificare a orașului cu 50 de florini (*pro fabrica civitatis Mvlllembach*)¹⁹. În 2 martie 1529, judele regal al Sibiului și comite al națiunii săsești, Marcus Pemflinger, cerea armament cu pulbere pentru orașul Sebeș, care nu dispunea de suficiente mijloace de apărare împotriva turcilor²⁰.

Cea de-a doua centură de ziduri, care de regulă erau mai scunde și despărțite prin Zwinger (*intermurale*) de zidul interior, este menționată și în surse narrative datând din secolul al XVIII-lea. În 1736, Johann Conrad von Weiss relatează că odinioară fortificațiile avuseseră zid dublu cu șanț de apă, dar acestea fuseseră distruse de tulburările din timpul războaielor curuților (1703-

¹⁴ Anghel 1976, p. 153. Sondaje arheologice în zona curtinelor de pe latura de est, la Simina 2007, p. 57-58.

¹⁵ Despre bermă, vezi la Rusu 2005, p. 148.

¹⁶ Heitel 1964, p. 29.

¹⁷ Ub VII, nr. 4596. Era vorba de moșia Gießhübel situată în proximitatea extremității de est a orașului (Baumann 1874, p. 8, 14-16, 34).

¹⁸ Ub VIII, nr. 4704 (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog/2527>, accesat la 09.02.2022).

¹⁹ *Rechnungen* 1880, p. 176.

²⁰ Schuller 1865, p. 424-427.

1711) și nu erau încă în întregime refăcute din cauza sărăciei locuitorilor²¹. Vestigiile celui de-al doilea zid erau caracterizate în 1785 de Georg Marienburger drept „resturile triste ale vechiului zid exterior”²². Și Lucas Joseph Marienburg amintea la începutul secolului al XIX-lea de o fortificație cu zid dublu, care ar fi fost refăcută în timpul reginei Isabella (1541-1551; 1556-1559)²³. Intenții de întărire a fortificațiilor Sebeșului au existat mai întâi în 1552, de către generalul Castaldo, la ordinul regelui Ferdinand I de Habsburg²⁴, iar apoi în 1566, când Dieta de la Sibiu a decis acordarea unui ajutor financiar pentru reconstrucția cetății²⁵. Probabil că în aceeași perioadă a fost construită o altă poartă secundară pe latura de sud, dar cu turn exterior. O parte din cortine s-a păstrat până în zilele noastre, la fel și patru turnuri de apărare, împreună cu turnul transformat al porții de nord și vestigiile din turnul porții de vest.

Fig. 6. Curtina de sud, exterior, cu urme de mașiculi

²¹ „Sie [die Stadt Mühlbach] war zwar vor Zeithen mit einer doppelten Maur und einem Wassergraben umgeben, welche aber in der leztern Corruzischen Unruhe fast allen seithen der Erden gleich gemacht worden, welche wegen der groszen Armuth derer Einwohner noch dato nicht völlig aufgeführt worden” (Borbély 1943, p. 213-214).

²² Iacob *et alii* 2004, p. 9.

²³ Marienburg 1987, p. 279; Müller 1985, p. 24.

²⁴ Hurmuzaki, Densușianu 1894, p. 680.

²⁵ Szilágyi 1876, p. 327; Anghel 1976, p. 150; Entz 1996, p. 455.

Curtinele au fost construite cu o înălțime de 5-7 m și o grosime medie de 1,50 m și aveau la partea superioară un drum de strajă protejat de parapete de zidărie străpunse de ochiuri de tragere înguste. Spre exterior, drumul de strajă era prevăzut din loc în loc cu burdufuri pe console (mașiculi), ale căror urme sunt încă vizibile pe latura de sud (**fig. 6**). În partea superioară a zidurilor de pe laturile de sud și de est se observă suprafețe compacte de zidărie de cărămidă, datorate unor refaceri, prilej cu care probabil că a fost realizată și o consolidare a drumului de strajă de pe latura de sud, prin introducerea a unor suporturi pe arcade din cărămidă (**fig. 7**).

Fig. 7. Curtina de sud, vedere spre interiorul zidului

Dintre turnurile de apărare, unul dintre cele mai bine conservate este Turnul Croitorilor (sau Turnul Studentului), din partea de sud-est a cetății, cu nivelurile inferioare datând din faza inițială de construcție a fortificației, iar cele superioare adăugate în secolul al XV-lea (**fig. 8**). Un alt turn relativ bine păstrat este Turnul Cizmarilor, situat în partea de nord-vest a incintei, care a fost construit pe plan rectangular, cu guri de tragere dreptunghiulare dispuse pe trei niveluri și care în 1513 a fost repartizat spre apărare breslei cizmarilor²⁶. În 1785 Georg Marienburger menționa existența unei inscripții cu anul 1518 pe acest turn (probabil legat de o refacere)²⁷, care își păstrează în bună parte

²⁶ Baumann 1882, p. 51.

²⁷ Iacob *et alii* 2004, p. 9; Heitel 1964, p. 29.

structura originală, cu o înălțime care depășește cu cca. 3 m zidul de apărare (fig. 9).

Fig. 8. Turnul Croitorilor și curțina alăturată, cca. 1900, foto: L. Strobel (după Sigerus 1904)

Fig. 9. Turnul Cizmarilor

Un al treilea turn de apărare se află în colțul de nord-est al incintei, denumit și Turnul Octogonal, care, potrivit unei inscripții semnalate de același Georg Marienburger, a fost ridicat în 1615, probabil în locul unui turn pe plan rectangular²⁸ (fig. 10). Construit în întregime din piatră de râu amestecată pe alocuri cu cărămidă, turnul conservă la ultimul nivel un ancadrament renescentist alcătuit din două colonete angajate care susțin un arc în segment de cerc suprapus de o cornișă și care odinioară adăpostea inscripția comemorativă. Până la Reformă, acest turn, împreună cu curțile adiacente, delimitau incinta conventului dominican spre nord și răsărit, iar din secolul al XVIII-lea pe cea a franciscanilor, care l-au folosit ca depozit de grâne după ieșirea fortificațiilor din uz în veacul următor. Interesant este că, la preluarea clădirilor de către franciscani în 1731, aceștia au primit în proprietate și turnul fortificației, cu obligația de a asigura apărarea orașului din locul respectiv²⁹. Legat de acest turn, ar fi de remarcat lipsa drumului interior de gardă pe toată lungimea curținelor care delimitau incinta conventului spre est și spre nord, fapt ce îngreuna accesul la fortificații în caz de nevoie; situația trebuie să fi

²⁸ O altă inscripție cu anul 1678, între timp și ea dispărută, atesta probabil o reconstrucție (Anghel 1976, p. 157).

²⁹ Kovács 2018, p. 187-188.

datat din vremea dominicanilor, care au deținut clădirile până la mijlocul secolului al XVI-lea și care probabil că pe timp de război trebuiau să permită intrarea pe proprietatea lor a cetățenilor care apărau orașul. La Brașov, de pildă, unde conventul dominican era situat tot pe colțul de nord-est al incintei, un grup de orășeni a fost trimis în 1434 într-un turn din apropiere pentru a apăra biserica și claustrul³⁰. La începutul secolului al XVI-lea, vecinătatea conventului cu curtile fortificațiilor a stat la originea unui conflict între orașul Bistrița și dominicanii care nu erau de acord cu realizarea unui drum de acces la curtile, pe proprietatea lor³¹.

Fig. 10. Turnul octogonal, cca. 1900, foto: L. Strobel (după Sigerus 1904)

Fig. 11. Turnul semirotund sau al Fierarilor

În apropierea colțului de nord-vest al incintei se află un fost turn bastionar de formă semicilindrică cu două niveluri, construit din pietre de râu amestecate cu piatră de carieră, care în timpurile moderne a fost transformat în locuință, iar în prezent adăpostește spații pentru activități culturale. Cunoscut și sub numele de Turnul Fierarilor, este una dintre puținele dovezi de adaptare a fortificațiilor orașului la mijloace de luptă cu arme de foc și artilerie (**fig. 11**). Anul realizării construcției, consemnat într-o inscripție comemorativă acum dispărută, ne-a fost transmis în lecturi diferite, respectiv

³⁰ Ub IV, nr. 2206.

³¹ Berger, Wagner 1986, I, p. 195.

1534 – în vremea judeului regal Georg Her, de către Georg Marienburger³², sau 1634 – în vremea judeului regal Georg Ehr(man), de către Ferdinand Baumann³³. În sprijinul datării dispunem de un document care atestă faptul că în 1534 funcția de jude regal la Sebeș era ocupată de Antonius Ziok³⁴, ceea ce ar exclude realizarea construcției în 1534 și, implicit, ar susține datarea ei în 1634. Din punct de vedere arhitectural, forma semicilindrică corespunde secolelor XVI-XVII. În Transilvania, turnuri și bastioane rotunde au fost construite începând din al treilea deceniu al secolului al XVI-lea, printre care și Turnul Postăvarilor din Brașov, ridicat în 1521-1522 pe colțul de sud-est al incintei și păstrat până în zilele noastre, și bastionul Aurarilor, cu plan semicircular (demolat), care a fost adăugat pe latura de est între anii 1639 și 1641³⁵.

Fig. 12. Turnul Porții de Nord

Dintre porțile orașului, s-au conservat doar structurile celei secundare de nord și vestigii ale Porții de Vest. Poarta de nord avea un turn interior pe plan rectangular, cu intrarea protejată în exterior de o hersă (**fig. 12**). În 1785, Marienburger relatează că golul porții fusese deja obturat cu zidărie, iar în locul ei a fost străpunsă o nouă ieșire spre cimitirul evanghelic situat la nord de oraș³⁶. Cunoscut mai târziu sub numele de Turnul Báthory, acest turn a fost

³² Iacob *et alii* 2004, p. 9. Datarea bastionului în 1534 a fost favorizată, pe criterii formale, de András Kovács, în *Repertoriu*, p. 501.

³³ Baumann 1882, p. 51, nota 2.

³⁴ Pakucs-Willcocks 2016, p. 90-91.

³⁵ Băldescu 2012, p. 238-239; Goos 1928, p. 80-81.

³⁶ Iacob *et alii* 2004, p. 9.

transformat în locuință în 1819; o parte din deschiderea porții și din șanțul de glisare a hersei sunt încă vizibile pe latura sa nordică. Din turnul Porții de Vest (sau Poarta de Jos, demolată în 1963), s-a păstrat un fragment din deschidere, împreună cu șanțul de glisare pentru hersă, captușit cu bolțari de piatră fasonată (**fig. 13**); înainte de demolare se mai vedeau arcul semicircular al porții, care fusese între timp obturată, precum și urmele unui zid care probabil făcea legătura cu cel de-al doilea turn de poartă, construit mai târziu în exteriorul curții. La aproximativ 15 m spre nord sunt încă vizibile ruinele unui alt turn, care era integrat în sistemul defensiv al barbacanei³⁷.

Fig. 13. Vestigiile Porții de Vest

În planul orașului din 1769, Poarta de Vest apare formată dintr-un corp masiv și alungit, flancat de o incintă la nord și de o barbacană la vest, cu

³⁷ În opinia arheologului Radu Heitel, putea fi vorba de o construcție mai târzie, care ulterior a fost abandonată (Heitel 1964, p. 28). Potrivit unei tradiții locale, acesta era primul turn al porții de vest, care a fost abandonat după construcția noului turn de poartă ale cărui vestigii s-au păstrat până în zilele noastre (cf. *Repertoriu*, p. 501).

accesul deviat spre nord (**fig. 14**). Dintr-o descriere a orașului făcută în 1785 de Georg Marienburger, aflăm că această poartă era mult mai puternică decât cea dinspre est și era prevăzută cu un masiv turn acoperit³⁸. În 1905, din structurile porții mai rămăseseră „[...] trei arce puternice care probabil că au sprijinit de o parte turnul, iar de cealaltă parte poarta din față”³⁹.

Fig. 14. Planul Porții de Vest
(detaliu din planul orașului, 1769)

Fig. 15. Planul Porții de Est
(detaliu din planul orașului, 1769)

Despre Poarta de Est (sau Poarta de Sus), acum dispărută, avem câteva informații din documente grafice și surse narative din secolele XVIII-XIX. În planul din 1769, poarta apare compusă din două turnuri legate printr-un coridor și protejate de o barbacană cu intrare dinspre sud (**fig. 15**). În 1785, Georg Marienburger o descria astfel:

„Această poartă de est a orașului a dăinuit în timp datorită masivității ei și mai poartă semnele respectabile ale perioadei de construcție. Se pot încă foarte clar observa rolele podului mobil care ducea aici peste șanțul orașului, acum umplut. Dinspre partea dreaptă [poarta] era acoperită de un puternic zid de forma unei semilune, astfel că nu putea fi văzută până când se ajungea în apropierea ei. Mai departe, spre est, se leagă de un turn patrulater încă în stare bună, de la care pornește un zid lung de aproape șase klafteri până la zidul propriu-zis al orașului”⁴⁰.

Sursele narative din secolele XVI-XVII oferă informații sumare despre fortificațiile orașului. În descrierea Transilvaniei, publicată în 1550 la Viena de notarul sibian și secretar al lui Ferdinand I de Habsburg, Georg Reicherstorffer, autorul menționa râul Sebeș, aflat la vest, drept o vale adâncă cu ape bogate în pești, care proteja orașul, deși acesta nu avea fortificații

³⁸ Iacob *et alii* 2004, p. 9.

³⁹ *Ibidem*, p. 11.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 9.

puternice⁴¹. Un secol mai târziu, în notele de călătorie ale exploratorului otoman Evliya Çelebi, care a vizitat Transilvania în 1661, Sebeșul era descris astfel: „este o cetate mare, păstrată, înconjurată cu un zid simplu și scund. Unele porțiuni din zid sunt construite din cărămidă, iar altele din piatră”⁴².

Făcând abstracție de reprezentarea fantezistă a orașului din veduta *à vol d'oiseau*, realizată de Jacob Schollenberger și publicată de Johannes Tröster în 1666⁴³, care nu are nicio valoare documentară, documentele vizuale privitoare la fortificații datează din secolul al XVIII-lea. Cea mai veche imagine este oferită de un prospect realizat în 1735 pentru administrația habsburgică, care este reprodus în veduta realizată în 1736 de Johann Haas (publicată de Andor Borbély) și redă o vedere a orașului dinspre nord-est (fig. 16)⁴⁴.

Fig. 16. Prospect al orașului văzut dinspre est, 1735
(Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, G Ia 9/560 B)

În imagine pot fi identificate, de la stânga la dreapta, Turnul Croitorilor și Poarta de Est cu două turnuri legate printr-un zid cu drum de strajă, iar în continuare două turnuri de apărare și Turnul Octogonal de pe colțul de nord-

⁴¹ Reychersdorff 1550, p. 12.

⁴² *Călători străini* 1976, p. 618.

⁴³ Tröster 1666, p. 435.

⁴⁴ Borbély 1943, fig. 15. Veduta face parte dintr-o serie de prospecte comandate de autoritățile imperiale în completare la hărțile topografice și reunite în albumul intitulat: *Prospect der in Fürstenthumb Siebenbürgen liegenden Haupt-Stadt und Haupt-Festung auch anderen Städten und Schlössern, samt denen in die Kayz und Turck-Wallachey, wie auch in die Moldau gebende Reith und Fahr-Pässen bey Verfertigung der Geographischen Landt Charten dieses Fürstenthums aufgenommen und zusammengetragen im Jahr 1735* (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, G Ia 9/560B; vezi și Popescu 1928; Popescu 1943).

est. Structura porții de est coincide cu reprezentarea din planul din 1769 al orașului, care include fortificațiile și construcțiile din interior, împreună cu situația parcularului în secolul al XVIII-lea. Pe acest plan ar fi de remarcat lipsa turnurilor de apărare spre sud și sud-vest, cu excepția porții de sud. O posibilă cauză ar fi aceea a prezenței unui obstacol natural format din heleșteiele amintite în sursele narative, care odinioară înconjurau pe această parte orașul și pe care Georg Marienburger le amintea în 1785 ca niște „lacuri întinse, care însă datorită măsurilor înțelepte ale poliției orașului, au fost transformate în câțiva ani în grădini utile, cu excepția unui singur heleșteu cu o suprafață totală de 4425 stânjeni pătrați”⁴⁵.

Imaginea actuală a curtinelor se datorează restaurărilor din anii '60-'70, în special partea superioară, unde parapetele de zidărie parțial ruinate au fost reconstituite și consolidate după metoda timpului, prin turnarea unor șape subțiri din beton slab armat, care au fost mascate cu zidărie de 20-25 cm, rostuită cu mortar de ciment⁴⁶ (**fig. 17**).

Fig. 17. Partea superioară a curtinelor restaurate de pe latura de sud

Dacă avem în vedere fortificațiile altor orașe, precum cele de la Cluj, Brașov, Bistrița sau Sibiu, cea a Sebeșului apare ca un exponent relativ modest în cadrul sistemelor defensive medievale ale centrelor urbane transilvănene. Precaritatea informațiilor din surse documentare și lipsa cercetărilor arheologice sistematice pe suprafețe extinse fac ca descifrarea istoriei

⁴⁵ Jacob *et alii* 2004, p. 9.

⁴⁶ Curinschi 1996, p. 341.

fortificațiilor medievale ale Sebeșului să rămână, sub multe aspecte, în sfera ipotezelor.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Town plan of Sebeș in the Josephinian Land Survey (1769–1773) (Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, BIX, a 715/186).
- Fig. 2.** South wall of the castle of the Lutheran parish church.
- Fig. 3.** Plan of the Churchyard featuring the surrounding buildings proposed to be demolished (hachured), 1960, Arch. V. Bilciurescu, R. Bordenache, M. Angelescu, I. Dumitrescu (The National Institute of Cultural Heritage, Bucharest).
- Fig. 4.** Town map, 1769 (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, B IXa 741 Sectio 7).
- Fig. 5.** Remains of the north city wall.
- Fig. 6.** Outer side of the south wall with traces of machikulis.
- Fig. 7.** Inner side of the south wall.
- Fig. 8.** The Taylors' Tower with the adjoining city wall, ca. 1900, photo L. Strobel (after Sigerus 1904).
- Fig. 9.** The Shoemakers' Tower.
- Fig. 10.** The Octagonal Tower, ca. 1900, photo L. Strobel (after Sigerus 1904).
- Fig. 11.** The Half-Round Tower also called Smiths' Tower.
- Fig. 12.** Northgate Tower.
- Fig. 13.** Remains of the west gate.
- Fig. 14.** Ground plan of the west gate (detail of the 1789 city map).
- Fig. 15.** Ground plan of the east gate (detail of the 1789 city map).
- Fig. 16.** Town prospect, east view, 1735 (Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, G Ia 9/560 B).
- Fig. 17.** The upper part of the restored south wall.

Abrevieri bibliografice

- Angelescu *et alii* 1967 – Mariana Angelescu, Gustav Gündisch, Albert Klein, Harald Krasser, Theobald Streitfeld, *Restaurarea unui monument de arhitectură din epocile romanică și gotică în cadrul ansamblului de monumente feudale de la Sebeș-Alba*, în *Monumente istorice*, 2, 1967, p. 90-119.
- Anghel 1976 – Gheorghe Anghel, *Fortificația orașului Sebeș*, în *Apulum*, XIV, 1976, p. 147-160.
- Anghel 2005 – Călin Anghel, *Demersuri privind protejarea patrimoniului construit al orașului Sebeș: cazul Theobald Streitfeld (1961)*, în *AUASH*, 9/I, 2005, p. 337-342.
- Anghel 2010 – Călin Anghel, *Fortificația bisericii parohiale evanghelice din Sebeș. Problematika datării*, în *AUASH*, 14/I, 2010, p. 341-346.
- Anghel 2011 – Călin Anghel, *Evoluția urbanistică a orașului Sebeș*, Alba Iulia, 2011.
- Băldescu 2012 – Irina Băldescu, *Transilvania medievală. Topografie și norme juridice ale cetăților Sibiu, Bistrița, Brașov, Cluj*, București, 2012.

Mihaela Sanda Salontai

- Baumann 1874 – Ferdinand Baumann, *Geschichte der terra Siculorum terrae Sebus des Andreanischen Freibriefs oder des adligen Gutes Gießbübel bei Mühlbach*, în *PUM*, 1874, p. 1-50.
- Baumann 1882 – Ferdinand Baumann, *Zur Geschichte von Mühlbach*, în *PUM*, 1882, p. 1-76.
- Berger, Wagner 1986 – Albert Berger, Ernst Wagner, *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen (1203-1570)/Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens*, 11, vol. I-II, Köln, Viena, 1986.
- Bilciurescu 1966a – Virgil Bilciurescu, *Sistematiizarea și reconstrucția zonei centrale a orașelor*, în *Arhitectura*, XIV/6, 1966, p. 46-49.
- Bilciurescu 1966b – Virgil Bilciurescu, *Studii pentru sistematiizarea centrelor istorice ale orașelor Brașov, Sibiu, Sebeș-Alba, Târgoviște*, în *Arhitectura*, XIV/6, 1966, p. 52-64.
- Borbély 1943 – Andor Borbély, *Erdélyi városok képeskönyve 1736-ból*, în *EMűsz*, XLVIII/2, 1943, p. 197-215.
- Captivus 2017 – Georgius Captivus Septemcastrensis, *Tratat despre obiceiurile, ceremoniile și infamia turcilor*, traducere din limba latină de Ioana Costa, București, 2017.
- Călători străini* 1976 – Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa Ali Mehmet (ed.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976.
- Curinschi 1996 – Gheorghe Curinschi Vorona, *Arhitectură, urbanism, restaurare. Discurs asupra istoriei, teoriei și practicii restaurării monumentelor și siturilor istorice*, București, 1996.
- Entz 1996 – Géza Entz, *Erdély építészete a 14-16. században*, Cluj-Napoca, 1996.
- Goos 1928 – Hans Goos, *Die Baugeschichte der Befestigungswerke*, în Erich Jekelius (ed.), *Das Burzenland*, vol. III, Brașov, 1928, p. 77-106.
- Heitel 1964 – Radu Heitel, *Monumentele medievale din Sebeș-Alba*, București 1964.
- Hurmuzaki, Densușianu 1894 – Eudoxiu de Hurmuzaki, Nicolae Densușianu (ed.), *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. II (4), București, 1894.
- Iacob et alii 2004 – Dan Dumitru Iacob (coord.), Paul Niedermaier, Judit Pál, Zeno Karl Pinter, Mihaela Sanda Salontai, *Atlas istoric al orașelor din România. Sebeș/Städtegeschichteatlas Rumäniens. Mühlbach*, Seria C. Transilvania, vol. 3, București, 2004.
- Kovács 2018 – Zsolt Kovács, *Szászsebes. Ferences templom*, în Tibor Kollár (ed.), „... ideje az építésnek...”. *A Rómer Flóris Terw műemlék-helyreállításai*, Budapest, 2018, p. 187-193.
- Marienburg 1987 – Lucas Joseph Marienburg, *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1813/*Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens*, 12, Köln, Viena, 1987.
- Müller 1985 – Georg Eduard Müller, *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationsuniversität 1141-1876/Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens*, 10, Köln, Viena, 1985.
- Nägler 1981 – Thomas Nægler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1981.
- Niedermaier 1979 – Paul Niedermaier, *Siebenbürgische Städte*, Köln, Viena, 1979.
- Norberg-Schulz 1977 – Christian Norberg-Schulz, *La signification dans l'architecture occidentale*, Bruxelles, 1977.

Observații privind fortificațiile medievale ale orașului Sebeș

- Pakucs-Willcocks 2016 – Mária Pakucs-Willcocks, „zu urkund in das Stadtbuch lassen einschreiben”. *Die ältesten Protokolle von Hermannstadt und der Sächsischen Nationsuniversität (1522-1565)/Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt*, Bd. V, Sibiu, Bonn, 2016.
- Popa, Ghenescu 2011 – Cristian Ioan Popa, Ovidiu Ghenescu, *Cercetări arheologice pe latura de nord a fortificației bisericii evanghelice din Sebeș*, în *Terra Sebus*, 3, 2011, p. 229-269.
- Popescu 1928 – Mihail Popescu, *Cetăți și orașe ardelenale la începutul veacului al XVIII-lea*, București, 1928.
- Popescu 1943 – Mihail Popescu, *Orașe și cetăți din Transilvania*, București, 1943.
- Rechnungen 1880 – *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation*, vol. I (c. 1380-1516)/*Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsischen Archiven*, Bd. I, Sibiu, 1880.
- Reychersdorff 1550 – Georgio à Reychersdorff, *Chorographia Transylvaniae, quae Dacia olim appellata, aliarumque prouinciarum et regionum succincta descriptio et explicatio*, Viennæ Austriæ, 1550.
- Repertoriu – András Kovács, *Sebeș Alba: Fortificațiile orașului*, fișă de monument, în *Repertoriul monumentelor din Transilvania*, p. 499-504, manuscris, Arhiva Institutului de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.
- Rusu 2005 – Adrian Andrei Rusu, *Castelarea carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate*, Cluj-Napoca, 2005.
- Schuller 1865 – Johann Carl Schuller, *Drei Originalschriften von Markus Pemfflinger und Johann Pemfflinger*, în *AVSL*, NF, VI (3), 1865, p. 423-436.
- Sigerus 1904 – Emil Sigerus (ed.), *Aus alter Zeit*, Sibiu, 1904.
- Simina 2007 – Nicolae Marcel Simina, *Sondaje arheologice în perimetrul orașului Sebeș*, în *ArbMed*, VI, 2007, p. 57-80.
- Szilágyi 1876 – Sándor Szilágyi (ed.), *Erdélyi országyűlési emlékek*, vol. II, Budapest, 1876.
- Tröster 1666 – Johannes Tröster, *Das alt- und neu-teutsche Dacia. Das ist: Neue Beschreibung des Landes Siebenbürgen*, Nürnberg, 1666.
- Ub I – Franz Zimmermann, Carl Werner (ed.), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (1191-1342)*, Bd. I, Sibiu, 1892.
- Ub II – Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller (ed.), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (1342-1390)*, Bd. II, Sibiu, 1897.
- Ub VII – Gustav Gündisch, Herta Gündisch, Konrad Gündisch, Gernot Nussbächer (ed.), *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (1474-1486)*, Bd. VII, București, 1991.
- Ub VIII – *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, Bd. VIII, ediție online (<http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de>).
- Vătășianu 1959 – Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

MĂRTURII EPIGRAFICE ALE BIBLIOTECARULUI IMRE DÁNIEL LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Andreea MĂRZA*

Epigraphic Evidence of Librarian Imre Dániel at the End of the Eighteenth Century

Abstract. *This study has as its starting point the sources that Imre Dániel, librarian of the bishop Ignác Batthyány, brought into Transylvania following the documentary trip taken with the financial support of the prelate in the Italian Peninsula between December 1783 and December 1785. These sources (letters, journal and document copies) are in the archive holdings of the Batthyaneum Library of Alba Iulia. We have insisted upon including some sources of written hard material, stone/marble, within the study of epigraphy. The prelate did not charge Dániel with their transcription; he did it voluntarily, yet, he limited this mainly to inscriptions depicting sons of Empress Maria Theresa, Emperor Joseph II and his brother, Duke of Etruria, Peter Leopold. The two of them travelled in the Italian Peninsula in 1796.*

Keywords: *inscription, epigraphy, librarian Imre Dániel, Bishop Ignác Batthyány, Transylvania, Rome, 'Grand Tour.'*

Cuvinte-cheie: *inscripție, epigrafie, bibliotecarul Imre Dániel, episcopul Ignác Batthyány, Transilvania, Roma, „Grand Tour”.*

Cercetarea de față a pornit de la o idee descoperită în *Diarium itineris Italic*, scris de Imre Dániel, bibliotecarul episcopului Ignác Batthyány, la cererea acestuia, în timpul călătoriei în Peninsula Italică în anii '80 ai secolului al XVIII-lea: „Cu siguranță se poate spune despre Roma că aproape nu se poate călca pe vreo piatră care să nu reprezinte o inscripție veche”¹. Plecând de la această afirmație și de la câteva inscripții pe care a ajuns să le copieze, după moda vremii din Peninsulă, am decis să dezvoltăm acest material pe care l-am lăsat, oarecum intenționat, nediscutat pe îndelete, în biografia bibliotecarului Dániel².

Până să ajungem *in medias res*, la inscripțiile care l-au interesat pe Dániel, deoarece le considera curiozități științifice și subiectul era unul la modă (vezi discuțiile la care a participat), vom face o scurtă trecere în revistă a precursorilor săi, în special a celor care au adunat inscripțiile de pe teritoriul Transilvaniei.

Precursorul acelor istorici care s-au folosit în lucrările lor de inscripții a fost Herodot; se știe despre el că a folosit în *Istoriile* sale izvoare precum

* Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române, Cluj-Napoca, România; e-mail: andreea.marza@academia-cj.ro.

¹ *Diarium*, t. 1, f. 231.

² Mărza 2020, *passim*, dar, în special, p. 266-267.

inscripțiile. Astfel, fără epigrafie, istoria ar fi fost sărăcită de numeroase dovezi care ne duc în timp până la el. Alături de Herodot, și alți autori greci, romani și bizantini au recurs la aceste monumente, care, mai târziu, începând cu Renașterea și cu curentul ei literar, umanismul, au început să fie adunate și studiate critic în culegeri³.

Secolul al XVI-lea a fost deosebit de prolific pentru epigrafie pe teritoriul Transilvaniei, istoricii adunând în lucrările lor numeroase inscripții latine care aminteau, prin conținutul lor, de istoria de demult apusă și de șederea romanilor. Cunoscută a fost preocuparea lui Johannes Mezerzius care, în calitate de arhidiacon de Cluj și canonic de Alba Iulia, a strâns într-o primă culegere (*sylloge*) peste 100 de inscripții de la Alba Iulia, Colonia Dacica Sarmizegetusa, Cluj, Turda, Aiud, Zlatna și Abrud care au fost preluate de Stephanus Taurinus în lucrarea sa *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum*, Viena, 1519⁴. În mediul transilvan, Taurinus a intrat în contact cu J. Mezerzius, coleg în capitlul din Alba Iulia, de la care a preluat anumite inscripții⁵. Următorul, care și-a însușit și unele greșeli ale lui Taurinus, a fost Georg Reicherstorffer, secretar al reginei Maria a Ungariei, sora lui Ferdinand de Habsburg. Într-una dintre lucrările sale, *Chorographia Transylvaniae, quae Dacia olim appellata*, Viena, 1550, dedicată lui Nicolaus Olahus, autorul a preluat tacit informații din *Stauromachia* [...] lui Taurinus, salvând-o astfel de la pieire, deoarece lucrarea a ajuns o raritate⁶. Contemporan cu cei doi a fost și Hans Dernschwam, care a strâns într-o culegere, rămasă în manuscris, o serie de inscripții romane din Transilvania și din Ungaria și care a ținut și un jurnal⁷.

³ Herodot 1998, p. 60, dar și I, 93, 5-10 sau Haywood 2021 (online, la http://oro.open.ac.uk/71432/1/The%20use%28s%29%20of%20inscriptions%20in%20Herodotus%20Histories_Revised.pdf, accesat în 25 septembrie 2021). Bibliografia despre această știință auxiliară a istoriei este vastă, de aceea amintim, pe scurt: Reinach 1885; Cagnat 1898; Petrucci 1986; Meyer 1991; Edroiu 1992; Calabi Limentani 1995.

⁴ Lucrarea se găsește online, la adresa <https://mek.oszk.hu/20300/20369/20369.pdf>, accesată în 22 septembrie 2021. Despre J. Mezerzius, vezi Rusu, Rusu-Bolindeț 2007, p. 94-96.

⁵ *Călători străini* 1968, p. 155-161. Biografia lui Stephanus Stieröchsel, zis și Taurinus, este foarte complexă, precum vremurile în care a trăit, viața ducându-l din spațiul morav, unde s-a născut, până la Esztergom, Roma, Alba Iulia și Sibiu, unde și a murit. În timpul vieții s-a găsit sub protecția familiei Thurzo, a cardinalului Thomas Bákoczy sau a lui Francisc Varday, episcopul Transilvaniei (Pippidi 1969, p. 284).

⁶ *Călători străini* 1968, p. 181-184; Pippidi 1969, p. 284.

⁷ Cu studii la Leipzig, Viena, probabil și la Roma, ajuns în suita lui Thomas Bákoczy, pe când acesta se îndrepta spre Roma pentru a participa la conciliul de la Lateran, Dernschwam, după numeroase peregrinări, a ajuns să se alature în anul 1553 ambasadei solului imperial trimis la Poartă, alături de care a rămas doi ani. Interesat de antichități și inscripții, Dernschwam a copiat de la Ankara ceea ce se cunoaște astăzi sub denumirea de „monumentum Ancyranum” (*Călători străini* 1968, p. 256-260, vezi și Minárik 1975, p. 14-15).

Un alt erudit al epocii a fost Anton Verancsics, croat, născut la Šibenik. S-a mișcat în mediul bisericesc, diplomatico-politic, fără prejudecăți, deoarece, cât timp a fost la Alba Iulia ca prepozit, a avut o soție și doi copii nelegitimi. Împreună cu un savant sas din Bistrița, urma să publice o descriere a Transilvaniei, care să cuprindă o serie de inscripții latinești locale. Proiectul nu s-a desăvârșit, dar s-ar fi bazat și pe opera lui J. Mezerzius, și pe propriile cercetări întreprinse în timpul șederii în Transilvania⁸.

În calitate de călători, au vizitat spațiul transilvan și Pierre Lescalopier, David Frölich sau Jacques Bongars⁹. Nu trebuie uitate nume precum cel al cronicarului transilvan István Szamosközy, cele ale lui Samuel Köleseri, Martin Opitz sau al iezuiților Samuel Timon și Johannes Fridwalszky, care, prin cercetările sau prin copiile lor, au contribuit, într-un fel sau altul, la dezvoltarea domeniului epigrafiei¹⁰.

Majoritatea învățaților care au adunat materiale epigrafice de pe teritoriul românesc, printre care îi amintim și pe J. F. Neigebaur, G. D. Teutsch, Aug. Treboniu Laurian, Șt. Moldovanu, M. J. Ackner, N. Bălcescu, T. Cipariu, Gr. Tocilescu ș.a. au ajuns în contact cu marele epigrafist al secolului al XIX-lea, Theodor Mommsen, care a reușit să obțină sprijinul Academiei din Berlin pentru editarea unui *Corpus Inscriptionum Latinarum*

⁸ *Călători străini* 1968, p. 393-395. A ajuns prepozit al capitlului Transilvaniei, consilier al regelui Ferdinand de Habsburg, episcop de Pécs, episcop de Eger, arhiepiscop de Esztergom, chiar cardinal (Pippidi 1969, p. 285).

⁹ P. Lescalopier a avut de îndeplinit o misiune dificilă, legată de negocierea unei căsătorii între Ștefan Báthory, principele Transilvaniei, și o domnișoară din suita reginei Franței, totul fiind pus la cale de regina-mamă Caterina de Medici, pentru a o îndepărta de la curte pe Renée de Rieux. Acest voiaj l-a adus astfel la Alba Iulia, iar călătoria este relatată într-un jurnal în care vorbește și despre modul de exploatare a sării de la Turda, a aurului de la Zlatna, descrie orașe, monumente, preia tacit inscripții din *Chorographia [...]* lui G. Reicherstorffer (*Călători străini* 1970, p. 418-419). În timpul călătoriei spre Constantinopol, Jacques Bongars, împreună cu Guillaume Lenormand, au trecut prin Ungaria, Transilvania, Țara Românească. Inscripțiile pe care le-a adunat J. Bongars au fost îmbogățite cu cele puse la dispoziție de doctorul brașovean Paul Kertz, însă multe dintre ele readuc în prim-plan munca lui Georg Reicherstorffer (*Călători străini* 1971, p. 149-150). D. Frölich, născut în regiunea Spiš din nordul Slovaciei, a ajuns, la invitația lui J. H. Alstedius, profesor la colegiul bethlenian de la Alba Iulia, în Transilvania, cu scopul de a aduna material pentru o lucrare, rămasă în manuscris și azi pierdută, *Chronologia Pannoniae*; se pare că și el a împrumutat mult din Reicherstorffer (*Călători străini* 1973, p. 43-44).

¹⁰ Pippidi 1969, p. 285-290. Istoric, umanist, poet, Martin Opitz a ajuns profesor de filosofie și estetică la colegiul din Alba Iulia în anii 1622-1623; se pare că din cauza neînțelegerilor cu G. Bethlen s-a întors în Germania, însă în cele câteva luni petrecute în jurul Alba Iuliei, a reușit să afle numeroase informații despre trecut, bogățiile pământului, traiul oamenilor. Împreună cu inginerul de mine și administratorul de la Zlatna, Heinrich Lisabon, a descoperit multe inscripții romane, material pe care l-a introdus în lucrarea sa rămasă în manuscris și azi pierdută, *Dacia antiqua*, și în *Zlatna*, terminată în toamna lui 1622 și publicată (Opitz 1993, p. 7-17).

(CIL); varianta pentru inscripțiile de limbă greacă, *Corpus Inscriptionum Graecarum* (CIG), a apărut pe la sfârșitul anilor '20 ai secolului al XIX-lea¹¹. Th. Mommsen a dedicat CIL, vol. III, inscripțiilor de pe teritoriul românesc, discutând atât cele transcrise corect de înaintașii săi, precum și falsurile, fiind amintiți J. Mezerzius, F. More de Ciula, M. Opitz, T. Cipariu, M. J. Ackner ș.a.¹². Studiul inscripțiilor a cunoscut un mare avânt în secolul al XX-lea prin I. Bogdan, V. Pârvan, C. Daicoviciu, H. Daicoviciu, I. I. Rusu, A. Pippidi, D. M. Pippidi, I. Piso ș.a.

Înainte ca Theodor Mommsen să-și publice antologica lucrare, mergând pe urmele autorilor/călătorilor străini, care au cunoscut înaintea sa inscripțiile romane de pe teritoriul Transilvaniei (Verancsics, Pierre Lescalopier, István Szamosközy, Martin Opitz), Imre Dániel a acordat atenție celor văzute la Roma. Nu avea pregătirea pentru a se ocupa de epigrafie, totuși, datorită curiozității și cunoștințelor paleografice, inscripțiile i-au trezit interesul.

În perioada în care Imre Dániel s-a aflat la studii la Viena, când a și intrat în contact cu episcopul Batthyány, prelatul l-a sfătuit să se gândească la un doctorat în istoria bisericii sau în arhivistică. Tot atunci au început colaborarea la un proiect de editare a operei Sf. Gerard, episcop de Cenad, dus la bun-sfârșit de episcop târziu, în anul 1790¹³. Totodată, munca minuțioasă cu care l-a însărcinat episcopul pe Dániel în cei doi ani petrecuți în Italia (decembrie 1783 - decembrie 1785), de adunare de material bibliografic pentru viitoarea sa operă științifică, dovedește că I. Dániel a avut cunoștințele necesare și pentru copierea de inscripții, de care Roma abunda. Și totuși, în jurnalul ținut, Imre Dániel a amintit că a fost nevoit să meargă la bibliotecă și să caute în lucrările lui Jan Gruter și Ludovico Antonio Muratori sensurile cuvintelor prescurtate care se găseau pe unele inscripții, din cauza spațiului insuficient de scriere¹⁴.

Deoarece copierea inscripțiilor nu a fost motivul principal al șederii sale la Roma, respectiv al cercetărilor pe care le-a întreprins și în alte orașe din Peninsula Italică, am decis să căutăm în diarul său toate mențiunile inscripțiilor și transcrierile realizate¹⁵. Pe lângă jurnal, Dániel a transcris câteva

¹¹ Pippidi 1970, p. 241-246; Mommsen 1987, vol. 1, p. 5-11; Edroiu 1992, p. 44.

¹² CIL 1873a; CIL 1873b.

¹³ Mârza 2020, p. 37-38, 41, 154-160.

¹⁴ *Diarium*, t. 1, f. 231v: *Libuit igitur hodie mane in Bibliotheca Casanatensi Gruteri et Muratorii thesaurus antiquarum Romanarum inscriptionum consulere, ut ex iis lucem quamdam mihi procurare ad eruendas ejusmodi detritarum litterarum significationes*; Janus Gruterus, *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*, 2 vol., Heidelberg, 1603; Ludovico Antonio Muratori, *Novus thesaurus veterum inscriptionum*, 4 vol., Milano, 1739-1742.

¹⁵ *Diarium*, t. 1, f. 25v., 27v., 30r., 40r.-v., 69v., 96r., 106r., 151v., 159r., 181v., 203r., 232r., 268v.-270v., 280v.-281r., 283v.-284r., 294r., 295v., 296v.-297r., 311r., 320v., 330r.-v., 334r.-

și în notele pe care le-a făcut separat de acesta și de scrisorile trimise periodic episcopului I. Batthyány¹⁶. Cercetările întreprinse în folosul științific al prelatului s-au soldat cu aducerea în Transilvania a 16 volume de copii. Astfel, în volumele aduse există copiate și inscripții, dar acestea nu au fost transcrise decât pentru că erau parte a documentelor; Dániel nu a fost interesat de acest gen de texte¹⁷.

Analizând cele de mai sus, ne-am pus întrebarea asupra motivului real al copierii lor. Era într-adevăr Roma plină de inscripții încât „nu se putea călca pe jos”, cum a afirmat Dániel? Era la modă redescoperirea trecutului prin astfel de izvoare scrise? Da, era și am văzut mai sus că se întâmpla acest lucru, începând cu secolul al XVI-lea și, nu numai în Transilvania, asupra căreia ne-am oprit. Sau a făcut aceasta datorită persoanelor cu care a intrat în contact și care aveau astfel de preocupări, chiar publicau cele descoperite, iar Dániel a încercat să se înscrie în curentul vremii. Vom răspunde la aceste întrebări și vom vedea că fiecare în parte este adevărată.

După mai bine de jumătate de an de când se afla la Roma, I. Dániel a decis să înceapă copierea inscripțiilor pe care totuși și până atunci le-a transcris în jurnal, dar de data aceasta a menționat că se va opri în special asupra celor care au legătură cu vizita din anul 1769 a celor doi fii ai împărătesei Maria Tereza, împăratul Iosif al II-lea și ducele Etruriei, Peter Leopold¹⁸. Vizitele celor doi prinți au ajuns să rămână vii în memoria colectivă a romanilor prin inscripțiile care au fost dezvelite în cinstea lor în corul basilicii San Pietro, în biserica San Lorenzo în Lucina, lângă scările care duceau la biblioteca Casanate, în biserica Santa Maria dell'Anime, în biblioteca colegiului De Propaganda Fide, în basilica San Paolo fuori le mura, în corul

v., 355v., 368r., 374v.-375r., 383v.-384r., 387r.-v., t. 2, f. 10v.-11r., 12r.-v., 21v.-22v., 77v., 151r.-v., 194v., 200r.-201r., 208r.-v., 223v.-224v., 225v., 249v.-251r., 255r.-257r., 260r., 263v.-264r., 266r., 268v.-269r., 285r., 286r., 287r., 330v., 341r., 342v.-343r., 375r.-376v., 419v.

¹⁶ BB LXX/220, p. 343-344, 347-348, 351-355, 357, 359 (inscripții copiate la Veneția, Verona și Padova).

¹⁷ Din cercetările întreprinse până acum la Biblioteca Batthyaneum, am reușit să descoperim aceste 16 volume; totodată, menționăm că nu luăm în considerare jurnalul format din încă două volume manuscrise (vezi, în acest sens, Mărza 2020, p. 325-326).

¹⁸ Până în data de 9 septembrie 1784, Dániel a transcris inscripțiile care se găsesc în *Jurnal* la următoarele file: *Diarium*, t. 1, f. 27v., 30r., 40r.-v., 69v., 96r., 106r., 151v., 159r., 181v., 203r., 232r. La data de 9 septembrie, Dániel a menționat că *Coepti hodie a prandiis colligere, inque pugillares meas tabellas referre inscriptiones illas, quae in ecclesiarum, illustriorumque domorum Romanarum parietibus marmori insculptae sunt, in quibus videlicet praecipua Augustissimi Imperatoris Josephi II, ejusque germani fratris Petri Leopoldi facta, dum anno 1769mo Romae insimul morarentur, diligenter connotata, posterorum memoriae conservantur (ibidem, f. 268r.-v.)*. Din *Anexă* reiese că Dániel a mai copiat și alte inscripții care nu-i au ca protagoniști pe cei doi membri ai Casei de Habsburg (*Anexa*, nr. 3-6, 12, 14, 18).

bisericii Ara Coeli ce aparține franciscanilor, în fața colegiului Sant'Apollinare etc.¹⁹.

Pentru a clarifica interesul său asupra problematicii, merită să acordăm atenție persoanelor cu care Dániel a intrat în legătură în perioada sa romană, deoarece unele dintre acestea, și ne vom opri chiar numai asupra lor, erau colecționari și aveau preocupări epigrafice.

În primul rând, Imre Dániel s-a bucurat de prietenia și de ajutorul oferit de Stefano Borgia, care, pe atunci, ocupa funcția de secretar al congregației De Propaganda Fide. A fost printre persoanele pe care le-a vizitat chiar în primele zile ale șederii la Roma. Pentru Stefano Borgia, Dániel a primit din partea nuntului apostolic, Giuseppe Garampi, încă de la Viena, o scrisoare de recomandare. Totodată, avea pentru biblioteca secretarului un exemplar din lucrarea lui Stefano Salagio, *De Columna Romana Milliaris ad Budam nuper reperta*, *Quinque Ecclesiis*, 1780, care discuta bornele romane descoperite la Buda, deci subiectul era unul de interes pentru secretarul congregației²⁰. Preocupările pentru antichități manifestate de prelatul roman au fost subiect de discuție într-o scrisoare primită de Dániel din partea episcopului greco-catolic Ioan Bob, la data de 31 ianuarie 1784, în care se află și câteva rânduri scrise de Ioan Iacob Aron. Călugărul greco-catolic I. I. Aron l-a rugat pe Dániel să îi amintească lui Stefano Borgia de el, cel care i-a transmis de ceva vreme inscripții romane din Dacia²¹. O parte dintre informațiile pe care le căuta Dániel pentru activitatea științifică a episcopului Batthyány se găseau în arhiva congregației, astfel, pe parcursul șederii la Roma, Dániel s-a întâlnit de câteva ori cu secretarul Stefano Borgia²². Interesul pentru antichități era cultivat și de oamenii din anturajul secretarului congregației. Invitat la prânz în data de 31 mai 1784, Dániel a fost întrebat de prelat dacă în Transilvania

¹⁹ *Diarium*, t. 1, f. 268v.-270v., 280v.-281r., 283v., 294r. Vezi și în *Anexă*. Inscripțiile au fost transcrise așa cum le-a menționat Dániel; am respectat întrutotul împărțirea textului pe rânduri, deoarece nu am avut posibilitatea să colaționăm transcrierile sale cu originalele.

²⁰ Stefano Borgia (1731-1804) a avut un parcurs interesant, susținut fiind de unchiul său Alessandro Borgia, episcop de Fermo. Interesat de istorie, epigrafie și numismatică, a fost membru al mai multor academii (de ex. Accademia Etrusca din Cortona, Accademia Colombaria din Florența), ajungând să fie hirotonit preot în anul 1765. În 1770 a fost numit secretar al congregației de către papa Clement al XIV-lea. Toate antichitățile romane (monede, manuscrise, inscripții) sau cele orientale pe care le-a strâns în timpul vieții, au ajuns în cadrul muzeului din Velletri, pe care l-a organizat personal. În 1789 va fi numit cardinal. Vezi amănunte în Moroni Romano 1840-1861, vol. 6, p. 52-53; Andrés 2008-2011, t. 1, p. 273-274; Sabba 2019, p. 35, 53; https://www.treccani.it/enciclopedia/stefano-borgia_%28Dizionario-Biografico%29/, accesat în 22 septembrie 2021; *Diarium*, t. 1, f. 16v. Volumul îi va fi înmănat abia în data de 25 ianuarie (*ibidem*, f. 34v).

²¹ BB LXX/58, Viena, 19 ianuarie 1784. Amănunte despre activitatea lui Ioan Iacob Aron, vezi la Mârza 1989, p. 351-359.

²² *Diarium*, t. 1, f. 66r., 128r., 135r.

există vestigii antice, iar răspunsul afirmativ al său i-a sugerat lui Borgia să țină un discurs despre mozaicuri²³. Rezultatele preocupărilor științifice ale lui Stefano Borgia erau publicate și se găseau în librăriile romane. La data de 28 august, Dániel a descoperit în librăria lui Natale Barbiellini lucrarea *De cruce Veliterna commentarius, Romae, 1780*²⁴. Următoarea mențiune despre Stefano Borgia apare în jurnal peste un an, la data de 16 august 1785, când Dániel l-a vizitat, iar secretarul i-a arătat o brevă pontificală în care apărea numele lui Oxendie Vărzărescu, fost episcop al armenilor din Secuime și care, în act, primea titulatura de vicar apostolic²⁵. Informațiile pe care le-a copiat Dániel sau copiiștii plătiți de acesta din arhiva congregației De Propaganda Fide se regăsesc în două dintre volumele cu copii aduse de la Roma²⁶.

Printre colecționarii recunoscuți ai Romei s-a numărat și cardinalul Zelada, cu care Dániel a intrat în legătură datorită frumoasei și cuprinzătoarei biblioteci pe care o deținea, dar numai după ce a obținut o recomandare din partea cardinalului Herzan, ministru plenipotențiar pe lângă Sf. Scaun²⁷. Astfel, la data de 3 mai 1784 Dániel a reușit să fie primit de cardinalul Zelada care l-a sfătuit să-l caute peste câteva zile, când i-a arătat personal biblioteca, structura ei, cerând custodelui bibliotecii să-l servească pe Dániel oricând ar veni²⁸. Bunăvoința pe care i-a arătat-o cardinalul Zelada lui Dániel l-a uimit deoarece, în data de 16 iunie, bibliotecarul prelatului i-a permis să caute manuscrisele de care avea nevoie, în plus, înainte de a pleca, la îndemnul cardinalului, Dániel a fost dus în muzeul organizat în clădire, unde a văzut întreaga colecție, formată din animale împăiate, cochilii, diferite ierburi, dar și

²³ *Ibidem*, f. 137r.-v.

²⁴ *Ibidem*, f. 248v. Despre familia de librari Barbiellini, vezi Mărza 2020, p. 102.

²⁵ *Diarium*, t. 2, f. 341v.-342r. Imre Dániel făcea parte din comunitatea armeană din Dumbrăveni, azi jud. Sibiu. Mai multe amănunte în acest sens vezi la Mărza 2020, p. 27-37.

²⁶ BB X-116 (*Collectanea Bibliothecarum Columnensis, Chigiana, Doria-Pamphiliana, Alteriana, Corsiniana et Tabularii Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*) și BB X-122 (*Collectanea Bibliothecarum Cassanatensis, Barberina, Altieriana, Angelica et Tabularium Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*).

²⁷ *Diarium*, t. 1, f. 17r.-v. La data de 2 mai Dániel a primit mai multe recomandări din partea cardinalului Herzan, printre care una și pentru cardinalul Zelada (*ibidem*, f. 121v.-122r). Despre Francesco Saverio de Zelada, vezi Bignami Odier 1973, p. 184, 219; Mejía *et alii* 2006, p. 240: a terminat studiile la Sapienza, obținând un doctorat *in utroque*. La moartea cardinalului Alessandro Albani a fost numit, la data de 15 decembrie 1779, cardinal-bibliotecar. S-a dovedit a fi un adevărat Mecena. A fost un consilier apropiat al papei Clement al XIV-lea și unul dintre autorii documentului de suprimare (brevă *Dominus ac Redemptor*) a Societății lui Isus în anul 1773, când a și primit purpura de cardinal. Pentru cardinalul Herzan, vezi Moroni Romano 1840-1861, vol. 33, p. 236-237: F. Herzan de Harras (1735-1804), născut la Praga, a provenit dintr-o familie înstărită. Și-a început cariera ecleziastică în timpul papei Clement al XIV-lea, iar Pius al VI-lea îl va numi cardinal la data de 12 iulie 1779.

²⁸ *Diarium*, t. 1, f. 122r., 126v.

monede, tablouri și inscripții care acopereau pereții încăperilor²⁹. După ce a cercetat câteva zile biblioteca prelatului, Dániel a afirmat că dacă s-ar face cunoscută colecția de manuscrise, aceasta ar face lumină în numeroase probleme științifice³⁰. La fel de binevoitor s-a arătat cardinalul când Dániel i-a cerut permisiunea să copieze o serie de documente din biblioteca Colegiului Roman pe care o avea în subordine; informațiile se găsesc parțial într-un fascicol distinct la finalul celui de-al doilea volum al jurnalului, dar și într-un volum separat³¹.

În jurnalul ținut la sugestia episcopului transilvan, mai apar câteva nume de autori de culegeri de inscripții. De exemplu, Pietro Aloisio Galletti, ajuns episcop de Cirene, dar care în tinerețe, în calitate de monah benedictin la Monte Casino, a realizat o colecție de inscripții romane, din trei volume apărute până în acel moment, pe care Dániel le descrie amănunțit în data de 24 martie 1784, când a răsfoit lucrarea la biblioteca Casanate³². Pe autor îl întâlnise cu câteva zile înainte, când episcopul de Cirene l-a și invitat să-l viziteze³³. La fel de apreciată a fost și lucrarea unui alt monah benedictin, tot de la Monte Casino, Cornelio Margarini, publicată la jumătatea secolului al XVII-lea: *Inscriptiones antiquae basilicae S. Pauli ad viam ostiensem*, Roma, 1654. Dániel a văzut-o în librăria lui Venanzio Monaldini, precizând că fragmentele de inscripții mai pot fi citite și azi pe pardoseala bisericii³⁴. Un alt nume cunoscut de colecționarii secolului al XVIII-lea a fost Stefano Antonio Morcelli, care a publicat mai multe lucrări, printre care și cea amintită de Dániel, *De stylo inscriptionum Latinarum*, Roma, 1780, pe care a reușit doar să o răsfoiască; în schimb, a cumpărat pentru biblioteca episcopului de la Alba Iulia *Inscriptiones commentariis subiectis*, Roma, 1783 care se regăsește în fondul actual al bibliotecii³⁵.

În cei doi ani petrecuți la Roma, Dániel a ieșit din oraș cu două ocazii. Prima dată, la sfârșitul lunii septembrie 1784, deoarece de la 1 octombrie și până la sărbătoarea S. Carlo Borromeo (4 noiembrie) toate bibliotecile din Roma erau închise. Astfel, a găsit o oportunitate și a vizitat Napoli, unde a

²⁹ *Ibidem*, f. 150r.-v. Vezi și activitatea sa de colecționar la <https://www.treccani.it/enciclopedia/francesco-saverio-de-zelada/>, accesat în 23 septembrie 2021; Sabba 2019, p. 37, 74.

³⁰ *Diarium*, t. 1, f. 154v.

³¹ *Diarium*, t. 2, f. 160v., f. 466r.-471r. (cuprinsul unor manuscrise care dezvoltă problema conciliului tridentin se găsesc în custodia bibliotecii Colegiului Roman); BB X-118 (*Collectanea Bibliothecae Collegii Romani olim SJ*).

³² *Diarium*, t. 1, f. 82r.-v.; Sabba 2019, p. 102.

³³ *Diarium*, t. 1, f. 79v.-80r.

³⁴ *Diarium*, t. 2, f. 32r.-v. (24 ianuarie 1785).

³⁵ *Ibidem*, f. 20v.-21r. Amănunte despre calitatea de bibliotecar a lui Stefano Antonio Morcelli și legătura sa cu cardinalul Alessandro Albani, vezi la Mârza 2020, p. 117, 187. Lucrarea cumpărată are cota Z2 IV 11, coll. 1.

călătorit, după cum spunea Dániel în jurnal „ca să se poată bucura de deliciale literare”³⁶. Pe drum, dar și la Napoli, a văzut numeroase inscripții care nu aveau legătură cu prinții habsburgi, ci au fost dezvelite în cinstea papei Pius al VI-lea sau erau antice (de exemplu, una care se afla în apropierea presupusului mormânt al lui Vergilius) sau mai noi (precum cea care se găsea deasupra încăperii în care a locuit Toma de Aquino când s-a aflat la Napoli)³⁷. Călătoria și șederea la Napoli se găsesc descrise în diar, la fel ca toate întâmplările, persoanele cu care s-a întâlnit și evenimentele la care a luat parte. Și de aici s-a întors cu informații documentare pentru episcop, deși a crezut că acest drum va fi cu rezultate fără valoare pentru nevoile finanțatorului său³⁸. A doua ieșire din Roma a fost de doar câteva zile, în care a vizitat împrejurimile localității Tusculum; a transcris două inscripții dedicate ducelui de York, Henric, numit cardinal de papa Benedict al XIV-lea în anul 1747³⁹.

Deși nu se înscrie în terminologia clasică a inscripțiilor și, prin urmare, nu trebuie considerată neapărat ca atare, Dániel a relatat o întâmplare curioasă în data de 31 decembrie 1784, când, pe scările care duceau la biserica Ara Coeli, a văzut o cerșetoare care ținea o foaie scrisă cu litere mari, cu conținutul: „O văduvă săracă cu cinci copii vă roagă să o ajutați”⁴⁰. Ne-a atras atenția acest episod pentru că termenul în limba latină atât pentru inscripție – în sensul epigrafic –, cât și pentru scriere este același.

Călătoria de documentare pe care Imre Dániel a întreprins-o la cererea și cu finanțarea prelatului I. Batthyány se înscrie în ceea ce literatura europeană numește „Grand Tour”. Acest tip de călătorie a fost un privilegiu pe care și-l puteau permite membrii familiilor înstărite, care erau uneori însoțiți de un preceptor. Scopul nu trebuia să fie unul educativ, sub forma participării la cursuri, ci ca prin vizitare, contemplare, diferite întâlniri, evenimente, discuții, tinerilor să li se deschidă gustul pentru frumos, pentru ceea ce numea Dániel „delicii literare”. Deși drumul lui Dániel s-a înscris în

³⁶ *Diarium*, t. 1, f. 306v.

³⁷ *Ibidem*, f. 334v.: *Quae cineris tumulo haec vestigia? Conditur, olim / Ille hic, qui cecinit pasqua, rura, duces* (Ale cui sunt rămășițele care se găsesc în acest mormânt? Sunt ale poetului care a cântat odinioară pășunile, câmpurile, comandanții), f. 343v.: *Huic majori minus aliud adjunctum est, in quo solo carnibus vesci licet* (Nimic altceva nu a fost adăugat în acest loc special în care este permis doar trupurilor să se bucure). Vezi și Hendrix 2018b, p. 281-297.

³⁸ *Diarium*, t. 1, f. 307r.-384v. (întregul sejur), f. 370: „Până în această zi, tot cercetând bibliotecile, nu am găsit nimic care să poată compensa cheltuielile drumului la Napoli”.

³⁹ *Diarium*, t. 2, f. 223r.-227v. Cardinalul a fost ultimul descendent legitim al regelui Iacob al II-lea, iar iacobiții l-au cunoscut sub numele de regele Henric al IX-lea. Amănunte despre cardinal vezi la <https://www.britannica.com/biography/Henry-Stuart-cardinal-duke-of-York>, accesat în 24 septembrie 2021.

⁴⁰ *Diarium*, t. 1, f. 402v.: *Mulier toto corpore linteamine contexta, [...] super sellam stamineam in graduum medietate collocatam sedebat, [...] cum tali inscriptione grandibus characteribus expressa: Una povera vedova con cinq poveri figlj si raccomando a loro charita.*

acest „Grand Tour”, a avut un alt parcurs și o altă finalitate. Nevoia străngerii de surse, de izvoare pentru opera prelatului transilvan l-a adus în contact cu erudiții vremii, printre care s-au numărat și câțiva colecționari de antichități romane pe care i-am amintit mai sus.

Am menționat în debutul studiului faptul că Dániel nu a avut ca scop principal adunarea de inscripții. Dar printre cei care au participat la o astfel de „călătorie inițiativă”, s-au numărat destui călători care au căutat antichități la Roma, în Peninsula Italică sau aiurea. Vom exemplifica această modă cu câteva nume.

Jean-François Séguier, un tânăr avocat francez, pasionat de colecționarea de medalii, l-a însoțit pe marchizul Scipione Maffei într-o călătorie organizată, asistându-l pe conte în cercetări. Acest drum inițiativ i-a permis lui Séguier să intre în contact cu savanți europeni cu care va corespunda și, totodată, să se bucure de colecțiile pe care le-a descoperit în palatul protectorului său. Și-a notat 180 de persoane pe care le-a întâlnit în călătorie⁴¹.

Întâlnim călători și colecționari entuziaști și în spațiul britanic. Unii dintre aceștia, precum Richard Chandler, s-a îndreptat, de data aceasta, spre teritoriul grecesc. Împreună cu Nicolas Revett și William Pars au vizitat în anul 1764 diferite zone din Grecia și Turcia de azi. Doctorul Richard Chandler (1737-1810) a condus o misiune sponsorizată de o societate britanică, cerându-i-se să copieze toate inscripțiile pe care le va găsi. În ciuda importanței activității echipei, Chandler nu a fost atent întotdeauna la problemele filologice pe care le ridicau unele inscripții și care, în spațiul italian erau discutate, pe baza lor și a formelor literelor încercându-se datarea acestora⁴².

Copierea de inscripții, pentru a le salva de la distrugere, a fost munca predilectă a umanistului Arnoldus Buchelius / Aernout van Buchel (1565-1641). În calitate de student la Paris a intrat în contact cu alți umaniști care încercau să îmbunătățească ghidul Parisului întocmit de Giles Corrozet, *Les Antiquitez, Chroniques, et Singularitez de Paris [...]*, Paris, 1586. Această ediție, la care a colaborat și A. Buchelius, conținea o serie de informații despre pietrele tombale din catedrala de la Saint-Denis. După o călătorie prin Italia (Ravenna, Florența, Roma), pe care și-a notat-o în jurnal, întorcându-se la Utrecht, a deplâns lipsa de respect față de vechile monumente din oraș, cele care au oferit orașului gloria de altădată. Drept consecință, a inițiat un proiect de documentare a inscripțiilor din spațiul Țărilor de Jos, întins pe 30 de ani

⁴¹ Chapron 2009, p. 123-139. Despre J.-F. Séguier vezi Andrés 2008-2011, t. 3, p. 294-295. Despre S. Maffei vezi Andrés 2008-2011, t. 1, p. 85, t. 5, p. 90-91.

⁴² <https://antigonejournal.com/2021/09/epigraphomania-richard-chandler/>, accesat în 9 septembrie 2021.

(1611-1641), începând cu orașul natal, continuând cu spațiul belgian, regiunile Friesland și Groningen⁴³.

Dacă pentru erudiții și colecționarii secolelor XVI-XVIII, transcrierea, interpretarea și colecționarea de inscripții a reprezentat un *modus vivendi*, pentru Dániel, susținut financiar de prelatul Batthyány, culegerea inscripțiilor s-a dovedit a fi un exercițiu epigrafic și, totodată, paleografic. Scopul trimiterii în Italia a fost cu totul altul, iar copierea unor inscripții, în special a celor care îi aduceau în discuție pe prinții habsburgici, dar nu numai, ne aduc în față o altă calitate a lui Dániel. Pe lângă faptul că poseda cunoștințe paleografice, fără de care nu ar fi făcut față documentelor pe care le-a parcurs, de biblioteconomie pe care și le-a desăvârșit acum, de istoria bisericii, Dániel s-a dovedit un bun epigrafist care a transcris fără greșeli și ștersături inscripțiile care l-au interesat. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea Roma devenea un oraș cosmopolit, tocmai datorită antichităților pe care le adăpostea, iar cei interesați de epigrafie s-au bucurat de muzeele, expozițiile de artă și descoperirile arheologice care au readus orașului de pe Tîbru gloria de odinioară.

Abrevieri bibliografice

- BB LXX – Biblioteca Batthyaneum - cutie cu corespondență.
BB IX-60 – *Varia manuscripta literaria, documenta historica, epistolae, in copia per Emericum Daniel in Italia collecta (latine, italice et armenice)*.
BB X-116 – *Collectanea Bibliothecarum Columnensis, Chigianae, Doria-Pamphilianae, Alterianae, Corsiniana et Tabularii Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*.
BB X-118 – *Collectanea Bibliothecae Collegii Romani olim SJ*.
BB X-122 – *Collectanea Bibliothecarum Cassanatis, Barberinae, Altierianae, Angelicae et Tabularium Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*.
Bignami Odier 1973 – Jeanne Bignami Odier, *La Bibliothéque Vaticane de Sixte IV a Pie XI. Recherches sur l'histoire des collections de manuscrits*, Vatican, 1973.
Calabi Limentani 1995 – Ida Calabi Limentani, *Epigrafia latina*, ediția a IV-a, Bologna, 1995.
Cagnat 1898 – René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris, 1898.
Călători străini 1968 – Maria Holban (coord.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. I, București, 1968.
Călători străini 1970 – Maria Holban (coord.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, București, 1970.
Călători străini 1971 – Maria Holban (coord.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. III, București, 1971.

⁴³ Hendrix 2018a, p. 383-396.

Andreea Mârza

- Călători străini* 1973 – Maria Holban (coord.), *Călători străini despre Țările Române*, vol. V, București, 1973.
- Chapron 2009 – Emmanuelle Chapron, *Les échanges savants à l'épreuve de la distance. Jean-François Séguier (1703-1784) entre Vérone et Nîmes*, în *Riv.M.*, 32-33, 2009, p. 123-139.
- CIL 1873a – *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Asiae provinciarum Europae Graecarum Illyrici Latinae*, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae edidit Theodorus Mommsen, volumen tertius, pars prior, Berolini, MDCCCLXXIII.
- CIL 1873b – *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Asiae provinciarum Europae Graecarum Illyrici Latinae*, consilio et auctoritate Academiae Litterarum Regiae Borussicae edidit Theodorus Mommsen, volumen tertius, pars posterior, Berolini, MDCCCLXXIII.
- Diarium* – Emericus Dániel, *Diarium itineris Italici*, t. I-II (manuscris la Biblioteca Batthyaneum).
- Edroiu 1992 – Nicolae Edroiu, *Introducere în științele auxiliare ale istoriei*, Cluj-Napoca, 1992.
- Gordon 1983 – Arthur E. Gordon, *Illustrated Introduction to Latin Epigraphy*, Berkeley, 1983.
- Haywood 2021 – Jan Haywood, *The Use(s) of Inscriptions in Herodotus' Histories*, în *AJP*, 142 (2), 2021, p. 217-257.
- Hendrix 2018a – Harald Hendrix, *Epigraphy and Blurring Senses of the Past in Early Modern Travelling Men of Letters: The Case of Arnoldus Buchelius*, în Konrad Ottenheim, Karl Enekel (ed.), *The Quest for an Appropriate Past*, Leiden, Boston, 2018, p. 383-396.
- Hendrix 2018b – Harald Hendrix, *Virgil's Tomb in Scholarly and Popular Culture*, în Nora Goldschmidt, Barbara Graziosi (ed.), *Tombs of the Poets: Between Text and Material Culture*, Oxford, 2018, p. 280-297.
- Herodot 1998 – Herodot, *Istoriei, Cartea I: Clio*; studiu introductiv, traducere, notițe istorice și note de Adelina Piatkowski, București, 1998.
- Andrés 2008-2011 – Juan Andrés, *Lettere familiari. Corrispondenza di viaggio dall'Italia del Settecento*, t. I-V, Introduzione, traduzione e note a cura di Maurizio Fabbri, Rimini, 2008-2011.
- Mârza 2020 – Andreea Mârza, *Portretul unui iluminist ardelean. Bibliotecarul Imre Dániel (1754-1804)*, Cluj-Napoca, 2020.
- Mârza 1989 – Iacob Mârza, *Activism și opțiune culturală în secolul al XVIII-lea: Ioan Iacob Aron*, în *Apulum*, XXV, 1989, p. 351-359.
- Mejía et alii 2006 – Jorge Mejía, Christine M. Grafinger, Barbara Jatta, *I cardinali bibliotecari di Santa Romana Chiesa: la quadreria nella Biblioteca Apostolica Vaticana*, Vatican, 2006.
- Meyer 1991 – Ernst Meyer, *Einführung in die lateinische Epigraphik*, Darmstadt, 1991.
- Minárik 1975 – Jozef Minárik (ed.), *Putovanie po súši a po mori (Zo slovenskej cestopisnej literatúry 16.–18. storočia)*, Bratislava, 1975.
- Mommsen 1987 – Theodor Mommsen, *Istoria romană*, vol. I, București, 1987.
- Moroni Romano 1840-1861 – Gaetano Moroni Romano, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica da S. Pietro sino ai nostri giorni [...]*, Veneția, 1840-1861.

- Opitz 1993 – Martin Opitz, *Zlatna sau despre cumpăna dorului*, poem răsădit în românește de Mihai Gavril, București, 1993.
- Petrucci 1986 – Armando Petrucci, *La scrittura. Ideologia e rappresentazione*, Roma, 1984.
- Pippidi 1969 – Andrei Pippidi, *Vechi epigrafiști și anticari în Țările Române*, în *Studii clasice*, XI, 1969, p. 279-296.
- Pippidi 1970 – Andrei Pippidi, *Alți anticari și epigrafiști români din secolul al XIX-lea – de la Kogălniceanu la Bălcescu* –, în *StCl*, XII, 1970, p. 241-246.
- Reinach 1885 – Salomon Reinach, *Traité d'épigraphie grecque*, Paris, 1885.
- Rusu, Rusu-Bolindeț 2007 – Adrian Andrei Rusu, Viorica Rusu-Bolindeț, „Casa Mezerius” de la Alba Iulia (arhitectură, unele piese arheologice, identificare și context istoric), în *ArhMed*, VI, 2007, p. 81-97.
- Sabba 2019 – Fiammetta Sabba, *Angelo Maria Bandini in viaggio a Roma (1780-1781)*, Florența, 2019.

ANEXĂ

1. *Corpus humo tegitur / Fama per ora volat / Spīritus astra tenet*⁴⁴.
2. *Hyeronimo S.R.E. Card. Casanate / Maecenati Optimo / Litterarum Parenti, ac Patrono / Munificentissimo / Quod / Instituto Divi Thomae Gymnasio / Arcem Sapientiae Super Minerva / Erexerit / Bibliothecam / Sacrum totius Eruditionis Aerrarium / Extruserit / Binas Angelicae Doctrinae Cathedras / Dotavit / Senos variorum gentium Theologos / In Apostolica Sedis Obsequium / Romam Adsciverit / Praedicatorum Ordo / Suprema Liberalitate Auctus / Perenne Grati Animi Monumentum / Anno M.D.CCVIII*⁴⁵.
3. *Hic iacet pulvis, cinis, et nihii*⁴⁶.
4. *Cajo Publio L. F. Bibulo. Aedil. Pleb. honoris virtutisque causa*⁴⁷.
5. *Hic situs est Raphael, timuit, quo sospite vinci / Rerum magna Parens, et moriente mori*⁴⁸.
6. *Divo Antonino Augusto Pio / Antoninus Augustus et Verus / Augustus Fili*⁴⁹.
7. *Iosepho II. Rom. Imp. Augusto / Quod in Dominici Natalis Diei / Solemnitate / Anno M.D.CCLXXXIII / Pio Sexto Pontifice Max. / Vesperas, et Sacra Augustiori ritu /*

⁴⁴ *Diarium*, t. 1, f. 27v.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 40v. Inscripția întemeietorului bibliotecii Casanate se găsea pe frontispiciul bibliotecii.

⁴⁶ *Ibidem*, f. 69v.

⁴⁷ *Ibidem*, f. 96r. Inscripția se găsea pe un palat aflat pe Via Marforio. Nu putem să spunem cu precizie dacă la sfârșitul secolului al XVIII-lea *Via Marforio* avea același amplasament ca în zilele noastre. În continuare, Dániel relatează că poporul roman l-a cinstit pe Căjus Publicius Bibulus, astfel încât i-a ridicat acest mormânt lui și urmașilor săi.

⁴⁸ *Ibidem*, f. 181v. După cum este bine cunoscut, pictorul Rafael Sanzio a fost îngropat la Roma, în Panteon, despre care I. Dániel amintește că „Arhitecții admiră atât de mult acest templu încât zic despre el că reprezintă o lucrare absolută și un exemplu de cea mai desăvârșită arhitectură”. Vezi descrierea întregului monument la *ibidem*, f. 181r.-v.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 203r. Dániel oferă și descrierea monumentului. Informații vezi și la <http://vladimirrosulescu-istorie.blogspot.com/2011/03/roma-coloana-lui-antoninus-pius.html>, accesat în 21 septembrie 2021.

- Peragente Praesens eadem / celebravit. / Novi Sacrii Aedificium studiose / Inviserit, Monumentum Positum*⁵⁰.
8. *Iosepho II Rom. Imperatori. / Elec. Pio. Felici. Augusto. / Quod Bibliothecam Casanatensem / V. Kal. Apr. Anno M.DCCLXIX / Summa humanitate inviserit, / Optimo, Maximoque Principi / Bibliothecae Curatores*⁵¹.
 9. *Iosepho II. Romanor. Imperat. / Leopoldo Austriaco Fratri. M. Hetruriae Duci / Püs. Felicib. August. / Quod hanc Bibliothecam / Libris Rítualibus, et Liturgicis omnium gentium / Selectis Sinensis Imperii monumentis, / Vetustisque MSS omnigenae eruditionis referatam / Perlustrarint, Commendarint / VI. Kal. April. A.S. MDCCLXIX / Custodes Bibliothecae D. N. M. E. PP*⁵².
 10. *D. O. M. / Iosepho II. Rom. Imper. / Quod insigni Christianae pietatis exemplo / Hic / Fer. V. Maj. Hebd. una cum Relig. familia / Matut. Tenebrarum Laudes persolverit / Anno Domini M.D.CCLXIX. / In Peren. Tanta rei memoriam / FF.C. Majestati ejus devote / P. P.*⁵³.
 11. *Imp. Caes. Iosepho II / Archiduci Petro Leopoldo M. E. Duci / Germanis Fratribus Austriacis / Quod / In hoc templo Tertio Paschae / Die A. M.DCCLXIX / Omni Majestatis Cultu Seposito / Solemnibus Sacris / Religiosissime Adstiterint, / Sodalitas Langobardorum / Templi Curatris / Eximiae Pietatis eorum / H. M. P.*⁵⁴.
 12. *Ferdinandus / Caroli III. Hisp. Reg. Filius. Philippi V. Nepos / Rex Siciliarum, Pater Patriae / Amplissimum hoc Tribunal / Ubi Princeps Majestatem Suam Interquiescere / Et quasi convivere passus / Cum privatis aequo Iure contendit / Elegantius, quam antea fuerat, expoliri / Picturisque ornari jussit / Ao. 1770*⁵⁵.
 13. *Iosephum II. Imperatorem / Cum Petro Leopoldo Fratre Magno Hetr. Duce / Hoc aditu Pontificia Comitia Invisentem / S. R. E. Cardd. Exceperunt. / XII Kal. Apr. MDCCXIX*⁵⁶.
 14. *Petrus Cardinalis Aldobrandinus S. R. E. Camerarius, Clementis VIII. Fratris Filius, Redacta in potestatem Sedis Apostolicae Ferraria, Pace Christianae Reipublicae restituta, ad levandam opportune secessu Urbanarum curarum molem, villam hanc deducta ab Aldigo aqua extruxit*⁵⁷.
 15. *A di 27 Decembre. 1783 Giuseppe II. Imperatore di nuovo Sali ad osservare le parti superiori ed interne della cupola*⁵⁸.
 16. *Iosephi. II. Imp. / Inter. Splendida. Urbis. Ornamenta / D. Georgii Coenobium / Una. Cum. Fratribus. Augustis / Invisentis / Anno M.D.CC.LXXV. XI. Kal. Iun. / Monumentum.*

⁵⁰ *Diarium*, t. 1, f. 268v.

⁵¹ *Ibidem*, f. 270r.-v. De la biblioteca Casanate, Dániel a copiat încă o inscripție; vezi mai sus.

⁵² *Diarium*, t. 1, f. 280v.-281r. Inscriptia se găsea deasupra porții care ducea spre biblioteca De Propaganda Fide.

⁵³ *Diarium*, t. 1, f. 294r. Inscriptia se afla în biblioteca internă a mănăstirii franciscane de la Ara Coeli. Vezi *ibidem*, f. 293r.

⁵⁴ *Ibidem*, f. 296v.-297r. Inscriptia se găsea în biserica Sf. Ambrozie și Carol Borromeu de pe Corso.

⁵⁵ *Ibidem*, f. 274v.-275r. Inscriptia a fost copiată la Napoli și se găsea în sala în care aveau loc procesele din oraș.

⁵⁶ *Diarium*, t. 2, f. 10v. Inscriptia se găsea în sala din vecinătatea Capelei Sixtine, numită, de Dániel, Sala Regală.

⁵⁷ *Ibidem*, f. 225v. Dániel a copiat inscripția de pe vila familiei Aldobrandi din Marmorella când a vizitat pentru câteva zile împrejurimile reședinței lui Cicero, Tusculum.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 375v. Din conținutul inscripției reiese că Iosif al II-lea a mai vizitat cupola de la Sf. Petru împreună cu fratele său, ducele de Toscana, la 16 martie 1769, dovadă în acest sens fiind o altă inscripție pe care Dániel o transcrie la f. 375r.

17. *Pio. VI. P. M. / Venetorum. Hospiti. Ex. Austria. / D. Georgii. Templum. Et. Coenobium / XV. Cal. Iun. Invisenti / Manus Osculandas / M. Antonio. Quirino. Praesuli / Monachisque Singulis / Humanissime. Praebenti / Monumentum / Honoris. Et. Religionis / Constitutum / Anno M.D.CCLXXXII*⁵⁹.
18. *Pius VI. Pont. Max. / Trans. Alpino Rediens Itinere / Civibus et Incolis Provinciae / Per Cuneos, Arenamque Compositis / Ab Aureo Solio Caelestia munera exoravit / M. Savorniano P.P. Praefecto / Augustino Pignolati, Iacobo Schioppio PPS.*⁶⁰
19. *Imp. Caes. Iosephus II. P. F. A. / Venationem Taurorum. Munere. / Splendidiss. Christophori Minelli. / Praet. ac Pr. Praef. Stipato / Q^o Q^o Amphit. Ter. Mani / bus. plaudente. Popu. Veronen. Sa / lutatus. Spectavit. Lubens XII Ka. August. / CIIICCLXIX*⁶¹.
20. *Benedictionis. Hinc. Conlatae. / A. / Pio. VI. Pont. Max. / Prid. Id. Maj. 1782 / Monumentum / Sodalitas / P.*⁶².

⁵⁹ Inscriptiile de la numerele 16 și 17 se găseau la Veneția, de-o parte și de alta a scării care ducea în mănăstirea benedictină Sf. Gheorghe cel Mare. Acum se găsesc copiate în BB LXX/220, p. 347-348.

⁶⁰ Inscriptia a fost copiată de Dániel în amfiteatrul de la Verona și pusă acolo de oraș, ca mulțumire pentru binecuvântarea pe care a dat-o papa Pius al VI-lea la întoarcerea din călătoria din Germania (BB LXX/220, p. 351).

⁶¹ Inscriptia se găsește sub cea anterioară, tot în amfiteatrul din Verona (BB LXX/220, p. 353-354).

⁶² Inscriptia se găsește la Padova, în apropierea mănăstirii minoriților conventuali, în piața cu basilica Sant' Antonio, fiind scrisă cu litere de aur (BB LXX/220, p. 359).

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

ÎN PRAJMA REVOLUȚIEI PAȘOPTISTE (1835-1847): CONSULI ȘI VOIAJORI FRANCEZI DESPRE SITUAȚIA DIN PRINCIPATELE ROMÂNE. ULTIMA JUMĂTATE AL CELUI DE-AL PATRULEA DECENIU AL VEACULUI AL XIX-LEA ÎN VIZIUNEA ALOGENILOR FRANCEZI (I)

Violeta-Anca EPURE*

Around the 1848 Revolution (1835–1847): French Consuls and Travellers on the Situation in the Romanian Principalities; The Last Half of the Fourth Decade of the Nineteenth Century in the View of French Observers (I)

Abstract. *The present study proposes an image of Romanian society around the 1848 Revolution from the point of view of the French observers who resided there or crossed that space. The first part of the study refers to the period 1835–1840. During the period under investigation, French consuls and travellers came into contact with the realities of the Romanian space. They noted the tensions in the political sphere, the corruption that reigned in the judiciary and in the administration, and the abuses and constant interference of Russia in the internal affairs of the Principalities. Despite those difficulties, French observers pointed out the rapprochement with Western civilisation, the transformation of Romanian society and its alignment with the European mainstream.*

Keywords: *Romanian Principalities, France, political situation, Russia, consuls, travellers.*

Cuvinte-cheie: *Principatele Române, Franța, situația politică, Rusia, consuli, călători.*

Abundența relatărilor de călătorie și a mărturiilor privind Țările Române de la finalul secolului al XVIII-lea și din prima jumătate a celui de-al XIX-lea, perioadă în care s-au succedat, din perspectivă politică, regimul fanariot, revoluția de la 1821, domniile pământene, epoca regulamentară, și în care apar germeii relațiilor capitaliste, reprezintă consecința reactivării pe plan internațional a „problemei orientale” și a intensificării luptei de emancipare și eliberare națională a popoarelor din Balcani. În general, scrierile călătorilor francezi prezintă o suficientă doză de detașare și obiectivitate, putând fi asimilate ca izvoare de epocă. Datorită poziției sociale, a intereselor personale, a profesiei, dar mai cu seamă a mediului de viață și de cultură din care proveneau, călătorii străini au proiectat, conștient sau nu, o lumină proprie asupra realităților pe care le-au prezentat. Descrierile lor de călătorie sunt uneori concepute în grabă, cu informații disparate, notate în fugă, conținând impresii superficiale sau comune; alteori, avem de-a face cu observatori fini, perspicace, care încearcă să cuprindă cât mai multe domenii de activitate și să includă elemente statistice. Călătorii francezi au surprins în scrierile lor elementele procesului de modernizare a societății românești în limbă, moravuri, vestimentație, au prezentat date demografice, au analizat structurile sociale, au prezentat evoluția și gradul de dezvoltare a

* Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România; e-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

învățământului, a științei, culturii și artelor, au înregistrat dezvoltarea edilitară și urbanistică a orașelor din acele regiuni. Călătorii străini care au traversat Principatele Române sau au rezidat acolo pentru o anumită perioadă de timp au remarcat poziția importantă a acestora în cadrul politicii generale europene, dar și aspecte legate de organizarea politică.

La începutul anului 1835 sosea în capitala valahă Adrien-Lucien Cochelet. Odată ajuns în București, el a fost găzduit în locuința consulului francez Alfred Mimaut, care gira și postul său. A fost primit cu multă bunăvoință și i s-a servit un „prânz excelent pregătit”. A fost vizitat de francezii din București, în număr de aproape o sută și pe care el urma să-i protejeze. Printre ei, se numărau și mulți tineri educați, care îndeplineau funcția de preceptori ai copiilor marilor boieri din oraș, dar și tinere domnișoare, care se ocupau „în aceleași familii, de educația fetelor”. Oriunde ar fi sosit un consul al unei mari puteri, era normal ca el să fie întâmpinat cu onoruri în orașul în care urma să locuiască. Călătorul francez sublinia că abia la București „politețea românească se arăta în tot ce are ea mai plăcut și ospitalier”¹. De la primul contact, a putut lesne observa că majoritatea boierilor renunțaseră la „impunătorul costum valah” în favoarea hainelor croite după moda europeană. În plus, boierii valahi vorbeau despre Franța „ca și cum ar fi fost cu toții acolo”. Călătorul francez se arăta entuziasmat de starea de spirit pe care o găsisese în mijlocul boierilor valahi la 1835: „m-am felicitat pentru că eram reprezentantul țării mele într-un loc în care voi avea atât de des ocazia să mă întregin în limba maternă despre tot ce face să-ți tresară inima, atunci când este departe de patrie”². De altfel, Cochelet mărturisea că perioada de trei ani pe care a petrecut-o la București i-a oferit „cele mai plăcute bucurii”. „Îmi voi aminti mereu de această misiune care mi-a lăsat cele mai frumoase amintiri și prieteni adevărați”³. La 8 ianuarie, Cochelet îi scria lui François de Rigny că își luase în primire funcția de consul în amândouă principatele; în plus, el mai gestiona și afacerile consulatului britanic de la București și chiar i se confesa lui Rigny că nu dorea să-l dezamăgească pe lordul John Ponsomby⁴.

La 20 ianuarie 1835, Cochelet își informa superiorul despre demiterea boierilor Gheorghe Filipescu, mare vornic și președinte al Consiliului administrativ, a marelui logofăt Barbu Știrbei și a vistiernicului Alexandru Nenciulescu; primul a fost înlocuit cu Mihail Ghica, fratele mai mare al domnului, cel de-al doilea – cu boierul din clasa a doua, Mihăilescu, de-abia cunoscut, iar ultimul cu fostul vistiernic Alecu Villara, care fusese acuzat mai

¹ Vărzaru 1984, p. 55.

² *Ibidem*.

³ *Ibidem*.

⁴ Hurmuzaki 1913, p. 447.

demult de delapidare. Consulul francez n-a putut să dea informații despre cauzele acestor înlocuiri⁵. La 22 ianuarie, Cochelet îl informa pe Victor de Broglie că la Iași exista în jurul prințului Alexandru Mavrocordat un grup de boieri care acționau pentru realizarea independenței. Ei se reuneau aproape zilnic și susțineau că Moldova și Valahia și-ar fi putut dobândi noul statut internațional bizuindu-se pe sprijinul Angliei și Franței⁶.

La 27 februarie, Cochelet anunța sosirea la București a noului consul englez, Robert Gilmour Colquhoun⁷. La aceeași dată, Mimaut, de la Iași, descria în cuprinsul unui raport starea jalnică în care se afla Moldova acelor vremuri: „partea juridică” se găsea și se va mai găsi încă multă vreme într-o stare de „dezordine, ignoranță, arbitrar și venalitate”, educația era „nulă”, poliția nu exista decât cu numele, nu era zi în care să nu se comită vreun furt, uneori chiar cu știrea celor ce trebuiau să vegheze la liniștea publică, orașul Iași era murdar, cu străzile încă acoperite de grinzi, cu excepția a două, prost pavate și care trebuiau refăcute, pe care nu se putea circula, foametea bântuia în ținuturile din sudul Moldovei, în timp ce intriga și imoralitatea erau la ordinea zilei⁸.

La 18 martie 1835, Cochelet îi scria lui Victor de Broglie că factorii responsabili ai politicii românești, devotați intereselor naționale, care cunoșteau politica Rusiei din ultimii 50 de ani, lentoarea Porții, aparenta indiferență a Austriei și incertitudinea Franței și a Angliei, se arătau extrem de îngrijorați⁹. La 27 martie, același consul îi scria lui Rigny că domnul i-ar fi mărturisit că poziția sa era dificilă, că deși muncea mult, nu ajungea la niciun rezultat palpabil, că se simțea legat de Rusia¹⁰. La 8 mai, adăuga câteva informații despre discuțiile purtate cu domnitorul: acesta îi mărturisise că ar fi preferat să se retragă din viața publică, că se simțea prea puțin devotat Rusiei și că nu vroia să acționeze împotriva intereselor și dorințelor patriei sale. Consulul preciza în finalul raportului său că, deși Rusia i-a făcut acestei țări „adevărate servicii”, ea nu a știut să profite de poziția sa, nu a știut să se facă iubită. Semnatarul puneu eșecul Rusiei în această chestiune pe seama imoralității și dezorganizării care domnea în toate ramurile administrației sale, în tendința spre arbitrar și venalitate ce putea fi observată la toți funcționarii săi, care „distrugeau și ucideau tot ce era viu în instituțiile și caracterul diverselor popoare care i s-au supus”¹¹. La 5 iunie 1835, Cochelet revenea, în corespondența sa, cu vestea înlocuirii consulului general rus Matei Liovevici

⁵ *Ibidem*, p. 448.

⁶ *Ibidem*, p. 472, 499; Stan 1984, p. 23.

⁷ Hurmuzaki 1913, p. 465.

⁸ *Ibidem*, p. 465-466.

⁹ *Ibidem*, p. 471-475; Boicu *et alii* 1980, p. 111.

¹⁰ Hurmuzaki 1913, p. 488-489.

¹¹ *Ibidem*, p. 491-492.

Minciaki cu baronul Piotr Ivanovici Ruckman, care participase la Congresul de la Verona și care, în plus, era ostil domnitorului¹². Autoritar și arogant, acesta din urmă s-a folosit de Regulamentul Organic ca de un adevărat „măr al discordiei”, după cum afirma B. Huber, consulul de mai târziu al Franței la Iași. L-a obligat pe domn să-l destituie pe profesorul francez de la Colegiul Sf. Sava, Vaillant și să nu sancționeze decizia Adunării, prin care se hotărâse achiziționarea a 500 de exemplare din *Dicționarul limbii române*, pe care respectivul îl elaborase¹³.

La 31 iulie 1835, Cochelet îi scria lui Broglie despre opoziția manifestată de membrii Adunării obștești față de domnitor, care se soldase cu înlocuirea aproape a tuturor membrilor acesteia. Consulul afirma că tensiunile existente în cadrul Adunării n-au fost pe placul Rusiei, fapt asupra căruia baronul Ruckman i-a și atras atenția domnitorului încă de la prima întrevedere avută cu el¹⁴. La 5 februarie 1836, B. Duclos îi scria lui Broglie că domnitorul Mihail Sturdza era decis să îndeparteze șase membri din Adunarea moldoveană, cunoscuți drept opozanți de-ai săi¹⁵. Într-o depeșă din 19 februarie, Cochelet îi menționa printre eliminați pe prințul Alexandru Mavrocordat, pe hatmanul Constantin Balș, pe aga Alexandru Rosetti și pe Grigore Ghica¹⁶. Alături de ei, în raportul aceluiași din luna octombrie, mai apăreau ca urmând a fi excluși din Adunare și vornicul Nicolachi Dimachi și „fostul hatman Mavrocordat”, „gînerele prințului Moruzi”¹⁷. Consulul francez menționa că domnitorul încercase o apropiere de Consulatul Franței, cu care și-ar fi dorit să întretină relații dintre cele mai bune, și din dorința de a dezminți unele zvonuri lansate de boieri cu privire la amestecul oficiilor consulare francez și englez în „tentativele boierilor”¹⁸.

Cochelet consemna la 23 octombrie 1835 într-o depeșă adresată lui Broglie că unirea și independența celor două principate reprezentau expresia „dorinței generale”, el menționa că în timpul redactării Regulamentului Organic, boierul moldovean Iordache Catargiu propusese acest lucru. Rușii au fost de acord cu ideea, dar cu condiția venirii la tron a unui principe rus¹⁹.

La un an de la instalarea sa la București, Cochelet a plecat la Iași, unde l-a vizitat pe domnul Moldovei, Mihail Sturdza, pe lângă care era, de asemenea, acreditat. La 5 noiembrie, el informa autoritățile competente că plecase de la București la 13 septembrie și a ajuns la Iași peste o săptămână.

¹² *Ibidem*, p. 493-494, 496, 498-499; Ciupală 2009, p. 15.

¹³ Hurmuzaki 1913, p. 696; *Istoria românilor* 2003, p. 107; Platon 1998, p. 62.

¹⁴ Hurmuzaki 1913, p. 500-501.

¹⁵ *Ibidem*, p. 590.

¹⁶ *Ibidem*, p. 591-592.

¹⁷ *Ibidem*, p. 531.

¹⁸ *Ibidem*, p. 591-593.

¹⁹ *Ibidem*, p. 532; Platon 2005, p. 40.

Nu a fost prea încântat de Mihail Sturdza, despre numirea căruia afirma, ca de altfel, ca și despre cea a omologului său de la București, că era nepotrivită. Consulul mai amintea că în ajunul plecării sale de la Iași, un boier pe nume Canta a cumpărat de la domn postul de mare vistiernic. Era o practică obișnuită, iar cei care-și obțineau astfel posturile, obișnuiau să le vândă pe cele din subordinea lor pentru a-și recupera banii investiți²⁰. În timpul întrevederii avute cu Mihail Sturdza, mărturisea că acesta i-ar fi vorbit de educația sa franceză, primită de la abatele L’Hommé, un bătrân respectabil, care se retrăsese la Lunéville, unde, de altfel, și-a trimis pe cei doi fii²¹.

La 27 noiembrie 1835, Duclos îi scria lui Rigny despre conflictul izbucnit între domnul Moldovei și boierii care adresaseră la Constantinopol și la Sankt Petersburg mai multe memorii și plângeri, în care pomeneau de starea de corupție care domnea în justiție, în administrație, despre creșterea impozitului. În plus, menționa că Regulamentul Organic, în loc să amelioreze soarta țăranilor, a îngreunat-o; deși numărul de corvezi a scăzut, situația lor a devenit mai dificilă; mai înainte, puteau să-și lase animalele să pască oriunde pe domeniul stăpânului lor, iar fiecare deținea mai multe perechi de boi și câteva sute de oi; la vremea când scria Cochelet, țăranii erau reduși la o bucată de pământ infertilă, din care cauză au trebuit să renunțe la animale: fiecare avea doar o pereche de boi și cum la arat era nevoie de cel puțin trei, ei obișnuiau să se ajute între ei la muncile agricole. În plus, ploile abundente din luna septembrie și zăpezile care au urmat au compromis recoltele aflate încă pe câmp. În acea iarnă, nu s-au mai organizat baluri, singura distracție a protipendadei fiind teatrul²². În finalul raportului, semnatul menționa îndepărtarea a trei dintre boierii opozanți ai domnitorului la moșiile lor: Constantin Sturdza, Alexandru Sturdza și Gheorghe Ghica²³. La 5 decembrie, Cochelet menționa și el într-un raport consular despre conflictul dintre domn și boieri și trimiterea celor trei la moșii sub pretextul că nu au fost să-l felicite de ziua numelui, de Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril²⁴.

La 5 aprilie 1836, Cochelet îi scria lui Adolphe Thiers despre conflictul izbucnit între consulul rus Ruckman și domnul Valahiei: cum Ruckman, care ieșise să se plimbe pe jos, aproape că fusese răsturnat de un birjar neatent, i-ar fi reproșat domnului, care din întâmplare se nimerise pe strada unde s-a produs incidentul, că justiția în Valahia era nedreaptă și că poliția nu își făcea datoria. Întrucât reproșul s-a produs în public, în prezența mai multor boieri

²⁰ Hurmuzaki 1913, p. 526.

²¹ *Ibidem*, p. 530.

²² *Ibidem*, p. 556-557.

²³ *Ibidem*, p. 558.

²⁴ La 9 decembrie 1835, Cochelet revenea de la Iași cu știri despre conflictul dintre Mihail Sturdza și boieri. Ecouri ale acestui conflict se regăseau și într-un raport consular adresat de Cochelet lui Broglio, din 30 ianuarie 1836 (*ibidem*, p. 562-563, 566-567, 589).

adunați, „victima” refuzând mâna întinsă de domnitor, ultimul a luat reacția consulului drept un afront personal²⁵.

Societatea moldo-valahă a acelor vremuri se zbătea, conform relatărilor călătorului francez Saint-Marc Girardin, „între vechile obiceiuri orientale și cele noi, europene”; moldovenii și valahii preluaseră de la civilizația occidentală mai degrabă „aspectele ei exterioare și eleganța, decât spiritul și substanța ei specifică”. Călătorul străin asista la o transformare generală a caselor, a portului, a legilor și chiar a limbii, cele două principate fiind angrenate în curentul general european²⁶. În peregrinările sale din anul 1836, s-a putut convinge de năzuințele de unitate și independență existente în principate, dar și de obstacolele care se interpuneau în calea acestui deziderat. Mai târziu, pe la 1857, călătorul francez consemna că „noi dorim cu ardoare succesul unirii principatelor, pentru că dorim pretutindeni succesul dreptății și al civilizației”. Tot Saint-Marc Girardin consemna că „dacă Europa voiește a ține despărțit ceea ce este din natură unit, Valahia și Moldova, ea nu va putea ține această despărțire și va veni o zi în care, ca și în Belgia, necesitatea va birui diplomația”²⁷.

Despre retragerea rusă din 1834, același călător francez consemna în 1836 cuvintele unui țăran care își exprima scepticismul astfel: „îi văd plecând, întorcându-se și întorcând spatele unul altuia, ca și cum ar dansa. Pentru ca ei să plece, ar trebui să ne întoarcă spatele toți în același timp!”²⁸.

La 20 mai 1836, Cochelet îi scria lui Thiers despre situația dificilă a domnitorilor din cele două principate, numiți de Rusia și nu de Adunarea boierilor, conform Regulamentului Organic. Despre domnul Moldovei, consulul francez scria că era un om venal și corupt, care era devotat în totalitate intereselor Rusiei; în schimb, domnul Valahiei era mai puțin devotat Rusiei, dar dezinteresat, lipsit de ambiție, incapabil să guverneze²⁹.

La 4 iulie 1836, consulul francez de la București, Cochelet, îi scria lui Thiers că în ciuda stipulațiilor care le extindeau autonomia față de Poarta Otomană și le garantau existența ca entități politice distincte, Principatele Române se aflau, totuși, la totala dispoziție a Rusiei. Același consul mai sublinia faptul că odată închis accesul vaselor de război ale puterilor

²⁵ *Ibidem*, p. 597.

²⁶ Vârzaru 1984, p. 62.

²⁷ Isar 1979, p. 119.

²⁸ Djuvara 1999, p. 323. „Chiar și boieroaicele române, care de altfel țineau mult la ruși și-i chemau din toată inima pentru a naturaliza în țările lor obiceiurile europene, îmbrățișează de astă dată interesul soților lor și alcătuirea între ele un fel de ligă contra acestor mosafiri” (Iordache 1996, p. 212).

²⁹ Hurmuzaki 1913, p. 610-611.

occidentale pe Marea Neagră, Rusia a făcut aproape imposibilă orice asistență pentru Imperiul Otoman; indirect, Moldova și Valahia depindeau de Rusia³⁰.

La 7 decembrie 1836, Mimaut îi scria de la București lui L.-M. Molé că atenția publică era captată de alegerile care urmau să aibă loc, de vreme ce Adunarea era la finalul mandatului de cinci ani stabilit de Regulamentul Organic. Opoziția spera să câștige și era nemulțumită de mijloacele ilegale puse în practică de stăpânire pentru a repurta succes în alegeri. Consulul francez se plângea de situația din Moldova, unde, după o perioadă în care domnise corupția în toate domeniile, se întrezărea o ameliorare a situației, datorată în mare parte și luminilor care pătrundeau dinspre apus și tinerilor educați în spiritul lor³¹.

La 9 decembrie, B. Duclos semnală reconcilierea dintre domnitorul Mihail Sturdza și boierii opozanți, care afectase și viața mondenă a Iașilor: consulul menționa că nu se mai dădeau baluri, nici reprezentații teatrale și chiar comerțul avusese de suferit³². Dacă la finele lui 1836, lucrurile păreau să se liniștească la Iași, la 30 ianuarie 1837, Duclos îi scria lui Molé că speranța unei apropieri între domn și boierii care adresaseră plângeri împotriva lui la puterea protectoare părea mai departe decât oricând. Conflictul fusese realimentat și de faptul că boierii nu s-au dus la balul dat de domnitor, preferând să petreacă pe la casele lor în ziua de Sfântul Nicolae. Boierii din prima clasă erau deranjați că funcțiile administrative fuseseră încredințate celor din clasa a doua. În plus, bârfele și intrigile femeilor alimentau starea de tensiune dintre cele două tabere³³.

La 5 iunie 1837, Duclos îi scria lui Molé despre primirea celor doi domni ai principatelor de către sultan, la Silistra. Cum ultimul cunoștea conflictul dintre cei doi, a insistat ca aceștia să se reconcilieze în prezența sa. La finalul întrevederii, fiecare domn a primit de la sultan câte o tabacheră de aur, împodobită cu pietre prețioase³⁴.

Din anul 1837 datează și jurnalul contesei franceze Fanny de la Rochefoucauld³⁵, intitulat *Journal d'un voyage commencé le 14 juin 1837*. A călătorit în principate în suita prințului Anatol de Demidov, cu care, se pare, a avut o legătură vreme de mai mulți ani. Cum nici Demidov, nici pictorul francez Auguste Raffet, care-l însoțea pe acesta în călătorie, nu au pomenit nimic

³⁰ *Ibidem*, p. 634; Stan 1984, p. 9.

³¹ Hurmuzaki 1913, p. 654-655.

³² *Ibidem*, p. 656.

³³ *Ibidem*, p. 658.

³⁴ *Ibidem*, p. 663.

³⁵ Este cunoscut faptul că Fanny de la Rochefoucauld s-a născut la Paris, la 29 noiembrie 1807, fiind fiica lui François de la Rochefoucauld (1765-1848) și a Mariei de Tott. Inteligentă, instruită, de o frumusețe remarcabilă, a dus o viață destul de agitată. A fost măritată cu contele Armand-Alexis-Guyon. A murit la Paris, la 19 noiembrie 1848 (Bardy 1992, p. 323).

despre prezența lui Fanny de la Rochefoucauld în suita lor, omisiunea s-ar putea explica prin dorința de a fi discreți, mai cu seamă că Fanny era măritată la acea vreme cu contele Arman-Alexis de Montault³⁶. Ajunsă de la București la Iași, contesa franceză s-a instalat la hotelul Sankt Petersburg, care nu i-a fost tocmai pe plac, insatisfacție accentuată de faptul că s-a îmbolnăvit din cauza răcirii vremii și a oboselii acumulate de-a lungul călătoriei³⁷.

După luarea în primire a postului său de la București³⁸, la 9 august, René-Charles de Chateaugiron îi scria lui Molé despre ciuma care făcea ravagii pe malul drept al Dunării, dar că starea sanitară a Valahiei era mulțumitoare³⁹.

În toamna aceluiași an, Duclos îi scria lui Molé despre alegerile pentru Adunarea obștească a Moldovei, care avuseseră loc în noiembrie și cum opoziția aproape că nu existase, rezultatele înregistrate erau pe placul domnitorului și al consulului rus. Semnatarul nominaliza pe câțiva aleși: Constantin Mavrocordat, Grigore Ghica, Nicolae Roznovanu, Gheorghe Catargi și Nicolae Cantacuzino, cu toții reprezentând prima treaptă a boierimii⁴⁰.

La 27 martie 1838, Chateaugiron îi scria lui Molé că la Sankt Petersburg se constituise o comisie din care făceau parte trei generali ruși, prezidată de Pavel Kiseleff, care trebuia să aducă o serie de modificări Regulamentului Organic: cum cei doi domni s-au plâns în repetate rânduri de neînțelegerile cu Adunarea, rușii s-au gândit „să mai reducă din prerogativele corpurilor deliberative”⁴¹.

La 6 aprilie 1838, B. Huber îi scria lui Molé de la Iași că amestecul constant al consulului rus Pavel Besack în treburile interne ale principatului i-a cauzat domnitorului o asemenea indispoziție încât vreme de opt zile nu a vrut să primească pe nimeni. Consulul francez sublinia faptul că Regulamentul Organic era un veritabil „măr al discordiei, aruncat în cele două principate, pentru a-i da curții protectoare ocazia de a se amesteca în toate chestiunile administrative”. Mai semnala prezența în Moldova a unui grup de boieri naționaliști, care și-ar fi dorit unirea celor două principate într-un singur regat, fie el și sub conducerea unui prinț străin. Huber aprecia că ideea părea să fie preluată din ziarele europene, care scriau în ultima vreme mult despre principate. Huber mai menționa și descurajarea care cuprinsese toate clasele sociale de acolo, stare de fapt datorată și amestecului constant al Rusiei în afacerile lor interne, lucru care nu putea decât să dăuneze agriculturii, comerțului și industriei într-o țară pe care, paradoxal, natura a înzestrat-o cu

³⁶ *Ibidem*, p. 321.

³⁷ *Ibidem*, p. 323.

³⁸ Hurmuzaki 1913, p. 666-667.

³⁹ *Ibidem*, p. 670-671.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 674.

⁴¹ *Ibidem*, p. 694-695.

toate bogățiile. Deși existau oameni luminați care vorbeau de viitorul celor două principate, consulul francez consemna că pentru mulți, acesta era „un cuvânt golit de sens”. Cu legi bune și o administrație bine organizată, aprecia el, moldovenii, care erau o nație inteligentă, ar fi mers mai departe⁴².

La 18 aprilie, Huber își informa superiorul că urma să se deplaseze la Galați pentru a organiza agenția consulară franceză de acolo, care până atunci fusese încredințată viceconsulului englez, Charles Cunningham. Între timp, în Moldova lucrurile păreau să se înrăutățească, iar trimisul Franței se temea că Mihail Sturza își va pierde tronul, fapt datorat și amestecului consulului rus Pavel Besack. El mai nota că în ziua de Paști, toți reprezentanții puterilor străine acreditați la Iași au fost la Curte să-l felicite pe domnitor, numai cel al Rusiei lipsise. Între timp, la Iași se constituise un partid care dorea să-l înlăture pe domn, în saloane se țeseau tot soiul de intrigi, de care nici măcar femeile nu au rămas străine; se zvonea că hatmanul Theodor Balș, care intenționa să meargă personal la Odessa și să se pună la dispoziția Curții protectoare, va fi ales domn⁴³.

La 28 iulie, același Huber raporta că la Iași era liniște, că domnul se reconciliase cu boierii, că părea că a dat uitării memoriile și plângerile lor, dar că unii dintre ei îi mai purtau încă ranchiună și că nu îi puteau ierta mai cu seamă „succesul repurtat pe lângă cele două curți protectoare și suzerană”, în fața cărora s-a apărut și le-a dejucat intrigile. Consulul mărturisea că el însuși îi sfătuisese pe boieri să renunțe la dușmănia cu domnul spre binele țării și să-i respecte acestuia autoritatea⁴⁴.

La 1 noiembrie 1838, a fost redactat un manifest al partidului național care se adresa tuturor moldovenilor, pe care-i chema la acțiunea de eliberare. Manifestul mai consemna și abuzurile rușilor și amestecul lor constant în chestiunile românești, starea deplorabilă a administrației, ilegalitatea alegerii lui Alexandru Ghica ca domn, pe care nu-l recunoșteau ca atare, dar și aceea a Regulamentului Organic. Se cerea unirea tuturor românilor, înlăturarea amestecului rusesc și turcesc, crearea unei noi constituții, alegerea unui domn ereditar. Autorii manifestului au jurat pe Evanghelia în fața episcopului de Buzău că-și vor pune viața și averile în slujba aceluia ideal. Manifestul, ce-i drept incomplet, îi era cunoscut consulului francez din Iași, care își procurase o copie⁴⁵.

În catagrafia din 1838, din cei 47 de pământeni care se aflau sub protecție străină, 4 erau sub cea franceză, în timp ce Austria avea cei mai mulți

⁴² Ideea unirii și a prințului străin mai apărea menționată și într-un alt raport consular al lui Huber, adresat superiorului său, din data de 18 aprilie (*ibidem*, p. 696-697, 699).

⁴³ *Ibidem*, p. 698-699.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 712.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 727-728; Panaitescu 1924, p. 76; Grecu 1982, p. 1281; Berindei 1959, p. 136.

supuși pământeni (37). Bois le Comte motiva creșterea numărului patentelor de protecție acordate de consulul austriac autohtonilor, în memoriul din 10 mai 1834 adresat contelui de Rigny, ministrul de Externe francez de la acea vreme: „nu se vede în acest sistem decât un spirit meschin și interesat, care mărginește calculele sale la a socoti că fiecare nou protejat îi aduce o rentă de 2 până la 3 galbeni”⁴⁶. Din corespondența consulului francez Chateaugiron, de la finele anului 1838, se desprind numele și îndeletnicirile unor sudiți francezi stabiliți în București: negustorul Aubin, artiștii Duport și Jouette, avocatul Delamarre, profesorul Gros, institutorii Simond, Machizot, Pelissier, Platel, Jobin, Logette, Legaud, profesorii Repey, Languillon, Theot, Vaillant și Salme, meșteșugarul Saget, arhitecții Thillaye și Villacrosse⁴⁷.

Perioada 1839-1876 a stat sub semnul competiției dintre francezi, campionii menținerii integrității Imperiului Otoman din dorința de a-și proteja interesele în Orient, și englezi, care supravegheau drumul Indiilor, în timp ce Austria își fixase drept principal obiectiv afirmarea hegemoiei sale în estul european⁴⁸.

Félix Colson mărturisea în scrierile sale că străbătuse toată Muntenia, împreună cu Ion Câmpineanu⁴⁹, trecând pe la conacele și moșiile boierilor a căror simpatie și sprijin urmăreau să le câștige și pentru a fi recunoscut în calitate de șef al partidei naționale. Colson povestea că pe când străbăteau țara cu poștalionul, într-o noapte, după ce au plecat de la un boier de la Călărași spre episcopul de Buzău, vizitiul, care, se pare, că fusese cumpărat de adversari, a încercat să-i arunce în Dunăre; Ion Câmpineanu ar fi luat el însuși hățurile și și-au continuat mai departe călătoria. Tratativerile și discuțiile se duceau la masa consulului englez, al cărui guvern era informat cu privire la evoluția acestora⁵⁰.

De numele lui Félix Colson se leagă și tratativerile pe care le-a purtat, în numele lui Câmpineanu, cu Mihail Sturdza. A fost trimis la Iași, pentru a-i propune lui Sturdza unirea principatelor⁵¹. Deși într-un rând sperase la domnie, Câmpineanu era dispus să renunțe dacă Mihail Sturdza ar fi obținut de la Poartă unirea principatelor. În ianuarie 1839, în Iași, se zvonea că muntenii plănuiau să-i ofere tronul Valahiei lui Mihail Sturdza cu condiția să paralizeze acțiunea rusă în principate. Era cunoscut faptul că planul lor era susținut și de ministrul de Externe al Angliei, lordul Henry John Temple

⁴⁶ Hurmuzaki 1913, p. 332; Mărieș-Agapi 1969, p. 191.

⁴⁷ Bardy 1999, p. 264-265.

⁴⁸ Durandin 1998, p. 78; Xenopol 1997, *passim*; Berindei 1978, p. 1413-1414.

⁴⁹ A fost elevul emigrantului francez Laurençon (Panaitescu 1924, p. 72; Berindei 1991, p. 383; Cornea 1995, p. 19).

⁵⁰ Hurmuzaki 1913, p. 729; Panaitescu 1924, p. 75; Berindei, 1991, p. 383.

⁵¹ Hurmuzaki 1913, p. 758; Balan 2006, p. 149; Isar 2004, p. 103.

Palmerston⁵². Colson a ajuns în capitala Moldovei la finalul lunii ianuarie 1839 și a început discuțiile cu Sturdza, care era convins că Ion Câmpineanu va fi totuși numit domn al Țării Românești⁵³. El chiar îi mărturisise acest lucru consulului francez; i-ar mai fi spus lui Huber că doar în cazul nereușitei lui Câmpineanu va primi el domnia⁵⁴. Discuțiile s-au finalizat printr-o întrevedere secretă de vreo două ore între Mihail Sturdza, Félix Colson și consulul francez de la Iași, Huber. Domnul era de părere că trebuia pus capăt influenței rusești, care-i transformase pe domnii celor două Principate Române în niște marionete, lipsite de orice putere; el se declara favorabil unei intervenții în Apus în favoarea principatelor. Era chiar gata să lupte pentru înlocuirea lui Alexandru Ghica, preferându-l ca domn al Valahiei pe Ion Câmpineanu⁵⁵. După plecarea lui Colson de la Iași, domnul Mihail Sturdza l-a trimis la București pe postelnicul Nicolae Suțu, cu misiunea de a continua întrevederile cu Ion Câmpineanu⁵⁶.

În ianuarie 1839, Mihail Sturdza, pe care Cochelet nu-l agreea, l-a primit pe Félix Colson, emisarul lui Ion Câmpineanu, care era susținut și de lordul Palmerston; ei au discutat problema unirii într-un regat, „ca un fel de Belgie” sub un principe străin. Într-o broșură intitulată *Coup d'œil rapide sur l'état des populations chrétiennes en Turquie. Quelques mots sur le rapport de M. Jouffroy*, publicată la Paris în 1839, care era favorabilă lui Mihail Sturdza și care tocmai scăpase de un complot, Colson condamna atitudinea marilor boieri negativiști și oportuniști; el preconiza întărirea relațiilor românilor cu Poarta, considerați ca fiind independenți, de sprijinul Franței și Angliei; în plus, se dorea înlăturarea Regulamentului Organic⁵⁷. F. Colson consemna într-o anexă la depeșa politică din 28 ianuarie 1839 că înainte de 1821, „românii, lăsați pradă brutalității turcilor și tiraniei fanarioților, în ciuda tratatelor încheiate de ei cu Sublima Poartă”, nu dădeau prea mare importanță treburilor politice ale țării lor. El remarca existența la 1839 a mai multor partide boierești: partida

⁵² Hurmuzaki 1913, p. 725; Panaitescu 1924, p. 79; Bodea 1967, p. 20; Balan 2006, p. 281; Platon 1998, p. 82; Muntean 2005, p. 31.

⁵³ Colson schița un tablou sumbru al stării de spirit existente la sfârșitul deceniului al patrulea al celui de-al XIX-lea veac în Moldova: „Un rău general, un fel de slăbiciune provoacă moartea societății moldovene. Actualul regim generează într-o atât de însemnată măsură starea de nesiguranță cu privire la viitor, încât, oricând, s-ar putea auzi strigătul: *să se salveze cine poate*. Perspectiva ocupației și a Siberiei îngheață toate inimile; opoziția împotriva acestei puteri se găsește în aerul care se respiră. De la primul până la ultimul, românii doresc ca această stare de lucruri să ia sfârșit” (Platon 2000, p. 57).

⁵⁴ Hurmuzaki 1913, p. 728-730; Panaitescu 1924, p. 79; Platon 1987, p. 38; Platon 2005, p. 190; Boicu *et alii* 1980, p. 91.

⁵⁵ Hurmuzaki 1913, p. 732-734; Panaitescu 1924, p. 79; Platon 1987, p. 38; Platon 2000, p. 43, 123-124; Vlăduț 1973, p. 778; Ciupală 2009, p. 16.

⁵⁶ Hurmuzaki 1913, p. 732-734; Panaitescu 1924, p. 79; Stan 1984, p. 25.

⁵⁷ Ciurea 1969, p. 180.

națională (compusă din cei mai instruiți și mai capabili boieri de rangul I, din aproape toți cei de rangul al II-lea și al III-lea, din negustori, din „întregul popor și cea mai mare parte a tineretului”), partida filorusă (care era compusă din aventurieri și străini, câțiva boieri de rangul I, precum A. Villara, frații Gheorghe Bibescu și Barbu Știrbey, dar și George Filipescu), căreia i se adăuga partida domnitorului (compusă din slujbașii binecunoscuți pentru lăcomia și incapacitatea lor, care trăgeau nădejde „în bunele oficii ale Rusiei pentru a-și redobândi locurile și favorurile”)⁵⁸. Partidele boierești recunoșteau atotputernicia Rusiei, care, din cale afară de perfidă, se îngrijea „foarte mult să pară că, dimpotrivă” nu ar avea nicio putere în principate. Colson nota că majoritatea boierilor și a slujbașilor se ghidau după principiul „linge mâna pe care nu poți s-o muști”. Boierii filoruși semănau dezbinare între toate clasele societății românești, iscau „motive de nemulțumire” și întrețineau „elemente de discordie împotriva domnitorului, boierilor și poporului”⁵⁹. Majoritatea celor din partida filorusă erau greci, intriganți și periculoși, pe care consulul francez îi asemăna cu niște reptile, care otrăveau cu veninul lor „inima tuturor acelora care sunt devotați intereselor țării”⁶⁰. Deși nu se bucurau de simpatia poporului sau a boierilor, filorușii erau influenți, pentru că reușiseră să-și impună oamenii în posturile cele mai importante. În ciuda acelei stări de lucruri, a abuzurilor, corupției și a cenzurii, influența partidei naționale creștea în fiecare zi. Consulul francez îl remarcă pe Ion Cămpineanu, membru al partidei naționale și vechi prieten al domnitorului Alexandru Ghica încă din copilărie. După ce demisionase din funcția de aghiotant și director al Ministerului de Finanțe, Cămpineanu a fost cel dintâi care s-a ridicat, într-o țară guvernată după modelul Turciei, „împotriva mersului treburilor și a numeroaselor abuzuri prin mijlocirea cărora se săvârșeau cele mai mari vexațiuni”⁶¹.

La 14 februarie 1839, Huber, consulul Franței de la Iași, comunica superiorilor săi de la Paris că ideea unirii Moldovei cu Valahia, a constituirii unui stat independent sub conducerea unui principe străin, în eventualitatea

⁵⁸ Bodea 1998, p. 128-129, 137-138; Matei 1992, p. 74; Bădărău 1996-1997, p. 206-207.

⁵⁹ Bodea 1998, p. 130-131, 139-140.

⁶⁰ Dintre aceștia, Colson chiar îi nominaliza pe baronul Ruckman, consulul general al Rusiei, grecul Dendrino, italianul Colas, spaniolul Gabrucka, fanariotul Aristarki, însărcinatul cu afaceri al românilor la Constantinopol, fanariotul Mavros, directorul carantinelor, consulii grec și prusian, grecul Piccolo, fanarioșii Suțo și Mano, pe vicontele de Grammont, aghiotantul domnitorului, inginerul Boroczyn și francezul Coulin. Toți cei nominalizați, „cu excepția slujbașilor de la Consulatul Rusiei, impuși domnitorului și românilor, sunt retribuți de visterie și națiunea este obligată să plătească proasta lor administrație și să-i răsplătească fiindcă lucrează la nenorocirea țării” (*ibidem*, p. 132, 141).

⁶¹ *Ibidem*, p. 133, 142-143; Ionescu 1974, p. 14.

în care nu se va fi găsit niciun pământean care să corespundă, cuprinsese toate spiritele și era în ambele principate tema principală de discuție⁶².

În februarie 1839, Câmpineanu, însoțit de Félix Colson, a intrat în contact cu reprezentanții Franței și Angliei la Constantinopol⁶³. În aprilie același an, Câmpineanu și Colson s-au dus la Paris⁶⁴ și la Londra⁶⁵, unde au luat legătura cu șefii cabinetelor țărilor respective, Thiers și Palmerston⁶⁶. La Paris, acțiunea lui Câmpineanu a fost îndreptată în mai multe direcții. A rămas acolo până în toamna anului 1839. Colson a făcut o vastă propagandă în presă, scriind o mulțime de articole și broșuri în sensul vederilor lui Câmpineanu, care au avut un mare răsunet în ambele principate. Singurul dezavantaj al acelor acțiuni a fost faptul că planurile lui Câmpineanu, din secrete, au devenit publice. Félix Colson a fost acela care a dezvăluit în presa franceză planurile colonelului Ion Câmpineanu, desigur, nu din rea intenție. Câmpineanu a luat contact și cu tinerii români care se găseau la studii în capitala Franței, dar și cu cercurile revoluționare polone ale principelui Adam Czartoryski, supranumit „regele neîncoronat” al Poloniei, care a desfășurat o neobosită activitate la sediul său de la Hotel Lambert, din capitala franceză, de prospectare a chestiunii orientale și de informare a cabinetelor marilor puteri de pe continent cu privire la aceasta. Se pare că a încheiat un tratat cu Czartoryski, despre care Colson scria: „Câmpineanu ... a fost autorizat de episcopul de Buzău și de un mare număr de reprezentanți ai țării să semneze un tratat de alianță cu Polonia. Românii se legau să dea ajutor armat împotriva rușilor”⁶⁷.

Dacă la 1 ianuarie 1839, Huber îl informa pe Molé despre o convorbire purtată cu Mihail Sturdza, în care s-a afirmat necesitatea contrabalansării imixtiunilor Rusiei prin instituirea unui protectorat al Franței și Angliei asupra principatelor⁶⁸, la 14 ianuarie, nota că ideea unirii și independenței se propaga cu repeziciune în Moldova și în Muntenia. El revenea la 28 februarie cu ideea că națiunea română ar fi trebuit să se regăsească în hotarele aceluiași stat, constituind un neam impozant, ocupând un teritoriu destul de mare și care ar

⁶² Hurmuzaki 1913, p. 725; Platon 1998, p. 43.

⁶³ Panaitescu 1924, p. 80; Ciobanu 1980, p. 196.

⁶⁴ Hurmuzaki 1913, p. 742, 753, 755-756; Cernovodeanu 1998, p. 19; Panaitescu 1924, p. 81; Bodea 1967, p. 21; Ciobanu 1980, p. 197-198; Vlăduț 1973, p. 776.

⁶⁵ La Londra a ajuns la începutul lui octombrie 1839; propaganda lui Colson începuse a-l neliniști pentru că el dăduse pe față mai multe lucruri care îi puteau compromite situația (Panaitescu 1924, p. 82; Ciobanu 1980, p. 198-199; Platon 1987, p. 41).

⁶⁶ Bodea 1966, p. 7; Isar 2004, p. 103; Platon 2000, p. 172.

⁶⁷ Hurmuzaki 1913, p. 753 și urm.; Bocșan 2003, p. 190-191. Chestiunea a fost tratată și în două lucrări ale lui Felix Colson, *De l'état présent et de l'avenir des principautés de Moldavie et de Valachie, suivi des traités de la Turquie avec les puissances européennes*, Paris, 1839 și *De la Pologne et des Slaves*, Paris, 1863 (Panaitescu 1924, p. 64; Bodea 1966, p. 12-13; Ciobanu 1980, p. 189).

⁶⁸ Hurmuzaki 1913, p. 733; Stan 1984, p. 21.

fi putut reprezenta un bastion util Turciei, Austriei sau puterilor occidentale împotriva tendințelor Rusiei⁶⁹. La 25 ianuarie, consulul francez de la Iași menționa starea gravă în care se afla Valahia, dar și apropiata plecare a lui Ion Câmpineanu la Paris și la Londra, unde intenționa să atragă de partea cauzei principatelor pe reprezentanții acestor puteri, Molé și lordul Palmerston. De la Galați, în călătoria sa în apusul Europei, Câmpineanu urma să fie însoțit de confidentul său, Colson⁷⁰. Despre plecarea colonelului Câmpineanu în Occident amintea și Huber într-un raport consular din 1 februarie 1839⁷¹. La 22 martie 1839, Huber scria că Colson și Câmpineanu părăsiseră Bucureștii pentru a merge la Constantinopol⁷².

Între timp, conflictul turco-egiptean a condus la o evoluție neașteptată a echilibrului diplomației europene, defavorabilă cauzei și intereselor române și polone⁷³. Era pentru prima dată când cauza principatelor și salvarea lor de sub protectoratul rusesc era supusă atenției puterilor apusene ca o chestiune de interes mai larg⁷⁴, european, și nu într-un cadru restrâns, între ruși și turci, cum se întâmplase de atâtea ori până atunci. Nu a obținut rezultatele așteptate, iar Rusia, care nu rămăsese indiferentă la „uneltirile” lui Câmpineanu, fiind ținută la curent de reprezentanții și de spionii săi de la Constantinopol, Paris și Londra, l-a denunțat la Poartă ca trădător și răzvrătit și a cerut prinderea și pedepsirea lui. Otomanii s-au grăbit să-i trimită domnului Valahiei un firman pentru arestarea lui Ion Câmpineanu de cum se va întoarce în țară și trimiterea lui în surghiun la Filipopoli. Prevenit de ceea ce i se pregătea la întoarcere, Félix Colson, însoțitorul său, l-a sfătuit să rămână în vestul Europei⁷⁵. A fost arestat și închis până în 1841⁷⁶. Activitatea colonelului Câmpineanu în capitala Franței a fost urmărită îndeaproape și elogios comentată în paginile ziarului *Le National*; când redactorilor de la acea publicație le-a parvenit vestea arestării lui Câmpineanu, scrisorile inserate în gazetă au conținut proteste și s-au

⁶⁹ Hurmuzaki 1913, p. 738-739; Stan 1984, p. 25.

⁷⁰ Hurmuzaki 1913, p. 728-729.

⁷¹ Huber făcea referire la apropiata plecare a lui Câmpineanu la Paris și Londra într-un raport consular datat 28 februarie 1839 (*ibidem*, p. 732, 737-738).

⁷² *Ibidem*, p. 739.

⁷³ Bodea 1967, p. 21; Duzinchevici 1973, p. 734.

⁷⁴ Colson 1839, p. 265; Bodea 1967, p. 16; Isar 1978, p. 1434; Ghica 1967, p. 93; Turliuc 2002, p. 52-53.

⁷⁵ Colson, care rămăsese la Paris în toamna anului 1839, a fost înștiințat de un director de la Ministerul Afacerilor Externe care era prieten cu tatăl său, că la întoarcerea în țară Câmpineanu va fi arestat la cererea rușilor. Deși Colson încercase zadarnic să-l oprească la Paris, Câmpineanu a luat drumul Vienei, unde spera să fie primit și ascultat de Metternich. Câmpineanu, disperat, scria: „Am eșuat în negocierile mele, inima-mi e sfâșiată, nu mai bate. Ce-mi pasă de viață? Dacă vor guvernele apusene să fim ruși, prefer persecuția, căci aceasta va da poate roadele ei” (Caragea 2003, p. 214-216; Ciobanu 1980, p. 199).

⁷⁶ Lapedatu 1936, p. 406-407.

adresat guvernelor francez și englez, cărora le cereau să intervină pe lângă Poartă pentru anularea acelei decizii arbitrare⁷⁷.

Consulul francez de la Iași consemna că, încă de la 14 noiembrie 1839, apăruse firmanul care-l condamna la exil la Filipopoli, în Rumelia⁷⁸. Huber sublinia că Ion Câmpineanu știa prea bine ce-l așteaptă în țară, dar cu toate acestea, s-a întors din exil⁷⁹. Billecocq, consulul francez de la București, relatează epistolar că Ion Câmpineanu spera că arestarea sa va produce o mare mișcare în opinia publică⁸⁰. A fost reținut la Lugoj de autoritățile austriece, cu aprobarea lui Alexandru Ghica, evenimentul provocând mare senzație atât la București, cât și la Iași; domnul s-a decis să nu-l mai trimită la Filipopoli, în Rumelia, ci să-l țină în țară, la mănăstirile Mărgineni și apoi Plumbuita⁸¹. Toți boierii moldoveni au condamnat atitudinea Austriei și au sperat că Franța și Anglia vor interveni pentru el⁸². Câmpineanu a fost adus la București și închis la mănăstirea Mărgineni în martie 1840, fiind eliberat peste un an⁸³. Secondat de deputații Ion Rosetti și Grigore Cantacuzino, colonelul Câmpineanu și oamenii săi urmau trei căi diferite spre independența țării: se pronunțau în Adunarea țării „împotriva abuzurilor și a încălcărilor Rusiei”, se străduiau să „organizeze țara pe temelii mai bune” și căutau, totodată, să stabilească raporturi diplomatice cu Franța și Anglia pentru a pune capăt protectoratului Rusiei și „a obține de la Poartă răscumpărarea tributului”⁸⁴. La data de 12 aprilie 1840, Adolphe Billecocq îl informa pe François Guizot despre eliberarea colonelului Câmpineanu, gest explicat de consulul francez și de intervenția țarului Nicolae, căruia prizonierul îi adresase un memoriu⁸⁵.

Acțiunea politică a lui Câmpineanu pe lângă curțile europene pentru a obține sprijin pentru cele două principate, pe fondul crizei orientale din 1838-1839, nu s-a bucurat de succes, de altfel, ca și tentativa de a-l pune pe tronul celor două principate pe domnul Moldovei, Mihail Sturdza, în eventualitatea în care s-ar fi putut realiza unirea. La 1839, consulul francez Chateaugiron din București a fost înlocuit cu A. Billecocq, care va ocupa această funcție până în 1846, spre a fi înlocuit de Doré de Nion⁸⁶. Deși avea în spate 20 de ani în slujba diplomației franceze, din care mare parte petrecuți la Constantinopol, realitățile politice din zonă au fost în măsură să-l convingă că „nu poate să

⁷⁷ Muntean 2005, p. 37.

⁷⁸ Hurmuzaki 1913, p. 758; Panaitescu 1924, p. 83; Oncescu 2007, p. 25.

⁷⁹ Hurmuzaki 1913, p. 762-763; Panaitescu 1924, p. 83.

⁸⁰ Hurmuzaki 1913, p. 762-763; Panaitescu 1924, p. 84; Iorga 1924, p. 260.

⁸¹ Cernovodeanu 1981, p. 1101; Bezviconi 2004, p. 282.

⁸² Hurmuzaki 1913, p. 736, 765-767; Panaitescu 1924, p. 84.

⁸³ Hurmuzaki 1913, p. 768-769, 770, 803; Panaitescu 1924, p. 84.

⁸⁴ Bodea 1998, p. 134, 142-143.

⁸⁵ Hurmuzaki 1913, p. 803-804.

⁸⁶ Iordăchescu 2003, p. 203.

existe în toată Europa un post politic așa de dificil ca cel din Principate”⁸⁷. Încercările lui Adolphe Billecocq, consulul francez din capitala valahă, de a media o înțelegere între „partida națională” și Alexandru Ghica și de a-i împăca pe cei doi domni, au eșuat⁸⁸. Billecocq a realizat că „partida națională rătăcise calea și slujea fără știință, scopurile consulului rusesc”, iar Rusia domnea în principate prin consuli săi⁸⁹. Pentru a combate intrigile rusești, consulul francez a încercat reconcilierea lui Ghica cu partida națională, inspirând amândurora încredere în sprijinul Franței, „pentru a da piept cu uneltirile rusești”. Din păcate, Billecocq nu era deloc susținut de ministrul de Externe al Franței, François Guizot⁹⁰, despre activitatea căruia Xenopol afirma că nu a luat nici măcar măsuri „pentru apărarea intereselor celor mai apropiate ale Franței”. Xenopol motiva atitudinea lui Guizot prin faptul că:

„văzând că nici o putere nu era pusă pe malurile Dunării la înălțimea Rusiei și găsim că amestecul consulului rusesc era o urmare firească a tratatelor încheiate cu Poarta, urma o politică de abținere, pe care însă agentul său din București nu o putea admite și înțelege, ca una ce i se părea nepotrivită cu poziția precumpănitoare a Franței în afacerile Europei”⁹¹.

Rușii au impus o taxă mărfurilor franceze importate în principate; deși Billecocq a atenționat guvernul francez despre acea încălcare a tratatelor săvârșită de Rusia, Franța nu a luat nicio măsură. Lipsa de reacție a acesteia din urmă s-a manifestat și atunci când Billecocq a informat cabinetul de la Paris despre ocuparea insulelor de la gurile Dunării de către ruși, sau despre manevrele lor „în scopul de a măli gura Sulinei, pentru a închide astfel navigația Dunării, în folosul porturilor lor de la Marea Neagră”⁹². De altfel, și Cochelet semnală, într-un raport adresat lui Broglie, la 18 martie 1835, că factorii responsabili din principate erau îngrijorați de politica Rusiei, de părăsirea Turciei, de aparenta indiferență a Austriei și de incertitudinea Franței și a Angliei. Există, totuși, credința că Franța și Anglia doreau independența principatelor, însă nu întreprindeau nimic în acest sens⁹³. Deși acțiunile în plan extern ale consulului francez fuseseră anihilate, se pare că pe plan intern, acțiunile sale s-au bucurat de un mai mare succes: Xenopol afirma că Billecocq amenința să devină legătura dintre domn și popor⁹⁴.

La 9 septembrie, Billecocq îl informa pe mareșalul Nicolas Jean-de-Dieu Soult, ambasadorul francez de la Constantinopol, despre luarea în

⁸⁷ Hurmuzaki 1913, p. 758-760; Tomi 2009, p. 141-142.

⁸⁸ *Istoria românilor* 2003, p. 109.

⁸⁹ Xenopol 1997, p. 194.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 195; Hurmuzaki 1913, p. 393-395, 398-399, 402; Boicu *et alii* 1980, p. 110.

⁹¹ Xenopol 1997, p. 195.

⁹² *Ibidem*.

⁹³ Hurmuzaki 1913, p. 471-475; Boicu *et alii* 1980, p. 111.

⁹⁴ Xenopol 1997, p. 195.

primire a postului consular francez de la București⁹⁵, în timp ce la 13 septembrie, revenea cu informații despre primirea sa la domn și conversația avută cu acesta⁹⁶. Consulul francez menționa și fondarea la București a unui ziar numit *L'Echo du Danube*, sub direcția unui supus francez venit din Rusia, pe nume Couty. Din păcate, același consul își informa superiorul la 12 octombrie că domnul Couty renunțase deja la ziar⁹⁷. La 21 octombrie, Huber îi scria mareșalului Soult că circulația volumului lui Colson în principate a stârnit mânia consulului rus Wilhelm de Kotzebue, care s-a și plâns domnitorului Mihail Sturdza că Huber tocmai primise de la Paris o cutie întregă cu asemenea broșuri, pe care le-a distribuit prin oraș. Huber recunoștea că într-adevăr a primit un pachet de la Paris, dar nu cu broșuri, ci „cu obiecte pentru soția sa”. El recunoștea că în luna august a primit un colet cu astfel de cărțițe, dar a dăruit numai una domnului Mihail Sturdza și că restul se aflau sub cheie, la consulat⁹⁸.

Despre complotul lui Ioniță Popovici din Moldova din anul 1839, se regăsesc câteva mențiuni la Jean-Alexandre Vaillant. De altfel, în jurul mișcării s-a făcut puțină publicitate, chiar și în circularele departamentelor, care aveau caracter secret, referirile fiind destul de vagi. Vaillant consemna că obiectivul complotului lui Ioniță Popovici, pe care el îl numea în mod greșit Vasile, era de a masacra toți boierii din Moldova. Consulul francez susținea la 26 aprilie 1839 că printre boieri circulau tot felul de versiuni cu privire la obiectivele complotului: pe lângă versiunea lui Vaillant, se mai zvonea și că vreo cinzeci de indivizi care vagabondau doreau să dea foc orașului, iar în timpul panicii și dezordinilor, să jefuiască casele locuitorilor⁹⁹.

La 14 noiembrie 1839, Billecocq îi scria lui Soult despre „solidaritatea pe terenul situației politice” a moldovenilor și a muntenilor; totodată, el remarca îngrijorarea pe care a produs-o în Moldova reprimarea acțiunii naționale condusă de Ion Câmpineanu¹⁰⁰. Tot în noiembrie 1839, Duclos constata că, în ciuda „tuturor eforturilor care se fac din exterior, pentru a o reține din urmă, Moldova este antrenată în această mișcare rapidă care duce toate popoarele către mai bine”¹⁰¹.

În perioada supusă investigației, consuli sau voiajori francezi, precum Cochelet, Saint-Marc Girardin, Mimaut, Duclos, Fanny de la Rochefoucauld, Chateaugiron, Huber, Bois le Comte, Colson sau Billecocq au intrat în contact cu realitățile din spațiul românesc. Au remarcat tensiunile din sfera politică,

⁹⁵ Hurmuzaki 1913, p. 749.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 751.

⁹⁷ *Ibidem*, p. 753, 755.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 755-756.

⁹⁹ *Ibidem*, p. 742-743; Vaillant 1844, p. 401-401; Platon 2000, p. 86, 103, 109.

¹⁰⁰ Hurmuzaki 1913, p. 758-759; Zub 2003, p. 11.

¹⁰¹ Hurmuzaki 1913, p. 1005-1009; Boicu, Platon 1997, p. 29.

corupția care domnea în justiție și în administrație, venalitatea, practica cumpărării posturilor. De asemenea, alogeni francezi au observat poziția dificilă a domnitorilor de la Iași sau București, cauzată, printre altele, și de plângerile și memoriile boierilor adresate curților de la Constantinopol și Sankt Petersburg, dar și ascendentul Rusiei în zonă, de abuzurile și amestecul constant al consulilor ruși în chestiunile interne ale principatelor. Toate acele ingerințe erau extrem de dăunătoare administrației, justiției, dezvoltării celor două provincii extracarpatice, în mod paradoxal, foarte bogate. În ciuda acelor neajunsuri, observatorii francezi au surprins apropierea de civilizația occidentală, transformarea societății românești și alinierea ei la curentul general european. Acea stare de lucruri se datora luminilor care pătrundeau dinspre Apus și tinerilor educați în spiritul lor. Era necesară, în viziunea lor, contrabalansarea amestecului rusesc și instituirea unui protectorat al Franței și Angliei asupra principatelor. Cele două provincii ar fi putut deveni un veritabil bastion împotriva Rusiei. De altfel, ideea independenței, condiționată de sprijinul francez și englez, năzuințele de unitate, obstacolele în calea acelor deziderate apar menționate în repetate rânduri în scrierile oaspeților francezi. Alteori, este vehiculată ideea unirii sub un prinț străin. Saint-Marc Girardin, spre exemplu, ca de altfel, și alți conaționali de-ai săi, se arăta optimist cu privire la soarta viitoare a principatelor. Nici „epopeea” lui Ion Câmpineanu, existența mai multor partide boierești, atotputernicia Rusiei și dezbinarea care domnea în societatea românească, activitatea partidei naționale nu au scăpat atenției observatorilor străini; pagini importante din scrierile lui Félix Colson sunt dedicate acestor chestiuni. Alteori, numărul sudiților francezi, dificultatea posturilor consulare din principate reprezintă subiectele rapoartelor oficialilor francezi acreditați la București sau Iași.

Abrevieri bibliografice

- Balan 2006 – Dinu Balan, *Național, naționalism, xenofobie și antisemitism în societatea românească modernă (1831-1866)*, Iași, 2006.
- Bardy 1992 – Gilles M. P. A. Bardy, *Fanny de la Rochefoucauld dans la Moldavie de Mihail Sturdza, en Bessarabie et en Bucovine. Impressions inédites d'une comtesse*, în RESEE, XXX, 1992, 3-4, p. 319-329.
- Bardy 1999 – Gilles M. P. A. Bardy, *Une affaire criminelle dans la Valachie de 1839: Nicolas Faustin Ducasse, premier ressortissant français devenu meurtrier d'un Valaque (d'après des documents inédits)*, în RRH, XXXVIII, 1999, 1-4, p. 259-276.
- Bădărău 1996-1997 – Gabriel Bădărău, *Europa apuseană ca model politic (sfârșitul sec. al XVIII-lea - începutul sec. al XIX-lea)*, în Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Cliveti (coord.), *Național și social în istoria românilor. Profesorului Gheorghe Platon la a 70-a aniversare / ASUAIC, XLII-XLIII, supliment, 1996-1997*, p. 201-221.

- Berindei 1959 – Dan Berindei, *Dezvoltarea urbanistică și edilitară a orașului București în perioada regulamentară și în anii Unirii (1831-1862)*, în *Studii*, XII, 1959, 5, p. 133-156.
- Berindei 1978 – Dan Berindei, *Evoluție și revoluție în istoria modernă a României*, în *RI*, 31, 1978, 8, p. 1409-1417.
- Berindei 1991 – Dan Berindei, *La France et le processus de constitution de la Roumanie moderne*, în *RREI*, XXV, 1991, 5-6 (115-116), p. 382-390.
- Bezviconi 2004 – Gheorghe Bezviconi, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 2004.
- Bocșan 2003 – Nicolae Bocșan, *Hotel Lambert și românii (1830-1865)*, în Nicolae Bocșan, Ovidiu Ghitta, Doru Radosav (coord.), *Tentația istoriei. În memoria profesorului Pompiliu Teodor*, Cluj-Napoca, 2003, p. 177-202.
- Bodea 1966 – Cornelia Bodea, *Moments de la lutte révolutionnaire pour l'unité nationale roumaine entre 1835-1848*, în *RRH*, V, 1966, I, p. 7-22.
- Bodea 1967 – Cornelia Bodea, *Lupta românilor pentru unitatea națională 1834-1849*, București, 1967.
- Bodea 1998 – Cornelia Bodea, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. II, București, 1998.
- Boicu, Platon 1977 – L. Boicu, Gh. Platon, *Spre independență pe calea reafirmării autonomiei și dezvoltării conștiinței de unitate național-politică*, în Dan Berindei, Leonid Boicu, Gheorghe Platon (coord.), *Independența. Lupta milenară a poporului român*, Iași, 1977, p. 19-34.
- Boicu et alii 1980 – L. Boicu, V. Cristian, Gh. Platon (coord.), *România în relațiile internaționale 1699-1939*, Iași, 1980.
- Caragea 2003 – Anton Caragea, *Epoca Renașterii naționale (1750-1878)*, București, 2003.
- Cernovodeanu 1981 – Paul Cernovodeanu, *Importanța rapoartelor consulare engleze pentru istoria Principatelor Române în perioada regulamentară (1835-1848)*, în *RI*, 34, 1981, 6, p. 1097-1110.
- Cernovodeanu 1998 – Paul Cernovodeanu, *Implicațiile de ordin politic ale activității și falimentului casei de comerț „Bell & Anderson” din București (1834-1836)*, în *SMIM*, XII, 1998, p. 3-20.
- Ciobanu 1980 – Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, București, 1980.
- Ciupală 2009 – Alin Ciupală, *Istoria modernă a românilor. Organizarea statului și a sistemului instituțional*, București, 2009.
- Ciurea 1969 – D. Ciurea, *Relațiile Moldovei cu puterile europene între anii 1834-1849*, în *AILAI*, 6, 1969, p. 177-184.
- Colson 1839 – Félix Colson, *De l'état présent et de l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie*, Paris, 1839.
- Cornea 1995 – Paul Cornea, *Semnele vremii*, București, 1995.
- Djuvara 1999 – Neagu Djuvara, *O scurtă istorie a românilor povestită celor tineri*, București, 1999.
- Durandin 1998 – Catherine Durandin, *Istoria românilor*, Iași, 1998.
- Duzinchevici 1973 – Gh. Duzinchevici, *Quelques aspects des relations roumano-polonaises au XIX-e siècle (Interprétations, corrections, compléments)*, în *RRH*, XII, 1973, 4, p. 731-755.

- Ghica 1967 – I. Ghica, *Scrisori către Vasile Alecsandri*, București, 1967.
- Greco 1982 – Victor V. Greco, *Unitatea și independența națională în gândirea revoluționarilor români din secolul trecut*, în *RI*, 35, 1982, 12, p. 1277-1297.
- Hurmuzaki 1913 – Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. XVII, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846)*, București, 1913.
- Ionescu 1974 – Matei Ionescu, *Revoluția europeană și revoluția română. De la „tânăra Europă” până la anul revoluționar 1848*, în N. Adăniloiaie, Dan Berindei (coord.), *Revoluția de la 1848 în Țările Române. Culegere de studii*, București, 1974, p. 9-34.
- Iordache 1996 – Anastasie Iordache, *Principatele Române în epoca modernă. I. Domniile pământene și ocupația rusească 1821-1831*, București, 1996.
- Iordăchescu 2003 – Lăcrămioara Iordăchescu, *Statutul reprezentanțelor diplomatice franceze în Principate (1798-1859)*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (coord.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 195-213.
- Iorga 1924 – N. Iorga, *La pénétration des idées de l'Occident dans le Sud-Est de l'Europe aux XVII-e et XVIII-e siècle*, în *RHSEE*, I, 1924, 4-6, p. 102-138.
- Isar 1978 – Nicolae Isar, *Ideile social-politice ale lui Scarlat Vîrnav – fondatorul Bibliotecii Române din Paris (1846)*, în *RI*, 31, 1978, 8, p. 1433-1442.
- Isar 1979 – N. Isar, *Saint-Marc Girardin și contribuția sa la lupta de eliberare națională a românilor*, în *RI*, 32, 1979, 1, p. 111-128.
- Isar 2004 – Nicolae Isar, *Principatele Române de la 1821 la 1848. Sub semnul renașterii naționale (sinteză și culegere de texte)*, București, 2004.
- Istoria românilor 2003 – *Istoria românilor*, vol. VII, tom 1, *Constituirea României moderne (1821-1878)*, 2003.
- Lapedatu 1936 – Alex. Lapedatu, *Abolirea protectoratului rusesc în Țările Române (1834-1858)*, în *AIIN*, VI, 1936, p. 401-420.
- Mărieș-Agapi 1969 – S. Mărieș-Agapi, *Supușii străini din orașul Iași după cataografia din anul 1838*, în *AIIAI*, 6, 1969, p. 185-201.
- Matei 1992 – Vasile Matei, *Unele aspecte ale revoluției de la 1848 din Țările Române reflectate în documente poloneze*, în *RArbiv.*, 1, 1992, p. 72-76.
- Muntean 2005 – Ovidiu Muntean, *Imaginea românilor în Franța la mijlocul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2005.
- Oncescu 2007 – Iulian Oncescu, *România în politica orientală a Franței (1866-1878)*, Târgoviște, 2007.
- Panaitescu 1924 – P. P. Panaitescu, *Planurile lui Ioan Câmpineanu pentru unitatea națională a românilor. Legăturile lui cu emigrația polonă*, în *AIIN*, III, 1924, p. 63-106.
- Platon 1987 – Gh. Platon, *Les Principautés Roumaines dans les relations internationales à l'époque du Règlement Organique (1830-1853)*, în *AIIAI*, XXIV, 1987, p. 27-45.
- Platon 1998 – Gh. Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. II, Iași, 1998.
- Platon 2000 – Gh. Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. III, Iași, 2000.

- Platon 2005 – Gh. Platon, *De la constituirea națiunii la Marea Unire. Studii de istorie modernă*, vol. V, Iași, 2005.
- Stan 1984 – Apostol Stan, *Proiecte de constituire a unui stat național român în contextul echilibrului politic al Europei de Sud-Est (1829-1848)*, în *Unirea Principatelor și puterile europene*, București, 1984, p. 9-29.
- Tomi 2009 – Raluca Tomi, *Un izvor inedit despre istoria românilor: Jurnalul lui Adolphe Etienne Billecocq*, în *SMIM*, XXII, 2009, p. 141-163.
- Turliuc 2002 – Cătălin Turliuc, *Etnicitate și naționalitate la 1848*, în Dumitru Vitcu, Dumitru Ivănescu, Cătălin Turliuc, *Modernizare și construcție națională în România. Rolul factorului alogen, 1832-1918*, Iași, 2002, p. 49-56.
- Vaillant 1844 – Jean-Alexandre Vaillant, *La Roumanie, ou Histoire, Langue, Littérature, Orographie, Statistique des peuples de la langue d'or: Ardialiens, Valaques et Moldaves résumés sous le nom de Romans*, vol. III, Paris, 1844.
- Vărzaru 1984 – Simona Vărzaru, *Călători străini din secolul al XIX-lea*, București, 1984.
- Vlăduț 1973 – Constantin Vlăduț, *Ion Câmpineanu – précurseur de l'Etat roumain unitaire (1798-1863)*, în *RRH*, XII, 4, 1973, p. 763-783.
- Xenopol 1997 – A. D. Xenopol, *Războaiele dintre ruși și turci și înrăurirea lor asupra Țărilor Române*, București, 1997.
- Zub 2003 – Alexandru Zub, *Modelul francez și avatarurile centralismului statal*, în Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu (ed.), *Franța. Model cultural și politic*, Iași, 2003, p. 9-17.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

MUZICĂ ȘI TEOLOGIE. CONSIDERAȚII PE MARGINEA VIEȚII ȘI ACTIVITĂȚII PREOTULUI ORTODOX DIN OCNA SIBIULUI, ISAIA POPA (1860-1937)

Răzvan Mihai NEAGU*

Music and Theology: Considerations on the Life and Activity of the Orthodox Priest of Ocna Sibiului, Isaia Popa (1860–1937)

Abstract. *This material aims to bring to light the life of an Orthodox priest less known today, Isaia Popa. The facts about this distinguished and illustrious Orthodox clergyman show that he was a true star of the time, at least in Transylvania in the late nineteenth and early twentieth centuries. This statement of ours is based on his musical career not only before he was ordained, but also after. The press of the time abounds in praise for the superb voice of Isaia Popa (he was a bass, the lowest register of the male voice) and for the mastery with which he interpreted musical passages, arousing the applause and tears of the listening audience. Between 1887 and 1937 he was a priest at Ocna Sibiului.*

Keywords: *music, theology, orthodox priest, Great Union, Transylvania.*

Cuvinte-cheie: *muzică, teologie, preot ortodox, Marea Unire, Transilvania.*

Înainte de anul 1918, localitatea Ocna Sibiului era parte componentă a comitatului Alba de Jos, iar una dintre marile personalități ale acesteia a fost preotul ortodox Isaia Popa (1860-1937). Datele despre acest distins și ilustru cleric arată că el a fost o adevărată vedetă a timpului, cel puțin în Transilvania sfârșitului de secol al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea. Această afirmație a noastră se bazează pe cariera sa muzicală de dinainte de a fi hirotonit, dar și de după. Presa vremii abundă în laude pentru vocea superbă a lui Isaia Popa (era bas, registrul cel mai de jos al vocii bărbătești) și pentru măiestria cu care interpreta pasaje muzicale, care stârneau ropote de aplauze și lacrimile publicului ascultător. Cel care i-a descoperit și cultivat glasul a fost maestrul Gheorghe Dima. Din păcate, azi numele preotului a căzut în uitare, iar noi vom încerca să-l aducem în actualitate, prezentând viața și activitatea sa.

Preliminarii

La întrebarea cine a fost Isaia Popa, se poate răspunde fără puțință de tăgadă că a fost un preot înzestrat cu harul unei voci superbe. El s-a născut la 2 mai 1860, în Ocna Sibiului¹, într-o familie modestă de agricultori. A studiat în localitatea natală, iar pregătirea superioară de specialitate a urmat-o în

* Colegiul Tehnic Turda, România; e-mail: neagumihai20@yahoo.com.

¹ AAS, *Registrul hirotoniilor*, nepaginat, litera P, Popa Isaia, poziția 21.

cadrul Seminarului Andreian de la Sibiu între anii 1881 și 1884². În această perioadă a fost membru al Societății de lectură „Andrei Șaguna” a tinerilor teologi sibieni și s-a remarcat mai ales prin calitățile vocale, fapt observat de profesorul de muzică Gheorghe Dima. Isaia Popa a avut toată viața o relație specială cu domeniul muzical. A debutat cu mare succes în perioada studenției, la 21 martie 1882, în cadrul unui concert public organizat de Reuniunea de cântări din Sibiu, interpretând *Cântecul de jertfă* al lui Ludwig van Beethoven, acompaniat la pian de profesorul Gheorghe Dima. Acesta din urmă a știut să-i cultive tânărului teolog pasiunea pentru muzică, iar în cadrul unui concert din 13 aprilie 1883, Isaia Popa a interpretat cântecele *Miezul nopții* și *Ciobanul* (de Gheorghe Dima), acompaniat la pian chiar de compozitor, iar în cvintet, împreună cu Elena Popp, I. Popovici, Gheorghe Dima și Vasile Saftu, *Psalmul 42*, lucrare amplă pentru soliști, cor și acompaniament de pian de Felix Mendelssohn-Bartholdy³.

Precizăm faptul că Isaia Popa a fost membru al Reuniunii române de muzică din Sibiu și al Reuniunii germane de muzică din același oraș. În legătură cu asociația românească, el a avut calitatea de membru activ între anii 1882 și 1899⁴.

Cu ocazia concertului dat de Reuniunea română de cântări din Sibiu la 11/23 decembrie 1883, studentul teolog Isaia Popa a cântat două cântece vechi românești acompaniat la pian de Gheorghe Dima⁵.

Colaborarea dintre profesorul și compozitorul Gheorghe Dima și tânărul Isaia Popa s-a dovedit a fi deosebit de fructuoasă. În primăvara anului 1884, Popa a fost distribuit în rolul lui Ștefan cel Mare din lucrarea pentru solo de alt și bariton, cor mixt și pian *Mama lui Ștefan cel Mare* de Gheorghe Dima, pe versurile lui Dimitrie Bolintineanu, în care a avut un mare succes. Un alt rol în care Isaia Popa s-a remarcat în mod deosebit a fost cel al lui Petru Eremitul din opera *Cruciații*, scrisă de Niels W. Gade, pe care l-a interpretat la 29 martie 1885, în cadrul unui eveniment muzical desfășurat la Sala Musikverein din Sibiu⁶.

Între muzică și preoție

De la absolvirea cursurilor Seminarului Andreian (1884) și până la hirotonirea ca preot (1887), însă și ulterior, Isaia Popa a susținut o mulțime de concerte și recitaluri în Transilvania, devenind o figură cunoscută și mult îndrăgită a vieții publice românești. În cele ce urmează vom prezenta câteva

² Roșca 1911, p. 157.

³ Scutea 1990, p. 130.

⁴ Voileanu 1905, p. 190.

⁵ *Telegraful Român*, XXXI, nr. 145, 1/25 decembrie 1883, p. 580.

⁶ Scutea 1990, p. 130.

dintre concertele și evenimentele în care Isaia Popa a fost invitat să cânte, pe care noi le-am considerat a fi cele mai relevante.

La începutul anului 1885 (3 ianuarie 1885), în cadrul concertului dat de Reuniunea română de muzică din Sibiu a fost invitat să cânte și Isaia Popa⁷. Ulterior, la 12 aprilie 1885, el s-a aflat la Orăștie, susținând un minirecital, cu ocazia unui concert organizat de Corul mixt Orăștie la Sala „Széchenyi István” din oraș⁸.

În Duminica Floriilor din anul 1885, Reuniunea română de cântări din Sibiu, condusă de Gheorghe Dima, a organizat un concert, Isaia Popa, fiind cel care a interpretat rolul lui Petru Eremitul din opera *Cruciații* de Niels W. Gade⁹.

Cu ocazia adunării generale a Astrei, desfășurată la Gherla în 29-30 august 1885, Isaia Popa să fost invitat să concerteze. Cu o seară înainte de deschiderea lucrărilor (28 august 1885), la cafeneaua principală a orașului, a avut loc un moment de socializare, iar Isaia Popa a cântat două piese foarte apreciate de cei prezenți. După încheierea ședinței din prima zi, a fost organizat un banchet și un concert susținut de Isaia Popa, care a cântat, printre altele, *Cântec de jertfă* de Beethoven¹⁰.

La Casina Română din Sibiu, în 21 septembrie/3 octombrie 1885, a avut loc concertul violonistului român de la București, Nae Racoveanu (era orb), iar printre cei care l-au acompaniat cu vocea a fost și Isaia Popa¹¹.

Calitățile vocale ale lui Isaia Popa au fost recunoscute și apreciate nu numai de comunitatea românească. La 9/21 noiembrie 1885, Reuniunea germană de muzică din Sibiu (Hermannstädter Männergesangverein) organizează un concert în Sala Mare a Gesellschaftshaus din Sibiu, printre invitați numărându-se și Isaia Popa, care a interpretat *Pelerinul în fața Sfântului Iust* (*Der Pilgrim vor St. Just*) de Johann Carl Gottfried Loewe și *Moartea și Fecioara* (*Der Tod und das Mädchen*) de Franz Schubert. În presa vremii se consemna:

„Domnul Popa este cunoscut publicului român; puternica, flexibila și de tot simpatica lui voce a fermecat pe ascultători și spre a pune capet aplauselor binemeritate, densul a cântat preste programă încă o piesă, aria « Flautul fermecat » (*Zauberflöte*) de Mozart”¹².

Isaia Popa a luat parte în 21 decembrie 1885/2 ianuarie 1886, la un concert în beneficiul poetului Max Moltke. A interpretat *Moartea și Fecioara*

⁷ *Familia*, XXI, nr. 1, 6/18 ianuarie 1885, p. 10.

⁸ *Familia*, XXI, nr. 14, 7/19 aprilie 1885, p. 166.

⁹ *Telegraful Român*, XXXIII, nr. 33, 21 martie/2 aprilie 1885, p. 132.

¹⁰ *Familia*, XXI, nr. 34, 25 august/6 septembrie 1885, p. 405.

¹¹ *Telegraful Român*, XXXIII, nr. 101, 24 septembrie/6 octombrie 1885, p. 407.

¹² *Telegraful Român*, XXXIII, nr. 119, 12/24 noiembrie 1885, p. 480.

(*Der Tod und das Mädchen*) și *Călătorie în iad (Fabrt zum Hades)*, ambele de Franz Schubert¹³.

Activitatea deosebit de bogată pe plan muzical a lui Isaia Popa a continuat în aceeași manieră și în anul 1887. La începutul anului (11/23 ianuarie 1887), în cadrul concertului organizat de Reuniunea română de muzică din Sibiu, Isaia Popa a interpretat două cântece: *Cruciada* și *Lira*, ambele de Franz Schubert. S-a remarcat și prin faptul că alături de soprana Maria Crișan și tenorul G. Pop a interpretat, în cadrul unui terțit, oratoriul *Creațiunea* de Haydn. La sfârșitul programului, sextetul Isaia Popa, Agnes Brote, Ana Moga, Maria Crișan, Gheorghe Dima și G. Pop a încântat publicul cu opera *Don Juan* de Mozart¹⁴.

Tânărul teolog cu vocea de aur a fost prezent în numeroase rânduri în Catedrala din Sibiu. Astfel, la sărbătoarea Învierii Domnului din anul 1887, el a cântat pricene¹⁵.

Obișnuit al concertelor Reuniunii române de muzică din Sibiu, Isaia Popa a interpretat, în cadrul unui astfel de eveniment, desfășurat în 10/22 mai 1887, la Sala Musikverein, balada *Călugărul din Pisa* de Carl Loewe, acompaniat de Gheorghe Dima¹⁶.

La sărbătoarea Rusaliilor din 1887, la Catedrala din Sibiu, Sfânta Liturghie a fost oficiată de mitropolitul Miron Romanul, răspunsurile fiind date de corul Seminarului Andreian condus de Gheorghe Dima, iar presa vremii scria: „dnul Isaia Popa simpaticul nostru basist, ales paroch în Ocna inf., poate pentru ultima oară ne-au delectat cu frumoasa-i voce”¹⁷.

Distinsul teolog va concerta din nou la 16/28 august 1887, în cadrul unui eveniment organizat de Reuniunea română de muzică din Sibiu în pavilionul din Grădina Hermann interpretând oratoriul *Paulus* de Mendelsohn-Bartholdy¹⁸. Acest eveniment s-a desfășurat în contextul adunării generale a Astrei, care a avut loc la Sibiu, în acel an.

Isaia Popa a rămas un apropiat al Societății de lectură „Andrei Șaguna” a teologilor din Sibiu, iar cu ocazia unei ședințe publice, care a avut loc la 29 noiembrie 1887, el a făcut o donație pentru această organizație studențească¹⁹.

Pe plan profesional, după absolvirea Seminarului Andreian, Isaia Popa a fost numit învățător la Ocna Sibiului, oficiu pe care l-a îndeplinit între 1884

¹³ *Telegraful Român*, XXXIII, nr. 135, 24 decembrie 1885/5 ianuarie 1886, p. 543.

¹⁴ *Telegraful Român*, XXXV, nr. 4, 13/25 ianuarie 1887, p. 14; *Telegraful Român*, XXXV, nr. 14, 10/22 februarie 1887, p. 55.

¹⁵ *Telegraful Român*, XXXV, nr. 37, 9/21 aprilie 1887, p. 147.

¹⁶ *Telegraful Român*, XXXV, nr. 50, 12/24 mai 1887, p. 198.

¹⁷ *Telegraful Român*, XXXV, nr. 54, 28 mai/9 iunie 1887, p. 214.

¹⁸ *Telegraful Român*, XXXV, nr. 84, 18/30 august 1887, p. 334.

¹⁹ *Telegraful Român*, XXXV, nr. 132, 22 decembrie 1887/3 ianuarie 1888, p. 529.

și 1887. În paralel, Isaia Popa a fost și oficianț la cancelaria Consistoriului arhiepiscopal de la Sibiu.

Teologul muzician devine preot. Activitate și pastorație în perioada antebelică

Carierea sa se va îndrepta spre pastorație, însă nu va abandona pasiunea pentru muzică. La 26 aprilie/8 mai 1887, Isaia Popa a fost ales în unanimitate preot paroh al parohiei Ocna de Jos din Ocna Sibiului²⁰.

Pe plan personal, Isaia Popa s-a căsătorit cu Ana Romanul, fiica lui Daniil Romanul din Mezieș (lângă Beiuș), nepoata mitropolitului Miron Romanul și sora soției avocatului sibian Partenie Cosma. Cununia a avut loc la 30 august 1887, cu participarea unui numeros public, inclusiv a Reuniunii germane de muzică din Sibiu, sub conducerea lui Gheorghe Dima²¹. Din presa vremii aflăm că cuplul a avut cinci copii, dintre care noi cunoaștem patru: Octavian (învățător la Alba Iulia), Isaia (student, la momentul 1911), Eugen și Partenie (viitor preot)²². Isaia Popa a fost hirotonit preot în 21 octombrie 1887 de către mitropolitul Miron Romanul pe seama parohiei Ocna de Jos din Ocna Sibiului²³, unde a păstorit până la moarte în anul 1937.

Un moment controversat din activitatea lui Isaia Popa a avut loc la 2/14 noiembrie 1891. La Ocna Sibiului a venit în vizită Tisza István jr., fiul fostului prim-ministru ungar, pentru a citi în fața alegătorilor darea de seamă privind activitatea sa parlamentară (era deputat de Ocna Sibiului). Printre cei care l-au primit la gara din Copșa Mică a fost și Isaia Popa. În ziua următoare, oficialul budapestan a dat un banchet la care a participat și preotul ortodox, fapt pentru care a primit aspre critici în presa epocii²⁴. Din punctul nostru de vedere, criticile erau nemeritate și pur gratuite. Activitatea națională a preotului a fost una deosebit de bogată și profund atașată interesului general al românilor. Gestul său de a-l primi pe Tisza a fost unul protocolar, izvorât din respectul pentru o autoritate.

Printre asociațiile locale cu care Isaia Popa a colaborat s-a numărat și Societatea Progresul a diletanților din Făgăraș. A fost prezent de multe ori la evenimentele acesteia. Astfel, în a treia zi de Paști din anul 1894, Popa s-a aflat la Făgăraș și a interpretat *Pax vobiscum* de Schubert și *Miezul nopții* de Gheorghe Dima, în cadrul unei serate muzicale²⁵. Va reveni în 24 august/5 septembrie 1897, iar în cadrul unui concert, a interpretat aceeași piesă de

²⁰ *Telegraful Român*, XXXV, nr. 44, 28 aprilie/10 mai 1887, p. 175.

²¹ *Telegraful Român*, XXXV, nr. 75, 23 iulie/4 august 1887, p. 299; *Telegraful Român*, XXXV, nr. 89, 1/13 septembrie 1887, p. 355.

²² *Tribuna* (Arad), XV, nr. 66, 22 martie/4 aprilie 1911, p. 7.

²³ AAS, *Registrul hirotoniilor*, nepaginat, litera P, Popa Isaia, poziția 21.

²⁴ *Tribuna* (Sibiu), VIII, nr. 247, 6/18 noiembrie 1891, p. 986.

²⁵ *Familia*, XXX, nr. 17, 24 aprilie/6 mai 1894, p. 203.

Schubert și *Ciobanul* de Gheorghe Dima, preotul din Ocna Sibiului, fiind frenetic aplaudat²⁶.

La 9 iunie 1894, preotul Isaia Popa s-a numărat printre invitații Reuniunii române de muzică din Sibiu, care a organizat un concert la pavilionul din Grădina Hermann²⁷.

Cu ocazia adunării generale a Astei de la Sebeș desfășurată în 26-27 august 1894, la concertul organizat, Isaia Popa a interpretat mai multe piese²⁸.

Din anul 1894, Isaia Popa va fi membru al Astei. A dobândit acest statut în cadrul adunării generale a Despărțământului Sibiu desfășurată la Ocna Sibiului în 21 octombrie 1894²⁹.

Printre asociațiile românești din Transilvania cu care a colaborat preotul Isaia Popa s-a numărat și Societatea pentru fond de teatru român. În cadrul adunării generale a acesteia din 26-27 octombrie 1895 de la Brașov, preotul a cântat la concertul din prima zi a lucrărilor oratoriul *Paulus* de Mendelssohn-Bartholdy³⁰.

Solicități de a cânta pentru Isaia Popa au venit și din zona Banatului. La 3/15 februarie 1897 tinerimea română din Timișoara organizează o serată muzicală la Hotelul Clironomul Rudolf, unde este invitat să cânte și preotul din Ocna Sibiului. El interpretează din nou oratoriul *Paulus* de Mendelssohn-Bartholdy, iar în cadrul unui terțet (împreună cu Lucia Cosma, soția avocatului Aurel Cosma, fiica lui Partenie Cosma și Vasile Popovici, fost seminarist la Sibiu) compoziția *Creațiunea* de Haydn³¹.

Distinsul cleric și cântăreț a revenit la Sibiu la începutul verii aceluiași an. La 4/16 iunie 1897, Reuniunea română de muzică organizează un concert la Sala Gesellschaftshaus, cu participarea baritonului Dimitrie Popovici de la Opera Regală din Stuttgart. Isaia Popa interpretează rolul domnului Moldovei din balada *Mama lui Ștefan cel Mare*³².

La sărbătoarea Nașterii Maicii Domnului din anul 1897, Isaia Popa participă la sfințirea bisericii din Drăguș (azi în jud. Brașov) de către mitropolitul Miron Romanul, în mijlocul unui sobor de preoți, din care se remarcă secretarul Elie Cristea (viitorul patriarh)³³.

²⁶ *Telegraful Român*, XLV, nr. 94, 28 august/9 septembrie 1897, p. 379.

²⁷ *Familia*, XXX, nr. 23, 5 iunie/17 iunie 1894, p. 274.

²⁸ *Familia*, XXX, nr. 35, 28 august/19 septembrie 1894, p. 418.

²⁹ *Transilvania*, XXVI, nr. 1, 15 ianuarie 1895, p. 29.

³⁰ *Familia*, XXX, nr. 43, 22 octombrie/3 noiembrie 1895, p. 514.

³¹ *Telegraful Român*, XLV, nr. 15, 8/20 februarie 1897, p. 59.

³² *Telegraful Român*, XLV, nr. 62, 7/19 iunie 1897, p. 246.

³³ *Telegraful Român*, XLV, nr. 99, 11/23 septembrie 1897, p. 398.

Preotul din Ocna Sibiului a fost solicitat să cânte câteva cântece populare la începutul anului 1898, în cadrul unei petreceri organizate de învățătorii români din Orlat³⁴.

Isaia Popa își demonstrează încă o dată calitățile vocale excepționale cu ocazia adunării generale a Astei de la Sibiu, desfășurată în 21-22 septembrie 1901. La concertul organizat în acest context, el a interpretat balada *Călugărul din Pisa* de Lowe și *Nor de vijelie* de Humpel, iar în presa vremii se făceau următoarele afirmații: „renumele lui de cântăreț este cunoscut până în cele mai depărtate colțuri de țară locuite de Români”³⁵.

Un moment deosebit de important pentru ortodoxia din Transilvania a avut loc la 5/18 august 1902, punerea pietrei fundamentale a Catedralei din Sibiu. Cântările de la Sfânta Liturghie au fost interpretate de Dimitrie Cunțan și Isaia Popa³⁶. În nume personal, preotul din Ocna Sibiului donează suma de 120 de coroane pentru catedrală³⁷. Ulterior, el va fi implicat și în evenimentele care au avut loc cu ocazia sfințirii Catedralei Sfânta Treime din 30 aprilie/13 mai 1906. Isaia Popa a participat și a cântat o doină, la cel de-al doilea banchet dat cu ocazia sfințirii, care a avut loc la Sala Hermannsgarten prezidat de arhimandritul Ilarion Pușcariu și asesorul consistorial, Matei Voileanu³⁸. Tot cu ocazia sfințirii catedralei, Reuniunea română de muzică din Sibiu a organizat un concert festiv în 1/14 mai 1906, în cadrul căruia au cântat, printre alții, preotul Isaia Popa și Veturia Triteanu (cea care avea să devină soția poetului Octavian Goga, Veturia Goga)³⁹. Parohul din Ocna Sibiului a donat în nume propriu pentru catedrală suma de 120 de coroane⁴⁰.

Isaia Popa s-a acoperit de glorie în anul 1906, cu ocazia expoziției jubiliare de la București, dedicată aniversării a 40 de ani de domnie a regelui Carol I. Cu această ocazie s-a organizat un concurs de coruri, iar la conducerea celui din Ocna Sibiu s-a aflat parohul local⁴¹. Preotul transilvănean a fost decorat de monarhul român cu Ordinul *Coroana României*, în grad de cavaler.

Pe lângă activitatea muzicală extrem de prodigioasă, Isaia Popa a fost un fervent luptător pentru drepturile românilor din Transilvania. El s-a numărat printre convocatorii adunării populare din 1 noiembrie 1908 de la Ocna Sibiului, care protestează contra sistemului electoral ungar, total defavorabil românilor, preotul ținând un discurs⁴². În anul 1910, Isaia Popa s-

³⁴ *Tribuna* (Sibiu), XV, nr. 9, 14/26 ianuarie 1898, p. 34.

³⁵ *Telegraful Român*, XLIX, nr. 102, 13/26 septembrie 1901, p. 102.

³⁶ *Telegraful Român*, L, nr. 88, 6/19 august 1902, p. 358.

³⁷ *Telegraful Român*, L, nr. 96, 29 august (11 septembrie) 1902, p. 390.

³⁸ *Telegraful Român*, LIV, nr. 48, 2/15 mai 1906, p. 210.

³⁹ *Telegraful Român*, LIV, nr. 49, 6/19 mai 1906, p. 214.

⁴⁰ *Telegraful Român*, LIV, nr. 142, 30 decembrie 1906/12 ianuarie 1907, p. 598.

⁴¹ Braniste 1980, p. 179.

⁴² *Tribuna* (Arad), XII, nr. 234, 21 octombrie/3 noiembrie 1908, p. 4.

a remarcat printr-o bogată activitate politico-națională. El a fost delegat din partea Cercului Ocna Sibiului la conferința generală electorală din 5 aprilie 1910, de la Sibiu⁴³. În contextul alegerilor din 1910, el l-a sprijinit pe candidatul român, Aurel Cosma (avocat în Timișoara), care vizitează și orașul Ocna Sibiului la 21 mai 1910, fiind însoțit de Iuliu Maniu și Liviu Lemeny. Parohul local a fost cel care a deschis adunarea, iar apoi l-a propus președinte al ei pe dr. Liviu Lemeny⁴⁴.

Foarte sensibil la necazurile aproapelui, la 24 iulie 1910, preotul Isaia Popa s-a numărat printre participanții la un concert filantropic organizat la Ocna Sibiului pentru cei afectați de inundațiile din Banat. El a interpretat piesa *Nor de vijelie* de Wilhelm Humpel⁴⁵. În data de 16/29 septembrie 1912, Isaia Popa a participat la sfințirea bisericii din Rușciori oficiată de asesorul consistorial Lazăr Triteanu, în cadrul evenimentului, preotul din Ocna Sibiului fiind cel care a citit lista cu contributorii la edificarea bisericii⁴⁶.

Din punctul de vedere al activității politico-naționale locale, preotul Isaia Popa a fost membru ales al congregației generale a comitatului Alba de Jos. Sursele noastre îl atestă în această calitate în anul 1907, făcându-se precizarea că a fost reales să reprezinte Cercul Ocna Sibiului⁴⁷. În 21-22 octombrie 1908 participă la adunarea generală a acestui for de la Aiud, fiind în compania unor ilustre personalități, precum avocatul Iuliu Maniu, omul de cultură Augustin Bunea și memorandistul Rubin Pațiția⁴⁸.

Preotul Isaia Popa a desfășurat și o bogată activitate financiar-bancară, fapt foarte comun la acea dată printre clerici. El a coordonat filiala din Ocna Sibiului a Băncii Albina din Sibiu, în perioada 1880-1930. Distinsul preot s-a numărat printre fondatorii Băncii Vulturul din Ocna Sibiului, în anul 1907. Astfel, el a fost membru al comitetului fondator și a participat la adunarea generală de constituire din 27 octombrie 1907. Cu această ocazie a fost ales membru în prima direcțiune pentru un mandat de trei ani. Isaia Popa a avut această calitate până în anul decesului (1937)⁴⁹.

⁴³ *Foaia Poporului*, XVIII, nr. 13, 28 martie/10 aprilie 1910. Supliment la nr. 13 al *Foii Poporului*, p. 2.

⁴⁴ *Foaia Poporului*, XVIII, nr. 20, 16/29 mai 1910, p. 2; *Tribuna* (Arad), XIV, nr. 166, 6/19 august 1910, p. 2; Tomole 2001, p. 24.

⁴⁵ *Foaia Poporului*, XVIII, nr. 29, 18/31 iulie 1910, p. 9.

⁴⁶ *Telegraful Român*, LX, nr. 100, 25 septembrie/8 octombrie 1912, p. 414.

⁴⁷ *Tribuna*, XI, nr. 250, 13/26 noiembrie 1907, p. 3.

⁴⁸ *Tribuna*, XII, nr. 230, 16/29 octombrie 1908, p. 3.

⁴⁹ *Revista Economică*, IX, nr. 43, din 27 octombrie 1907, p. 389; *Revista Economică*, IX, nr. 44, din 3 noiembrie 1907, p. 399; *Revista Economică*, XXXIX, nr. 10, din 6 martie 1937, p. 88; *Telegraful Român*, LX, nr. 20, din 21 februarie/5 martie 1912, p. 82.

Isaia Popa în timpul Marelui Război și contribuția sa la Marea Unire

În timpul Primului Război Mondial, Isaia Popa și familia sa au avut de suferit din cauza persecuțiilor pe care le-a îndurat din partea autorităților maghiare. Cunoscut pentru sentimentele sale puternice filoromânești, el a fost ridicat de la domiciliu, împreună cu întreaga familie (soția sa, preoteasa Ana, împreună cu cei cinci copii), și încarcerat la închisoarea militară din Cluj, iar apoi deportat la Zombor în perioada 5 septembrie 1916 - iunie 1917⁵⁰.

Revenit acasă, preotul ortodox s-a implicat în evenimentele pregătitoare ale Marii Uniri. Astfel, la 24 noiembrie 1918, el a condus adunarea electorală a Cercului electoral Ocna Sibiului din comitatul Alba de Jos, în cadrul căreia au fost aleși delegații pentru Adunarea de la Alba Iulia din 1 decembrie 1918. Printre cei desemnați s-a numărat și el, în calitate de delegat ales⁵¹. Isaia Popa a avut marea cinste de a participa la cel mai important moment al istoriei românilor, unirea Transilvaniei cu România⁵².

Activitate și misiune în perioada interbelică

În perioada interbelică, în granițele României Mari, Isaia Popa și-a continuat preocupările sale anterioare, fiind același preot dedicat credincioșilor săi, foarte activ pe plan social. De asemenea, el nu a renunțat la pasiunea sa de o viață pentru muzică. În prima zi a anului 1919, împreună cu reprezentanții comunității parohiale, preotul Isaia Popa s-a aflat în Sibiu pentru vizita generalului Henri Mathias Berthelot⁵³.

Una dintre problemele mari care au dominat agenda publică imediat după Marea Unire a fost chestiunea Banatului, iar în acest sens locuitorii din Ocna Sibiului conduși de preoții lor, Isaia Popa, Patriciu Curea și Alexandru Vidrighinescu au luat parte în 22 iunie 1919, la o adunare națională, militând pentru acordarea întregii provincii României⁵⁴.

Un eveniment important pentru comunitatea ortodoxă din Ocna Sibiului a fost sfințirea lucrărilor de restaurare a bisericii din Ocna de Sus, realizată în 23 mai 1923 de către mitropolitul Nicolae Bălan, alături de asesorii consistoriali Ioan Stroia, George Proca, Trandafir Scorobeț și Dumitru Coltofeanu, cu participarea preoților locali Isaia Popa și Alexandru Vidrighinescu⁵⁵.

⁵⁰ Păcurariu 1986, p. 196; Voicu 1989, p. 166.

⁵¹ Pascu *et alii* 1989, p. 26.

⁵² *Gazeta Oficială*, publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și părților românești din Ungaria, Sibiu, nr. 1, 1/14 decembrie 1918, p. 4; Galea 1996, p. 409; Ursu, Roșu 2019, p. 569; Abrudan 2018, p. 83.

⁵³ *Foaia Poporului*, XXVII, nr. 1, 1/14 ianuarie 1919, p. 4.

⁵⁴ *Foaia Poporului*, XXVII, nr. 25, 29 iunie 1919, p. 3.

⁵⁵ *Telegraful Român*, LXXI, nr. 42, 23 mai/5 iunie 1923, p. 1.

În 10 și 11 octombrie 1923, Isaia Popa a luat parte la cel de-al patrulea congres al Asociației „Andrei Șaguna” a clerului din Transilvania, desfășurat la Arad, unde și-a etalat din nou calitățile vocale, interpretând privesne în cadrul Sfintei Liturghii din prima zi a lucrărilor⁵⁶.

Alături de ceilalți care au avut de suferit, Isaia Popa nu a putut uita prigoana la care a fost supus de autoritățile maghiare în timpul Marelui Război. În perioada interbelică, aceștia s-au organizat într-o asociație, iar în 14 septembrie 1924, la Sibiu, a avut loc congresul foștilor internați de către administrația maghiară în timpul Primului Război Mondial, președinte fiind Isaia Popa, iar secretar, preotul Alexandru Vidrighinescu⁵⁷.

Opțiunile politice ale lui Isaia Popa s-au modificat între cele două războaie mondiale. Astfel, îl regăsim în anturajul Partidului Național Liberal, cu ocazia alegerilor pentru Camera Agricolă de la Ocna Sibiului din 14 august 1925, context în care el este amintit ca om de încredere al acestei formațiuni⁵⁸. Cu toate acestea nu avem date despre o carieră politică foarte activă a distinsului preot.

Isaia Popa a fost o gazdă bună. La sărbătoarea Învierii Domnului din anul 1926, el a avut oaspeți de seamă la Ocna Sibiului: Alexandru Lapedatu, Ioan Lupaș și prefectul județului Sibiu, Nicolae Comșa. Cu această ocazie, Sfânta Liturghie a fost oficiată de preoții Isaia Popa și Alexandru Vidrighinescu, iar predica a fost rostită de Ioan Lupaș⁵⁹.

În cadrul unei colecte pentru Mănăstirea Brâncoveanu, la începutul anului 1927, Isaia Popa donează suma de 1500 de lei⁶⁰. În același an, el a contribuit la crearea Despărțământului Ocna Sibiului al Astei, în cadrul căruia a depus o neobosită muncă pentru ridicarea culturală a conaționalilor.

Calitățile sale vocale au fost din nou puse în valoare, la 4 iunie 1928, când la Sala Urania din Sibiu a avut loc un concert prilejuit de aniversarea a 50 de ani de existență a Reuniunii române de muzică din Sibiu, iar în programul manifestărilor a fost inclus și Isaia Popa, care a interpretat *Pax Vobiscum* de Franz Schubert și *Cântec haiducesc* de Tiberiu Brediceanu⁶¹.

Preotul din Ocna Sibiului a păstrat legătura cu colegii săi de seminar, cu care s-a întâlnit periodic. La 2 iulie 1929, Isaia Popa a participat cu aceștia și cu foștii profesori, care mai erau în viață, la întâlnirea de 45 de ani de la absolvirea Seminarului Andreian (promoția 1884). Întâlnirea a avut loc la Sibiu, iar la catedrală, preotul din Ocna Sibiului a oficiat un parastas pentru

⁵⁶ *Telegraful Român*, LXXI, nr. 85, 17/30 octombrie 1923, p. 1.

⁵⁷ *Universul*, XLII, nr. 217, 24 septembrie 1924, p. 4.

⁵⁸ *Foaia Poporului*, XXXIII, nr. 35, 30 august 1925, p. 2.

⁵⁹ *Cuvântul Poporului*, VIII, nr. 17, 22 aprilie 1926, p. 3.

⁶⁰ *Telegraful Român*, LXXV, nr. 5-6, 18 ianuarie 1927, p. 2.

⁶¹ *Foaia Poporului*, XXXVI, nr. 24, 10 iunie 1928, p. 2.

odihna sufletului arhierilor, profesorilor și colegilor trecuți la Domnul, alături de clericii Ioan Manta din Gura Râului și Ilarie Reit din Poarta⁶².

La începutul verii anului 1930, Isaia Popa îl primește la Ocna Sibiului pe Toma Loghin din Sibiu, care a venit să constituie filiala locală a organizației Oastea Domnului⁶³.

Distinsul cleric a participat la 26 octombrie 1930 la sfințirea bisericii din Mândra, oficiată de mitropolitul Nicolae Bălan, înconjurat de un sobor de preoți din care îl mai remarcăm pe Emilian Cioran de la Rășinari⁶⁴.

La 9 mai 1935, preotul Isaia Popa suferă o grea pierdere, soția sa, Ana, trecând la Domnul⁶⁵.

Printre ultimele evenimente publice la care a participat preotul Isaia Popa a fost deschiderea festivă a stațiunii balneare Ocna Sibiului, ce a avut loc în 30 mai 1937. În cadrul evenimentului, alături de preoții Teofil Roșca și Partenie Popa (fiul său), Isaia Popa a oficiat o sfeștanie⁶⁶.

Preotul Isaia Popa a trecut la Domnul în ziua de 26 noiembrie 1937, slujba înmormântării fiind oficiată de Trandafir Scorobeș, consilier arhiepiscopesc, reprezentantul mitropolitului Nicolae Bălan⁶⁷.

Considerații finale

Isaia Popa a fost o personalitate inedită în peisajul clerical din Transilvania. El a îmbinat activitatea muzicală cu cea pastorală. De asemenea, precum foarte mulți dintre preoții români transilvăneni, el s-a înscris în rândurile mișcării naționale. Întreaga sa activitate pastorală este legată de Ocna Sibiului. Încununarea activității plurivalente a lui Isaia Popa a avut loc la 1 decembrie 1918, când a participat la momentul unirii Transilvaniei cu România. Imaginea preotului Isaia Popa nu a rămas una trecătoare în rândul celor care l-au cunoscut. Despre el își amintea marele istoric Nicolae Iorga, care l-a cunoscut cu ocazia unei vizite în Transilvania: „părintele Isaia Popa, mare cântăreț în vremurile sale, înzestrat cu unul din cele mai minunate glasuri”⁶⁸. În necrologul publicat în *Revista Economică*, nr. 50 din 11 decembrie 1937, se spunea: „A fost cunoscut în întreg Ardealul ca vestit cântăreț”, precum și faptul că „a contribuit mult la ridicarea materială a poporului”⁶⁹.

⁶² *Telegraful Român*, LXXVII, nr. 50-51, 13 iulie 1929, p. 2.

⁶³ *Oastea Domnului*, I, nr. 26, 29 iunie 1930, p. 3.

⁶⁴ *Telegraful Român*, LXXVIII, nr. 79, 1 noiembrie 1930, p. 1.

⁶⁵ *Telegraful Român*, LXXXIII, nr. 23, 26 mai 1935, p. 4.

⁶⁶ *Ațiunea*, II, nr. 148, 3 iunie 1937, p. 3.

⁶⁷ *Telegraful Român*, LXXXV, nr. 50, 12 decembrie 1937, p. 4.

⁶⁸ Iorga 1977, p. 106.

⁶⁹ *Revista Economică*, XXXIX, nr. 50, 11 decembrie 1937, p. 334.

Abrevieri bibliografice

- AAS
Abrudan 2018 – Arhiva Arhiepiscopiei Sibiului.
– Mircea-Gheorghe Abrudan, *Episcopi, protopopi și preoți ortodocși deputați ai Adunării Naționale de la Alba Iulia*, în *Tabor*, XII, 12, 2018, p. 75-90.
- Braniște 1980 – Valeriu Braniște, *De la Blaj la Alba Iulia. Articole politice*, Timișoara, 1980.
- Galea 1996 – Aurel Galea, *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria (2 decembrie 1918-10 aprilie 1920)*, Târgu Mureș, 1996.
- Iorga 1977 – Nicolae Iorga, *Pagini alese din însemnările de călătorie prin Ardeal și Banat*, vol. 1, București, 1977.
- Pascu et alii 1989 – Ștefan Pascu, Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac (coord.), *1918 la Români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România 1 Decembrie 1918*, vol. VIII, București, 1989.
- Păcurariu 1986 – Mircea Păcurariu, *Politica statului ungar față de Biserica Românească din Transilvania în perioada dualismului 1867-1918*, Sibiu, 1986.
- Roșca 1911 – Eusebiu Roșca, *Monografia Institutului Seminarial Teologic-Pedagogic „Andreian” al Arhidiecezei Gr. Or. Române din Transilvania*, Sibiu, 1911.
- Scutea 1990 – Nicolae Scutea, *Isaia Poșa - studentul teolog și preotul din Ocna Sibiului*, în *Îndrumător bisericesc*, 138, 1990 p. 130-132.
- Tomole 2001 – Ioan Tomole, *Românii din Transilvania în luptele național-electorale de la începutul secolului al XX-lea*, Baia Mare, 2001.
- Ursu, Roșu 2019 – Dragoș Ursu, Tudor Roșu (coord.), *Dicționarul personalităților Unirii. Delegații Adunării Naționale de la Alba Iulia*, Cluj-Napoca, 2019.
- Voicu 1989 – Constantin Voicu, *Biserica strămoșească din Transilvania în lupta pentru unitatea spirituală și națională a poporului român*, Sibiu, 1989.
- Voileanu 1905 – Matei Voileanu, *25 de ani din viața „Reuniunii române de muzică din Sibiu”*, Sibiu, 1905.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

- AA** – American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
- AAMT** – Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
- AAntrop.** – American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
- ACSS** – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
- ActaMN** – Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
- AEE** – American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
- AHC** – Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
- AIIAI/AIIX** – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
- AIM** – Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
- AJP** – American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
- AM** – Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
- AMJ** – The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
- AHR** – The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
- AIIN** – Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
- Am. Anthropol.** – American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
- Angustia** – Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
- Antiquity** – Cambridge University Press. Cambridge (UK).
- AÖG** – Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
- Apulum** – Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
- ARES** – Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
- Arhitectura** – Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
- ArhMed** – Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
- ArhMold** – Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

DECEMBRIE 1918: DELEGAȚIA TRANSILVANIEI LA BUCUREȘTI

Victor Tudor ROȘU*

December 1918: The Delegation of Transylvania at Bucharest

Abstract. *In December 1918, the first important step in order to strengthen the union of Transylvania with Romania was to send a delegation of The Great National Council (the main ruling institution of Transylvania at that time) to Bucharest, the capital of Romania, to officially present the Act of Union to King Ferdinand. The Transylvanians arrived in Bucharest on the evening of 13 December 1918. The main event in Bucharest took place on 14 December in the Throne Hall, when the Transylvanian delegates presented the Act of Union to the king. Besides this event, the present article focuses on all the other official receptions, parades, luncheons and so on at which the Transylvanian representatives were present during their stay in Bucharest.*

Keywords: *union, Transylvanians, official representatives, king of Romania, receptions.*

Cuvinte-cheie: *unire, ardeleni, trimiși oficiali, regele României, recepții.*

După Adunarea Națională de la Alba Iulia, de la 1 Decembrie 1918, Bucureștii (unde era 18 noiembrie) aștepta momentul în care ardelenii, prin reprezentanții lor, să se prezinte oficial la regele Ferdinand pentru a-i înmâna actul Unirii. Se discuta la București încă din 22 noiembrie/4 decembrie cum că o delegație a fruntașilor ardeleni și bănățeni a pornit spre capitala Vechiului Regat, pentru acest moment ce urma să fie solemn¹. Probabil din dorința de a-i vedea pe ardeleni cât mai grabnic în capitală, au apărut astfel de informații forțate, înainte ca lucrurile să se întâmple cu adevărat.

Într-adevăr, o primă delegație ar fi trebuit să pornească spre București undeva în 4 sau 5 decembrie, condusă de Caius Brediceanu, care ar fi urmat să îi transmită un mesaj generalului Henri Berthelot, însă acest lucru nu s-a mai petrecut. În relatările sale referitoare la evenimentele acelor zile, Caius Brediceanu menționa că în data de 5 decembrie, Vasile Goldiș și Alexandru Vaida-Voevod au ajuns la Sibiu (unde Brediceanu se afla din 2 decembrie), însă plecarea nu a avut loc decât în 9 decembrie, „fiind Vaida bolnav de gripă”². Până la urmă, Vaida nu a făcut parte oricum din grupul care, la 9 decembrie, a pornit spre București cu un tren special. Se aflau aici ca reprezentanți ai Ardealului, Banatului și ai teritoriilor vestice nume mai puțin sonore: Caius Brediceanu, Mihail Popovici și alții³.

* Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România; e-mail: tudor.rosu2014@gmail.com.

¹ Cancicov 2016, p. 393.

² MNUAI, *Colecția de documente*, nr. inv. 4492, f. 2.

³ *Ibidem*.

Scopul îndeplinit al acestei delegații a fost acela de a-i preda, în 10 decembrie, prim-ministrului României de la acel moment, Constantin Coandă, un act al Unirii semnat de Alexandru Vaida-Voevod – ca șef al Resortului pentru Afaceri Externe din cadrul Consiliului Dirigent al Transilvaniei –, act prin care se făcea informare asupra Adunării Naționale de la Alba Iulia și asupra rezoluției adoptate acolo, dar în care se anunța și că ardelenii „[...] așteaptă cu nerăbdare intrarea glorioasei armate românești, purtătoarea libertății naționale și scutul ordinii publice”⁴. Doleanța transilvănenilor urma să fie comunicată de Constantin Coandă și regelui, guvernului, corpurilor legiuitoare și reprezentanților puterilor aliate. În continuare, delegații au mai ajuns în acea zi de 10 decembrie să discute și cu Ion I. C. Brătianu, cu generalul Henri Berthelot și cu colonelul Radu Rosetti. În ziua următoare, 11 decembrie, delegația s-a întors, tot cu un tren special, în Transilvania, prin Brașov⁵.

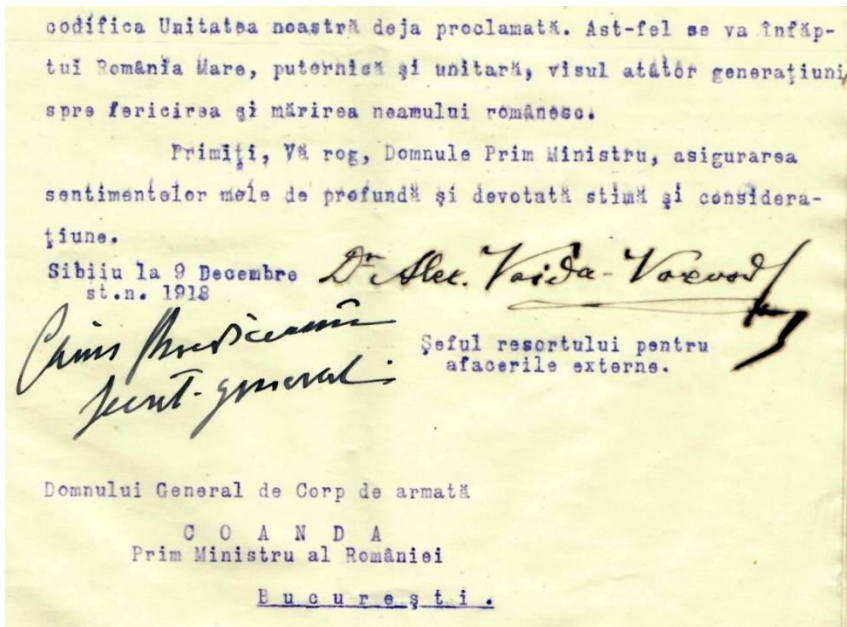

Fig. 1. Actul dus de Caius Brediceanu la București (sursa: MNUAI, CD 2491)

Despre acest eveniment, ziarul *Universul* anunțase triumfal în 26 noiembrie/9 decembrie:

„Capitala României găzduiește astăzi pe solii Ardealului, veniți să ne spue că la Alba Iulia s-au rupt, pentru vecie, cătușele seculare, cari fereceau neamul

⁴ *Ibidem*.

⁵ *Ibidem*.

românesc de dincolo de Carpați. Ei aduc patriei mame îmbrățișările calde ale fiilor săi înstrăinați multă vreme. Duiosă îmbrățișare, măreață epopoe. E momentul cel mai sublim din viața noastră⁶.

Fig. 2. Caius Brediceanu câteva luni mai târziu, în timpul Conferinței de Pace de la Paris (sursa: MNUAI, CF 3505)

Însă delegația mare a ardelenilor, cu adevărat importantă, a fost aceea care a sosit în București în seara de 30 noiembrie/13 decembrie, după o călătorie care a durat 5 zile, așa cum notau (exagerat) ziarele⁷.

În 11 decembrie s-a întrunit, la Sibiu (unde se stabilise sediul Consiliului Dirigent și al Marelui Sfat Național al Transilvaniei), comisia care avea misiunea de a prezenta actul Unirii regelui Ferdinand. Delegația, în formula ei oficială, era compusă din patru oameni: Vasile Goldiș, „vocea Unirii la 1 decembrie”, Alexandru Vaida-Voevod, cel mai elocvent om al ardelenilor în relația cu exteriorul, ambii membri marcanți ai Partidului Național, respectiv reprezentanții bisericilor românești din Transilvania, episcopul ortodox de Caransebeș, Miron Cristea, și episcopul greco-catolic de Gherla, Iuliu Hossu. Vaida și Goldiș plecaseră, după cum am menționat deja, în 5 decembrie din Alba Iulia la Sibiu, cu automobilul, unde urmau să se întâlnească cu Hossu și

⁶ *Fiți bine-veniți!*, în *Universul*, XXXVI, nr. 27, 26 noiembrie/9 decembrie 1918, p. 1.

⁷ *Glasul Ardealului*, I, nr. 31, 5/18 decembrie 1918, p. 2.

Cristea⁸. Pe lângă cei patru, din delegația în formula sa extinsă mai făceau parte Caius Brediceanu (ce avea funcția de secretar general al Departamentului Externelor în cadrul Consiliului Dirigent), Mihai Popovici (delegat al Consiliului Dirigent pe lângă guvernul român) și Corneliu Corneanu, ca secretar al lui Miron Cristea, precum și inginerul Sociu, ofițerii Bohățel (cpt.) și Hossu (lt.).

În ziua următoare, delegația pornea la drum, cu trenul, fiind întâmpinată în toate gările cu entuziasm. Primirea însuflită în localitățile de pe traseu a fost resimțită ca dovadă supremă a solidarizării populației cu proiectul oamenilor politici⁹. Locomotiva era „ungurească”, iar mecanicul era român din Sibiu. Și locomotiva și cele trei vagoane erau împodobite cu steaguri tricolore și cu cetini de brad. Trenul ajungea în gara din București la 13 decembrie (după data Transilvaniei), ora 17.35, și i se făcea o primire „împărătească”, „grandioasă, cum n-au mai văzut Bucureștii”¹⁰; la intrarea trenului în gară s-a auzit un „ura formidabil” din piepturile celor prezenți pe peron. Ovațiile au ținut câteva minute, până ce delegația ardeleană a coborât din tren. Veniseră în întâmpinarea ei: Ion I. C. Brătianu și membrii cabinetului – I. G. Duca, Mihail Pherekide, Anghel Saligny, Oscar Chiariacescu, Fotin Enescu, Vintilă Brătianu, G. Corbescu –, apoi generalii Prezan (șeful Marelui Stat Major) și Ștefănescu (prefectul Poliției Capitalei), foști miniștri și multe alte figuri politice cunoscute, membrii Academiei, delegația Regimentului ardelean „Avram Iancu” în frunte cu colonelul Bogdan, delegații sașilor conduși de dr. Frank și populație bucureșteană¹¹.

Primul a coborât din tren Miron Cristea. „A fost un moment înălțător când episcopul Cristea a îmbrățișat și sărutat de mai multe ori pe d. prim-ministru I. Brătianu. Întreaga asistență a izbucnit în strigăte de *Ura!* și *Să trăiască!*”¹².

Primarul Bucureștiului, Hălăceanu, a rostit discursul de salut, evidențind importanța momentului, dar și suferința capitalei în război. A primit răspuns de la Miron Cristea, care, printre altele arăta că:

„Voi ați fost cei care ați luptat și v-ați sacrificat pentru unirea aceasta. [...] Vă aducem salutul nostru, al celor patru soli care avem mandatul națiunii române

⁸ *Alba Iulia. Organ al proclamării unității naționale*, I, nr. 1, 27 noiembrie/10 decembrie 1918, p. 4.

⁹ *Consiliul dirigent la București*, în *Românul*, VII, nr. 30, 2/15 decembrie 1918, p. 1.

¹⁰ *Bucureștii în sărbătoare*, în *Românul*, VII, nr. 34, 8/21 decembrie 1918, p. 3.

¹¹ *Delegația Marei Adunări de la Alba Iulia la București*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 31, 5/18 decembrie 1918, p. 2; *Libertatea*, nr. 7, 13/26 decembrie 1918, p. 1; *Mai nou*, în *Unirea*, XXVIII, nr. 31-32, 22 decembrie 1918, p. 4; *Delegația transilvăneană în capitală*, în *Universul*, XXXVI, nr. 33, 2/15 decembrie 1918, p. 1.

¹² *Ibidem*.

subjugată până eri de a închina întreg pământul nostru strămoșesc patriei mame”¹³.

Ion I. C. Brătianu a transmis ardelenilor cuvintele de întâmpinare:

„În numele tuturor cari au suferit în război, în numele celor cari au luptat cu cuvântul și cu fapta pentru mărirea și veșnicia neamului, în numele tuturor celor cari se bucură din adâncul inimei și se vor bucura veacuri de-a rândul de izbăvitorul act al unirii tuturor românilor, vă zic Bine-ați venit!”¹⁴.

Mai apoi, delegații s-au îndreptat spre sala de recepții a Gării de Nord, unde discuția a continuat până la ora 18.00 când, automobilele i-au preluat pentru a-i duce la Palatul Regal¹⁵.

Totuși, în *Jurnalul* său, V. Cancicov descria cu rețineră entuziasmul acestei primiri din gară:

„Spre seară a sosit în Capitală delegația de la Alba Iulia. Deși de cu vreme foi volante împărțite pe străzi au adus la cunoștința publicului marele eveniment, totuși o ploaie rece și o întârziere de două ore a trenului a(u) scăzut entuziasmul lumii ce se grăbise să primească pe distinșii oaspeți, așa că trebuie să fi avut o impresiune nu tocmai plăcută solii unirii”¹⁶.

Concomitent, în altă parte a continentului, în aceeași zi de 13 decembrie, președintele american Woodrow Wilson intra în portul Brest, cu o echipă de 1300 de specialiști. Era prima descindere a unui președinte american pe „bătrânul continent” și semnul că la conferința ce stătea să înceapă nu se va face economie de energii și resurse pentru a se obține o pace durabilă. Speranțele românilor într-un deznodământ favorabil – pentru trecerea faptică a teritoriilor asupra cărora se pronunțaseră la Alba Iulia, în integralitatea lor, la România – se legau în mare măsură de Parisul ce urma să găzduiască această conferință și de aplicarea principiilor profetice ale lui Wilson.

Revenind la cursul evenimentului din seara de 13 decembrie, delegația Transilvaniei era găzduită în pavilionul de oaspeți din Grădina Palatului. La ora 19.30 era primită în audiență de prim-ministrul Ion I. C. Brătianu¹⁷.

¹³ *Delegația Mării Adunări de la Alba Iulia la București*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 31, 5/18 decembrie 1918, p. 2-3; *Solii Ardealului în fața Tronului*, în *Telegraful român*, LXVI, nr. 140, 6/19 decembrie 1918, p. 521 [1]; articol reluat și în *Biserica și școala*, Arad, XLII, nr. 51, 16/29 decembrie 1918, p. 1.

¹⁴ *Ibidem*, p. 521.

¹⁵ *Delegația Mării Adunări de la Alba Iulia la București*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 31, 5/18 decembrie 1918, p. 3; *Delegația transilvăneană în capitală*, în *Universul*, XXXVI, nr. 33, 2/15 decembrie 1918, p. 1.

¹⁶ Cancicov 2016, p. 400.

¹⁷ *Delegația Mării Adunări de la Alba Iulia la București*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 31, 5/18 decembrie 1918, p. 3.

În ziua următoare, 1/14 decembrie, la ora 10.30, s-a oficiat la Mitropolie un *Te Deum* consacrat Unirii Transilvaniei, în prezența regelui și a prințului Carol și a unei serii de oficialități civile și militare, plus reprezentanții legațiilor statelor aliate. După terminarea serviciului religios, episcopul Nifon a citit o rugăciune de mulțumire pentru realizarea unirii tuturor românilor. Corul mitropolitan a cântat *Trăiască regele și Mulți ani trăiască*¹⁸. Momentul a fost urmat de o defilare militară¹⁹. Imediat după aceea, suveranul a plecat cu automobilul la Palat, urmat de reprezentanții Transilvaniei.

Delegația ardeleană era primită solemn în Sala Tronului, la 11.30. Erau de față toți membrii guvernului, în frunte cu Ion I. C. Brătianu, membrii fostului cabinet Coandă, corpul diplomatic, precum și generalii și ofițerii superiori ai garnizoanei București. La intrarea regelui Ferdinand, însoțit de principele Carol, „un *Ura* izbucni din toate piepturile”²⁰. Delegații ardeleni au înaintat în fața suveranului în ordinea următoare: Goldiș, Cristea, Hossu, Vaida-Voevod²¹. Cuvântarea principală a fost susținută, din nou, de Vasile Goldiș, în numele a „4 milioane de români”: „Sire, noi îți aducem pământul strămoșilor noștri, dar tot atunci îți aducem și sufletele tuturor românilor de azi cari trăiesc în Transilvania, Banat și Țara Ungurească”, avea să spună, printre altele, Goldiș, într-un discurs care relua câteva din ideile (și chiar formulările) de forță rostite de acesta în Sala Cazinei din Alba Iulia, cu aproape două săptămâni mai devreme. La finalul discursului lui Goldiș, Alexandru Vaida-Voevod preda actul pe pergament al Unirii în mâinile lui Ferdinand²². Regele mulțumea cu o scurtă și „banală cuvântare”²³, așa cum au considerat-o unii, încheiată cu cuvintele: „Să trăiască România în veci unită”²⁴.

La ora 13.00, în „sala de marmură” de la Hotel Bulevard a avut loc dejunul oferit de președintele Consiliului de Miniștri în cinstea reprezentanților Transilvaniei. Între oficialitățile prezente s-au aflat: Mihai Pherekide, Vintilă Brătianu, generalul Coandă, generalul Ștefănescu, I. G. Duca, Anghel Saligny, Mihail Cantacuzino, Gh. Buzdugan, Petru Poni

¹⁸ *Te-deumul de la Mitropolie*, în *Universul*, XXXVI, nr. 34, 3/16 decembrie 1918, p. 1.

¹⁹ *Libertatea*, nr. 7, 13/26 decembrie 1918, p. 1; *Mai nou*, în *Unirea*, XXVIII, nr. 31-32, 22 decembrie 1918, p. 4; *Bucureștii în sărbătoare*, în *Românul*, VII, nr. 34, 8/21 decembrie 1918, p. 3-4.

²⁰ *Recepțiunea solemnă de la Palatul Regal*, în *Universul*, XXXVI, nr. 34, 3/16 decembrie 1918, p. 1.

²¹ *Ibidem*.

²² Constantinescu 2018, d. 75.9-10; Pascu, Popescu-Puțuri 1989, p. 379-380; vezi și *Libertatea*, nr. 7, 13/26 decembrie 1918, p. 1; *Solii Ardealului în fața Tronului*, în *Telegraful român*, LXVI, nr. 140, 6/19 decembrie 1918, p. 521 [1]; *Mai nou*, în *Unirea*, XXVIII, nr. 31-32, 22 decembrie 1918, p. 4.

²³ Cancicov 2016, p. 401; vezi și *Delegația Mării Adunări de la Alba Iulia la București*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 31, 5/18 decembrie 1918, p. 3.

²⁴ *Libertatea*, nr. 7, 13/26 decembrie 1918, p. 2.

ș.m.a.²⁵. Discursurile au început prin vocea prim-ministrului: „Vă așteptăm de o mie de ani și ați venit ca să nu ne mai despărțim niciodată. Sunt în viața unui neam clipe de fericire atât de mari, încât ele răscumpără veacuri întregi de suferințe”²⁶. Răspunsul a fost primit de la Alexandru Vaida-Voevod.

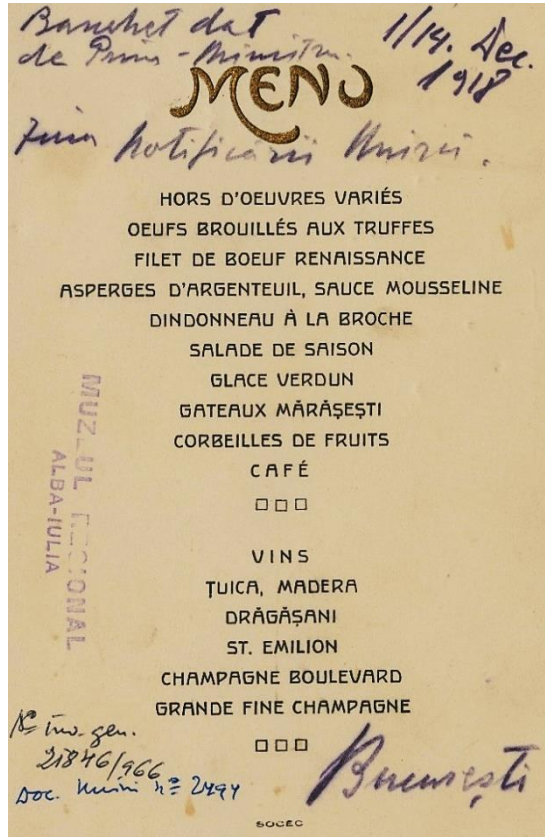

Fig. 3. Meniul dejunului oferit de prim-ministru (sursa: MNUAI, CD 4494/1)

Seara, la 20.30, a avut loc un dîneu oficial în onoarea delegației ardelenе, la Palatul Regal. Cuvântarea regelui cu această ocazie se încheia cu „Să consacram unirea gândurilor, unirea sufletelor, dar și unirea în muncă roditoare, prin strigătul: Trăiască România Mare, puternică și unită!”²⁷.

În timpul acestor recepții, regele a oferit Marea Cruce a Ordinului „Coroana României” celor patru mari reprezentanți ai delegației Transilvaniei (Goldiș, Vaida-Voevod, Hossu și Cristea), următorilor membri ai delegației, Caius Brediceanu și Mihail Popovici le-a oferit însemnele de comandori ai

²⁵ *Banchetul dela Boulevard*, în *Universul*, XXXVI, nr. 34, 3/16 decembrie 1918, p. 1.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Constantinescu 2018, d. 75.11-12.

„Coroanei”, la fel și secretarului Corneliu Corneanu; căpitanului Bohățel și locotenentului Hossu – însemnele de ofițer al aceluiași ordin, iar inginerului Sociu pe cele de cavalier al Coroanei Române²⁸.

Fig. 4. Parada de pe Calea Victoriei, cu delegația ardeleană în frunte (sursa: Popescu-Puțuri, Deac 1978, planșe)

Recepțiile și evenimentele în care a fost implicată delegația ardeleană au continuat și în zilele următoare. În 2/15 decembrie, duminică, delegația ardeleană ieșea în Piața Palatului, împreună cu Ion I. C. Brătianu și alte oficialități de rang înalt. Publicul numeros a izbucnit în „urale nesfârșite”. Capitala era în sărbătoare. A urmat însoțirea delegației într-o paradă de proporții, cu muzică de fanfară, pe Calea Victoriei până la statuia lui Mihai Viteazul, aceasta fiind împodobită cu ramuri de brad și drapele naționale. Elevii de la școlile capitalei au participat în număr impresionant. Defilarea a fost însoțită pe tot traseul de strigăte de „Ura!, Trăiască România Mare! Trăiască Ardealul!”, „E un entuziasm ce se deslănțue ca o furtună. Fruntașii Ardealului, vădit emoționați, mulțumesc salutând”²⁹. La statuia lui Mihai Viteazul se afla postată o gardă de onoare din Regimentul 3 Infanterie „Aurel Vlaicu”, care a dat onorul. De la o tribună improvizată s-au rostit cuvântări de către: Miron Cristea, primarul Hălăceanu, în numele capitalei, V. Haneș, în

²⁸ *Decorațiile Comisiunii ardeleni*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 33, 8/21 decembrie 1918, p. 1; cf. *Libertatea*, nr. 7, 13/26 decembrie 1918, p. 3; *Unirea*, XXVIII, nr. 31-32, 22 decembrie 1918, p. 3; *Consiliul dirigenț la București*, în *Românul*, VII, nr. 32, 5/18 decembrie 1918, p. 1.

²⁹ *Serbările de la București*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 33, 8/21 decembrie 1918, p. 2; vezi și Cancicov 2016, p. 402.

numele studenților, ministrul Cultelor, I. G. Duca, în numele guvernului, dar și elevul Vulcănescu de la Liceul „Lazăr”³⁰. De aici, delegația s-a îndreptat spre statuia lui Gheorghe Lazăr. La cererea mulțimii, a luat cuvântul Alexandru Vaida-Voevod. S-a intonat *Imnul Regal*. Participanții s-au întors apoi la statuia lui Mihai Viteazul, unde, cu acompanierea fanfarei, s-a încins o *Horă a Unirii* în jurul statuii. Din nou, cortegiul s-a pornit în defilare, cu delegații Transilvaniei în frunte, urmați de oficialitățile bucureștene, societățile de studenți și publicul larg. Pe Calea Victoriei, s-a ajuns înapoi la Palat, în „uragane de aclamări” și un „entuziasm ce nu se poate descrie”³¹. În fața Palatului s-a încins o nouă horă, care a durat aproape o oră. „Chipul Bucureștilor e parcă tabloul unui vis”, puncta ziarul *Unirea*³².

La ora 13.15³³, Primăria Capitalei a oferit un dejun la Hotel Bulevard în onoarea delegației transilvănene. Ion I. C. Brătianu „a prezidat masa”, avându-l în dreapta pe episcopul Miron Cristea, iar în stânga pe episcopul Iuliu Hossu³⁴. Au ținut cuvântări cu această ocazie, din partea delegației ardeleni, episcopii Hossu și Cristea, precum și Alexandru Vaida-Voevod. Acesta din urmă a arătat că

„simțirea fericirii și bucuriei văzându-ne uniți e de nedescris. De azi și noi românii suntem liberi, căci până ieri nu ne-a fost îngăduită nici gândirea românească, noi am purtat războiu și de mii de ani vârsăm sângele nostru pentru interesele străine [...]. Azi ne-am eliberat de această rușinoasă sclăvie”³⁵.

Hălăceanu, din partea Primăriei, Mihalcea Vrânceanu, din partea comercianților, Nicolae Stoica în numele meseriașilor, I. Dumitrescu în contul militarilor și, în încheiere, Ionel Brătianu – „care mișcă pe toți cei de față până la lacrimi”, au vorbit din rândurile fruntașilor bucureșteni³⁶.

³⁰ Discursurile în *Pelerinajul la statuile lui Mihai Viteazul și Gh. Lazăr*, în *Universul*, XXXVI, nr. 35, 4/17 decembrie 1918, p. 1.

³¹ *Serbările de la București*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 33, 8/21 decembrie 1918, p. 2.

³² *Din București*, în *Unirea*, XXVIII, nr. 31-32, 22 decembrie 1918, p. 3.

³³ Orele înregistrate în presa epocii nu sunt întotdeauna credibile, întrucât intervalele de timp dintre momente nu par a fi suficient de mari pentru ca toate evenimentele descrise să fi putut avea loc. Probabil sunt orele prevăzute în programul inițial, care va fi fost decalat. De exemplu, *Unirea* menționează ora 12.30 pentru acest eveniment, în timp ce *Universul*, mai credibil, notează 13.15.

³⁴ *Banchetul oferit de primărie la Bulevard*, în *Universul*, XXXVI, nr. 35, 4/17 decembrie 1918, p. 1.

³⁵ *Mai nou*, în *Unirea*, XXVIII, nr. 33-34, 25 decembrie 1918, p. 4; *Bucureștii în sărbătoare*, în *Românul*, VII, nr. 34, 8/21 decembrie 1918, p. 4.

³⁶ *Bucureștii în sărbătoare*, în *Românul*, VII, nr. 34, 8/21 decembrie 1918, p. 4; *Serbările de la București*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 33, 8/21 decembrie 1918, p. 2; *Banchetul oferit de primărie la Bulevard*, în *Universul*, XXXVI, nr. 35, 4/17 decembrie 1918, p. 1.

În 3/16 decembrie, seara, a urmat o cină festivă, tot la Hotel Bulevard, dar oferită, de această dată, de membrii Academiei³⁷.

În 4/17 decembrie, banchetul în onoarea ardelenilor a fost oferit de Liga Culturală³⁸, la ora 20.30, din nou la Hotel Bulevard. Ionaș Grădișteanu a toastat cel dintâi, salutându-i pe solii Unirii. Vasile Goldiș a amintit că, ori de câte ori liderii ardeleni s-au simțit slăbiți în lupta lor națională, au căutat contactul cu poporul de unde își găseau resursele întăririi. Acești lideri, puncta Goldiș, erau ieșiți din rândul țărănimii, „talpa de granit”, iar „țărănimea transilvăneană va transforma și țărănimea din Vechiul Regat. Țăranul va forma temelia trainică a statului”³⁹. Dimitrie Onciul a completat ideea în discursul său, vorbind despre credința regelui în popor. Au mai luat cuvântul Petre Grădișteanu, din nou Ionaș Grădișteanu, apoi Alexandru Vaida-Voevod. Acesta a subliniat rolul armatei române în procesul înfăptuit la Alba Iulia. Au urmat Mihail Dragomirescu, cu un cuvânt despre rolul bisericii românești din Ardeal, Ioan Nistor, de la Cernăuți, subliniind importanța Bucovinei, și Ion I. C. Brătianu, despre rolul omului politic și încrederea în forța noului stat. Banchetul s-a terminat la miezul nopții⁴⁰.

În 6/19 decembrie, reprezentanții Transilvaniei au participat la parastasul lui Nicolae Filipescu, la Biserica Crețulescu. Vasile Goldiș a fost înscris și el pe lista vorbitorilor⁴¹.

Spre finalul perioadei petrecute de delegația ardeleană la București, a avut loc o vizită și la legația americană, pentru a transmite mulțumirile românilor transilvăneni către guvernul american pentru sprijinul acordat. Ambasadorul SUA a răspuns că aspirațiile românești vor fi satisfăcute⁴².

În zilele vizitei, fruntașii transilvăneni au mai vizitat redacțiile mai multor ziare din București, cărora le-au mulțumit pentru colaborarea cu ziarele românești din Ardeal⁴³. Înainte de plecarea spre Transilvania, delegația a mai fost primită o dată de regele Ferdinand⁴⁴. „După cum ne-ați adus toată inima românilor din Ardeal, vă rog să le duceți toată inima mea”⁴⁵, ar fi transmis Ferdinand membrilor delegației. Plecarea de la București înapoi la Sibiu a avut loc joi, 26 decembrie⁴⁶.

³⁷ *Delegația Marelui Adunări de la Alba Iulia la București*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 31, 5/18 decembrie 1918, p. 3.

³⁸ Înființată în 1895.

³⁹ *Banchetul Ligii Culturale în onoarea delegației ardeleni*, în *Glasul Ardealului*, I, nr. 33, 8/21 decembrie 1918, p. 3.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Cancicov 2016, p. 404-405.

⁴² *Românul*, VII, nr. 43, 20 decembrie 1918/2 ianuarie 1919, p. 4.

⁴³ *Românul*, VII, nr. 38, 13/26 decembrie 1918, p. 4.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Duceți ardelenilor toată inima mea*, în *Românul*, VII, nr. 37, 12/25 decembrie 1918, p. 1.

⁴⁶ *Românul*, VII, nr. 38, 13/26 decembrie 1918, p. 4.

Pe de altă parte, notabil este și că regina Maria nu a participat la evenimentele consacrate primirii ardelenilor, întrucât suferea de gripă spaniolă. „Am fost țintuită la pat – tocmai când lumea voia să se bucure alături de mine”; „au trebuit [...] să primească delegația transilvăneană tot fără mine, s-au făcut multe lucruri fără mine”, nota ulterior regina în *Jurnalul* ei⁴⁷. Cam 20 de zile a durat perioada ei de suferință, iar delegația ardeleană a fost prezentă la București în acest interval. Totuși, la finalul vizitei, în preajma Anului Nou, delegația a fost primită și de regină, „care a mulțumit ardelenilor pentru lupta grea pe care au dus-o. Ardelenii au spus că regina e cea mai bună mamă și cea mai vrednică româncă”⁴⁸.

Fig. 5. Delegația care a dus actul Unirii la București. Alături de Vasile Goldiș, Al. Vaida-Voevod, Miron Cristea și Iuliu Hossu se află și Caius Brediceanu, pe post de secretar (sursa: MNUAI, CF 678, 6064)

Iuliu Hossu avea să rememoreze, după mulți ani, primirea de la București:

„Eram patru: Goldiș, Alexandru Vaida, Miron Cristea, episcopul de Caransebeș, și cu mine. Ne-am urcat într-un tren special compus dintr-un vagon de clasă tras de o locomotivă mânată cu stânjeni de lemne. A doua zi, la București, ne-a așteptat noul guvern. Ni s-au spus vorbe pentru istorie: sunteți așteptați să sosiți de 1000 de ani. Să nu ne mai despărțim niciodată. Bucuria nu era a unei generații, ci a întregului popor din toate veacurile, neam

⁴⁷ Maria 2015, p. 436-437.

⁴⁸ *Românul*, VII, nr. 43, 20 decembrie 1918/2 ianuarie 1919, p. 4.

care a rămas neclintit în credința de unire. Nu eram doi popi însoțiți de doi laici, ci Transilvania cu prestigiul imens al suferințelor, al speranțelor și al prorocirilor; înaintau pe drumul istoriei aducând zornăit de lanțuri sfărâmate prin mijlocul poporului cuprins de frenezia triumfului.

Mulțimea era alături de cei în modeste reverenți și sărăcăcioase surtoce. Cortegiul înainta flancat nevăzut de umbrele eroilor Transilvaniei românești prăbușiți năprasnic în nemurire. Eram în Ierusalimul aspirațiilor naționale, în cetatea de scaun a voievozilor țării românești. Vedeam lacrimi care îngenuncheau pe unii; alții presărau flori cine știe de unde aduse din Bucureștiul plin în 1918 doar de petalele inimilor; unii aruncau pălăriile; cu toții răbufneau în strigăte de neconținută bucurie. Stăteam toți patru încremeniți. Priveam cerul senin a pierdută, a mistică binecuvântare și – Doamne, Doamne – curgeau și lacrimile noastre din căldură de neseecat izvor. Osana, ne-am eliberat! Veșnicia mi-a dat și mie paharul bucuriei”⁴⁹.

Fig. 6. Delegația care a dus actul Unirii la București
(sursa: MNUAI, CF 678, 6064)

⁴⁹ Stoica 2016, p. 24; vezi și Roșu *et alii* 2019, p. 43-44.

Fig. 7. Delegația Transilvaniei alături de generalul Constantin Prezan și alți ofițeri ai armatei române – detaliu (sursa: MNUAI, CF 3075)

La pol opus, modul cum a fost tratată delegația ardeleană nu a fost văzut întotdeauna cu ochi buni. În *Jurnalul* său, V. Cancicov nota că politicienii de la București, „oameni mici”, încercau pe toate căile să atragă în cercurile lor politice pe fruntașii din provinciile unite:

„Delegațiunea ardeleană ce se găsește în capitală a ajuns un fel de paiată în mâna guvernului liberal. Oamenii aceștia veniți la noi cu un rol politic extrem de important, atât pentru prezent, cât și pentru viitor, au fost literalmente sechestrați și izolați de orice contact cu oamenii noștri publici, alții decât cei dictați de la Clubul liberal”⁵⁰.

La rândul lor, delegații Transilvaniei au tratat cu prudență jocurile politice în care riscau să fie prinși de prea devreme. Conform declarației lui Vasile Goldiș, „ardelenii nu înțeleg să se înregimenteze în nici un partid politic de azi și au votat cu liberalii pentru că sunt azi reprezentanții autorizați ai României”⁵¹. În același timp, primirea delegațiilor i-a făcut pe bucureșteni să uite de traiul tot mai îngreunat, de grevele muncitorilor, precum și de situația întrucâtva anarhică ce stăpânea finalul anilor de război.

„Au fost greve în rândul muncitorilor, a trebuit să intervină armata [...] crucială acum e problema hranei”; erau „vremuri grele și destul de periculoase”, sintetiza regina Maria situația momentului⁵².

⁵⁰ Cancicov 2016, p. 405.

⁵¹ *Românul*, VII, nr. 43, 20 decembrie 1918/2 ianuarie 1919, p. 4.

⁵² Maria 2015, p. 438-439.

În 11/24 decembrie 1918 venea decretul lui Ferdinand (publicat în *Monitorul Oficial* în 13/26 decembrie), al cărui prim articol arăta că: „Ținuturile cuprinse în hotărârea Adunării Naționale din Alba Iulia, de la 18 noiembrie/1 decembrie 1918 sunt și rămân deapănate unite cu Regatul României”⁵³. În completare, un al doilea decret explica modul de organizare imediată, până la „definitiva organizare a României întregite”: Consiliului Dirigent al Transilvaniei îi reveneau serviciile publice și elaborarea proiectelor de reformă electorală și agrară pentru ținuturile aflate sub administrația sa, iar în grija guvernului regal intrau afacerile străine, armata, căile ferate, poșta, telegraful, telefoanele, circulația fiduciară, vămile, împrumuturile publice și siguranța. Ținuturile unite aveau să fie reprezentate în guvern de miniștri fără portofoliu⁵⁴.

Vizita delegației ardeleni a fost percepută ca un act necesar și esențial al realizărilor de la sfârșitul lui 1918. Evenimentul a fost relatat, la vremea lui, pe larg în presa momentului, fără economie de metafore și superlative. Ziarul *Universul* arăta că:

„din ceasul întâiu când au pășit la noi iluștrii și iubiții oaspeți ardeleni, trăim ceasuri și zile neuitate [...]. Se poate ca un neam să trăiască zile mai mari? Se poate ca în clipele acestea să nu ne simțim întreaga ființă cuprinsă de o bucurie de neînchipuit, care ne-ar face să credem că ne agităm sub influența unui vis nesfârșit fără dovezile ce ne vin la tot pasul, că într-adevăr trăim zilele astea de fericire, că suntem pătrunși la revărsarea lor asupra întregului neam românesc. [...] Trăim zile mari și toți martirii Ardealului, cari au plătit cu chinuri nespuse înfăptuirea idealului nostru național, trebuie să tresară de bucurie în mormintele lor, și sufletele acestor aleși plutesc negreșit deasupra noastră în zilele acestea de fericire”⁵⁵.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** The document delivered by Caius Brediceanu to Bucharest (source: MNUAI, CD 2491).
- Fig. 2.** Caius Brediceanu a few months later, during the Paris Peace Conference (source: MNUAI, CF 3505).
- Fig. 3.** The lunch menu offered by the prime minister (source: MNUAI, CD 4494/1).
- Fig. 4.** The parade on Calea Victoriei, with the Transylvanian delegation at the front (source: Popescu-Puțuri, Deac 1978, drawings).
- Fig. 5.** The delegation that brought the Union Resolution to Bucharest. Vasile Goldiș, Al. Vaida-Voevod, Miron Cristea and Iuliu Hossu are accompanied by Caius Brediceanu as secretary (source: MNUAI, CF 678, 6064).

⁵³ Pascu, Popescu-Puțuri 1989, p. 377-378.

⁵⁴ *Gazeta Oficială, publicată de Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor Românești din Ungaria*, Sibiu, nr. 3, 18/31 decembrie 1919, p. 10.

⁵⁵ *Zile mari*, în *Telegraful român*, LXVI, nr. 144, 14/27 decembrie 1918, p. 534 [2] (preluare din *Universul*).

Fig. 6. The delegation that brought the Act of Union to Bucharest (source: MNUAI, CF 678, 6064).

Fig. 7. The Transylvanian delegation alongside General Constantin Prezan and other officers of the Romanian army – detail (source: MNUAI, CF 3075).

Abrevieri bibliografice

- Cancicov 2016 – Vasile Th. Cancicov, *Jurnal din vremea ocupației*, vol. II – *Impresiuni și păreri personale din timpul Războiului României. Jurnal zilnic, 14 august 1917 – 31 decembrie 1918*, București, 2016.
- Constantinescu 2018 – Miron Gh. Constantinescu, *Din documentele Unirii (Arhiva Goldiș)*, Brașov, 2018.
- Maria 2015 – Maria, regina României, *Jurnal de război, 1918*, București, 2015.
- MNUAI – Muzeul Național al Unirii Alba Iulia.
- Pascu, Popescu-Puțuri 1989 – Ștefan Pascu, Ion Popescu-Puțuri (coord.), *1918 la Români. Documentele Unirii. Unirea Transilvaniei cu România, 1 decembrie 1918*, vol. X, București, 1989.
- Popescu-Puțuri, Deac 1978 – Ion Popescu-Puțuri, Augustin Deac (ed.), *Unirea Transilvaniei cu România, 1918*, ediția a III-a, București, 1978.
- Roșu et alii 2019 – Tudor Roșu, Liviu Zgârciu, Ioana Rustoiu, Marius Cristea, *Zece personalități ale Unirii*, Alba Iulia, 2019.
- Stoica 2016 – Sergiu Stoica, *Cardinalul Iuliu Hossu în dosarele Securității*, Cluj-Napoca, 2016.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAAnthrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

RADIOUL ÎN TIMPUL REGIMULUI COMUNIST DIN ROMÂNIA. ÎNTRE EDUCAȚIA ADULȚILOR ȘI AVATARURILE RĂZBOIULUI RECE (1948-1958)

Alin GORON*

Radio during the Communist Regime in Romania: Between Adult Education and the Avatars of the Cold War (1948–1958)

Abstract. *The radio was an essential component for transmitting the ideological message of the communist regime. However, we would like to point out that radio broadcasts were not limited to this aspect, but also contributed to the education of the masses through the various radio broadcasts, in fact taking over initiatives already developed in the interwar period. We used both primary sources and various articles and books. Placing the discussion in the international context of the Cold War, we have intended to offer an image of the radio transmissions from the first decade of the communist regime and how they influenced both its course and people's daily lives.*

Keywords: *radio, communist regime, Cold War, adult education, radio network.*

Cuvinte-cheie: *radio, regimul comunist, Războiul Rece, educația adulților, rețeaua de radioficare.*

Introducere

Abordând vasta tematică a educației adulților, nu puteam trece cu vederea acest subiect important amintit doar tangențial într-o altă lucrare¹. Pe parcursul cercetării însă, am reușit să parcurgem pași importanți depășind oarecum cadrul tematicii căreia i-am dedicat câțiva ani de studiu, mergând mai departe de granițele naționale. De un real sprijin au fost cercetările lui Richard H. Cummings, fost director de securitate al posturilor de radio Europa Liberă și Radio Libertatea, bazate pe declasificarea documentelor CIA². Trebuie să menționăm și studiile publicate de Johanna Granville³ sau Mark D. Winek⁴, care au întregit tabloul transmisiilor radio din timpul Războiului Rece.

Având în vedere că modelul adoptat de regimul comunist în prima perioadă a existenței sale a fost cel sovietic, găsim relevantă cercetarea lui Stephen Lovell⁵ asupra evoluției radioului în URSS. Pentru documentare am folosit fondurile *Comitetului Central al Partidului Comunist Român* și *Ministerului*

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: alin_goron@yahoo.com.

¹ Este vorba despre teza mea de doctorat, cu titlul *Educația adulților din România în regimul comunist (1948-1958)*, care sperăm ca va vedea lumina tiparului la un moment dat. După cum am și menționat, din pricina spațiului, am decis să abordez pe larg acest subiect într-un studiu separat.

² Cummings 2021.

³ Granville 2005.

⁴ Winek 2009.

⁵ Lovell 2015.

Propagandei, aflate în gestiunea Arhivelor Naționale Istorice Centrale din București, dar și fondul *Comitetului Raional al PCR Alba*, care aparține Serviciului Județean Alba al Arhivelor Naționale ale României. De un real folos au fost arhivele online ale Radio România, care ne-au ajutat să conturăm imaginea transmisiilor radio din spațiul autohton, punând la dispoziție și mai multe numere ale revistei *Radio și radiofonia*. Obiectivele studiului vizează rolul radioului în prima perioadă a regimului comunist din România, pornind de la clivajul dintre promovarea ideologiei oficiale și funcțiile lui în culturalizarea maselor. De asemenea, este important să identificăm conjunctura internațională care a influențat atitudinea autorităților față de transmisiile radio. Răspunzând unor întrebări, ne propunem să deschidem noi orizonturi ale istoriei culturale și politice din spațiul autohton.

Introducându-ne în lumea undelor radio, trebuie să vorbim mai întâi despre istoricul apariției radioului care se datorează în mare parte italianului Guglielmo Marconi, transformat apoi în primul mijloc de comunicare în masă din istoria omenirii. În urma eforturilor de a unifica rețeaua de telegraf din Europa, în anul 1865 a luat ființă „Convenția Internațională privind Telegraful”. Prima întâlnire oficială a organizației a avut loc în 1868 la Viena, în cadrul căreia membrii aveau să-și stabilească sediul oficial la Berna, capitala Elveției, aceștia asigurând și partea financiară a organizației.

Un parcurs similar a fost urmat și în evoluția radioului. În cadrul unei întâlniri care a avut loc la Berlin în 1906, a fost organizată „Convenția Internațională privind Radiotelegrafia”. Cele două aveau să se unifice în cele din urmă la Madrid în 1932, formând „Uniunea Internațională a Telecomunicațiilor”. O atribuție importantă pentru noua organizație era cea legată de comunicațiile radio, fiind nevoie de stabilirea unor reguli la nivel internațional din moment ce undele radio depășeau granițele statelor naționale. Autoritățile fiecărui stat au fost interesate de comunicațiile radio, întrucât erau considerate o resursă care ar fi adus beneficii⁶.

Radioul în URSS

În epoca postbelică, radioul a reprezentat unul dintre cele mai importante mijloace de informare în masă, regimul comunist, conștient de contribuția apreciabilă a acestuia la răspândirea mesajului oral, poziționându-l în centrul preocupărilor sale.

În primii ani ai regimului bolșevic, radioul a avut o contribuție esențială în transmiterea informațiilor. Directivele politice ajungeau mult mai repede pe calea undelor, în vreme ce mesajul oral era adresat unui număr limitat de persoane. Ascultate de milioane de oameni, posturile de radio acopereau un spațiu geografic uriaș. Extinderea rețelei de radioficare a fost un pas important

⁶ Sloten 2013, p. 1-2.

spre modernizare. Prima transmisie fără fir în spațiul sovietic a avut loc în data de 27 februarie 1919, când un inginer aflat în sediul radioului de campanie în timpul războiului civil a transmis: „Bună. Aici este Laboratorul radio Nijni Novgorod”⁷. Bolșevicii au remarcat forța de neegalat a radioului în transmiterea informațiilor, acesta făcând posibilă transmiterea mesajelor de propagandă politică pe distanțe foarte mari⁸. În anii '30, în timpul campaniei de alfabetizare din Uniunea Sovietică, radioul și-a adus propria contribuție. Într-adevăr, cuvântul rostit la radio exercita o influență semnificativă asupra mentalului maselor, iar regimul comunist din Uniunea Sovietică a devenit conștient de noile realități⁹.

Radioul în spațiul autohton

Comparația cu Uniunea Sovietică are menirea de a veni în sprijinul reconstituirii evoluției radioului în spațiul autohton și a importanței sale în educația maselor în epoca postbelică. Dar mai întâi considerăm necesară prezentarea unei scurte istorii a radioului în spațiul românesc.

Prima emisiune a „Societății de Difuziune Radiotelefonice”¹⁰ a fost transmisă în 1 noiembrie 1928, românii auzind atunci: „Alo, alo, aici Radio București!”. Programul a început la ora 17.00 cu un discurs al președintelui societății, profesorul Dragomir Hurmuzescu, urmat de versuri, muzică, informații de presă și meteo, emisiă încheindu-se la ora 24.00¹¹. În anii '30 au debutat și interviurile radiofonice¹².

În 1927 firma olandeză Philips și-a deschis o reprezentanță la București, comercializând becurile Argenta. La sfârșitul anului 1928, și-a schimbat denumirea în „Societatea anonimă Philips”, ocupându-se cu vânzarea echipamentelor și pieselor radio. Datorită numărului mare de comenzi, compania a inaugurat o linie de asamblare la Oradea în 1933. Ulterior, au fost înființate câteva fabrici de componente, anul 1939 marcând capacitatea maximă de producție¹³.

⁷ Lovell 2015, p. 1.

⁸ *Ibidem*, p. 15-36.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Serviciul public de radiodifuziune.

¹¹ <https://www.radio-arhive.ro/articol/programul-primei-emisiuni-radio-1928/2063561/5521/2>, accesat în 05.06.2022.

¹² În 3 martie 1930 a fost inaugurată Universitatea Radio cu prelegerea lui Dimitrie Gusti, intitulată „Menirea Radiofoniei Românești”, iar în 21 martie, a aceluiași an, a avut loc prima transmisie de operă dintr-un studio din țara noastră, „Bărbierul din Sevilla” (<https://www.radio-arhive.ro/articol/dimitrie-gusti-menirea-radiofoniei-romaneti-radio-i-radiofonia-9-martie-1930/2064671/5401/2>, accesat în 30.04.2022).

¹³ https://enciclopediaromaniei.ro/wiki/Radioreceptoare_rom%C3%A2ne%C5%9Fti, accesat în 15.05.2022.

Radioul și-a asumat încă de la început un rol important în educația maselor. Prima ediție a emisiunii „Teatrul Radiofonic” a fost difuzată în 18 februarie 1929¹⁴, cu titlul „Ce știe satul” de Ion Valjan¹⁵. În rolurile principale au jucat actorii Romald Bulfinski¹⁶ și Maria Filotti¹⁷, fiind regizată de Victor Ion Popa¹⁸. În același an, se amintea în ședința „Comitetului programelor radiofonice”, despre importanța extinderii la nivel național a teatrului radiofonic, fiind reuniți cei mai importanți actori ai momentului¹⁹. Mai târziu, în ședința din 8 aprilie 1943, subdirectorul general, Gheorghe D. Mugur, afirma:

„teatrul nostru, însă, nu o să cuprindă numai piese originale, pentru că noi nu putem renunța la misiunea noastră educativă, noi suntem o școală permanentă, o școală fără vacanță a țării [...] instituția noastră nu este, așa cum cred unii, decât o instituție de agrement și desfătare, ci a fost, este și va fi totdeauna o instituție de educație și cultură națională”²⁰.

Radioului îi revenea rolul de a aduce teatrul în casele românilor, mai cu seamă în ale celor care nu aveau acces la această instituție de cultură. În acest context, Alexandru Hodoș afirma că spectacolul radiofonic de teatru:

„pregătește terenul, dezvoltă gustul literaturii dramatice și stârnește o fericită curiozitate pentru spectacolul complex care farmecă deopotrivă ochii și auzul. Ca întreaga noastră emisiune, el îndeplinește un dublu rol: distractiv și educator, o plăcută zăbavă a minții, cum spunea odinioară cronicarul despre cititul cărților, și un prilej binevenit de instruire”²¹.

Scopul ședinței a fost acela de a identifica modul în care spectacolul de teatru se putea adapta cerințelor unei emisiuni de radio, în vreme ce titulatura

¹⁴ https://www.radio-arhive.ro/articole/teatrul-national-radiofonic/5181/2/s_/t_/o_, accesat în 15.05.2022.

¹⁵ Ion Valjan (1881-1960) a fost avocat, judecător, om politic, dramaturg, memorialist (<https://www.radioromaniacultural.ro/sectiuni-articole/produs-de-radio-romania/vocile-memoriei-ion-valjan-atorul-primei-piese-difuzate-la-radio-id30604.html>, accesat în 04.06.2022).

¹⁶ Romald Bulfinski (1878-1953), actor român de teatru și film, angajat și mai apoi director interimar al Teatrului Național din Craiova. A interpretat roluri memorabile în piesele „Când ochii plâng” de A. de Herz sau „Văduvele d-lui Daniel” de Carmen Sylva (<http://cortina-interbelica.blogspot.com/2013/03/romald-bulfinsky.html>, accesat în 04.06.2022).

¹⁷ Maria Filotti (1883-1956), actriță și director de teatru în România, a jucat în 167 de piese, dintre care în 45 a deținut rolurile principale (<http://galeriaportretelor.ro/item/maria-filotti/>, accesat în 04.06.2022).

¹⁸ Victor Ion Popa (1895-1946), actor al Teatrului Național din Iași și dramaturg, redactor la *Revista copiilor și tinerimii* din București (<https://www.artline.ro/Victor-Ion-Popa-30331-1-n.html>, accesat în 04.06.2022).

¹⁹ <https://www.radio-arhive.ro/teme/teatru-radiofonic/251>, accesat în 15.05.2022.

²⁰ <https://www.radio-arhive.ro/articol/edina-asupra-teatrului-radiofonic-8-aprilie-1943/2085621/5181/2>, accesat în 04.06.2022.

²¹ *Ibidem*.

oficială cunoscută astăzi de „Teatrul Național Radiofonic” a fost primită abia în epoca postcomunistă la 1 noiembrie 1996²².

„Teatrul Radiofonic” a continuat și după instaurarea regimului comunist, printre piesele transmise pe calea undelor numărându-se „Hagi-Tudose” (25 martie 1951), acesta fiind și cel mai vechi spectacol de teatru radiofonic păstrat pe bandă magnetică, înregistrat la fondul „Fonoteca de Aur”. Alte exemple sunt „Regele petrece” (24 februarie 1952), după opera lui Victor Hugo, „Chirița în provincie” (1953) a lui Vasile Alecsandri, „Steaua fără nume” (1954) de Mihail Sebastian, „Trei surori” (1956) de Anton Pavlovici Cehov, „Titanic vals” (1960) de Tudor Mușatescu, „Chirița în Iași” (1960) de Vasile Alecsandri, „Tache, Ianche și Cadâr” (1960) de Victor Ion Popa sau „Conul Leonida față cu reacțiunea” (1961) a lui Ion Luca Caragiale²³.

„Teatru Național Radiofonic pentru copii” a oferit celor mici posibilitatea de a asculta piese adecvate vârstei lor. Printre actorii care și-au adus contribuția la emisiunea radiofonică au fost George Vraca²⁴, Ion Manolescu²⁵, Silvia Chicoș²⁶, George Calboreanu²⁷, Ion Caramitru²⁸ și Radu Beligan²⁹. Printre emisiunile difuzate amintim „Tartarin din Tarascon” (1951) de Alphonse Daudet, „Aventurile baronului Münchhausen” (1956) a lui

²² *Ibidem*.

²³ <https://www.radio-arhive.ro/teme/teatru-radiofonic/251>, accesat în 15.05.2022.

²⁴ George Vraca (1896-1964) a fost actor la Teatrul Național din București și la Teatrul Bulandra (<https://www.rador.ro/2021/11/25/portret-actorul-george-vraca-125-de-ani-de-la-nastere/>, accesat în 20.05.2022).

²⁵ Ion Manolescu (1881-1959) a fost actor și regizor la Teatrul Național din București, Teatrul Național din Craiova, Teatrul de Comedie București și Teatrul Municipal (Bulandra), fiind și profesor de actorie la Conservatorul Regal de Muzică și Artă Dramatică (<http://aarc.ro/personalitate/view/ion-manolescu>, accesat în 20.05.2022).

²⁶ Silvia Chicoș a fost actriță de teatru și film care a interpretat numeroase roluri în piesele destinate copiilor (https://issuu.com/teatrulioncreanga/docs/alexandrina_halic_actrita_poveste, accesat în 20.05.2022).

²⁷ George Calboreanu (1896-1986), actor de teatru și film, a jucat pe scena Teatrului Național din Iași; a fost angajat al Teatrului Național din Cluj, al Teatrului „Regina Maria”, înființat de soții Bulandra și al Teatrului Popular, înființat de Nicolae Iorga (<https://www.radioromaniacultural.ro/sectiuni-articole/teatru-si-film/portret-george-calboreanu-126-de-ani-de-la-nastere-id28716.html>, accesat în 20.05.2022).

²⁸ Ion Caramitru (1942-2021), actor de teatru și film, regizor și politician român. A fost actor, regizor și director general al Teatrului „Lucia Sturdza Bulandra”, ministru al Culturii și director al Teatrului Național din București (<https://www.agerpres.ro/documentare/2021/09/05/a-murit-actorul-ion-caramitru-fisa-biografica--774348>, accesat în 20.05.2022).

²⁹ Radu Beligan (1918-2016) a fost actor de teatru și film, dar și profesor la Institutul de Teatru și Film. A debutat la Teatrul Liedertafel – Alhambra – Regina Maria, în anul 1937, ulterior jucând pe scena teatrelor Uranus-Comedia sau Teatrul „Tudor Mușatescu” (<https://www.radoromaniacultural.ro/sectiuni-articole/teatru-si-film/portret-radu-beligan-un-titan-al-scenei-romanesti-id26093.html>, accesat în 20.05.2022).

Gottfried August Bürger, „Fram, ursul polar” (1958) de Cezar Petrescu și „Cipollino” (1961) de Giani Rodari³⁰.

Un alt ciclu de emisiuni radiofonice dedicat publicului adult l-a avut în prim-plan pe istoricul Nicolae Iorga. În 3 martie 1930 a fost inaugurată emisiunea „Universitatea Radio” care a debutat cu prelegerea lui Dimitrie Gusti, președintele Consiliului de Administrație, intitulată „Menirea radiofoniei românești”³¹. Emisiunea era transmisă zilnic între orele 19.00 și 20.00, cuprinzând două sau trei comunicări, alături de conferințe cu durata între 20 și 30 de minute. Tematicile abordate erau legate de știință, folclor, muzică, filosofie, viața religioasă, istorie, geografie, turism, educație, sănătate, cultura poporului și politică externă. Printre cei care au susținut conferințe au fost Nicolae Iorga, Mircea Eliade, Vasile Voiculescu, Alice Voinescu și Tudor Vianu. Conform *Regulamentului de Organizare și Funcționare* al instituției, începând cu anul 1932 a devenit obligatorie depunerea în arhivă a unui exemplar din expunerea conferinței de la radio³². În acest fel, cei interesați puteau avea acces la informații, chiar dacă nu reușiseră să urmărească anumite emisiuni radio. Ele au fost bine receptate, întrucât cele mai importante personalități ale vremii intrau în acest fel în contact cu publicul pe undele radioului³³. Însă emisia postului național de radio întâmpina numeroase probleme, identificate de Dragomir Hurmuzescu ca fiind cauzate fie de „poluanții atmosferici”, fie de interferențele posturilor de radio cu frecvențe apropiate, drept pentru care „Uniunea Internațională Radiofonică” (U.I.R.) a luat mai multe măsuri. Acesta deplângea însă faptul că „România, venită mai în urmă în U.I.R., a trebuit să se mulțumească cu resturile ce mai rămăseseră”³⁴.

Instaurarea regimului comunist a determinat modificări ale formatului emisiunii, astfel că din anii '60 va primi o nouă denumire și anume „Universitatea Tehnică Radio”, difuzată de trei ori pe săptămână, de la ora 18.00. Din 31 ianuarie 1963, emisiunea a fost transmisă și la Televiziunea Română, iar începând cu anul 1985 s-a îmbogățit cu noi rubrici precum: „Omul și mediul său”, „Dicționar enciclopedic” și „Mondorama”.

După căderea regimului comunist, emisiunea „Universitatea Radio” a revenit pe postul Radio România Actualități, însă la începutul anilor 2000 avea să fie eliminată din grila de programe³⁵.

³⁰ <https://www.radio-arhive.ro/teme/teatru-radiofonic-pentru-copii/261>, accesat în 15.05.2022.

³¹ *Radio și Radiofonia*, III, nr. 77, 9 martie 1930, p. 1.

³² https://www.radio-arhive.ro/articole/universitatea-radio/5871/2/s_/t_/o_, accesat în 15.05.2022.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Radio și Radiofonia*, V, nr. 178, 14 februarie 1932, p. 9-10.

³⁵ <https://www.rador.ro/2021/03/03/documentar-scoala-la-microfon-universitatea-radio-cea-mai-longeviva-emisiune-a-radioului-public-4/>, accesat în 15.05.2022.

Aparatele de radio la nivel național erau puține, atât din pricina prețului, dar și al legislației care prevedea condiții speciale pentru cei care solicitau instalarea unui post de radio. Astfel, o lege din 1925 stabilea că autorizația era acordată „oricărei persoane care dovedea că are o conduită bună în societate”, printre documentele solicitate fiind dovada de cetățenie, vârsta, dar și o dovadă privind conduita în societate. Prețul abonamentelor în București varia între 300 și 500 de lei³⁶.

Extinderea rețelei de radioficare și programele radio în timpul regimului comunist

Instaurarea regimului comunist a adus modificări importante în ceea ce privește atât transmisiile radio, cât și producția aparatelor. Conștientizând importanța acestui mijloc de comunicare în masă în noul context politico-ideologic, autoritățile aveau să investească în acest domeniu.

După naționalizarea din 1948, care a afectat și compania Philips, a fost înființată fabrica „Radio Popular”, unde majoritatea radioreceptoarelor erau produse din piese importate din URSS, Cehoslovacia, Ungaria și RDG. Primul radioreceptor românesc a fost produs în 1951, fiind denumit „S 513 A Dunărea”, chiar dacă unele piese proveneau încă din import. Doi ani mai târziu a fost realizat primul radioreceptor românesc alimentat cu baterii. Începând cu 1954 fabrica „Radio Popular” a început producția pieselor pentru radiouri în regim propriu, iar în 1957 a fost fabricat radioreceptorul „S 572 A Opereta”, construit în cea mai mare parte din piese de producție autohtonă³⁷. Regimul de la București a încercat în acest fel să scadă costurile producției și implicit prețul final pentru ca aparatele de radio să devină accesibile publicului larg.

Denumirea instituției radiodifuziunii s-a schimbat de mai multe ori în decursul timpului, astfel că, între anii 1948 și 1949, s-a numit „Societatea Română de Radiodifuziune Națională”, iar în perioada 1949-1953 a purtat numele de „Comitetul pentru Radioficare și Radiodifuziune”, în 1953-1954, „Direcția Generală Radio” din Ministerul Culturii, pentru ca ulterior să-i fie atribuită titulatura „Direcția Generală a Radiodifuziunii de pe lângă Consiliul de Miniștri”³⁸.

Pentru a-și putea impune propria agendă, regimul era interesat să controleze atât programele transmise, cât și modul în care era selecționat personalul:

³⁶ Nicolae 2002, p. 135-136.

³⁷ https://enciclopediaromanici.ro/wiki/Radioreceptoare_rom%C3%A2ne%C5%9Fti, accesat în 16.05.2022.

³⁸ http://www.srr.ro/radio_romania-11855, accesat în 16.05.2022.

„Atât la stațiile de radioamplificare, cât și la cele de radioficare, va trebui să existe dosare în care să se găsească în ordinea zilelor, programele transmise. Aceste dosare vor putea fi controlate de delegați ai Comitetului de Radioficare și Radiodifuziune. Județele vor verifica dacă oamenii ce deserveșc aceste stații sunt corespunzători și dacă instalațiile sunt bine protejate. Accesul la microfon va trebui strict reglementat și limitat la un număr cât mai mic de persoane bine verificate”³⁹.

La Radio România și Radio București, programul din anul 1947 începea la ora 07.00 și se încheia la ora 22.00. Dimineața era difuzat radio jurnalul, iar programul se încheia cu emisiunea „Ora Națiunilor Unite” la 21.30. Emisiunile din timpul zilei oglindeau noile realități ale spațiului autohton postbelic: „Buletinul de știri în limba rusă”, „Emisiune în limba maghiară”, „Jurnal în limba bulgară”, „Muzică variată ușoară”, „Ora școlii”, „Carnet cultural” sau „Festivalul Beethoven” de la Ateneul Român⁴⁰.

Rolul atribuit de regim radioului în educația adulților reiese din circulara transmisă comitetelor județene de către CC al PMR, în data de 25 ianuarie 1950:

„În lupta pentru construirea socialismului în țara noastră propaganda prin radio constituie un însemnat mijloc de educare a maselor. Și în acest domeniu avem exemplul Uniunii Sovietice, unde nenumărate stații de radioficare și radioamplificare contribuie din plin, alături de celelalte mijloace, la răspândirea culturii, științei și artei, în masele largi ale oamenilor sovietici. Urmând acest exemplu, Partidul și Guvernul nostru au căutat să lărgescă acest mijloc minunat de educare și culturalizare a maselor, înzestrând cu stații de radioamplificare numeroase fabrici și orașe”⁴¹.

Educația adulților se afla astfel sub controlul direct al autorităților de la București, care au fost însă preocupate și de extinderea rețelei de radioficare. Raportul informativ al Secției de Agitație și Propagandă din Reșița amintea despre montarea a două stații radio cu 25 de megafoane în uzină, la care se mai adăuga încă una ce aparținea orașului. Rolul propagandistic atribuit stațiilor radio de către autorități devine elocvent prin utilizarea sintagmei „mijloc de agitație în masse”⁴², cu prilejul buletinului de știri politice fiind evidențiați fruntașii în producție, decorați apoi cu Medalia Muncii⁴³.

Autoritățile centrale erau interesate mai cu seamă de dezvoltarea rețelelor din principalele centre industriale, alocând însă un număr important de stații și mediului rural, unde aveau și un important rol propagandistic după cum vom putea vedea ulterior. Audițiile emisiunilor radio aveau loc în

³⁹ ANRDANIC, fond CC al PCR, *Secția Propagandă și Agitație*, dosar 2/1950, f. 8.

⁴⁰ ANRDANIC, fond *Ministerul Propagandei Naționale*, dosar 1136/1947, f. 1.

⁴¹ ANRDANIC, fond CC al PCR, *Secția Propagandă și Agitație*, dosar 2/1950, f. 7.

⁴² ANRDANIC, fond *Ministerul Propagandei Naționale*, dosar 9/1949, f. 79.

⁴³ *Ibidem*.

căminele culturale sau în întreprinderi aflate sub controlul atent al autorităților, din moment ce în locuințele oamenilor existau încă puține aparate de radio. Aceste aspecte au fost evidențiate cu prilejul Hotărârii CC al PMR din aprilie 1953:

„Să se acorde un loc central în agitația politică de masă muncii de lămurire dela om la om. Pe lângă aceasta să se practice sistematic convorbiri în grup ale agitatorilor în întreprinderi și instituții (în timpul pauzelor și după lucru), cât și citirea în colectiv a ziarelor și ascultarea în colectiv a emisiunilor de radio”⁴⁴.

Până la începutul anilor '50, rețelele de radioficare și radioamplificare au cunoscut o dezvoltare accelerată, în condițiile în care România începea să-și revină după cel de-al Doilea Război Mondial. Pe cuprinsul a 48 de județe au fost instalate un număr total de 183 de stații de radioamplificare, dintre care 43 în reședințe județene, 94 în întreprinderi, 51 în plăși și comune și cinci în stațiunile balneoclimaterice. În Galați și Brașov rețeaua de radioficare a fost extinsă ca urmare a inițiativei autorităților locale, centrele industriale importante beneficiind de stații care ofereau muncitorilor posibilitatea de a asculta postul de radio fără să plătească abonament. Alte 26 de stații au fost puse în funcțiune în Valea Jiului, Galați, Simeria, Reșița, Câmpina și Bacău⁴⁵.

În *Raportul asupra planului de electrificare a țării*, din cadrul plenarei din 26 octombrie 1950, se amintea despre dezvoltarea fabricii „Radio Popular”, aceasta presupunând înființarea unei întreprinderi pentru radio și electronică⁴⁶.

Ascultătorii erau nemulțumiți însă de lipsa programelor de radio locale, astfel că autoritățile au decis să ofere spațiu de emisie acestora⁴⁷. Pentru localnici erau importante datorită informațiilor care vizau preocupările comunităților lor, cetățenii fiind invitați să participe la dezbaterile radio⁴⁸.

În mediul urban stațiile de radioamplificare se aflau sub controlul partidului, fiind în subordinea Comitetelor Provizorii ale PMR⁴⁹, în fabrici revenind în responsabilitatea sindicatelor. Pentru a-și asigura controlul asupra radioului, autoritățile centrale au emis o dispoziție ce cuprindea instrucțiunile de organizare ale comitetelor de redacție și programelor, în același timp fiind adoptate și măsuri pentru asigurarea securității stațiilor.

⁴⁴ *Rezoluții și Hotărâri* 1954, p. 384.

⁴⁵ ANRDANIC, fond CC al PCR, *Secția Propagandă și Agitație*, dosar 23/1957, f. 6.

⁴⁶ Gheorghiu-Dej 1955, p. 344.

⁴⁷ ANRDANIC, fond CC al PCR, *Secția Propagandă și Agitație*, dosar 23/1957, f. 6.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Autoritate publică locală, care a funcționat la nivelul comunelor, plășilor și județelor, ca reprezentant al puterii centrale, în anii 1949 și 1950, conform *Legii consiliilor populare*, nr. 17/1949.

Aflându-se sub tutela autorităților centrale, organizarea și funcționarea stațiilor întâmpinau numeroase dificultăți. În urma controalelor în teritoriu ale comisiilor de la București se constata că unele stații nu funcționau din pricina lipsei pieselor de schimb. În același timp, transmisia unor emisiuni ale posturilor de radio occidentale reprezenta un delict. La stația din Miercurea Ciuc, care funcționa în sediul ARLUS, a fost transmisă emisiunea în limba română a postului de radio din Londra, la fel ca în comuna Teregova (județul Severin) sau Tinca (județul Bihor). Problemele au fost puse pe seama neglijenței angajaților, personalul stațiilor fiind înlocuit cu membri ai partidului după verificări riguroase în prealabil⁵⁰. În aceste condiții, în următoarea perioadă regimul avea să fie preocupat de recrutarea personalului care deservea stațiile radio. Comitetul Radio a înființat în acest scop o secție specială care avea în responsabilitate stațiile de radioamplificare și radioficare⁵¹.

Pentru a contracara influența occidentală, erau difuzate zilnic emisiunile Radio Moscova⁵² în limba română⁵³. Pe undele radio au fost transmise conferințe prin care era elogiat modelul sovietic: *Industrializarea socialistă a URSS*⁵⁴, *Democrația sovietică, cea mai înaintată democrație din lume, Poporul sovietic în lupta pentru refacerea și dezvoltarea economiei naționale după al doilea război mondial. URSS pe drumul construirii socialismului*⁵⁵.

Considerăm necesare câteva precizări cu privire la modul în care bătălia ideologică a Războiului Rece s-a reflectat pe undele radio, chestiuni care vor fi detaliate pe parcursul acestui studiu. Așa cum BBC (British Broadcasting Company) a urmărit să-și lărgescă audiența în afara granițelor statului, prin difuzarea știrilor internaționale din perspectiva Marii Britanii, reușind să-i apropie pe ascultători de mediul anglo-saxon, Radio Moscova a încercat un model similar în timpul Războiului Rece. Orice guvern ar fi putut întâmpina dificultăți în condițiile în care ar fi ales să publice documente cu privire la afacerile externe, datorită pericolului izbucnirii unui conflict diplomatic, pe când radioul putea îndeplini această misiune fără a fi supus unui astfel de pericol, aducând în același timp și informațiile în casele oamenilor⁵⁶. Pe de altă parte, Sergey Vasilevich Kaftanov, președintele „Comitetului pentru Radio și Televiziune”, amintea într-un raport din 1961 că obiectivele organizației pe care o conducea urmăreau, pe lângă promovarea politicii interne și externe a Partidului Comunist al Uniunii Sovietice și a guvernului, evidențierea celor

⁵⁰ ANRDANIC, fond CC al PCR, *Secția Propagandă și Agitație*, dosar 65/1950, f. 9.

⁵¹ *Ibidem*.

⁵² În 1945 Radio Moscova emitea deja în 29 de limbi (Winek 2009, p. 102).

⁵³ *Scânteia*, 13 august 1950, p. 2.

⁵⁴ *Scânteia*, 19 noiembrie 1950, p. 2.

⁵⁵ *Scânteia*, 26 noiembrie 1950, p. 2.

⁵⁶ Winek 2009, p. 103-104.

mai importante opere de literatură ascultătorilor, muzică și artă teatrală pentru toți cetățenii sovietici⁵⁷.

În data de 7 mai 1952 a fost sărbătorită ziua radiofoniei, amintind despre descoperirea lui Alexandru Stepanovici Popov care a determinat apariția primului aparat de radio-recepție din lume: „marele fizician rus a pus bazele unuia din cele mai însemnate mijloace de răspândirea a culturii în sânul masselor largi – radiodifuziunea”. Cu acest prilej a fost evidențiată și evoluția acestui mijloc de difuzare a informațiilor și rolul său în educația maselor⁵⁸.

Cele mai multe probleme pe care regimul le avea de înfruntat erau de logistică. Astfel, de cele mai multe ori, munca voluntară suplina lipsa resurselor financiare și materiale pentru extinderea rețelei radio, alături de reducerea costului materialelor. Cu ajutorul electricienilor de la Combinatul Nitramonia a fost deschisă stația de radioficare și amplificare de 40 wați din Făgăraș, pe străzile orașului fiind montate patru megafoane, construite din materiale mai ieftine care au adus economii de peste 40000 de lei⁵⁹. La Iași a fost extinsă rețeaua de radioficare, în oraș funcționând 3967 de difuzoare, în același timp fiind construită și centrala de radioficare care putea transmite apoi în peste 2000 de difuzoare⁶⁰. Raionul Alba dispunea de o singură stație locală de radioamplificare, ce urma să-și aducă contribuția la propaganda oficială⁶¹. Astfel, pe undele radio erau anunțate întrecerile socialiste dedicate femeilor de la Fabrica de Încălțăminte „Simion Bărnuțiu” din Alba Iulia⁶².

În ciuda progreselor realizate prin eforturile autorităților și ale cetățenilor, la mijlocul anilor 1950, infrastructura radio din mediul rural era încă deficitară. În 1955, din 12000 de cămine culturale, doar 6300 aveau aparate de radio⁶³. Un document al Secției de Agitație și Propagandă din 1957 atribuia personalului cu atribuții în domeniul tehnic sarcina de a întreține aparatura din stațiile de radioamplificare.

De la jumătatea anilor '50, s-au intensificat controalele autorităților asupra întregii activități a stațiilor radio, mai cu seamă a personalului care le deservea. Selecția urmărea în primul rând pregătirea ideologică, cunoștințele tehnice de specialitate fiind consemnate în planul secund. Prezenterii radio⁶⁴ trebuiau să îndeplinească mai multe criterii, cel mai important fiind legat de

⁵⁷ *Ibidem*, p. 104-105.

⁵⁸ *Scântea*, 7 mai 1952, p. 3. Invenția primului aparat de radio este atribuită italianului Guglielmo Marconi (1874-1937), însă există și în acest caz o dispută asupra patentului lui Oliver Lodge. Vezi Aitken 1985, p. 123.

⁵⁹ *Scântea*, 26 noiembrie 1950, p. 3.

⁶⁰ *Scântea*, 26 februarie 1954, p. 3.

⁶¹ SJAANR, fond *Comitetul Raional PCR Alba*, dosar 12/1951, f. 13.

⁶² SJAANR, fond *Comitetul Raional PCR Alba*, dosar 17/1955, f. 135.

⁶³ ANRDANIC, fond *CC al PCR, Secția Propagandă și Agitație*, dosar 13/1955, f. 135.

⁶⁴ *Ibidem*.

pregătirea politică, abia după aceea de absolvirea unei școli medii și cunoștințe din domeniul jurnalismului.

O consecință a revoluției maghiare din 1956 a fost instituirea de către regim a unui control riguros asupra emisiunilor transmise și al angajaților stațiilor radio. Datorită penuriei de personal, au fost create așa-numitele „comitete de redacție” cu sarcina de a contribui la funcționarea stațiilor radio⁶⁵, transformate mai apoi în structuri ale aparatului central. Organizațiile locale ale partidului primeau sarcina de a verifica activitatea centrelor de radioficare, astfel încât emisiunile importante să nu poată fi transmise numai dacă primeau viza comitetelor regionale sau orășenești ale partidului. Pregătirea redactorilor nu putea să ocolească spiritul ideologiei oficiale. La nivelul câtorva regiuni au fost organizate cursuri pentru redactori cu durata de 15 până la 30 de zile, vizând atât pregătirea politică, cât și cea profesională. Cursurile au fost organizate în studiourile regionale (Cluj, Timișoara, Iași, Craiova), unde au participat și unii membri ai CC al PMR.

Administrațiile locale organizau și coordonau activitățile centrelor de radioficare, printre care atribuirea și întreținerea sediilor, dar și asigurarea bicicletelor pentru deplasarea în teren a redactorilor. Programele locale ale stațiilor radio au fost transformate în instrumente ideologice:

„sfatul popular trebuie să considere redacția centrului de radio ca un organ de presă al său, pe care să-l folosească din plin, ca organ de agitație prin care masa cetățenilor să fie informată asupra a tot ce este important în localitate și în același timp să atragă masele la rezolvarea problemelor obștești”⁶⁶.

În același timp, radioului, la fel ca și celorlalte mijloace de informare în masă, îi revenea rolul de a își aduce contribuția la campania de colectivizare:

„Comitetul de radio va lua măsuri care să asigure propaganda sistematică – în cadrul emisiunilor sale, îndeosebi a emisiunilor speciale pentru sate – a luptei clasei muncitoare în alianță cu țărănimea muncitoare pentru construirea bazelor socializmului în țara noastră, pentru transformarea socialistă a agriculturii”⁶⁷.

Programele locale se aflau și ele sub controlul strict al centrului. Conținutul lor era structurat în două părți, debutând cu buletinul de știri, după care urma un reportaj extins. În timpul rămas între cele două emisiuni principale erau transmise cântece populare, iar durata programelor radio locale era între 60 și 75 de minute. Ora la care erau transmise emisiunile locale era stabilită de factorii de decizie ai partidului, interzicându-se suprapunerea cu emisiunile naționale importante, precum buletinul de știri, articolele politice, teatrul la microfon sau jurnalul satelor. Ședințele autorităților locale

⁶⁵ ANRDANIC, fond CC al PCR, *Secția Propagandă și Agitație*, dosar 23/1957, f. 6.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ *Revoluții și Hotărâri* 1954, p. 257-258.

sau dările de seamă erau inaccesibile publicului larg, fiind transmise doar scurte informații asupra problemelor de interes pentru localnici. Operatorilor centrelor de radioficare le era interzis să întrerupă emisiunile centrului pentru reclame sau muzică. Practic, nu se putea transmite nimic altceva în afara emisiunilor naționale, fără aprobarea inițială a redactorului⁶⁸.

În primul deceniu al regimului comunist, autoritățile centrale au instituit un control cvasitotal asupra radioului, punându-l la dispoziția aparatului de propagandă. Însă, pe undele radio și-au găsit spațiu și emisiuni care urmăreau educația adulților, dar și a copiilor. În condițiile cenzurii totale a presei, radioul a reprezentat în multe cazuri unica modalitate de informare a cetățenilor cu privire la situația internațională, pe undele radio fiind receptate mai multe posturi a căror emisie venea din partea cealaltă a Cortinei de Fier, aspecte pe care le vom detalia în cele ce urmează.

Transmișiile radio și Războiul Rece

Unul dintre cele mai populare posturi de radio internaționale ascultate de români în timpul regimului comunist a fost Radio Europa Liberă, prima transmisie fiind înregistrată în 14 iulie 1950. Era a doua limbă (după cehă) în care postul de radio emitea în spațiul comunist⁶⁹.

Atât Radio Europa Liberă, cât și Radio Libertatea erau finanțate de CIA, având misiunea de a transmite programe în statele din spațiul comunist. De-a lungul Războiului Rece și alte state din Occident au înființat posturi de radio care să emită în spațiul est-european, astfel încât în anii '70, 21 de state transmiteau programe radio înspre spațiul sovietic⁷⁰.

Primele probleme întâmpinate de postul de radio erau cele legate de numărul relativ mic de aparate⁷¹, dar și de frecvențele bruiaje. Totodată, colectivul editorial era format de membri ai exilului românesc, mesajele conținând un caracter militant, conform accepțiunilor primei perioade a Războiului Rece. Unele probleme au fost remediate pe parcursul anilor '60, atunci când schimbările din spațiul politic, dar și ale colectivului editorial, aveau să contribuie la creșterea audienței. Mesajele anticomuniste dure din primii ani postbelici au fost înlocuite cu un ton mai moderat, în contextul impunerii unei deontologii jurnalistice de factură occidentală. Tematica

⁶⁸ În limbajul oficial acesta oferea „viza de microfon” (ANRDANIC, fond *CC al PCR, Secția Propagandă și Agitație*, dosar 23/1957, f. 7-10).

⁶⁹ Johnson, Parta 2010, p. 208.

⁷⁰ Critchlow 1999, p. 168.

⁷¹ „Comitetul Europei Libere” afirma într-un raport anual din 1959 că, în timp ce în Cehoslovacia exista câte un aparat de radio la patru persoane, iar în Ungaria unul la cinci, în România era doar unul la 18 persoane (Johnson, Parta 2010, p. 208).

abordată a devenit și ea mai diversificată, incluzând muzică, sport sau cultură generală⁷².

Importanța acordată de regimul sovietic posturilor de radio internaționale poate fi remarcată prin utilizarea și dezvoltarea continuă a sistemelor de bruij menite să împiedice pătrunderea influențelor occidentale. Erau vizate cu precădere transmisiile BBC și Vocea Americii⁷³. La sfârșitul celui de-al Doilea Război Mondial, ambele posturi de radio și-au început transmisiile în limba rusă, BBC în 1946 și Vocea Americii în 1947⁷⁴.

În spațiul vestic însă se întâmpla arareori ca Radio Moscova să fie bruiat. SUA foloseau aceste pârghii pentru a-i atrage pe sovietici în capcană, determinându-i să-și consume resursele. La sfârșitul anilor 1960 s-a constatat că 9% dintre americani au ascultat posturi de radio străine pe teritoriul SUA, cea mai des menționată stație fiind Radio Moscova⁷⁵. Cei mai mulți ascultători erau persoane cu educație superioară, care, conștienți de influența propagandei, doreau fie să afle opinia celorlalte țări despre SUA, ori să audă versiunea principalului adversar din timpul Războiului Rece. Perspectiva unora dintre ascultătorii americani asupra evenimentelor internaționale s-a schimbat, ei analizând prin comparație informațiile primite din presa autohtonă. Un ascultător își amintea că nu mai vedea URSS „drept un monstru cu bombe atomice în fiecare mână, ci ca o entitate umană preocupată de problemele omenirii”⁷⁶.

Pe de altă parte, penetrarea posturilor de radio occidentale a acumulat procente însemnate înspre jumătatea anilor '80, atunci când Vocea Americii era ascultată de un procent situat între 14 și 18% dintre cetățenii sovietici, în timp ce Radio Libertatea avea 8-12%, BBC 7-10%, iar Deutsche Welle între 3 și 6%. Mass-media americană a manifestat o atitudine reticentă față de stațiile de radio internaționale, acuzându-le că sunt doar portavocea CIA⁷⁷.

Radio Europa Liberă și-a început transmisia înspre România de la stația de radioficare „Barbara” din Lampertheim, Germania, în data de 14 iulie 1950. Este puțin probabil ca primele transmisiile ale postului de radio să fi ajuns la cetățenii români, având în vedere capacitatea redusă a transmițătorului.

La începutul anilor '50, transmisiile radio ale Europei Libere nu reprezentau o problemă centrală pentru regimul comunist din România, însă

⁷² *Ibidem*, p. 205-206.

⁷³ Winek 2009, p. 108-110.

⁷⁴ Critchlow 1999, p. 168-169.

⁷⁵ „Radio Moscova” și-a început transmisiile în 29 octombrie 1929 în limba germană, scopul fiind acela de a ajunge în Germania. După ascensiunea lui Hitler la putere în 1933 transmisiile au fost bruiate și cei care ascultau radioul erau considerați trădători ai statului (Granville 2005, p. 812).

⁷⁶ Winek 2009, p. 108-110.

⁷⁷ Critchlow 1999, p. 169-170.

lucrurile s-au schimbat la sfârșitul intervalului și la începutul anilor '60, atunci când transcrierile mai multor emisiuni ale radioului păstrate în arhivele partidului conțineau numeroase adnotări ce aparțineau lui Gheorghe Gheorghiu-Dej. Acesta se angaja uneori chiar într-un dialog imaginar cu jurnaliștii, utilizând interjecții și chiar insulte. Cea mai dură reacție a venit însă atunci când liderul comunist a fost atacat personal și ridiculizat într-una dintre transmisiile postului de radio. Această situație îl va determina să dispună măsuri dure pentru descurajarea transmisiilor Radio Europa Liberă, acțiune în care a fost implicată și Securitatea⁷⁸.

Liderul comunist condamna în termeni duri acțiunile posturilor de radio occidentale cu prilejul unei cuvântări rostită la cea de-a cincea sesiune a Marii Adunări Naționale din 22 februarie 1955, în care amintea despre:

„valul murdar de calomnii și născociri mincinoase împotriva poporului român, debitate de organele de presă și posturile de radio aflate sub îndrumarea directă a Departamentului de stat american, ca și la activizarea de către spionajul american a elementelor fasciste și reacționare care au fugit odată cu trupele hitleriste, de teama răzbunării poporului”⁷⁹.

Desigur, criticile aspre erau legate de limbajul dur folosit, mai cu seamă de posturile de radio occidentale, la adresa liderilor politici comuniști. Însă cuvintele defăimătoare nu au fost îndreptate niciodată împotriva poporului român, după cum vom putea observa pe parcursul studiului. Totodată, oferind o formulă stereotipă dizidenței românești, Gheorghiu-Dej voia să decredibilizeze mesajele transmise pe calea undelor radio.

Mai mult decât atât, secretarul general al PMR acuza Departamentul de Stat american că:

„au început să lanseze îndemnuri la delapidarea banului public, la organizarea de jafuri și hoții, după metode în care s-au dovedit mari maestrul gangsterii americani... Cât privește atenția partidului și guvernului nostru pentru producția bunurilor de larg consum, îi așteaptă pe simbriașii de la «Vocea Americii» o cruntă dezamăgire. Hotărârile luate de noi pentru ridicarea agriculturii și pentru sporirea producției de bunuri industriale de larg consum au început de pe acum să-și dea roadele”⁸⁰.

Era vorba despre îndemnul posturilor de radio care transmiteau din Occident în România, încurajând acțiunile individuale împotriva regimului comunist pentru a fi evitate eventualele repercursiuni grave. După cum vom detalia în secțiunea dedicată posturilor clandestine care emiteau pe timpul Războiului Rece, asemenea mesaje au contribuit la impulsivitatea mișcărilor sociale și politice care au determinat izbucnirea revoluției maghiare din 1956.

⁷⁸ Johnson, Parta 2010, p. 217.

⁷⁹ Gheorghiu-Dej 1955, p. 756.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 756-757.

Potrivit lui R. Cummings, transmisiile radio care veneau dinspre Occident în statele comuniste pot fi încadrate în trei categorii grupate cromatic în alb, gri și negru. Cele în alb cuprindeau posturile oficiale precum Vocea Americii, sau Radioul Sectorului american al Berlinului. Gri era culoare atribuită posturilor susținute de organizații fără vreo coloratură oficială precum „Comitetul american pentru eliberarea de sub bolșevism” pentru Radio Libertatea care emitea în Republica Democrată Germană, Austria sau URSS. „Comitetul Național pentru Europa Liberă” era cel care finanța oficial Radio Europa Liberă, ale cărui transmisii ajungeau în toate statele comuniste. În aceeași perioadă a existat și Radio Asia Liberă, susținut de „Comitetul pentru Asia Liberă”. Negrul reprezintă stațiile clandestine ale CIA ale căror transmisii ajungeau în spațiul comunist est-european.

Modus operandi al operațiunilor psihologice desfășurate de CIA au primit un cadru oficial începând cu 1 ianuarie 1947 în „Departamentul CIA pentru Operații Speciale”, directorul acestuia fiind Thomas C. Cassady, un veteran al celui de-al Doilea Război Mondial. Acțiunile reprezentau un răspuns pentru propaganda sovietică antiamericană⁸¹.

În anul 1948, George Kennan, diplomat de carieră, a fost cel care a pus bazele Radio Europa Liberă și Radio Libertatea. În 1948, secretarul de stat George Marshall trimitea o telegramă ambasadorilor SUA din state comuniste, informându-i că SUA intenționau să folosească refugiații politici din spatele Cortinei de Fier pentru transmisiile postului de radio Vocea Americii. Exprimându-și dezacordul, Moscova acuza ineficiența acestuia, prin faptul că transmisiile deveneau în acest fel ridicole și pline de resentimente⁸².

Acțiunile conduse de Radio Europa Liberă au pus în unele cazuri Departamentul de Stat și oficialii de la Casa Albă în situații stânjenitoare. A fost și cazul unor pliante care urmau să fie aruncate în timpul unui meci de fotbal pe un stadion din Cehoslovacia, în prezența unor diplomați americani. Într-o altă situație, un balon meteorologic al SUA (în fapt era folosit pentru spionaj) a determinat prăbușirea unui avion în munții Tatra din Slovacia, în urma căruia au murit 22 de oameni. Allan Dulles, directorul adjunct al CIA, a propus atunci președintelui american Dwight D. Eisenhower anularea acestei operațiuni, în așa fel încât să nu pună SUA în postura de a fi fost prinse în flagrant în timpul acțiunilor de spionaj⁸³.

Cu puțin timp înaintea acestor incidente, în trenurile care făceau legătura între Viena și orașele din Ungaria au fost montate hârtii igienice pe care apărea chipul liderului maghiar stalinist Mátyás Rákosi. CIA a propus la un moment dat parașutarea deasupra URSS a unor prezervative de mari

⁸¹ Cummings 2021, p. 7-8.

⁸² *Ibidem*, p. 10-11.

⁸³ Granville 2005, p. 815.

dimensiuni, inscripționate: „Fabricate în SUA. Dimensiune medie”⁸⁴. Această ultimă acțiune nu s-a materializat niciodată.

În 26 iunie 1956, Mátyás Rákosi se plângea lui Kliment Voroshilov, membru al Prezidiului URSS, că radioul Vocea Americii a făcut cunoscut publicului maghiar întregul conținut al discursului liderului sovietic Nikita Hrușciiov, în care condamnă crimele stalinismului⁸⁵. Iuri Andropov, ambasador al URSS în Ungaria, mai târziu șef al KGB și secretar general după moartea lui Leonid Brejnev, afirma că diplomații americani de la Budapesta furnizau materialele postului de radio Vocea Americii din München. Sovieticii considerau de altfel că acest post de radio influența mai cu seamă tinerii⁸⁶.

În contextul revoluției maghiare din 1956, postul Radio Europa Liberă a avut o influență semnificativă. O contribuție importantă a fost aceea prin care a fost răspândit mesajul conform căruia Ungaria urma să se retragă din Tratatul de la Varșovia. Informațiile au ajuns astfel la sovietici cu mult înainte ca Imre Nagy să facă anunțul oficial⁸⁷.

Allan Dulles, directorul adjunct al CIA, amintea în cadrul unei întâlniri la Universitatea Princeton din mai 1952 că operațiunile serviciului trebuiau continuate prin asumarea unor riscuri, fiind nevoie de „martiri”⁸⁸. Un raport mai larg avea să cuprindă recomandarea ca toate materialele adresate Uniunii Sovietice pentru care guvernul american nu dorea să-și asume responsabilitatea, ar trebuie predate la Radio Europa Liberă și Radio Libertatea, urmând ca acțiunile CIA privind transmisiile clandestine să continue⁸⁹.

Una dintre cele mai importante acțiuni ale CIA referitor la posturile clandestine destinate transmisiilor în spațiul comunist a avut loc lângă capitala Greciei, Atena. În urma acordului semnat cu guvernul acestei țări, din primăvara anului 1950 CIA instala un centru de comunicații radio pentru transmisiuni neoficiale în limbile albaneză, română, rusă, ucraineană, dar și alte câteva folosite în republicile sovietice din Caucaz. Indicativul stației era PYREX⁹⁰.

Pentru a putea creiona o imagine de ansamblu al modului în care centrul a funcționat, dar și influența pe care a exercitat-o în spațiul comunist, vom realiza o analiză comparativă a câtorva dintre țările est-europene.

Departamentul de Stat al SUA a aprobat planul de operațiuni pentru Bulgaria în februarie 1950. Se urmărea organizarea unor activități clandestine

⁸⁴ *Ibidem*, p. 816.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 821.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 821-822.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 833-834.

⁸⁸ Cummings 2021, p. 15.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 16.

⁹⁰ *Ibidem*.

îndreptate împotriva regimului comunist, prin formarea mai multor organizații anticomuniste antrenate mai apoi pentru a putea conduce diverse operațiuni paramilitare. Mai multe echipe urmau să opereze transmisiile radio, unele dintre ele axându-se pe național-comunism, în timp ce altele transmiteau mesaje de propagandă pentru a crește nemulțumirile în rândul populației. Unul dintre obiective era acela de a masca legătura dintre aceste transmisiile radio și guvernul american⁹¹.

Programele debutau cu un cântec naționalist, încheiat apoi cu imnul național al Bulgariei din perioada 1908-1946, „Shumi Maritsa”. Postul se numea Radio Goryanin, inducându-se ideea că transmisiile radio ar fi avut loc de pe teritoriul Bulgariei.

În septembrie 1951, în Sofia, șase agenți infiltrați de CIA au fost arestați și trimiși în judecată. Trei au fost condamnați la moarte, iar ceilalți au primit sentințe grele. Motivul pentru care ar fi fost demascați s-a datorat unor erori individuale sau informațiilor primite de organele de poliție de la persoane din interiorul grupului. Ca efect al transmisiilor postului de radio, un profesor bulgar a trecut granița în mod clandestin în Grecia, declarând mai apoi într-un interviu pentru Radio Europa Liberă că asculta frecvent Radio Goryanin⁹².

În octombrie 1953, au fost instalate 14 stații de bruiaj împotriva Radio Goryanin, astfel încât cele 15 minute de transmisie au fost întrerupte de 20 de ori. CIA nu a stabilit cu precizie un obiectiv pentru postul de radio care emitea pe teritoriul Bulgariei, preferând ca mai întâi să analizeze rezultatele, pentru ca apoi să poată alege una dintre variante. Astfel, conform documentelor declasificate pentru anul 1953, CIA urmărea fie căderea regimului comunist din țară, fie menținerea speranței bulgarilor că vor fi eliberați, încurajând rezistența lor pasivă. Interviuurile cu cetățenii bulgari aflați în exil au contribuit la îmbunătățirea transmisiilor prin extinderea subiectelor abordate. Urmând să se renunțe la cele exclusiv politice, atenția s-a îndreptat spre moștenirea istorică a Bulgariei inoculându-se ideea că bulgarii ar fi fost sclavi ai politicilor coloniale sovietice. Profitând de moartea lui Stalin în martie 1953 și de eventualitatea unui vid de putere la Moscova, Radio Goryanin a vehiculat ideea înlocuirii liderului bulgar Valko Cervenkov, a cărui numire avusese loc cu sprijinul defunctului lider sovietic⁹³.

Guvernul SUA nu voia însă ca acțiunile desfășurate de agenția sa secretă să dezlănțuie violențele în Europa, conștienți fiind că situația geopolitică nu avea să se schimbe curând. De aceea, în iunie 1953, CIA a sugerat că evenimentele din Germania de Est și Cehoslovacia ar putea fi folosite pentru a exemplifica spontaneitatea declanșării lor, dar și brutalitatea represaliilor. În

⁹¹ *Ibidem*, p. 67-68.

⁹² *Ibidem*, p. 69-70.

⁹³ *Ibidem*, p. 72-73.

acest context au fost lansate avertismente referitoare la evitarea oricăror acțiuni premature. În aceeași lună, CIA a organizat o întâlnire a „Comitetului Național pentru Europa Liberă”, în cadrul căreia s-a luat decizia înființării unui grup al tinerilor imigranți care puteau servi interesele SUA.

Linia abordată de CIA începea să se schimbe, astfel că, din octombrie 1953, a fost organizat un program destinat transmisiilor radio clandestine pentru promovarea propagandei național-comuniste. Denumirea stației radio s-a schimbat în „Hristo Botev”⁹⁴. În 12 ianuarie 1954 a fost aprobat un nou proiect cu numele de „Metaphor” care urmărea crearea iluziei unui post de radio clandestin ce emitea de pe teritoriul Bulgariei. Folosindu-se de cadrul legislativ care îi permitea să aducă până la 100 de persoane pe an, evitând procedurile normale de emigrare, CIA a facilitat drumul spre SUA a doi cetățeni bulgari care au părăsit țara clandestin. Aceștia au fost mai apoi pregătiți de CIA pe teritoriul SUA, pentru ca mai apoi să se întoarcă în Grecia pentru proiectul „Metaphor”.

În mai 1954, Serviciile secrete ale Bulgariei au creat un departament special intitulat „Radiooko” (*radiokontrarazuznavane*), cu misiunea de a contracara acțiunile posturilor de radio ostile. Un raport al serviciului amintea că „transmișile postului de Radio Goryanin cuprind două părți. Prima se adresează curierilor stației radio, iar cea de-a doua populației”⁹⁵. În 1959, serviciile bulgare au descoperit unde se afla stația radio care emitea în bulgară, română, albaneză și rusă, iar în 1962 erau ultimele transmisiile ale celor două radiouri în limba bulgară⁹⁶.

La începutul anilor '50 și-au început emisia posturile de radio clandestine în România. Unul dintre acestea s-a intitulat „Vocea Pădurii”, începându-și activitatea în 1951. A reprezentat unul dintre primele experimente ale CIA, sau a fost un post de radio autohton operat de luptători anticomuniști care s-au retras în munți. Avem toate motivele să acordăm credibilitate primei variante. Postul emitea începând cu ora 2.00 și mulți români se trezeau pentru a-l asculta în București. Transmișiile erau atribuite generalului Ioan Dragalina, cel care beneficia de popularitate după ce a condus prima mișcare anticomunistă din România, începând cu 1949. Având în vedere contradicțiile cu privire la moartea sa, refugiații politici care l-au ascultat au confirmat că el este cel care vorbește la postul de radio, stilul fiind unul vindicativ. Un raport al postului Radio Europa Liberă din mai 1952 de la Istanbul amintea că un imigrant armean în vârstă de 57 de ani, care ajunsese în Turcia cu o lună în urmă, ascultase postul de radio în România. Emitea la ore diferite, de cele mai multe ori noaptea după ora 02.00, iar frecvența

⁹⁴ Este considerat cel mai mare poet al Bulgariei.

⁹⁵ Cummings 2021, p. 77.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 79.

acestui era foarte aproape de cea a BBC. Se presupune că postul se afla pe lângă Cluj, sau undeva în Transilvania. Informațiile nu au fost considerate însă de încredere de către evaluatorul Radio Europa Liberă.

Primele încercări pentru organizarea unui post de radio clandestin care să transmită emisiuni în România au revenit în sarcina regelui Mihai, care se afla atunci în exil. CIA a luat decizia de a începe emisiile radio deoarece considera că exista deja un număr suficient de români aflați pe teritoriul SUA care au beneficiat de pregătirea de specialitate și cea politică pentru a putea realiza programele radio care urmau să fie transmise pe teritoriul României sub acoperirea „Comitetului Național pentru Europa Liberă”. Aceași agenție secretă americană a organizat un scenariu pentru cazul în care unul dintre oficialii comuniști sau oameni care dețineau funcții importante în Miliție ar lansa o campanie de teroare îndreptată asupra unui segment al populației. Astfel, mai întâi ar fi fost răspândite mesaje radio sau scrise care să deconspire aceste acțiuni, iar în cea de-a doua etapă acesta ar fi fost răpit și ucis, cadavrul fiindu-i expus într-un spațiu public⁹⁷.

„Oficiul pentru Coordonarea Politicilor”⁹⁸ primea aprobarea de a conduce acțiuni de război psihologic începând cu data de 7 august 1951, codul operațiunii fiind QKBROIL.

Spre deosebire de cazul Albaniei sau al Bulgariei, obiectivele CIA în România vizau câștigarea încrederii populației în eliberarea de sub regimul comunist și menținerea voinței acestora de a opune rezistență. Au fost stabilite mijloacele clandestine pentru materializarea politicilor SUA în sfera de influență sovietică atât în contextul Războiului Rece, cât și în cazul unui război convențional. Un alt obiectiv viza utilizarea diferitelor mijloace pentru a submina structurile regimului comunist și dezvoltarea unei baze politice pentru acțiunile sub acoperire ale CIA⁹⁹.

Documentele serviciilor americane deplângeau lipsa de unitate a diasporei românești aflată în exil, dar și faptul că regele Mihai refuza să-și asume un rol mai activ pentru coalizarea acesteia¹⁰⁰. Proiectul a fost aprobat în cele din urmă de CIA în 28 august 1951, urmând să-și înceapă activitatea

⁹⁷ *Ibidem*, p. 79-81.

⁹⁸ *Office of Special Projects* (Oficiul pentru Proiecte Speciale) a primit apoi denumirea de *Office of Policy Coordination* (Oficiul pentru Coordonarea Politicilor). După mai multe controverse, s-a luat decizia ca acesta să nu se subordoneze nici CIA, nici Departamentului de Stat al SUA. Atât secretarul de stat, cât și cel al apărării urmau să supravegheze activitatea lui. În timp ce secretarul de stat al SUA alegea directorul Oficiului, acesta transmitea rapoartele numai directorului CIA (Granville 2005, p. 814).

⁹⁹ Cummings 2021, p. 79-81.

¹⁰⁰ CIA susținea că eforturile lor de a unifica „Comitetul Național Român” și „Asociația Românilor Liberi” ar fi fost zadarnice, astfel încât acestea nu puteau fi folosite în misiunile preconizate de serviciul american (*ibidem*, p. 84).

din luna martie a anului 1952. În septembrie 1951, CIA reușea să selecteze personalul care avea să transmită pe undele radio din stația clandestină aflată în apropierea Atenei.

Brutus Coste¹⁰¹, una dintre personalitățile emigrației românești din timpul Războiului Rece, a fost selectat de CIA pentru a pregăti transmisia postului clandestin de lângă Atena, primind și misiunea de a recruta membri pentru a pune bazele unei echipe. Transmisia postului clandestin de radio s-a lăsat așteptată însă, astfel încât în 10 decembrie 1953 încă nu-și începuse activitatea. Mai mult decât atât, proiectul QKBROIL a fost împărțit în mai multe secțiuni, primind două noi criptonime pentru transmisia radio, SHELLAC și SHELLFIRE. După un nou eșec al tentativelor de a coaliza diaspora românească în vederea acestor misiuni¹⁰², CIA l-a ales pe Mugur Valahu¹⁰³ ca șef al stației clandestine de radio.

Într-un interviu pentru „Centrul pentru Istorie Orală al Radio România Actualități”, acesta a vorbit despre experiența sa la postul de radio clandestin de lângă Atena, amintind despre amenințările personale pe care le folosea la adresa unor lideri comuniști. Transmisiiile aveau o durată de maximum 15 minute, pe timpul nopții, la ore diferite, pentru a evita stațiile de bruiaj din România. Limbajul era unul foarte violent, cu accente naționaliste, cerându-se independența Basarabiei și Bucovinei de Nord aflate în componența URSS. Transmisiiile radio trebuiau să lase impresia că aveau loc din România, tonul utilizat fiind diferit de cel al radiourilor Vocea Americii sau Radio Europa Liberă, ale căror mesaje erau mai cizelate. Printre sintagmele utilizate erau „Moarte călăilor din Guvern” sau „Jos cu țișanii lui Dej”, formule rostite la încheierea fiecărei transmisii. Se presupune că limbajul ar fi fost unul uzual pentru românii de rând în lipsa cenzurii. Programul se numea „Vocea

¹⁰¹ Brutus Coste (1910-1984) a fost diplomat în perioada interbelică, pregătind materiale de politică externă pentru postul NBC, scriind numeroase articole, dar și cartea intitulată *The Political Premises of Successful Propaganda to Eastern Europe*, publicată în 1951 de Centrul de Studii Central-Europene. În 1954, el a devenit director al *Ligii Internaționale pentru Drepturile Omului* și reprezentant al ONU. A primit o retribuție de 300 de dolari pe lună de la *Comitetul Național pentru Europa Liberă*, lucrând la proiectul „Democrația în Rusia”. Între 1967 și 1976 a fost profesor de studii internaționale și istorie universală la Universitatea Fairleigh Dickinson din New Jersey. A murit la New York în 1984 (*ibidem*).

¹⁰² Una dintre dificultățile semnalate de CIA în rapoartele sale era cea legată de folosirea fondurilor alocate de SUA pentru interesele personale sau de partid ale membrilor diasporei românești. Acesta este și motivul pentru care CIA a preferat să apeleze la indivizi mai degrabă, decât la organizații (*ibidem*, p. 86).

¹⁰³ Mugur Valahu (1910-2003) a fost un avocat și jurnalist român care a părăsit România în 1948, refugiindu-se la Paris unde a lucrat pentru BBC, Radio Europa Liberă și Radio Paris. Pentru ultimul dintre aceste posturi el trimitea mesaje codificate adresate unor persoane care de fapt nu existau, cu scopul de a crea impresia că Occidentul menținea legătura cu rezistența anticomunistă din România. Autoritățile de la București au protestat și Mugur Valahu a fost obligat să părăsească Radio Paris (*ibidem*).

Libertății – Organul Refugiaților români”. Redăm un fragment din transmisia radio a acestui post:

„Români! Acesta este postul clandestin România Viitorului – Vocea Disperării! Fie ca bestiile roșii să plece! Vrem libertate și justiție! Vrem un Guvern național condus de muncitori, țărani și funcționari publici! Comuniștii și-au săpat deja groapa! Aveți încredere în libertate! Prin luptă continuă vom obține libertatea și independența! Comuniști! Separați-vă de Moscova! Oferiți țării un adevărat guvern socialist! Obțineți iertarea poporului!”¹⁰⁴.

Mugur Valahu amintea că a lucrat alături de un alt român, Gheorghe Bumbăști, iar scopul transmisiilor radio era acela de a intimida conducerea comunistă, limbajul violent fiind menit să ofere o portavoce românilor care nu aveau posibilitatea să se exprime în alt mod. De asemenea, se pare că emisiunile erau înregistrate pe bandă de magnetofon, pentru ca mai apoi să fie trimise cu un curier american la Salonic, unde se afla transmițătorul. Pseudonimul lui Mugur Valahu era „locotenent-colonel Dumitru Arbore”, iar emisiunile erau transmise întotdeauna la ore diferite, informațiile furnizate de americani fiind culese din presa românească. El a mai amintit că nu aveau niciun colaborator intern¹⁰⁵. Afirmația este greu de verificat deoarece Valahu nu cunoștea cu exactitate proveniența tuturor informațiilor oferite de sursele americane. Modalitățile de operare ale CIA în spațiul comunist ne determină să credem că existau persoane infiltrate în România cu scopul de a obține informații.

În timp ce Mugur Valahu se adresa militarilor și intelectualității, Gheorghe Bumbăști vorbea pentru țărani și muncitori. În ce privește numărul ascultătorilor era însă pesimist, audiența fiind modestă și compusă mai cu seamă din tehnicienii stațiilor de bruiaj. La un moment dat, acesta a făcut un apel direct la liderul comunist, Gheorghiu-Dej: „Mă, țigan, țigan, dar tu trebuie să fii și român de-al nostru, mă, nu intrând în banda asta de venetici, de străini, să distrugi țara!”. De fapt, Valahu a cerut americanilor să intre în direct pe undele Radio București în momentul în care era transmis vreun discurs al liderului comunist, aceștia refuzând pe motiv că ar fi încălcate astfel normele internaționale. Pentru aceste transmisii, cei doi români erau remunerați cu 350 de dolari pe lună, bani suficienți pentru un trai decent la Atena în acele vremuri¹⁰⁶.

Mugur Valahu a adăugat că americanii nu au făcut niciun comentariu la adresa violenței limbajului, oferindu-le libertate deplină în acest sens. În timpul revoluției din Ungaria din 1956, postul de radio i-a îndemnat pe

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 83-87.

¹⁰⁵ <https://www.rador.ro/2015/10/25/aici-radio-romania-viitoare-vocea-rezistentei-nationale/>, accesat în 15.05.2022.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

români la acțiuni individuale pentru a evita eventualele represalii împotriva grupurilor.

Una dintre cele mai importante probleme pe care le-a avut de înfruntat postul de radio clandestin al CIA a fost aceea a bruiajului realizat de autoritățile de la București. Agenția americană de informații a infiltrat un agent la București care a aflat după trei luni că dispozitivele de bruiaj erau la sol, fiind localizate în centrul capitalei. Dispozitivul își pierdea din eficiență în anumite zone importante, astfel încât el recomanda stabilirea orelor diferite de transmisie și evitarea exprimărilor care ar putea descuraja potențialii ascultători.

În final, nemulțumiți de efectele transmisiunilor postului de radio, printre care absența informațiilor cu privire la numărul de ascultători și al modului în care aceștia reacționau la informațiile transmise, CIA a decis să închidă transmisiile postului Viitorul României în 31 octombrie 1959. Mugur Valahu a părăsit Grecia pentru a se stabili la Paris, după care și-a petrecut mai mulți ani în Africa. A scris câteva cărți pe acest subiect, printre care *The Katanga Circus: A Detailed Account of Three UN Wars*. A decedat în data de 24 februarie 2003, în sudul Franței, la vârsta de 82 de ani¹⁰⁷.

O altă misiune a CIA pentru transmisiile radio clandestine viza Albania. Acest caz este diferit prin modul de organizare, comparativ cu România și Bulgaria. Planul inițial urmărea înlăturarea regimului comunist din Albania susținut de URSS și instaurarea unui regim acceptat de cetățeni, spre deosebire de România unde se urmărea doar separarea regimului comunist de Moscova și menținerea speranței românilor într-o eventuală răsturnare completă.

Guvernul care ar fi fost mai apoi instalat în Albania urma să beneficieze de sprijinul SUA doar atâta vreme cât era favorabil intereselor americane și ostil guvernului sovietic. Planul operațional pentru Albania a fost aprobat în 23 mai 1949. Acesta urmărea formarea unui comitet politic pentru a susține propaganda politică, dar și antrenarea și infiltrarea unor agenți în Albania. Toate aceste acțiuni aveau drept scop final organizarea unei lovituri de stat care avea să-l înlătore de la putere pe liderul comunist Enver Hodja. Alături de acestea existau și interese mai largi de natură geopolitică, precum: eliminarea bazelor de pregătire pentru insurgenții greci din Albania, a avanpostului din Mediterana al URSS, încurajarea activității grupurilor de rezistență anticomunistă din alte state, dar și oportunitatea centrului operațional al CIA de a acumula o experiență foarte importantă în vederea organizării unor acțiuni similare în viitor. Proiectul a primit numele de BGSPEED, ca parte a unui plan mai amplu, numit BGFIEND.

¹⁰⁷ Cummings 2021, p. 87-88.

Albania devenea în acest fel un experiment pentru capacitatea CIA de a răsturna un regim comunist susținut de URSS, în contextul intensificării bătăliei ideologice pe frontul Războiului Rece. Însă această misiune avea să se transforme într-un fiasco, după cum vom vedea în cele ce urmează¹⁰⁸. Poziția geografică a Albaniei în contextul disputei dintre Stalin și Tito, alături de izolarea diplomatică determinată de faptul că URSS nu a încheiat cu statul de la Marea Adriatică niciun acord mutual și nici nu a fost invitată să adere la Cominform, au impulsionat tabăra occidentală să încerce răsturnarea regimului comunist. Colaborând la început cu MI6, autoritățile de la Washington au preluat mai apoi controlul total al operațiunii. Cauzele care au determinat eșecul au fost legate de trădarea agentului MI6 Kim Philby, care a preluat partea britanică a operațiunii, dovedindu-se agent sovietic deconspirat de CIA în 1951. De asemenea, serviciile secrete occidentale aveau tendința de a se supraestima, subestimând adversarii, în timp ce printre exilații albanezi existau numeroși agenți sovietici¹⁰⁹.

Postul de radio clandestin destinat Albaniei urma să emită de pe un vas care naviga în Marea Adriatică și în Marea Ionică. Motivația pentru această decizie era determinată de faptul că în acel moment Centrul Operațional al CIA nu avea nicio bază terestră în Italia sau Grecia. Se estima existența a 50000 de aparate de radio în Albania, dintre care între 30000 și 37500 erau cu undă medie, în timp ce între 10000 și 12000 erau cu undă scurtă, fiind deținute în special de oficiali comuniști.

Vasul de pe care urmau să aibă loc transmisiile opera sub acoperirea unui institut fictiv, intitulat „Institutul de Cercetare a Biologiei Marine”, care își avea sediul în statul Maryland, fiind o organizație nonprofit pentru studiul biologiei marine. În același timp, a fost înființat centrul radio bulgaro-albanez la Atena, care urma să pregătească transmisiile de propagandă. Una dintre stațiile din Atena urma să transmită programul zilnic cu ajutorul unui teletip¹¹⁰, stația amplasată pe vas transcriind apoi mesajul difuzat¹¹¹.

Vasul „Juanita”¹¹² a părăsit insulele Barbados în data de 1 februarie 1951, traversând Atlanticul și, după mai multe opriri în Marea Mediterană, a ajuns în portul Patras din Grecia, în 25 martie în același an, pentru a-și îndeplini misiunea cu numele de cod BGSPEED.

Problemele au apărut însă de îndată ce vasul a acostat la țărmurile Greciei. Una dintre acestea era legată de faptul că existau toate premisele ca

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 89-94.

¹⁰⁹ Callanan 2010, p. 70-72.

¹¹⁰ Aparat telegrafic la care receptarea semnalelor transmise se face sub formă de caractere tipografice, fără a mai fi necesară prezența unui operator.

¹¹¹ Cummings 2021, p. 89-94.

¹¹² Numele primit de vasul de pe care urmau să aibă loc transmisiile radio pe teritoriul Albaniei.

niciun stat din zonă să nu permită navigarea în apele sale teritoriale, drept pentru care stația de emisie trebuia să fie suficient de puternică încât să poată transmite de la mare distanță pe timpul navigației maritime. Însă „Juanita” era echipată cu o stație medie de transmisie care nu putea emite decât pe parcursul nopții din pricina factorilor de mediu.

Chestiunile tehnice sunt cele care au determinat eșecul mai apoi al misiunii. În intervalul 25 martie - 9 iunie 1951, nu a fost realizat niciun test deși costurile acesteia se situau în jurul sumei de 4000-6000 de dolari pe lună. Inginerul care avea misiunea de a evalua operațiunea desfășurată de „Juanita” nota că personalul rămăsese surprins de faptul că autoritățile de la Washington nu cunoșteau realitățile din teren, stabilind ca stația să emită de la o distanță de 175-300 de mile, chestiune care, din punct de vedere tehnic, era aproape imposibil de realizat. Puterea de transmisie a stației radio de pe vas era mult prea mică față de necesitățile din teren. Echipamentul radio fusese conceput pentru a fi operat de pe uscat, fiind afectat de vibrațiile vasului, în timp ce el era conceput să navigheze în zona coastelor nu în largul mării. În cazul unei furtuni tot echipamentul ar fi putut fi distrus.

Alte probleme întâmpinate erau legate de puterea slabă a generatorului de pe vas, în timp ce sănătatea și chiar viața echipajului erau puse în pericol de lipsa ventilației din camera de transmisie din pricina temperaturilor ridicate. Hărțile Centrului Hidrografic și ale Amiralității Britanice nu erau actualizate, iar pe timpul transmisiilor de noapte vasul era luminat, atrăgând în mod involuntar atenția. În mai 1951, „Juanita” a navigat spre insula Corfu pentru a căuta un golf de unde putea să realizeze transmisiile radio. A fost nevoie însă să traverseze timp de 28 de ore o zonă minată, iar apoi alte 14 ore de navigație prin câmpurile de mine ale grecilor și albanezilor, pentru ca apoi să traverseze un canal aflat la numai 500 de metri de coasta Albaniei. Pentru a putea efectua transmisiile a fost achiziționat un radar în valoare de 15000 de dolari, care s-a dovedit a fi inefficient.

În august 1951, vasul „Juanita” a ajuns în portul Pireu cu mai multe probleme tehnice printre care defectarea unuia dintre motoare și funcționarea necorespunzătoare a celui alt, precum și defecțiuni ale rezervoarelor de apă. Costurile finale au fost estimate la 20000 - 30000 de dolari, la care se adăuga și acostarea vasului timp de două luni în port. Proiectul a fost considerat unul eșuat, devreme ce nu a avut loc nici măcar o singură transmisie radio de pe vasul „Juanita”. Achiziționat în 1951 cu suma de 80000 de dolari, ulterior a fost vândut unui om de afaceri grec, Charilaos D. Petropoulos, pentru suma de 10000 de dolari¹¹³.

În ciuda eșecului proiectului BGSPEED, transmisiile radio au continuat dinspre stația clandestină a CIA din apropierea Atenei. Postul de

¹¹³ Cummings 2021, p. 94-98.

radio intitulat „Vocea Albaniei Libere” transmitea știri din *Lumea Liberă*, sfaturi pentru populația albaneză și încurajări pentru rezistența pasivă al cărei scop final avea să fie eliberarea de sub regimul comunist. Transmișiunile sugerau că postul ar emite de pe teritoriul Albaniei, având susținerea financiară a „Comitetului pentru Albania Liberă”. În debutul transmisiei radio era intonat vechiul imn al Albaniei, care avea loc de regulă între orele 20.00 și 20.30:

„Aici este Vocea Albaniei Libere, pentru Albania, pentru Libertate, pentru culorile steagului, roșu și negru ... Fraților și surorilor, ascultați Vocea Albaniei Libere; Vocea Albaniei Libere vorbește în numele albanezilor care își iubesc țara și o doresc puternică și liberă ...”¹¹⁴.

Cetățenii albanezi erau sfătuiți să acționeze precaut din pricina numărului mare al informatorilor regimului comunist, cei din urmă fiind amenințați direct în transmisiunile radio și sfătuiți să se gândească bine atunci la acțiunile lor.

Principalele teme ale propagandei radio vizau eșecul regimului comunist care aducea populația Albaniei într-o stare deplorabilă, exploatarea sovieticilor, atrocitățile comise de comuniștii albanezi, creșterea sentimentului anticomunist, denunțarea regimului de la Tirana, dar și avertismente transmise acestuia, alături de instrucțiuni pentru populație în vederea luptei pentru eliberare. Unul dintre cele mai importante obiective ale postului de radio era acela de a menține vie speranța albanezilor pentru o eventuală eliberare, dar și inducerea unor temeri liderilor comuniști care ar urma să fie condamnați dacă nu se alătură mișcării de eliberare.

Pentru a-și putea crește audiența, postul „Vocea Albaniei Libere” a folosit sisteme de transmisie radio mai puternice. La sfârșitul lunii iunie 1952, asupra Albaniei au fost aruncate mesaje care îi îndemneau pe cetățeni să asculte postul de radio, măsură criticată de CIA o lună mai târziu, întrucât sporea confuzia între posturile Vocea Albaniei Libere și Radio Europa Liberă. În septembrie 1953, stația radio a CIA din Bari, Italia, raporta bruijetele constante, drept pentru care s-a luat decizia de a crește puterea stațiilor de transmisie. Pe tot parcursul anului 1955, postul de radio a continuat să emită zilnic, dimineața, la orele amiezii și seara. Cele mai multe transmisiuni aveau loc vara.

În 1956, CIA a realizat un program radio intitulat „Națiunea Socialistă a Albaniei”. Acesta era atribuit socialiștilor și comuniștilor dezamăgiți de regimul de la Tirana, motiv pentru care au părăsit țara. Practic acțiunile CIA pentru acest spațiu intrau într-o nouă etapă, cea a instituirii unei presiuni de jos pentru a obține concesiile. Programul radio a cumulat 55 de ore pe lună în 1957, transmisiunile având durata de 15 minute, de două ori pe zi¹¹⁵.

¹¹⁴ *Ibidem*, p. 98-99.

¹¹⁵ *Ibidem*, p. 100-104.

Transmișiile postului Vocea Albaniei Libere s-au încheiat în 1958, iar personalul s-a întors în SUA. Baza de comunicații radio a CIA din apropierea Atenei a fost închisă în 1959, transmisiile către Albania fiind oprite în 21 octombrie 1959 alături de comentariul: „Credem că a fost un program bun, dar trebuie să conștientizăm că Albania reprezintă o țintă relativ minoră”¹¹⁶.

Stațiile radio și-au continuat emisia până în octombrie 1959, când, datorită unor solicitări de reducere a costurilor operațiunilor externe din partea autorităților americane, transmisiile către Bulgaria, România și Albania au fost încheiate¹¹⁷.

Concluzii

Radioul a reprezentat în mod indubitabil unul dintre pașii importanți spre modernizare, contribuția sa în segmentul educației adulților fiind semnificativă, datorită conținutului emisiunilor ce cuprindeau informații din domenii diferite.

În același timp însă, autoritățile postbelice au instituit un control strict al emisiunilor radio, conținutul ideologic ocupând o bună parte din spațiul oferit programelor. Selecția personalului din stațiile radio urmărea pregătirea ideologică, într-o mai mare măsură decât cea profesională. Conștientizând importanța radioului în educarea maselor și implicit în construcția propriei legitimități, autoritățile postbelice au controlat activitatea stațiilor prin intermediul organizațiilor locale ale partidului.

Regimul a intuit însemnătatea radioului în difuzarea ideologiei oficiale și în controlul asupra minții ascultătorilor, însă tot nu a putut evita breșele, așa cum a fost cazul audiției unor posturi de radio occidentale. Bătălia ideologică se încadrează în spațiul mai larg al conflictului dintre cele două blocuri militare și politice în epoca postbelică, aspecte care au fost nuanțate în ultima parte a acestui studiu. Pe măsură ce posturile de radio din Occident și-au intensificat transmisiile în statele comuniste, regimul de la București a devenit tot mai preocupat de acest subiect, răspunzând prin instituirea bruiajelor. Acțiunile au luat amploare mai cu seamă după ce Gheorghe Gheorghiu-Dej s-a arătat vizibil deranjat de criticile dizidenților venite pe calea undelor radio ale posturilor care transmiteau din cealaltă parte a Cortinei de Fier.

Analiza comparativă a emisiilor postului de radio clandestin al CIA de lângă Atena în Bulgaria, Albania și România are menirea de a ne oferi o imagine comprehensivă asupra Războiului Rece în prima parte a sa, dar și al modului în care acțiunile celor două superputeri mondiale s-au răsfrânt asupra spațiului autohton. Este interesant de urmărit cum poziția geografică a

¹¹⁶ *Ibidem*, p. 105-107.

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 75-77.

influențat *modus operandi* al serviciilor secrete ale SUA. Neavând frontieră comună cu niciunul dintre statele aflate în sfera de influență occidentală, obiectivele stabilite pentru România au fost inferioare celorlalte două state. Totodată, diaspora românească a fost atât de divizată încât stabilirea unei viziuni comune a reprezentat un obiectiv dificil de îndeplinit. În final, trebuie amintit că schimbarea tacticii CIA dinspre critica dură a comunismului înspre inocularea unui național-comunism îndreptat împotriva Moscovei, pare să fi oferit rezultatele dorite la sfârșitul anilor '50.

Avem convingerea că acest studiu va reprezenta un punct de plecare pentru viitoarele cercetări din sfera acestui domeniu prea puțin explorat în epoca postcomunistă.

Abrevieri bibliografice

- Aitken 1985 – Hugh G. J. Aitken *Syntony and Spark: The Origins of Radio*, Princeton, New Jersey, 1985.
- ANRDANIC – Arhivele Naționale ale României. Direcția Arhivele Naționale Istorice Centrale.
- Callanan 2010 – James Callanan, *Covert Action in the Cold War: US Policy, Intelligence and CIA Operations*, Londra, New York, 2010.
- Critchlow 1999 – James Critchlow, Review of *Western Cold War Broadcasting*, by Michael Nelson, Lech Walesa, Gene Sosin, and George R. Urban, în *JCWS*, 1, 1999, 3, p. 168-175.
- Cummings 2021 – Richard H. Cummings, *Cold War Frequencies: CIA Clandestine Radio Broadcasting to the Soviet Union and Eastern Europe*, Jefferson, 2021.
- Gheorghiu-Dej 1955 – Gheorghe Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări*, București, 1955.
- Granville 2005 – Johanna Granville, *Caught with Jam on Our Fingers: Radio Free Europe and the Hungarian Revolution of 1956*, în *DH*, 29, 2005, 5, p. 811-839.
- Johnson, Parta 2010 – A. Ross Johnson, R. Eugene Parta, *Cold War Broadcasting: Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, Budapesta, New York, 2010.
- Lovell 2015 – Stephen Lovell, *Russia in the Microphone Age: A History of Soviet Radio, 1919–1970*, Oxford, 2015.
- Nicolae 2002 – Alexandrina Nicolae, *Mijloace de comunicare în slujba bucureștenilor din primul deceniu interbelic*, în *București*, XVI, 2002, p. 133-137.
- Rezoluții și Hotărâri* 1954 – *Rezoluții și Hotărâri ale Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român*, vol. II, 1951-1953, București, 1954.
- SJAANR – Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale ale României.
- Slotten 2013 – Hugh Richard Slotten, *The International Telecommunications Union, Space Radio Communications, and U.S. Cold War Diplomacy, 1957–1963*, în *DH*, 37, 2013, 2, p. 313-371.
- Winek 2009 – Mark D. Winek, *Radio as a Tool of the State: Radio Moscow and the Early Cold War*, în *CHR*, 3, 2009, p. 99-113.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

REPRESENTATION OF THE PAST IN THE FINE ARTS OF KAZAKHSTAN THROUGH AN APPEAL TO NATIONAL FOLKLORE (THE 1970s–2010s)

Dilyara Safargaliyevna SHARIPOVA*

Aliya Isataevna TULENOVA**

Ainur Berikovna KENJAKULOVA***

Leila Abdyganievna KENZHEBAYEVA****

Abstract. *The article focuses on the visual narratives of the past in the Soviet illustrations of the Kazakh heroic epic and modern forms of the imagined past in the graphics and painting of Kazakhstan. The aim of the paper is to determine the principles of representation of the past in Kazakh art, and the embodiment of the concepts of memory, visual history and nostalgia in it. The authors highlight the intention of Soviet graphic artists to convey the actual problems of their time through the representation of the past. Significant for the present research is the study of the nostalgic experience of the past, in its various forms, which provide a powerful impetus for the development of identification strategies.*

Keywords: *illustration, graphics, folklore, ritual, visual history.*

Introduction

The visualisation of images, motifs and plots of the Kazakh national epic and ritual folklore in Kazakh art is associated with the appearance of a number of iconic works addressing both artistic and socio-political problems associated with the public demand for history and for comprehension of the past as the basis of national identity.

The present study aims to determine the principles of the creation of a visual narrative about the past in Kazakh book graphics and paintings from the late Soviet period to the first decade of the twenty-first century to understand the construction of the concept of memory and different modes of nostalgia.

* Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan; e-mail: dilyarazam@mail.ru.

** Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan; e-mail: aliya-isabaeva@mail.ru.

*** Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan; e-mail: ainura8883@mail.ru.

**** Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan; e-mail: leyla.abdygani@mail.ru.

For Kazakh artists of the Soviet period, folklore was the main source of information about the great ancestors, a “visual history” that allowed them to engage in a serious conversation about the history of Kazakhstan without looking back at ideological taboos. Today, the perception of the national past conveyed by modern masters generates a whole range of issues associated with the transformation of ideas about history, with new political myths, and the problem of self-identification.

The concepts of “memory,” “imagined past,” “nostalgia” and “visual history” are actively explored in scholarly works on fiction and cinema. Meanwhile, there still remain large gaps in the study of the representation of the past in the visual arts, which prompts us to address this issue.

The problem of the depiction of the past in illustrations and paintings devoted to folklore subjects and images has not been conceptualised and has been limited to the formal and stylistic analysis of the works and the description of events depicted in them. The study of graphics and painting in the context of memory construction still stands on the periphery of academic art history.

In addition to the formation of cultural memory, the representation of the past in the visual arts can reveal society’s attitude toward national history, the specifics of socio-cultural processes in Kazakhstan and the identification strategies of the nation.

Methods

As the material for the study, we select the most prominent works that have shaped the interpretation approaches to the construction of the past through the visualisation of folklore images and motifs. Specifically, we analyse book illustrations for the heroic epics *Kyz Zhibek*¹ and *Alpamysh Batyr*;² *Koblandy Batyr*;³ *Four musketeers*;⁴ *Kazakhskkiye narodnyye obychai*;⁵ the graphic series *Po motivam kazakhskogo eposa*⁶ and *Geroicheskaya*;⁷ and pictorial paintings by Kazbek Azhibekuly (1998–1999), as well as materials from the personal archive of the family of Isatai Isabaev (1970–2000).

Academic interest in the study of epic illustrations as “visual histories,” in which artists create a narrative of past events and shape the representation of them, is related to the development of new cultural history and the understanding of the significance of the visual narrative. In particular, such a

¹ Sidorkin 1975.

² Sidorkin 1981.

³ Smatayev 1981.

⁴ Ospanuly 2009.

⁵ Ospanuly 2015.

⁶ Isabaev 1986–1987.

⁷ Turganbay 2019.

narrative can act as an alternative to historiography as “historiophoty,” by which Hayden White understands the “representation of history and our thought about it in visual images and filmic discourse.”⁸

In this paper, we examine the ways of representation of the past through an appeal to the national folklore as part of the problem field of memory studies relying on the ideas of Jan Assmann and Pierre Nora.⁹ The study also employs the conceptual apparatus associated with the problem of trauma as part of Piotr Sztompka’s theory of social change.¹⁰

F. R. Ankersmit’s theory of nostalgia¹¹ is adopted as a methodological point of reference for the study of Kazakh graphic art and painting. The study of representational tactics relies on the typology developed by Svetlana Boym to compare different types of nostalgia.

The guides for determining the artistic strategies of contemporary Kazakh masters of fine arts are film studies dedicated to the exploration of historical British films of the 1980s and 1990s, which belong to the “heritage film” or “nostalgic screen fictions.”¹²

Results and Discussion

The analysis of the narrative about the past through the illustration of the epic stems from several assumptions. First, speaking of the representation of the past, we are guided by Mikhail Bakhtin’s theoretical conclusions about the genre character of representation, in which the main genre for describing the past is the epic genre, whose author adopts the position of “a person speaking of the unattainable past,” i.e., “the reverential attitude of the descendant.”¹³ It is no coincidence that today, for example, the events of the Second World War take the shape of a bogatyr tale or fairy tale.¹⁴

Furthermore, it needs to be pointed out that a special attitude of artists to the heroic Kazakh epic is due to the political atmosphere of Soviet times. The conscious and systematic levelling of the national and the policy of Russification in the linguistic sphere generated a situation in which the local population felt like strangers in their native country, similar to the experience of emigrants. The generalisation of historical memory characteristic of the emigrant environment predetermined such an order of imagining the past, in which “the legend could act as an invariant of the historical event, and

⁸ White 1988, p. 1193.

⁹ Assman 2004; Nora 1999.

¹⁰ Sztompka 2000.

¹¹ Ankersmit 1994.

¹² Higson 2003; Wollen 1991; Samutina 2003.

¹³ Bakhtin 1974, p. 458.

¹⁴ Pavlovskii 2020.

historical realities could be evaluated in the framework of mythopoetic tradition.”¹⁵

Folklore, being an element of traditional culture, remained the storage vessel of cultural memory, the nation’s worldview and ethical norms. The value of folklore works as a translator of national tradition led to strict ideological control over this field to prevent “nationalist distortions” of history. The mass campaign against cosmopolitanism in the late 1940s resulted in the condemnation of a number of national epics of the peoples of the USSR as “feudal-bay,” i.e., class-alien to the Soviet system. The campaign against the epics was conducted by the ideological departments of the Communist Party of each of the Soviet republics and coordinated by the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, its acronym being CC RCP(b). Such close attention to the epic on the part of the key structures of power relied on just a single justification associated with the imperial mindset of the totalitarian state – the need to counter any manifestation of national consciousness that calls into question the moral and cultural superiority of the Russian people.

Even in 1953, when the process of the rehabilitation of the national epics began, the Presidium of the Academy of Sciences and the Presidium of the Union of Soviet Writers of Kazakhstan held a final discussion where a huge list of epic works of Kazakh people was unanimously recognised as “reactionary and anti-national.”¹⁶

Fig. 1. E. Sidorkin illustration from the book *Kyz-Zhibek* (1975)

¹⁵ Sultanov 2016, p. 317.

¹⁶ Gurevich 1992, p. 110.

The full-fledged study of traditional national culture and folklore and its interpretation in art in Kazakhstan began only at the end of the 1960s, several years after the proclamation of de-Stalinisation.

The 1970s–1980s are marked by the creation of outstanding works of Kazakh book art, which entered the golden fund of national culture and became the source of numerous imitations in the decades to follow. Here we are referring to the illustrations to the Kazakh epics *Kyz-Zhibek* (fig. 1) and *Alpamys Batyr* by Evgenii Sidorkin and *Koblandy Batyr* by Isatai Isabaev (fig. 2).

Fig. 2. I. Isabaev cover of the book *Koblandy Batyr* (1981)

This period is also associated with the active development of Kazakh folklore studies, the emergence of serious scientific works on the genealogy and specificity of Kazakh folklore, and the problems of the historical Kazakh epic, which also touch upon issues important for our study concerning the connection of folklore with the Scythian-Saka time.¹⁷

The archaic strata of the Kazakh epic were first noted by the archaeologist M. P. Griaznov, who made a great contribution to the study of the history of the peoples of Siberia and Central Asia in the Bronze Age and early nomads. Based on the monuments of the animal style, Griaznov suggested that the Turkic and Mongolian heroic epic had begun to form already in the Scythian-Saka era.¹⁸ For example, Griaznov considers that the

¹⁷ Tursunov 1973.

¹⁸ Griaznov 1961, p. 28.

scene depicted on the paired belt clasps from the Siberian collection of Peter I (fig. 3) is an “almost exact illustration” of an ancient epos in which “the hero Kozyn-Erkesh was insidiously killed by his enemies under a poplar tree and cut up into small pieces.” However, his young wife and friend managed to bring him back to life. Two male figures, distinguishable neither by their age, nor by their physique, nor by their clothes and attire, could be two fraternal heroes.¹⁹

Fig. 3. Drawing of paired gold belt clasps from the Siberian collection of Peter I in the Hermitage, fourth–third centuries BC (Griaznov 1961)

The question of the interaction and mutual enrichment of different, seemingly opposing cultures was raised during the same period by the poet O. Suleimenov in the book *Az i YA: Kniga blagonamerennogo chitatelya*.²⁰ Suleimenov reveals the Turkic context of the creation of the iconic monument of the literature of Ancient Rus – *Slova o polku Igoreve*: expressing an idea of the bilingualism of the author of *Slova*, Suleimenov finds in the text a large number of Turkisms, distorted by scribes. The book provoked political accusations of “pan-Turkism” and “nationalism” and was withdrawn from sale, while the fate of its author was decided at the highest levels of party officials.

In the 1960s and 1970s, archaeological research of monuments of the Saka-Massagetae culture intensified in Kazakhstan, leading to major finds in the Shilikta Valley, the burial mounds of the Aral region and the Tasmola mounds in Central Kazakhstan, as well as in the mounds of the Jetysu: in Besshatyr and Issyk. In the latter burial mound, an intact burial of a Sak chief was discovered in 1969 with a completely preserved burial garment made of gold plates (about 4,000 items). This major archaeological discovery and the exhibitions which accompanied it evoked a strong public response. The samples of the Scythian-Saka menagerie of excellent quality and artistic merit

¹⁹ Ibid., p. 25–27.

²⁰ Suleimenov 1975.

became one of the iconic cultural phenomena and served as an impetus for the masters of fine arts.

Archaeology has served as the foundation needed to uncover the past of Kazakhstan, including its multi-component structure as a conglomerate of the histories of different populations. Such a representation of the past emphasised its multifaceted nature, with the layering of different influences. The animal style embodies the inextricable connection of the autochthonous culture with the art of different peoples – the reliance on the fore-Asian culture, the influence of Antiquity, etc. (**fig. 4**).

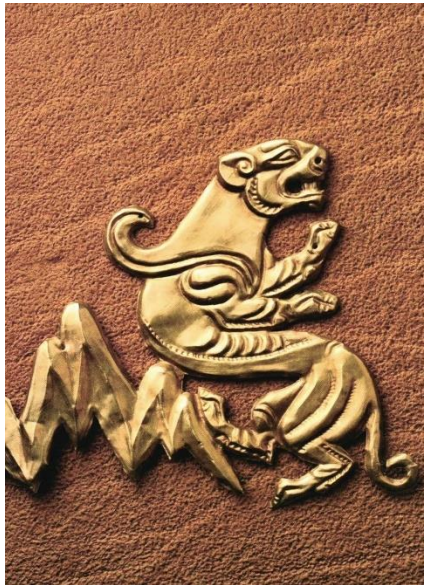

Fig. 4. Gold plaque from the Issyk burial mound in the form of a leopard with serrated plates depicting mountains (National Museum of Kazakhstan, fifth–fourth centuries BC)

Given the hermetic nature of Soviet culture, under the conditions of the Iron Curtain that isolated the USSR from the rest of the world, as well as the strictest censorship of modernist experiments, this understanding of the past was a breakthrough in the understanding of the present and the rationale for a dialogue with the entire diversity of world traditions. The turn to the art of ancient nomads, as the Scythian-Saka culture is also called, paradoxically proved to be a turn to formal searches, and a departure from the obligatory truthful reproduction of reality, mandatory in socialist realism. In this vein, E. Sidorkin's art can be viewed as escaping from the Soviet canons, non-conformist.

In depicting the past in illustrations to the *Kyz Zhibek* epic, Sidorkin organises the space of a graphic sheet as if it is not a book page, but an installation showing the finds of an ancient treasure, collecting the fractured world of a great civilisation by the fragments of artifacts. After all, these artifacts were all that remained of it and were infinitely valuable to Sidorkin's contemporaries (**fig. 5**).

Fig. 5. E. Sidorkin illustration from the book *Kyz Zhibek* (1975)

Comparing history with memory, P. Nora argues:

Memory is always an actual phenomenon, an experienced connection to the eternal present. History, on the other hand, is a representation of the past. Memory, by its sensual and magical nature, gets along only with the details it is comfortable with. It is nourished by memories that are vague and contradictory (télescopants). [...] Memory puts a recollection in the sacred; history expels it, making it prosaic.²¹

Sidorkin insists on the relevance of the past, and in his work, the concept of “memory” becomes central to the epic.

In 1981, Sidorkin summarised his early findings in an album edition of the Turkic epic *Alpamysh Batyr*, in which he brilliantly handled several tasks. The main one was to advocate the animal style as a significant part of the national heritage. A tiny archaeological detail is put by the illustrator into the large-sized spread of the book as a quote from the past (**fig. 6**).

²¹ Nora 1999, p. 92.

Fig. 6. E. Sidorkin illustration-headpiece for the book *Alpamys Batyr* (1981)

The laws of book art are not all that important here. Sidorkin's main goal was to achieve active communication with the reader of the epic, and for that, he needed the latter to understand the principles of the archaic art on which he relied when reproducing the poetics of folklore.

In battle scenes, Sidorkin uses the method of Saka compositions. Sharp angles and the seeming spontaneity of filling the book page with weapons and figures are intended to convey the atmosphere of the endless battle of countless armies, which was a canon in folklore; complex compositional moves and the interaction of figures correspond to the metaphoricity inherent in the epic (**fig. 7**).

Fig. 7. E. Sidorkin illustration from the book *Alpamys Batyr* (1981)

The illustrator also uses the principle of the fusion of images, the inscription of one figure in another, typical of works in the animal style. The enclosed form and inseparability of the horse and the hero in Alpamys's portrayal also reflect the inseparable link with the horse vital for every nomad (**fig. 8**).

Fig. 8. E. Sidorkin illustration from the book *Alpamys Batyr* (1981)

Having made the concept of “memory” central to his works, Sidorkin changes the graphic manner, seeking to give greater substance and weight to the past through the image. Groups of people, be it a mother and a child (**fig. 9**) or a khan and his men-in-arms, the graphic artist makes resemble sculptural statues inscribed in a single block. The graphic forms become close to the bronze gouges of Saks, giving the impression that the graphic plane is not quite a plane, but that a sense of volume and objectivity lives in it.

Svetlana Boym distinguishes between two types of nostalgia – the restorative and the reflective – each of which is characterised by a certain attitude to the past, to the imagined community and to the home.²² Reflective nostalgia is ironic; it rejects the worship of bygone eras, including interest in them when they are presented as ruins or archaeological finds. Sidorkin’s virtuoso graphics containing expressive images of the past are imbued with the melancholy of the Kazakh intellectual of the second half of the twentieth century. They present an example of reflective nostalgia, which stays in longing and loss, in an imperfect process of recalling.

²² Boym 2001, p. 15.

Fig. 9. E. Sidorkin illustration from the book *Alpamys Batyr* (1981)

However, this sort of nostalgia not only emphasised the distance between the ideal heroic time and the contemporary stage of “the long ’70s,” “the era of stagnation.” Sidorkin’s illustrations are devoid of a linear, unidirectional understanding of the passage of time. To these works, one can attribute the term “visual history,” which, as argued by Daniela Bleichmar and Vanessa R. Schwartz, has currently “outpaced the written genre that professional historians developed in the nineteenth century.”²³

This term is used to refer to the images

that were consciously created or repurposed with an eye to capturing the past, which may involve an event or, more broadly, a given culture’s sense of time, of heritage, or of something in the present or near past that is expected to become of historical significance at some point in the future.²⁴

When creating a “visual history,” Sidorkin employs telescopic effects. The events of the medieval epic are moved to more distant archaic times, and those, in turn, through the figurative interpretation of the characters, are brought closer to the present. The telescoping of the past reflects the illustrator’s need to refer to historical themes, to make sense of them in order to deal with what is taking place currently, and to uncover the pain points of modernity.

²³ Bleichmar, Schwartz 2019, p. 26.

²⁴ *Ibid.*, p. 9.

The representation of the past through the lens of modernity is also reflected in the deconstruction of the epic, which in Sidorkin's case is embedded in the method itself, in the critical understanding of the formal and figurative structure of the work. It was important for the master to break the epic canons of description and portrayal of folklore heroes in order to problematise Kazakhstan's past. Instead of a sequential account of events, he offers the cohesion of different fragments in a single composition.

Each character in *Alpamys Batyr* is unique, with an individual touch. The turn to the individualisation of the character, with their separation from the collective body and the complication of their functions, has become an important tool for the telescoping of time in the epic, for bringing the events closer to the modern reader or, conversely, jumping back to the primary mythological time. Positive images are subjected to a grotesque reinterpretation. The ugliness of the antagonist is consciously accentuated, and the optics are tuned to show the chaotic, the dangerous. Alpamys's rivals – Kalmyk Khan Taishik and his army – look not like medieval warriors but like chthonic monsters, demonic beings (**fig. 10**). The epic narrative converges with myth.

Fig. 10. E. Sidorkin illustration from the book *Alpamys Batyr* (1981)

The artist has made the narrative about the past more complex, breaking down simple schemes that include heroics, the struggle of good and evil, the ideal hero and the pathos of the triumphal procession. This

deconstruction is achieved by Sidorkin through the reduction of the pathos and grandeur of medieval texts through grotesque expressiveness and increased emotionality, which are supported by the formal and stylistic features of the art of the animal style.

At the same time, the grotesque nature of the images, which Sidorkin would later bring to a maximum level in his illustrations of Russian prose, bore the seal of critical comprehension of the author's contemporary reality and the absurdity of the Brezhnev era.

The *Alpamys Batyr* epic contains many solemn moments: a ride for a bride, a contest with grooms and the marriage of heroes. Sidorkin chooses the most tragic moments. The graphic pages showing Batyr's loved ones are deliberately dedicated to the theme of fear and horror before the coming chaos and catastrophe (**fig. 11**).

Fig. 11. E. Sidorkin illustration from the book *Alpamys Batyr* (1981)

The tragicism of the situations elevates the role of the protagonist, because in the context of mythological thinking, “the actions of the epic hero are determined by their connection to the fate of the entire universe, clan, or tribe.”²⁵

Tragic motifs of losing home and loved ones, of pain and fear, which Sidorkin was first to unfold before the reader in the illustration of the Kazakh folklore, were perfectly understandable for the audience and served as a kind

²⁵ Urmanche 2015, p. 294.

of markers of painful experience and frustration at the abrupt destruction of the foundations of the nomadic way of life and of national traditions and values, the “destructive effects on the body social” that occurs with the collision of social values with an “alien” and hostile environment, which researchers define as a cultural trauma.²⁶

The animal style became an important social construct: through an appeal to the material evidence of the Saka epoch, the restoration of history and its description and use were achieved – that is, the return of the national past into the actual field of communication and the insistent declaration of respect for it.

The understanding of the past as a tremendous resource for national identity and the greatness of this resource questioned the entire Soviet narrative of underdeveloped nomadic tribes which had only stepped onto the road of progress under Soviet rule.

The works of Sidorkin are extremely demanded in the modern graphic art of Kazakhstan of the last decade. On the one hand, the interest in the works of this author is due to the actualisation of the heritage of the great steppe. The art of animal style today has become part of the political discourse of Kazakhstan and the state rhetoric of greatness, significance and independence. However, for the young masters, the “appropriation” of the national history of the nations belonging to the Indo-European group of languages is not a political gesture, a “redundancy” of the Turkic history, but a natural background for their own quest, a source of powerful traditions, the continuity with which is realised through the Kazakh folk art preserving the ornaments of the Scythian-Saka culture.

In the creative work of the young graphic artist Shalkar Turganbai, Saka art becomes an appeal to the ornamental principle. Turganbai’s style, which involves pure form, geometricism and ornamentation, displaces concrete and historical principles and everyday specificity. The formal structure of his works reflects a dialogue with the animal style, whose masters, while preserving amazing accuracy in depicting animals, achieved expressiveness through unexpected changes to or twisting of body parts. They strove for one point of view: the transformation of mass into a plane. Turgunbai also strives for a single facade in order to achieve an integral impression from the diverse play of lines. Depicting real body parts, spine, claws, teeth, he transforms them into an ornament that can be repeated to infinity (see page *Ashina* from the *Heroic* series, **fig. 12**).

²⁶ Sztompka 2000, p. 452.

Fig. 12. S. Turgunbai page *Ashina* from the *Heroic* series (N. Smagulov's collection, Almaty, 2019)

Working in computer graphics, Turgunbai modernises the epic, bringing it closer to the young viewer. Appealing to geometric forms based on modernist abstraction, turning them into whimsical ornamental compositions, he achieves a combination of the archaic and technicalism, showing the past as interesting, spectacular material for creative design finds.

Fig. 13. S. Turgunbai page *Defenders* from the *Heroic* series (N. Smagulov's collection, Almaty, 2019)

Thus, today, in the stylistics of graphic artists, the grotesque gives way to ornament, and innovation to tradition. To use the terminology of J. Assman, young illustrators actualise the “cold” cultural memory, which performs a conservative function, preserving dates, events and names to support the existing order in the society (**fig. 13**) and does not focus on dynamics, development, the understanding of today and the search for

further strategies, in contrast to the “hot” cultural memory transmitted by Sidorkin.²⁷

Another form of representation of the past is the nostalgic visual narrative presented in the works of I. Isabaev. In 1981, after many years of preliminary work on the sketches, his illustrated book *Koblandy Batyr* was published and immediately found great popularity among readers and was nominated for a number of awards for book art. The *Koblandy Batyr* epic itself is filled with events and heroic pathetics. The tale opens with the traditional story of the birth of Koblandy – the future defender of his people: in his late years, the eminent Kipchak Tokhtarbay has a son Koblandy and a daughter Karlygash; Koblandy becomes invincible at the age of thirteen; he is helped in his fight against enemies by the wisdom of his wife Kortka, who raises a fantastic horse Taiburyl for the hero; together with his favourite horse, Koblandy performs his exploits to protect his native land.

However, Isabaev primarily focuses on a consistent reflection of everyday life in the Kazakh aul as the fundamental basis of existence, seeking to convey the eternal, universal meaning of daily chores and rituals in the illustrations to the epic.

Unlike Sidorkin, who arrived in Kazakhstan already as a mature artist and was only familiar with Kazakh epics through Russian translations, Isabaev was intimately acquainted with the material he was illustrating. Judging by his memoirs, he was reading different versions of the epic daily, could recite entire fragments of *Koblandy Batyr*, and tried to decipher some unclear places in the description of everyday life and battles.²⁸ Basing his work on his own contemporary traditional way of life of a Kazakh family, on the objects that surrounded him, and on his recollections of his own childhood and of holidays and initiation rites which he himself experienced, the illustrator recreates the past by completely immersing the viewer into that world, showing us what a yurt looked like, what gifts were given to a pregnant woman after giving birth, who participated in wedding processions and how a poet-knight who visited the village was usually greeted. This visionary immersion into the past, the intense visualisation, reflects an experience that F. R. Ankersmit in his philosophy of history characterises as nostalgic: “Nostalgia and the nostalgic remembrance of the past give us the most intense and the most authentic experience of the past.”²⁹ It is precisely nostalgic experience that “respects the distance or difference that is necessary for the possibility of historical experience.”³⁰

²⁷ Assman 2004, p. 74.

²⁸ Isabaev 1970–2000, p. 56–61.

²⁹ Ankersmit 1994, p. 197.

³⁰ *Ibid.*, p. 200.

The distance and the breaking with the past experienced by the artist give rise to a special optic, a spatial shift. Isabaev's compositions are close to the Japanese solution of space "fukinuki yatai" (blown off roof). In them, Isabaev erases the boundary, the barrier between the internal view and the surrounding Kazakh steppe. The world beyond the threshold is speculated by the viewer to be a huge continuum, to which a small orderly island of home opens. Through constant pedalling of the state of transitivity and the threshold metaphor, Isabayev transforms the customary description of the epic. This is especially noticeable in the illustrations dedicated to the arrival of a noble akyn to the aul and the ritual blessing of a newly born future batyr, or in the images of a matured hero leaving his home for the frontiers of war. In the scenes of feasting or the birth of a long-awaited first-born, the illustrator, referring to different points of view, focuses directly on the event, while also necessarily showing what happens away from the centre, at the threshold of the yurt. The master persistently emphasises this threshold metaphor in order to transform the canonical epic, stressing the unstable atmosphere and the unpredictability of further events. He consciously depicts the transitional situation that the participants of the action he depicts must endure. Researchers of heroic epics note that the main character "must save the land and the people living there from imminent destruction [and] it is this danger that is associated with the departure of the hero from his home, from the world in which he lives to the world of people in need of his help."³¹ The threshold loci designated by M. M. Bakhtin – thresholds, doors, stairs – are also often used in Isabaev's illustrations.

Fig. 14. I. Isabaev *Zhyrau* (A. Tulenova's collection, Almaty, 1986)

³¹ Urmanche 2015, p. 294.

The epic scenes are shown as a collective action, the interaction of the group, unified in rhythm. In the etchings *Birth of Batyr*, *Zhyrau* and *Toi* (series *Based on the Kazakh epic*), Isabaev comes close to monumental painting, creating multigure engravings, demonstrating different folk types and the magnificence and solemnity of the ritual action. All the characters are full of extraordinary dignity and united in a single composition through the motif of a solemn slow procession (**fig. 14**).

The rhythm of the gradual unravelling of events, the slowness of action, became an important technique in the illustrations. The slowness elevates ordinariness, brings it to the sacred plane, the realm of sacred rituals, and strengthens the contemplative nature of Isabaev's works.

Isabaev was working on the *Koblandy* series at the time when nomadic or Islamic rites were banned and had almost disappeared from everyday life for urban Kazakhs because they could be denounced as anti-Soviet or tied to everyday superstitions. The artist, focusing on folk customs, sought to return the rejected past in the context of the creation of new rites and a new Soviet identity. As J. Assman notes, "cultural memory is nurtured by tradition and communication, but is not exhausted by them – [...] it is the invasions to the forgotten, the revival of tradition, the return of the displaced."³²

Using the typology of S. Boym, we can label Isabaev's quest as restorative nostalgia, which "stresses *nostos* [home] and attempts a transhistorical reconstruction of the lost home."³³ He managed to embody a special sense of history in the graphics, finding through the world of Kazakh items, poses and gestures surrounding him today a rhyme to the events of centuries ago.

The modern successor of Isabaev in the description of ritual folklore is E. Ospanuly. In the interview held for the purpose of the present study, the graphic artist stresses that he is always picky about details, and his preparatory work on the books is dominated by research, the collection of materials and communication with bearers of the tradition. After all, sometimes the story of the aul's grandmother leads to the discovery of a completely unknown ritual.

Faced with the fact that very little information about calendar rituals has been preserved and some specific traditions characteristic of his native southern Kazakhstan have not been recorded, the artist undertook the mission of collecting and popularising extensive ethnographic materials. As a result, he wrote and illustrated two books for mass readers,³⁴ which give

³² Assman 2004, p. 23.

³³ Boym 2001, p. 15.

³⁴ Ospanuly 2009; Ospanuly 2015.

detailed descriptions of wedding ceremonies, rituals related to pregnancy and childbirth, traditional festive culture and folk games.

Ospanuly chooses the format of tondo, a circle, to depict the scenes. He composes the bodies of rushing horses in the game “Kyz Kuu” (a boy must catch up with a rider who has rushed forward) or the figures of two elder brides preparing a young girl for a wedding in a circular space with a clearly outlined border, freely changing the position, the curves of figures and their perspective contraction. The artist thus achieves maximum formal expressiveness and, at the same time, resurrects the mythological notion of the steppe as a circle with a man in its centre, giving a sense of harmony between man and nature (**fig. 15**).

Fig. 15. Illustration from the book of E. Ospanuly, *Kazakhskkiye narodnyye obychai* (2015)

Among the masters of contemporary Kazakh painting, the most successful line of nostalgia is continued by Kazbek Azhibekuly, who in his series of the paintings *Aizbaryk* (1998), *Tiginshiler* (1998), *Kazak eli* (1999), *Kyalindyk* (2004) and *Toi* (2011) expressively conveys a vision of the past world.

Figures in national costumes are never portrayed in a moment of movement, in a rapid rush. The artist places the characters in desolate interiors and landscapes, only hinting at the place of action, and floods it with streams of soft golden light, alternating bright consonances of pure colours with numerous reflexes. The simple compositions of the paintings are transformed by virtue of this complex manner of painting into an idyllic Kazakh world where peace and tranquillity reign (**fig. 16**).

Fig. 16. K. Azhibekuly, *Aizharyk* (National Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, 1998)

The fascination with the beauty of the Kazakh cosmos of things, the portrayal of objects as rarities made with amazing skill, preserving the traditions of the craft, are not related to ethnography but demonstrate the ideal state embodied in everyday life. The artist attentively studies various variants of the headdresses of a bride, called *saukele*, and puts them on the heroines of his canvases in various scenes. He is interested in the fabrics, their ability to fall in heavy folds, to cast a satin sheen or to shimmer softly on velvet surfaces (**fig. 17**).

Fig. 17. K. Azhibekuly, *Tiginshiler* (National Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, 1998)

No one works with detail and plays with it as Azhibekuly does. It is this accentuated beauty, the “museum-like,” “costumed” nature of K. Azhibekuly’s canvases, that makes them close to the frames of “heritage film” or “nostalgic screen fictions.” The first term was coined by Andrew Higson and refers to the range of costume dramas of the 1980s and 1990s.³⁵ Tana Wollen categorises such films as “nostalgic screen fictions.”³⁶

This cinematic genre is characterised by attention to the aesthetics of heritage, the embodiment of a certain ideal past and meticulous attention to the details of the depicted time: costumes, magnificent landscapes, interiors, architectural sights with the indispensable emphasis on nostalgia for the lost past. For the directors of “heritage cinema,” the formal perfection of the visual range is important: “one of the main stylistic characteristics of this European image is ‘beauty’ – both as an intentional ‘beauty’ of the type of images and as the classical correctness of objects falling into the frame.”³⁷ The films, above all, praise the European house, the bearer of the memory of several generations. In the paintings of Kazakhstan, an analogy of this film nostalgia is the landscapes of old Almaty, aul scenes and the interiors of yurts. In Soviet art, these scenes are usually woven into the pictures of the everyday life of shepherds and agitators. In the works of K. Azhibekuly, they depart from any connection with everyday life, becoming a manifestation of the “great beauty” of the Kazakh way of life (**fig. 18**).

Fig. 18. K. Azhibekuly, *Kazak eli* (National Museum of the Republic of Kazakhstan, Almaty, 1999)

³⁵ Higson 2003.

³⁶ Wollen 1991, 178.

³⁷ Samutina 2003, p. 17.

The ideal here becomes not the matters of labour but the very values and customs that stand behind these things. That is why Azhibekuly's paintings aim to emotionally captivate the viewer, focusing on the historical plot not being simply read and interpreted by those coming to the exhibition but fascinating, confusing and subduing their consciousness, forcing them to plunge into the depths of history.

As emphasised by A. Higson,

The modern, temporal version of nostalgia is founded on the unattainable distance between the past and the present; the post-modern, atemporal version erases this sense of distance. Central to the modern concept of nostalgia is the experience of wistfulness, hopeless longing for something lost and irrecoverable. But for post-modern nostalgics, the irrecoverable is now attainable, the difference between past and present flattened out.³⁸

Nostalgia becomes Azhibekuly's way of representing symbolic values and cultural values; he shows the inseparable unity of current ideas with the long history of the Kazakh people, making the past, the old days, close, understandable and, most importantly, exciting for modern viewers.

For T. Wallen, the most important question in understanding representations of the past is how "nostalgic screen fictions" shape collective memory, unfolding specific stories on the screen and, at the same time, engaging in a broader process of the reconstruction of national identity.³⁹

When Azhibekuly depicts the rites of the Kazakh people passed down from generation to generation in his nostalgic paintings, they cease to be merely descriptions of ritual practices and become archetypes, national codes, reference points, based on which the identification strategies of modern Kazakhstan are constructed.

Conclusions

Drawing a summary, note that the appeal to folklore motifs by E. Sidorkin and I. Isabaev is a conscious act of preserving pages of Kazakh history wiped out by the Soviet regime.

E. Sidorkin's representation of the past is associated with the deconstruction of the epic genre, its transformation into a genre of "visual history" based on the telescoping of time, the depiction of medieval legends as taking place in archaic time, which is reinforced by reliance on animal-style art, and at the same time the modernisation of the past, using intensified emotional interpretation, expression, and the grotesque to reveal the current problems of the end of the Soviet era.

³⁸ Higson 2014, p. 120.

³⁹ Wollen 1991, p. 184.

The study of the works continuing the tradition of E. Sidorkin shows that the representation of the past in modern graphic art reflects a general socio-cultural context in which animal-style art is included in political discourse and has become mandatory for artistic interpretation. The “hot” cultural memory in the works of E. Sidorkin as an “exciting option,” an incentive for large-scale social change and dynamic development, is replaced in the work of contemporary graphic artists by a “cold” cultural memory, a “soothing option” that presents the past as the basis of the legitimacy of the present order of things.

In appealing to nostalgia in his description of the past, I. Isabaev recreates the archetypal image of the home and the rituals of the Kazakh aul, and also seeks to make the process of reading the book and looking at the illustrations into a shared nostalgic experience, giving a sense of direct connection with what was lost, allowing to overcome the trauma of a break with the past.

Keen attention to the Kazakh history and the search for a special artistic language to represent the past makes the modern masters of graphics and painting turn to the nostalgic refraction of the cultural heritage of the nation, visualising ritual practices, ethnographic features of living, symbols and value orientations of the Kazakh steppe. Thus, the nostalgic narrative continues to dominate among the visual narratives of contemporary art.

Bibliographical Abbreviations

- Ankersmit 1994 – F. R. Ankersmit, *History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor*, Berkeley, 1994.
- Assman 2004 – Jan Assmann, *Kulturnaia pamiat. Pismo, pamiat o proshlom i politicheskaia identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti*, Moscow, 2004.
- Bakhtin 1975 – Mikhail M. Bakhtin, *Voprosy literatury i estetiki. Issledovaniia raznykh let*, Moscow, 1975.
- Bleichmar, Schwartz 2019 – Daniela Bleichmar, Vanessa R. Schwartz, *Visual History: The Past in Pictures*, in *Representations*, 145, Winter 2019, 1, p. 1–31.
- Boym 2001 – Svetlana Boym, *The Future of Nostalgia*, New York, 2001.
- Griaznov 1961 – Mikhail Griaznov, *Drevneishie pamiatniki geroicheskogo epasa narodov Iuzhnoi Sibiri*, in *ASGE*, 3, 1961, p. 7–31.
- Gurevich 1992 – Leonid Gurevich, *Totalitarizm protiv intelligentsii. Iz istorii politiki totalitarnogo gosudarstva v otnoshenii k intelligentsii Kazakhstana*, Almaty, 1992.
- Higson 2003 – Andrew Higson, *English Heritage, English Cinema: Costume Drama since 1980*, Oxford, 2003.
- Higson 2014 – Andrew Higson, *Nostalgia Is Not What It Used to Be: Heritage Films, Nostalgia Websites and Contemporary Consumers*, in *CMC*, 17, 2014, 2, p. 120–142.

- Isabaev 1986–1987 – Isatai Isabaev, *Po motivam kazakhskego eposa*, Almaty, 1986–1987.
- Isabaev 1970–2000 – Isatai Isabaev, *Personal archive*, 1970–2000.
- Nora 1999 – Pierre Nora (ed.), *Frantsiia-pamiat* [Rethinking France: Les Lieux de mémoire], Saint Petersburg, 1999.
- Ospanuly 2009 – Eraly Ospanuly, *Four musbels*, Shymkent, 2009.
- Ospanuly 2015 – Eraly Ospanuly, *Kazakhskiye narodnyye obychai*, Astana, 2015.
- Pavlovskii 2020 – Aleksei Pavlovskii, *Kulturnaia trauma i postsovetskaia pamiat: “blokadnye narrativy” v rossiskom kino (1941–2019)*, <https://eusp.org/news/onlayn-panel-pamyat-i-kino-o-blokade-leningrada-kulturnaya-trauma-narrativy-i-rezhimy-vizualnosti-1941-2019>.
- Samutina 2003 – Natalya V. Samutina, *Sovremennoe evropeiskoe kino i ideia kultury (“proshlogo”)*, Moscow, 2003.
- Sidorkin 1975 – Evgenii Sidorkin *Kyz-Zhubek*, Moscow, 1975.
- Sidorkin 1981 – Evgenii Sidorkin, *Alpamys Batyr*, Almaty, 1981.
- Smatayev 1981 – Sofa Smatayev, *Koblandy Batyr*, Almaty, 1981.
- Suleimenov 1975 – Olzhas Suleimenov, *Az I Ya: Kniga blagonamerennogo chitatelya*, Almaty, 1975.
- Sultanov 2016 – Kazbek K. Sultanov, *Reprezentatsiia proshlogo kak dominiruiushchii faktor samoidentifikatsii v literature postsovetskogo perioda*, in *Studia Litterarum*, 1 (1-2), 2016, p. 302–321.
- Sztompka 2000 – Piotr Sztompka, *Cultural Trauma: The Other Face of Social Change*, in *EJST*, 3, 2000, 4, p. 449–466.
- Turganbay 2019 – Shalkar Turganbay, *Geroicheskaia*, Almaty, 2019.
- Tursunov 1973 – Edyge Darigul-uly Tursunov, *Genezis kazakhskoii bytovoii skazki v aspekte svyazi s pervobytnym folklorom*, Almaty, 1973.
- Urmanche 2015 – Fatyh I. Urmanche, *Tiurkskii geroicheskii epos*, Kazan, 2015.
- White 1988 – Hayden White, *Historiography and Historiophoty*, in *AHR*, 93, December 1988, 5, p. 1193–1199.
- Wollen 1991 – Tana Wollen, *Over Our Shoulders: Nostalgic Screen Fictions for the 1980s*, in John Corner, Sylvia Harvey (eds), *Enterprise and Heritage: Crosscurrents of National Culture*, London, 1991, p. 178–193.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

THE HERITAGE VALUE OF THE AUBERGES OF THE ORDER OF ST JOHN IN VALLETTA, MALTA

Nadine ZAMMIT*

Lino BIANCO**

Abstract. *The work of conservators and decision-makers in the field of conservation is often challenging as it contributes directly to the social process of value association and transferring historical assets to future generations. At the basis of every decision that is taken there are a number of interlaced principles or values which may vary over time and become open to interpretation. This paper applies the Heritage Value Calculation to the auberges of the Order of the Knights Hospitaller of St John which still stands in Valletta. These architectural gems are all scheduled as Grade 1 listed buildings. The final heritage value computed for each auberge illustrates not only the applicability of this method but provides an insight into the intrinsic factors relative to one another.*

Keywords: *Auberge de Castille, Auberge d'Aragon, Auberge d'Italie, Auberge de Provence, Auberge de Bavière, Valletta.*

Introduction

Over the past four decades, substantial discourse has emerged among heritage professionals with regards to heritage value. Values attributed to heritage have expanded in scope and nowadays include increased sensitivity to divergent historical and cultural practices. Such values are the core drivers for decision-making processes such as scheduling.

A recent study undertaken by one of the authors attempts to develop a heritage value calculation geared towards a holistic system for heritage valorisation which utilises mathematical multicriteria analysis.¹ The aim of this article is to apply this mathematical formula to compute the heritage value of the auberges of the Order of the Knights Hospitaller of St John in Valletta who ruled over Malta until 1798, when it was expelled by the French. The Order was made up of knights from a number of European nations, grouped according to tongues or langues (“languages”), which numbered eight in total. Each had its distinct stately palace, or auberge. “Each tongue of knights vied with another in rendering their auberges splendid.”² Such geographic-cultural subgroupings of the members of the Order functionally approximates branches of other religious orders.

* University of Malta, Msida, Malta; e-mail: nadinezammit98@gmail.com.

** University of Malta, Msida, Malta; University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Sofia, Bulgaria; e-mail: lino.bianco@um.edu.mt.

¹ Zammit 2022.

² MacGill 1839, p. 41.

Valletta, the capital city of mainland Malta and the largest island in the Maltese Archipelago (**fig. 1**), founded in 1566, was founded primarily through donations of large sums of money by members of the Order. It was inscribed by UNESCO in its entirety as a World Heritage Site in 1980.³ To be included on the World Heritage List, and thus considered of outstanding universal value, a site must fulfil at least one of the ten selection criteria. Valletta fulfilled criteria (i) and (vi); the former implies that the city represents “a unique artistic or aesthetic achievement, a masterpiece of the creative genius,” whilst the latter requires the city to “be most importantly associated with ideas or beliefs, with events or with persons, of outstanding historical importance or significance.”⁴

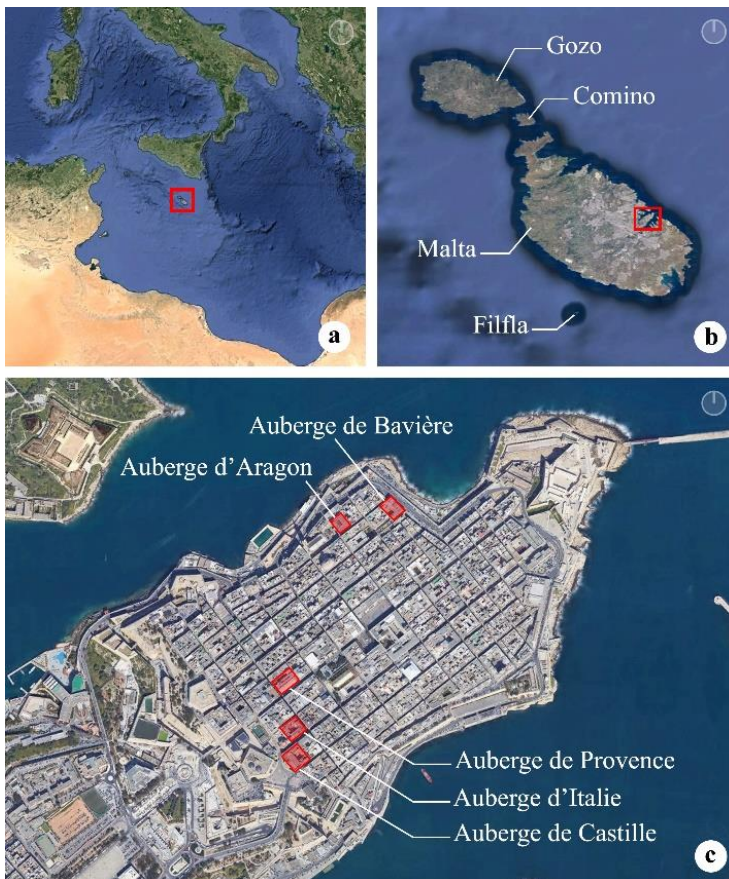

Fig. 1. Site location: The Maltese Archipelago with respect to Europe and Africa (a); Malta and its dependencies (b); Valletta and the locations of the auberges covered in this study (c) © Google Earth)

³ UNESCO 1980.

⁴ UNESCO 1978.

Theoretical background

The Heritage Value Calculation attempts to establish the final heritage value of a given site through a multitude of interlaced value benchmarks.⁵ Based on the work of Mason,⁶ Yung and Chan,⁷ de la Torre,⁸ Doğan,⁹ Chen and Li¹⁰ and Olukoya,¹¹ 37 leading publications were evaluated to determine the value typologies covered in each. These publications included Reigl,¹² charters,¹³ declarations¹⁴ and other significant official texts,¹⁵ and works of seminal authors. Relevant scholarly works issued in the last half century include Kalman,¹⁶ Feilden,¹⁷ Lipe,¹⁸ Carver,¹⁹ Darvill and Wainwright,²⁰ Frey²¹ and Ashley-Smith,²² whilst those issued since the year 2000 were Kerr,²³ Throsby,²⁴ Pye,²⁵ Mason,²⁶ Keene,²⁷ Appelbaum,²⁸ Roders,²⁹ Orbaşlı,³⁰ Stubbs,³¹ Robles,³² Szmelter,³³ Lertcharnit,³⁴ Yung and Chan,³⁵ and Gielen et

⁵ Zammit, Bianco 2022.

⁶ Mason 2002.

⁷ Yung, Chan 2013.

⁸ de la Torre 2013.

⁹ Doğan 2020.

¹⁰ Chen, Li 2021.

¹¹ Olukoya 2021.

¹² Reigl 1903.

¹³ Australia ICOMOS 1999; Council of Europe 2005; ICOMOS 1931; ICOMOS 1964; ICOMOS 2010.

¹⁴ ICOMOS 1975; ICOMOS 1994; ICOMOS 1996; ICOMOS 2008.

¹⁵ Antiquities Board 1976; Antiquities Office 2004; English Heritage 1997; English Heritage 2008; Federal Review Office 2009; UNESCO 2017.

¹⁶ Kalman 1980.

¹⁷ Feilden 1982.

¹⁸ Lipe 1984.

¹⁹ Carver 1996.

²⁰ Darvill, Wainwright 1995.

²¹ Frey 1997.

²² Ashley-Smith 1999.

²³ Kerr 2000.

²⁴ Throsby 2001.

²⁵ Pye 2001.

²⁶ Mason 2002.

²⁷ Keene 2005.

²⁸ Appelbaum 2007.

²⁹ Roders 2007.

³⁰ Orbaşlı 2008.

³¹ Stubbs 2009.

³² Robles 2010.

³³ Szmelter 2010.

³⁴ Lertcharnit 2017.

³⁵ Yung, Chan 2012.

al.³⁶ In total, 24 value typologies were identified and used as a baseline for evaluating the significance of a given heritage site. These 24 value benchmarks enable a thorough analysis and broad-spectrum system of heritage valorisation which may be applied to various heritage sites. The resulting heritage value typologies include those frequently discussed in conservation theory such as historic, aesthetic, social, cultural and economic value. Others which emerged in the latter part of the twentieth century, such as typological value, option value, newness value and authenticity, are also included. These 24 value criteria were classified into four categories: (i) form and physicality, (ii) socio-cultural, (iii) economic and use, and (iv) informational value.

A heritage value grid was developed from the Nara Grid; 4 heritage values – form and physicality, socio-cultural, economic and use, and informational – are tabulated versus 6 heritage dimensions, namely, design, materiality, function, location and context, tradition and techniques, and spirit and memory. All the dimensions of heritage and heritage values have equal weighting.

In terms of the Heritage Value Calculation, the final heritage value, F , of a given site is defined by:

$$F = \frac{1}{K} \sum_{k=1}^K y_k$$

where $K = 6$ (the six dimensions of heritage) and y_k is the outer average of a given heritage dimension. For a given heritage site, $0 \leq F \leq 1$; the closer to the upper limit, the higher the heritage value of the site.

The outer average, y_k , of a given heritage dimension, is given by:

$$y_k = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N z_i^k$$

where $N = 4$ (the four heritage value categories) and z_i^k , the average within the value category of each dimension, is given by:

$$z_i^k = \frac{1}{M_i} \sum_{j=1}^{M_i} x_{ij}$$

where $M_1 = 7$ (represents form and physicality values), $M_2 = 7$ (represents socio-cultural values), $M_3 = 4$ (represents economic and use values) and $M_4 =$

³⁶ Gielen et al. 2014.

6 (represents informational values). Whilst **z** ensures equal weighting to all values, **y** ensures equal weighting to all value categories, and **F** ensures equal weighting to all heritage dimensions.

Materials and methods

Of the eight original auberges in Valletta, Auberge d'Allemagne was demolished in the nineteenth century to erect the Anglican Cathedral of St Paul. Auberge d'Auvergne and Auberge de France were destroyed by aerial bombardment during the Second World War.³⁷ Today, the former has been replaced by the Law Courts whilst the latter site is where the Worker's Memorial Building stands.³⁸ Thus, the Heritage Value Calculation has been applied to remaining auberges, namely, Auberge de Castille, Auberge d'Aragon, Auberge d'Italie, Auberge de Provence and Auberge de Bavière.³⁹

A guide to Malta published in the 1840s states that all eight auberges were "remarkable for their magnificence, and for the extreme beauty of their architecture: that of Provence for its chaste and elegant style, and that of Castille for its imposing effect and elaborate ornament, may be particularly mentioned."⁴⁰ The present-day five auberges, a detailed description of each of which is given by Hughes,⁴¹ were included on the Antiquities List of 1925.⁴² They were all scheduled as Grade 1 national monuments,⁴³ and in 2012 they were listed on the National Inventory of the Cultural Property of the Maltese Islands (NICPMI). This inventory is the national heritage register, established in 2011 to list the cultural property of Malta. As per NICPMI, the cultural heritage type and value and property value assessment for these auberges is architectural/historical and very high, respectively. The inventory numbers assigned by the Superintendence of Cultural Heritage (SCH) with respect to each building are stated in (table 1).

Auberge de Castille

Located at Castille Place, at the highest point of Valletta and overlooking the Grand Harbour area, the Auberge de Castille belonged to the knights of the langue of Castille, León and Portugal (**fig. 2**). Erected in the Spanish Baroque

³⁷ Braun 1946, p. 41.

³⁸ Leaver 1985, p. 553.

³⁹ These auberges are covered in the latest publication on the city entitled *Encounters with Valletta: A Baroque City through the Ages* (Bonello et al. 2018). The study on the Auberge de Castille was penned by Richard Cachia Caruana (Cachia Caruana 2018) whilst the remaining auberges are covered by Denis De Lucca (De Lucca 2018).

⁴⁰ Murray 1840, p. xx.

⁴¹ Hughes 1967.

⁴² Laws of Malta 1932.

⁴³ DOI 1998, p. 5336.

style in the 1740s to the design of Andrea Belli (1703–1772), it replaced a 1574 building by Girolamo Cassar (c. 1520–c. 1592).⁴⁴ This auberge “is a strikingly fine building; its entrance and staircase are much admired”;⁴⁵ “the rich central focus is obtained by a magnificent doorway linked vertically to an elaborate central window, capped ... by ... ostentatious coat-of-arms, and a crowning centre-piece with the Languè’s heraldic paraphernalia.”⁴⁶

Case Study	Inventory Number
Auberge de Castille	1127 ⁴⁷
Auberge d’Aragon	1125 ⁴⁸
Auberge d’Italie	1129 ⁴⁹
Auberge de Provence	1135 ⁵⁰
Auberge de Baviere	1128 ⁵¹

Table 1. National Inventory of the Cultural Property of the Maltese Islands: Auberges in Valletta

Fig. 2. Auberge de Castille

After the expulsion of the Order, the French utilised the auberge for the Commission for National Property. Following the French capitulation to Britain in 1800, it became the headquarters of the British Armed Forces and

⁴⁴ Hughes 1967, p. 181–183.

⁴⁵ MacGill 1839, p. 62.

⁴⁶ Ellul 1983, p. 3.

⁴⁷ SCH 2012a.

⁴⁸ SCH 2012b.

⁴⁹ SCH 2012c.

⁵⁰ SCH 2012d.

⁵¹ SCH 2012e.

provided accommodation for British officers. After 1954 it was used as General Headquarters of the Army for Malta, Libya and Cyprus. Today the auberge hosts the office of the Maltese Prime Minister, which was moved from the Auberge d'Aragon in 1972.

The right side of the building was repaired following damage caused during aerial bombardment in 1942. Several restoration works were undertaken between 1987 and 1996; the elevations were restored between 2009 and 2014.⁵²

Auberge d'Aragon

Erected in 1571, the Auberge d'Aragon housed knights from the langue of Aragon, Navarre and Catalonia (**fig. 3**). It is the oldest and only surviving auberge the original Mannerist design of Cassar.⁵³ It never saw a major renovation other than the portico to the main entrance,⁵⁴ an attempt to add prestige to an otherwise austere building. The auberge was intended as functional religious accommodation; prestige was not the objective.⁵⁵

In the nineteenth and early twentieth centuries, it housed in turn the government printing press, the residence of the Chief Secretary to Government, a school and a hospital during the Second World War. During the periods 1921–1933 and 1947–1972 it accommodated the Office of the Prime Minister; since then it has served a number of government ministries.

Fig. 3. Auberge d'Aragon

⁵² Miceli Demajo 2019, p. 81.

⁵³ Hughes 1953, p. 107; Hughes 1967, p. 138–140.

⁵⁴ Ellul 1989, p. 112.

⁵⁵ De Piro 1993, p. 4.

The main and the south-eastern elevations sustained damage due to the 1693 earthquake. It was not damaged during the Second World War.⁵⁶ During restoration works carried out in 2019, an early eighteenth-century bakery oven, some wells and water canals were discovered buried under debris in an underground part of the auberge.⁵⁷

Auberge d'Italie

Originally designed in the sixteenth century to house knights from the langue of Italy in a Mannerist style by Girolamo Cassar,⁵⁸ the Auberge d'Italie was subsequently modified by a number of architects throughout the seventeenth century; the last major renovation, which gave the building a Baroque character, took place in the 1680s (**fig. 4**).⁵⁹

Fig. 4. Auberge d'Italie

The auberge, the second largest, had an entrance from Jean de Valette Square but it was blocked when the square was built up. The present square was recreated in 2012. The layout of the building is a typical of Cassar's auberges, such as Auberge d'Aragon – the classic model of Italian Renaissance palazzi, rectangular in plan with rooms around a central

⁵⁶ Braun 1946, p. 41.

⁵⁷ Arena 2019.

⁵⁸ Hughes 1967, p. 143–145.

⁵⁹ De Lucca 2013, p. 47.

courtyard. According to an 1839 guide to Malta, this auberge “is a large building, but without architectural beauty.”⁶⁰

Since the expulsion of the Order, the auberge has been used for a number of military and civilian purposes, housing a military headquarters, an officers’ mess, a museum, a school of arts, a temporary courthouse, the General Post Office and various government departments. At present, it is the National Community Art Museum which hosts the national collection of fine arts. When stationed in Malta as Army Medical Staff, John Davy (1790–1868) – brother of the reputed chemist, Sir Humphry Davy (1778–829) – established a public dispensary for the treatment of the poor, the forerunner of the contemporary Government Polyclinics, locally referred to as *il-Berġa*, the Maltese word for “the Auberge.”⁶¹

The auberge was hit by enemy bombardment during the Second World War. The damaged part was subsequently reconstructed soon after. Extensive renovations were undertaken approximately half a century ago. The building was redecorated and restored by 2002. The auberge’s elevation, together with the building’s interior, was restored between late 2015 and July 2016.

Auberge de Provence

Located in Republic Street, the Auberge de Provence was designed to house the knights from the langue of Provence. It is the third largest auberge. The present building, which includes shops, was finished in the early part of the seventeenth century in French classical style under the direction of Antonio Garsin (**fig. 5**). This significantly modified the original sixteenth century building completed by Cassar.⁶² The incorporation of street-level shops, a trend at the time, changed the overall dynamics of the use of the building. It was during this period that the Gran Salon on the first floor started taking shape. The garden of the auberge which was accessible from Strait Street, was sold as a revenue-generating initiative. Other structural alterations were carried out later to accommodate subsequent uses of the auberge, notably as a military barracks, as the Malta Union Club – whose members included Sir Walter Scott (1771–1832), Benjamin Disraeli (1804–1881) and Prince George of Wales, later King George V (1865–1936),⁶³ as a hotel and, from the 1950s, as part of the National Museum, housing the archaeological collection (ground floor) and fine arts collection (first floor).⁶⁴ It currently houses the National Museum of Archaeology.

⁶⁰ MacGill 1839, p. 48.

⁶¹ Cassar 2006, p. 48.

⁶² Hughes 1967, p. 145–147.

⁶³ Wilkinson 1948, p. 11–16.

⁶⁴ Sultana 2016, p. 68–70, 73–74.

Fig. 5. Auberge de Provence

The Gran Salon is one of the most elegant halls in Malta. It served as a refectory and banqueting hall at the time of the Order. Under British rule, it was used as a ballroom and banqueting hall. A guide to Malta published in 1839 describes this auberge as a “fine building of good architecture, the upper part is devoted to the service of the Union Club, and its extensive and fine hall to a ball room, the lower part is an Auction room.”⁶⁵

Michele Cachia (1760–1839) was engaged in 1800 to undertake restoration works on the building. These endeavours were a far cry from being scientific as understood nowadays. During the Second World War, the auberge suffered minor damage⁶⁶ and Francis Borg was commissioned to repair it in 1947. His signature and date were discovered during the ongoing conservation works on the east wall. Recent works uncovered an earlier pictorial scheme to the current in Pompeian floral style.

Auberge de Bavière

Formerly known as Palazzo Carnaro, this 1696 building overlooks the entrance of Marsamxett Harbour and from 1784 it was the auberge of the Anglo-Bavarian langue (**fig. 6**).⁶⁷ This “superb building,”⁶⁸ designed by Carlo

⁶⁵ MacGill 1839, p. 63.

⁶⁶ Braun 1946, p. 41.

⁶⁷ Hughes 1967, p. 174–175.

⁶⁸ MacGill 1839, p. 63.

Gimach (1651–1730), was erected in an austere style, one of the last, prior to the rise of interest in the Baroque.⁶⁹

Fig. 6. Auberge de Bavière

During the French occupation, the auberge served as a military hospital for venereal diseases.⁷⁰ Under British rule, it was used by the military and, for a short stint in the First World War, as a military hospital. Later it was utilised as a hostel for people who had lost their homes during the Second World War, a school, and by a number of government agencies, the latest being the Lands Authority.

The auberge sustained minor damage to a side-façade during the Second World War, but remains, for the most part, in its original state.⁷¹ It was repaired prior to being utilised as a government school in the 1960s. The auberge was rehabilitated and restored in 2001. Further restoration was undertaken in 2018 when similar works were being undertaken on the adjacent fortifications of Valletta.

Results and discussion

With respect to all the five auberges, a binary valuation to the Heritage Value Calculation was applied. This implies that if a particular dimension of heritage fits one of the 24 criteria, a value of 1 is allocated, otherwise the value is 0. The resulting scoring of heritage value criteria for all the auberges is given in

⁶⁹ Ellul 1989, p. 112.

⁷⁰ Cassar 1965, p. 233.

⁷¹ Braun 1946, p. 41.

table 2 and **table 3**. The combined heritage value grid, inclusive of the final value F, is given in **table 4**. Values are given to one significant figure.

Dimensions of Heritage	Value Criteria																			
	Form & Physicality					Socio-Cultural					Economic & Use					Informational				
	Auberge de Castille	Auberge d' Aragon	Auberge d' Italie	Auberge de Provence	Auberge de Baviere	Auberge de Castille	Auberge d' Aragon	Auberge d' Italie	Auberge de Provence	Auberge de Baviere	Auberge de Castille	Auberge d' Aragon	Auberge d' Italie	Auberge de Provence	Auberge de Baviere	Auberge de Castille	Auberge d' Aragon	Auberge d' Italie	Auberge de Provence	Auberge de Baviere
Design	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1
	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0						0	0	0	0	0
	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0										
Z_t^1	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9	1.0	0.6	1.0	1.0	0.6	1.0	0.8	1.0	1.0	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8	
Materiality	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1						1	1	1	1	1
	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0						0	0	0	0	0
	1	1	0	1	1	1	0	1	1	0										
Z_t^2	0.6	0.6	0.4	0.6	0.6	0.4	0.1	0.4	0.4	0.1	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.8	0.8	0.8	0.8	
Function	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	1	0	
	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	
	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1	
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	0	0	0	1	
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1						1	0	1	1	
	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1						0	0	0	1	
	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1						0	0	0	0	
Z_t^3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	1.0	0.9	1.0	1.0	0.9	0.5	0.3	0.5	0.5	0.3	0.3	0.0	0.2	0.8	

Table 2. Binary scoring of heritage value for the following dimensions of heritage: design, materiality and function

Dimensions of Heritage	Value Criteria																			
	Form & Physicality					Socio-Cultural					Economic & Use					Informational				
	Auberge de Castille	Auberge d' Aragon	Auberge d' Italie	Auberge de Provence	Auberge de Baviere	Auberge de Castille	Auberge d' Aragon	Auberge d' Italie	Auberge de Provence	Auberge de Baviere	Auberge de Castille	Auberge d' Aragon	Auberge d' Italie	Auberge de Provence	Auberge de Baviere	Auberge de Castille	Auberge d' Aragon	Auberge d' Italie	Auberge de Provence	Auberge de Baviere
Location & Context	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1						1	1	1	1	1
	0	0	0	0	0	1	0	1	1	0						0	0	0	0	0
	1	1	1	1	1	1	0	1	1	0										
N_{r^4}	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9	0.3	1.0	0.9	0.3	1.0	1.0	1.0	1.0	1.0	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8
Traditions & Techniques	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1						1	1	1	1	1
	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1						0	0	0	0	0
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1										
N_{r^5}	0.4	0.3	0.4	0.4	0.3	0.7	0.7	0.7	0.7	0.7	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.8	0.8	0.8	0.8	0.8
Spirit & Memory	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1
	1	0	1	1	0	1	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1						0	0	0	0	0
	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1						0	0	0	0	0
	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1										
N_{r^6}	0.7	0.4	0.7	0.7	0.4	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3

Table 3. Binary scoring of heritage value for the following dimensions of heritage: location and context, traditions and techniques, and spirit and memory

Case study	Dimensions of Heritage	Heritage Value Criteria				y _k	F
		Form and Physicality	Socio-Cultural	Economic and Use	Informational		
Auberge de Castille	Design	0.857	1.000	1.000	0.833	0.923	0.649
	Materiality	0.571	0.429	0.000	0.833	0.458	
	Function	0.286	1.000	0.500	0.333	0.530	
	Location & Context	0.857	0.857	1.000	0.833	0.887	
	Traditions & Techniques	0.429	0.714	0.250	0.833	0.557	
	Spirit & Memory	0.714	0.857	0.250	0.333	0.539	
Auberge d' Aragon	Design	0.857	0.571	0.750	0.833	0.753	0.537
	Materiality	0.571	0.143	0.000	0.833	0.387	
	Function	0.286	0.857	0.250	0.000	0.348	
	Location & Context	0.857	0.286	1.000	0.833	0.744	
	Traditions & Techniques	0.286	0.714	0.250	0.833	0.521	
	Spirit & Memory	0.429	0.857	0.250	0.333	0.467	
Auberge d' Italie	Design	0.857	1.000	1.000	0.833	0.923	0.642
	Materiality	0.429	0.429	0.000	0.833	0.423	
	Function	0.286	1.000	0.500	0.167	0.488	
	Location & Context	0.857	1.000	1.000	0.833	0.923	
	Traditions & Techniques	0.429	0.714	0.250	0.833	0.557	
	Spirit & Memory	0.714	0.857	0.250	0.333	0.539	
Auberge de Provence	Design	0.857	1.000	1.000	0.833	0.923	0.670
	Materiality	0.571	0.429	0.000	0.833	0.458	
	Function	0.286	1.000	0.500	0.833	0.655	
	Location & Context	0.857	0.857	1.000	0.833	0.887	
	Traditions & Techniques	0.429	0.714	0.250	0.833	0.557	
	Spirit & Memory	0.714	0.857	0.250	0.333	0.539	
Auberge de Bavière	Design	0.857	0.571	0.750	0.833	0.753	0.537
	Materiality	0.571	0.143	0.000	0.833	0.387	
	Function	0.286	0.857	0.250	0.000	0.348	
	Location & Context	0.857	0.286	1.000	0.833	0.744	
	Traditions & Techniques	0.286	0.714	0.250	0.833	0.521	
	Spirit & Memory	0.429	0.857	0.250	0.333	0.467	

Table 4. Heritage value grid

The Heritage Value Calculation allocates the final value of a heritage site in a multifaceted way, where aspects such as the informational value resulting from the function of the building has as much weighting as aspects such as design aesthetics. In the design dimension, all auberges obtained comparable values with respect to form and physicality and informational value. Auberges de Castille, d'Italie and de Provence were attributed a maximum for all values pertaining to the socio-cultural category, whilst the remaining two auberges scored four out of the seven value benchmarks, lacking cultural/symbolic value, prestige and commemorative value. The former three also scored a maximum score in tourism value under the economic and use category.

In terms of the materiality dimension, all auberges obtained comparable scoring in the category of form and physicality, with Auberge d'Italie scoring the lowest in material authenticity due to its major post-war reconstruction. With respect to the dimension of function, auberges de Castille, d'Italie and de Provence scored maximum for all socio-cultural values, whilst the remaining two lacked symbolic value in terms of function. The former three also scored the highest score in tourism under the economic and use category which resulted in a higher value within that category. For the location dimension, all auberges obtained similar scoring in all value typologies associated with the economic and use, form and physicality, and informational value. When compared with auberges d'Aragon and de Bavière, the location of auberges de Castille, d'Italie and de Provence at the core of Valletta accounts for their higher scores for social and symbolic value. This is due to the collective memory associated with their setting.

Regarding the dimension of traditions and techniques, all auberges obtained comparable scoring in the various aspects within the socio-cultural, economic and informational value categories, although the auberges d'Aragon and de Bavière scored slightly lower in the traditions and techniques dimension when it came to the form and physicality of the buildings. With regard to the spirit and memory of the place, all auberges scored equally in the socio-cultural, economic and informational value categories. Due to their symbolic and community value, the auberges de Castille, d'Italie and de Provence scored higher than the remaining auberges in the same category.

The Auberge d'Aragon and the Auberge de Bavière received the lowest scores (0.537). These buildings ranked marginally lower than the others in design, function, and spirit and memory. The Auberge de Castille and the Auberge d'Italie obtained similar scores of 0.649 and 0.642, respectively. The Auberge de Provence received the highest rating (0.670). It marginally surpassed the Auberge de Castille, described as “probably the finest building

in Malta,⁷² in aspects such as function. The current use of the Auberge de Provence as the National Museum of Archaeology has provided the building with comparatively more informational value in that dimension (refer to **table 4**).

Conclusions

The heritage value calculation system stated in Section 2 above provides a relative, not absolute, value which can be used to determine the heritage value of a particular site in comparison with a number of other, preferably typologically similar, heritage assets.

Applying binary valuation to the prototype system to the present auberges in Valetta, one may argue that a final value of 0.67 is low for Grade 1 buildings such as these. This value illustrates the broad spectrum of criteria considered in the computation, whereby even the most valuable site cannot score the maximum final value. Overall, the highest rating was obtained by the Auberge de Provence. It scored high on all four aspects and in a number of dimensions including design, location and function. Following this was Auberge de Castille which scored comparatively highly yet was somewhat lacking in the dimension of function. The Auberge d'Italie ranked third, with an overall scoring distribution similar to the former auberges, though slightly lower with respect to the dimension of materiality. Auberge d'Aragon and Auberge de Bavière obtained the lowest scores in all dimensions, notably in design and function. The quantifiable results would have been more accurate if a non-binary valuation of these examples of built heritage was undertaken.

Given that heritage values change as perception of heritage varies, the final heritage value reflects a process of reflexivity whereby one re-assesses the original scheduling of a given heritage asset.

Acknowledgements

Nadine Zammit would like to thank the following for advising on the validity of the proposed computation of heritage value: Maria Caruana, BSc (Maths and Physics) and a PhD candidate at the University of Malta; Keith George Ciantar, BSc (Computer engineering), MSc (Signal processing and machine learning); Martina Vassallo, BSc (Maths and Physics), MSc (Sustainable energy); and Dylan Zammit, BSc (Maths, Statistics and Operations), postgraduate student reading statistics at the University of Malta.

⁷² Ellul 1983, p. 3.

Bibliographical Abbreviations

- Antiquities Board 1976 – Antiquities Advisory Board, *AAB Committee Minutes*, no. AAB/1/77, Hong Kong, 1976.
- Antiquities Office 2004 – Antiquities and Monuments Office, *Historical Building Grading Form*, Hong Kong, 2004.
- Appelbaum 2007 – Barbara Appelbaum, *Conservation Treatment Methodology*, Oxford, 2007.
- Arena 2019 – Jessica Arena, *18th Century Oven Found Inside Oldest Auberge in the Capital: Wells and Water Canals also Unearthed Beneath Building*, in *Times of Malta*, 21 September 2019, <https://timesofmalta.com/articles/view/18th-century-oven-found-inside-oldest-auberge-in-the-capital.736706>.
- Ashley-Smith 1999 – Jonathan Ashley-Smith, *Risk Assessment for Object Conservation*, London, New York, 1999.
- Australia ICOMOS 1999 – Australia ICOMOS, *The Burra Charter: The Australia ICOMOS Charter for the Conservation of Places of Cultural Significance*, Burra, 1999.
- Bonello et al. 2018 – Giovanni Bonello, Petra Caruana Dingli, Denis De Lucca (eds), *Encounters with Valletta: A Baroque City through the Ages*, Malta, 2018.
- Braun 1946 – Hugh Braun, *Works of Art in Malta: Losses and Survivals in the War*, London, 1946.
- Cachia Caruana 2018 – Richard Cachia Caruana, *The Auberge de Castille et Portugal*, in Giovanni Bonello, Petra Caruana Dingli, Denis De Lucca (eds), *Encounters with Valletta: A Baroque City through the Ages*, Malta, 2018, p. 161–183.
- Carver 1996 – Martin Carver, *On Archaeological Value*, in *Antiquity*, 70, 1996, 267, p. 45–56.
- Cassar 1965 – Paul Cassar, *Medical History of Malta*, London, 1965.
- Cassar 2006 – Paul Cassar, *The Concept and Range of Charitable Institutions up to World War I*, in *MMJ*, 18, March 2006, 1, p. 46–49.
- Chen, Li 2021 – Dan Chen, Ji Li, *Process-Led Value Elicitation within Built Heritage Management: A Systematic Literature Review between 2010 and 2020*, in *JAC*, 27, 2021, 1–2, p. 1–16.
- Council of Europe 2005 – Council of Europe, *Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, Council of Europe Treaty Series, no. 199, Faro, 2005, <https://rm.coe.int/1680083746>.
- Darvill, Wainwright 1995 – Timothy Darvill, Geoffrey Wainwright, *The Monuments at Risk Survey: An Introduction*, in *CMAS*, 1, 1995, 1, p. 59–62.
- de la Torre 2013 – Marta de la Torre, *Values and Heritage Conservation*, in *HS*, 6, 2013, 2, p. 155–166.
- De Lucca 2013 – Denis De Lucca, *Some Observations on Grand Master Gregorio Carafa [1680–1690] “Abbondante de propii meriti nella Religione di Malta,”* in Sante Guido, Giuseppe Mantella, Maria Teresa Sorrenti (eds), *Mattia Preti e Gregorio Carafa: Due Cavalieri Gerosolimitani tra Italia e Malta*, Malta, 2013, p. 39–48.

- De Lucca 2018 – Denis De Lucca, *Some Landmarks Buildings of Valletta*, in Giovanni Bonello, Petra Caruana Dingli, Denis De Lucca (eds), *Encounters with Valletta: A Baroque City through the Ages*, Malta, 2018, p. 231–241.
- De Piro 1993 – Nicholas De Piro, *The Auberge d’Aragon*, Malta, 1993.
- DOI 1998 – Department of Information, *Government Notice GN_276_1998*, in *The Malta Government Gazette*, 28 March 2008, p. 5336.
- Doğan 2020 – Huriye Armağan Doğan, *Perception of the Modern Movement in Architecture as Cultural Heritage*, in *AHC*, 16, 2020, 1, p. 65–78.
- Ellul 1983 – Michael Ellul, *Art and Architecture in Malta in the Early Nineteenth Century*, in Mario Buhagiar (ed.), *Proceedings of History Week 1982*, Malta, 1983, p. 1–19.
- Ellul 1989 – Michael Ellul, *L-Arkitettura: Xbieda ta’ l-identita’ nazzjonali*, in Toni Cortis (ed.), *L-identita’ kulturali ta’ Malta: Kungress nazzjonali*, Valletta, 1989, p. 93–116.
- English Heritage 1997 – English Heritage, *Sustaining the Historic Environment: New Perspectives on the Future*, London, 1997.
- English Heritage 2008 – English Heritage, *Conservation Principles, Policies and Guidance: For the Sustainable Management of the Historic Environment*, London, 2008.
- Federal Review Office 2009 – Federal Heritage Building Review Office, *A Guide to Working with the Federal Heritage Buildings Review Office*, Parks Canada, Québec, 2009.
- Feilden 1982 – Bernard M. Feilden, *Conservation of Historic Buildings*, London, 1982.
- Frey 1997 – Bruno S. Frey, *The Evaluation of Cultural Heritage: Some Critical Issues*, in Michael Hutter, Ilde Rizzo (eds), *Economic Perspectives on Cultural Heritage*, London, 1997, p. 31–49.
- Gielen et al. 2014 – Pascal Gielen, Sophie Elkhuizen, Quirijn van den Hoogen, Thijs Lijster, Hanka Otte, *De Waarde Van Cultuur*, Brussels, 2014.
- Hughes 1953 – James Quentin Hughes, *The Influence of Italian Mannerism upon Maltese Architecture*, in *Melita Historica*, 1, 1953, 2, p. 104–116.
- Hughes 1967 – Quentin Hughes, *The Building of Malta during the Period of the Knights of St John of Jerusalem 1530–1795*, London, 1967.
- ICOMOS 1931 – ICOMOS, *The Athens Charter for the Restoration of Historic Monuments*, Athens, 1931.
- ICOMOS 1964 – ICOMOS, *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites*, Venice, 1964.
- ICOMOS 1975 – ICOMOS, *The Declaration of Amsterdam*, Amsterdam, 1975.
- ICOMOS 1994 – ICOMOS, *The Nara Document on Authenticity*, Nara, 1994.
- ICOMOS 1996 – ICOMOS, *The Declaration of San Antonio*, Texas, 1996.
- ICOMOS 2008 – ICOMOS, *Québec Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*, Québec, 2008.
- ICOMOS 2010 – ICOMOS, *New Zealand Charter for the Conservation of Places of Cultural Heritage Value*, Auckland, 2010.
- Kalman 1980 – Harold D. Kalman, *The Evaluation of Historic Buildings*, Ottawa, 1980.

The Heritage Value of the Auberges of the Order of St John in Valletta, Malta

- Keene 2005 – Suzanne Keene, *Fragments of the World: Uses of Museum Collections*, Oxford, 2005.
- Kerr 2000 – James Semple Kerr, *Conservation Plan: A Guide to the Preparation of Conservation Plans for Places of European Cultural Significance*, New South Wales, 2000.
- Laws of Malta 1932 – Laws of Malta, *Protection of Antiquities: Subsidiary Legislation 445.01*, Malta, 1932.
- Leaver 1985 – Arthur J. Leaver, *The Auberges of the Knights*, in *Civilization*, 20, 1985, p. 552–556.
- Lertcharnrit 2017 – Thanik Lertcharnrit, *Archaeological Heritage Management in Thailand*, in *Am. Anthropol.*, 119, 2017, 1, p. 134–136.
- Lipe 1984 – William D. Lipe, *Value and Meaning in Cultural Resources*, in Henry Cleere (ed.), *Approaches to the Archaeological Heritage*, Cambridge, 1984, p. 1–11.
- MacGill 1839 – Thomas MacGill, *A Hand Book, or Guide, for Strangers Visiting Malta*, Malta, 1839.
- Mason 2002 – Randall Mason, *Assessing Values in Conservation Planning: Methodological Issues and Choices*, in Marta de la Torre (ed.), *Assessing the Values of Cultural Heritage: Research Report*, Los Angeles, 2002, p. 5–30.
- Miceli Demajo 2019 – Luca Miceli Demajo, *L'Auberge de Castille et Leon: An Architectural Appraisal of a Palatial Edifice within a Fortified City*, BA dissertation, University of Malta, 2019.
- Murray 1840 – John Murray, *A Hand-Book for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople: Being a Guide to the Principal Routes in Those Countries, Including a Description of Malta, with Maxims and Hints for Travellers in the East*, London, 1840.
- Olukoya 2021 – Obafemi Alaba Olukoya, *Framing the Values of Vernacular Architecture for a Value-Based Conservation: A Conceptual Framework*, in *Sustainability*, 13, 2021, 9, p. 4974.
- Orbaşlı 2008 – Aylin Orbaşlı, *Architectural Conservation: Principles and Practice*, Oxford, 2008.
- Pye 2001 – Elizabeth Pye, *Caring for the Past: Issues in Conservation for Archaeology and Museums*, London, 2001.
- Reigl 1903 – Alois Reigl, *Moderne Denkmalkultur: Sein Wesen und seine Entstehung*, Vienna, 1903.
- Robles 2010 – Lucía Gómez Robles, *A Methodological Approach towards Conservation*, in *CMAS*, 12, 2010, 2, p. 146–169.
- Roders 2007 – Ana Pereira Roders, *Re-Architecture: Lifespan Rehabilitation of Built Heritage*, PhD thesis, Eindhoven University of Technology, 2007.
- SCH 2012a – Superintendence of Cultural Heritage, *National Inventory of the Cultural Property of the Maltese Islands: Auberge de Castille et Leon*, https://culture.gov.mt/en/culturalheritage/NICPMI_Database/01127.pdf.
- SCH 2012b – Superintendence of Cultural Heritage, *National Inventory of the Cultural Property of the Maltese Islands: Auberge D'Aragon*, https://culture.gov.mt/en/culturalheritage/NICPMI_Database/01125.pdf.

- SCH 2012c – Superintendence of Cultural Heritage, *National Inventory of the Cultural Property of the Maltese Islands: Auberge D'Italie*, https://culture.gov.mt/en/culturalheritage/NICPMI_Database/01129.pdf.
- SCH 2012d – Superintendence of Cultural Heritage, *National Inventory of the Cultural Property of the Maltese Islands: Auberge de Provence*, https://culture.gov.mt/en/culturalheritage/NICPMI_Database/01135.pdf.
- SCH 2012e – Superintendence of Cultural Heritage, *National Inventory of the Cultural Property of the Maltese Islands: Auberge de Baviere*, https://culture.gov.mt/en/culturalheritage/NICPMI_Database/01128.pdf.
- Stubbs 2009 – John H. Stubbs, *Time Honored: A Global View of Architectural Conservation*, Hoboken, 2009.
- Sultana 2016 – Sharon Sultana, *The Tenants of the Auberge de Provence: From the Knights of the Order of St John to the Sleeping Lady*, in Joe Sultana (ed.), *A Man of Cultural Achievements – Essays in Honour of Joseph Attard Tabone*, Malta, 2016, p. 65–75.
- Szmelter 2010 – Iwona Szmelter, *A New Conceptual Framework for the Preservation of the Heritage of Modern and Contemporary Art*, in Ursula Schädler-Saub, Angela Weyer (eds), *Theory and Practice in the Conservation of Modern and Contemporary Art: Reflections on the Roots and the Perspectives*, London, 2010, p. 33–49.
- Throsby 2001 – David Throsby, *Economics and Culture*, Cambridge, 2001.
- UNESCO 1978 – UNESCO, *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, 1978, <https://whc.unesco.org/archive/opguide78.pdf>.
- UNESCO 1980 – UNESCO, *City of Valletta*, <https://whc.unesco.org/en/list/131/>.
- UNESCO 2017 – UNESCO World Heritage Committee, *Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage*, Krakow, 2017.
- Wilkinson 1948 – R. J. L. Wilkinson, *The Auberge de Provence and the Malta Union Club*, Malta, 1948.
- Yung, Chan 2012 – Esther H. K. Yung, Edwin H. W. Chan, *Implementation Challenges to the Adaptive Reuse of Heritage Buildings: Towards the Goals of Sustainable, Low Carbon Cities*, in *HI*, 36, 2012, 3, p. 352–361.
- Yung, Chan 2013 – Esther H. K. Yung, Edwin H. W. Chan, *Evaluation for the Conservation of Historic Buildings: Differences between the Laymen, Professionals and Policy Makers*, in *Facilities*, 31, 2013, 11–12, p. 542–564.
- Zammit 2022 – Nadine Zammit, *Scheduling of Cultural Heritage Sites: Towards a More Holistic Approach*, MA dissertation, University of Malta, 2022.
- Zammit, Bianco 2022 – Nadine Zammit, Lino Bianco, *Computation of Heritage Values: Towards a Holistic Method to Assess Built Heritage*, in *HSD*, 4, 2022, 2, p. 101–110.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

DOCUMENTAREA PATRIMONIULUI IMOBIL FOLOSIND TEHNOLOGIA TLS – TERRESTRIAL LASER SCANNING (I)*

Călin ȘUTEU**

Documenting Built Heritage Using the TLS (Terrestrial Laser Scanning) Technology (I)

Abstract. *The digital documentation of built cultural heritage can be described broadly as a process of capturing and recording relevant data and information about the subjects, both in terms of geometric and visual characteristics. The main two methods used nowadays are photogrammetry and terrestrial laser scanning, often combined towards a final purpose that is the creation of a heritage specific Building Information Model (hBIM). The current state of research for Romania is considered incipient, these methods only having been introduced to actually document cultural heritage in recent years. This article depicts the initial phases of a laser scan, from preparation to georeferencing, and it will be followed by applied discussions on specific case studies, on the topics of scanning strategy, data processing, exports and outputs.*

Keywords: *laser, photogrammetry, built heritage, hBIM, 3D model.*

Cuvinte-cheie: *laser, fotogrammetrie, patrimoniu imobil, hBIM, model 3D.*

Introducere

Posibilitatea de a înregistra/digitiza tridimensional, în cele mai mici detalii, un monument sau un artefact este văzută adeseori de către operatorii de patrimoniu cultural de la noi ca fiind apanajul strict al instituțiilor sau al proiectelor cu finanțări considerabile, deși evoluțiile recente în tehnica de calcul, precum și accesibilitatea tot mai crescută a echipamentelor, par să contrazică această impresie¹. Necesitatea principală a aplicării unor astfel de metode pentru patrimoniul cultural din România este dată de o acută insuficiență administrativă, dar și financiară, cu efecte nocive evidente în starea precară de conservare a multor ansambluri monument istoric de valoare, dar și a multor obiecte de patrimoniu mobil. De multe ori, în lipsa unor implicări concrete a factorilor de decizie locali, regionali și chiar naționali, monumentele cad într-o stare de ruinare irecuperabilă, fiind pierdute cu rapiditate. Chiar dacă nu rezolvă problemele generate de starea lor de conservare în mod imediat, aceste metode de documentare detaliată

* Această lucrare a fost realizată cu sprijinul proiectului POCU 153770, cu titlul: „Accesibilitatea cercetărilor avansate pentru o dezvoltare economică sustenabilă – ACADEMIKA”, proiect cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Capital Uman 2014-2020.

** Cercetător postdoctoral, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: calin.suteu@uab.ro.

¹ Kirchhöfer *et alii* 2011, p. 3.

permit păstrarea tridimensională a caracteristicilor originale ale monumentului sau artefactului, în așteptarea măsurilor concertate de restaurare și conservare.

Astfel, necesitatea realizării unui sistem integrat de documentare tridimensională a monumentelor, dar și a artefactelor, este evidentă în contextul stării patrimoniului atât la nivel regional, cât și la nivel național. Rapiditatea și eficiența acestor metode le impun ca soluții minime de salvagardare, cel puțin informațională, a unor monumente aflate în pericol. Este evident și faptul că aceste tehnici și metode contribuie considerabil domeniului restaurării și conservării patrimoniale, înglobând aspecte ample legate de procesele de cunoaștere, educare, participare, colaborare, conștientizare, sustenabilizare și management responsabil².

Domeniul patrimoniului cultural, în general, se pretează foarte bine tehnologiilor inovative de documentare, printre care putem enumera și scanarea laser 3D. Prin intermediul acestei tehnologii sunt posibile acum obținerea de noi produse digitale, destinate nu numai prospectării și apoi studiului aprofundat, ci și vizualizării și diseminării către comunitatea științifică (dar și către publicul larg) a unor versiuni digitale tridimensionale, precum și a unor descrieri riguroase de obiect, structuri și chiar teritoriu. Aceste produse devin, la rândul lor, instrumente puternice în analiza și explorarea ipotezelor de cercetare, asigurând totodată și suportul vizual al deciziilor de reconstrucție, conservare și restaurare³.

În ultimii ani, utilizarea digitizării și modelării tridimensionale în vederea conservării patrimoniului a înregistrat un avânt semnificativ prin dezvoltarea tehnologiilor de bază, mai ales în privința creșterii eficienței și preciziei etapei de culegere a datelor, precum și în dezvoltarea operațiunilor de procesare și vizualizare implicate. În tot acest context trebuie avut grijă ca aceste noi tehnologii să fie analizate și corect adaptate cazurilor specifice fiecărui tip de patrimoniu, pentru a aduce în final o eficiență și o utilitate ridicată în documentare, în completarea metodelor tradiționale deja consacrate. Din păcate, un impediment major este dat de lipsa unei comunicări coerente între domeniul cercetării patrimoniului și cel al geomaticii și informaticii, ca utilizatori și respectiv generatori de tehnologie și soluții software, impediment datorat și lipsei unei terminologii standardizate.

Aplicații ale tehnologiei TLS în documentare

În mare parte, cei implicați în documentarea digitală a patrimoniului cultural sunt în consens în privința importanței acordate etapelor de înregistrare, documentare și managementul informației, atunci când este în

² Brusaporci 2017, p. 121.

³ Bitelli *et alii* 2007.

discuție un proiect de restaurare-conservare, la rândul său cu etape de cercetare, investigații interdisciplinare și tratament cu soluții de perspectivă. În acest context, alegerea unor metode adecvate de prospectare depinde, de cele mai multe ori, de experiența implicită a echipei de cercetare, dar și de resursele disponibile proiectului respectiv⁴.

Dacă și cele mai simple metode, precum releveul arhitectural pot aduce în felul lor informații structural esențiale într-un astfel de proiect, un volum impresionant de date este cules prin intermediul tehnologiei TLS, putând fi practic documentate în detaliu cele mai diverse aspecte ale unui monument istoric, cu o acuratețe de ordinul milimetrilor. Acest tip de documentare este cunoscut drept prospectare de înaltă definiție – *HDS – high-definition surveying* – sau capturare a realității – *reality capture* –, volumul de date cules fiind impresionant, adeseori cu o viteză de peste 1×10^6 puncte pe secundă⁵. O astfel de documentare detaliată a patrimoniului construit (imobil) poate fi extrem de utilă în special în evaluarea stării actuale a unui monument, uneori chiar și în vederea monitorizării stării de conservare pe o perioadă mai îndelungată de timp.

Metoda TLS poate fi cel mai simplu decrisă drept o tehnică de măsurare directă, tridimensională, a suprafeței unui subiect, rezultatul fiind redat sub forma unui nor de puncte în coordonate x, y, z, fiind colectate în plus și informații cu privire la culoarea și reflectivitatea fiecărui punct, la un randament de ordinul milioanele de puncte pe secundă⁶. Mai multe principii de măsurare sunt utilizate curent, cele mai importante fiind ToF – *time of flight* (timpul de zbor) și *Phase shift detection* (detecția schimbării de fază). În prima configurație, laserul emite un impuls scurt, segmentat în două componente, o parte trimisă către un receptor intern, pornind un cronometru, iar alta spre subiect. Odată ce atinge suprafața subiectului, acest al doilea impuls laser este reflectat (*back-scattered*) și ajunge înapoi la detector, oprind cronometrul pornit de prima parte a impulsului. Un exemplu de sistem de tip ToF este scannerul laser Leica BLK360 g1, utilizat de noi în documentarea detaliată a ansamblului bisericii evanghelice fortificate de la Hosman, județul Sibiu, cod LMI SB-II-a-A-12400 (**fig. 1**).

A doua configurație își bazează măsurătoarea pe diferența de fază dintre impulsul trimis către suprafața subiectului și cel recepționat după reflexie. În ambele configurații energia absorbită sau reflectată de suprafață este diferită, în funcție de caracteristicile materialului cu care a interacționat, o aplicație utilă a acestor variații fiind detectarea stării și mai ales a defectelor pe pereții

⁴ Zhang *et alii* 2015, p. 54.

⁵ Grussenmeyer *et alii* 2011, p. 1.

⁶ Dore, Murphy 2017, p. 185.

unui monument⁷. Astfel, pe lângă colectarea de puncte în coordonate tridimensionale, cu acuratețe și densitate foarte ridicată, este măsurată și puterea retransmisă a fascicolului laser, respectiv intensitatea acestuia. Dacă analiza geometrică a norilor de puncte poate rezulta în cuantificarea defectelor de suprafață (crăpături, deformări, cavități), această proprietate poate identifica și variații complementare în suprafața pereților, precum umiditatea sau prezența unui atac biologic (licheni, mușchi), deosebit de importante în evaluarea stării de conservare a unui monument istoric⁸ (**fig. 2**).

Evoluțiile recente în tehnologia utilizată și mai ales în procesarea datelor au crescut considerabil rapiditatea cu care sunt culese volume mari de puncte, dar și gradul de automatizare în cadrul soluțiilor software, mai ales în privința operațiunilor de combinare a scanărilor individuale (*automatic cloud registration*), părțile care rămân în continuare problematice fiind cele legate de filtrarea datelor – înlăturarea datelor eronate (*noise filtering*) –, necesitatea unor configurații de sistem de înaltă performanță și volumele mari de stocare necesare.

De multe ori densitatea remarcabilă de date rezultată din astfel de proiecte de mari dimensiuni face aproape imposibilă prelucrarea și transformarea acestor nori de puncte în modele simplificate (hBIM), în aceste cazuri cercetarea oprindu-se la acest stadiu incipient. Chiar și în aceste condiții, una dintre concluziile experienței noastre cu monumentele istorice este că tocmai din această densitate maximă, nesimplificată, se pot extrage cele mai corecte concluzii și cele mai adecvate imagini ale structurii intime a unui patrimoniu atât de complex și variat, incluzând aici atât detaliile arhitecturale, cât mai ales și eventualele probleme structurale existente (**fig. 3**).

Etape principale în documentarea TLS

Din întreaga literatură dedicată subiectului am considerat foarte adecvate două lucrări ce abordează explicativ aspectele implicate în documentarea statică TLS, una dedicată utilizării acestei metode în estimarea riscurilor structurale (*risk-assesment*)⁹, precum și o abordare mult mai directă pe domeniul patrimoniului cultural, un ghid disponibil online elaborat de Historical England și actualizat ultima dată în 2018¹⁰. În practică, etapele unui proiect de scanare 3D a unui monument istoric implică o succesiune de operațiuni relativ complexe, de la planificarea acțiunii de prospectare la

⁷ Tien Thanh *et alii* 2012, p. 2.

⁸ Suchocki 2020, p. 1-18.

⁹ Van Genechten 2008.

¹⁰ Boardman, Bryan 2018.

culegerea de date propriu-zisă, pregătirea datelor, relaționarea stațiilor de scanare individuale (*registration*), procesarea norului de puncte, filtrarea erorilor asociate, verificarea gradului de acuratețe per ansamblu, simplificarea datelor (*resampling, downsampling*) și exportul în formate uzuale. Acestor etape le urmează interogarea datelor (secțiuni și planuri), inclusiv vectorizarea rezultatelor în formate CAD, clasificarea norului de puncte și segmentarea datelor pe elemente în vederea realizării unui model texturat de tip hBIM (*heritage Building Information Model*). Acest concept, preluat din domeniul industriei construcțiilor și adaptat nevoilor patrimoniului cultural prevede includerea de metadate, informații descriptive, detalii structurale, descrieri și adnotări cu privire la texturi și materiale (inclusiv starea lor de conservare), istoricul intervențiilor, fotografii de arhivă etc., toate fiind asociate direct unui model 3D simplificat și clasificat din punct de vedere informațional¹¹.

Ca orice etapă de documentare și pentru scanarea laser este necesară înregistrarea metadatelor referitoare la sit/monument, contextul și necesitatea scanării, echipamentul și parametrii utilizați, numele operatorului și a celor din echipa de suport, o schiță de localizare a punctelor topografice de referință, data și intervalul de prospectare, condițiile de măsurare, de la cele meteo la cele legate de accesibilitate și gradul de documentare obținut la final. Nu ar trebui ignorată în această etapă nici efectuarea unui instructaj cu privire la măsurile de siguranță a muncii, ca urmare a unei inspecții vizuale prealabile. O schemă simplu structurată referitoare la această etapă de metadata este oferită de un alt ghid al *Historic England*, cel dedicat documentării metrice a monumentelor istorice¹². Tot aici este recunoscut și faptul că, în vederea unei arhivări eficiente a proiectului, o convenție va trebui de la început stabilită cu referire la felul în care va fi structurată cantitatea de informații la finalul proiectului, denumirile alese pentru fișiere, detalii despre echipamentul utilizat (inclusiv seria), densitatea medie obținută, numărul total de puncte colectate și, mai ales, tipul de fișier ales pentru exportul final, cu mențiunea că acesta nu trebuie să fie un format specific, ci unul cu acces liber, un exemplu fiind standardul *.e57*¹³.

Toate proiectele de documentare prin metoda TLS necesită o evaluare preliminară a monumentului, în vederea luării unor decizii adecvate cu privire la posibilitățile existente de documentare, în special pentru estimarea unghiurilor care permit o acoperire optimă, fără porțiuni lipsă. Nu este de ignorat nici necesitatea pregătirii anumitor spații în vederea documentării, pentru a asigura o maximă expunere a suprafețelor de interes. Prezența unor

¹¹ Rocha *et alii* 2020, p. 48.

¹² Andrews *et alii* 2015.

¹³ Detalii suplimentare despre formatul *.e57* pot fi regăsite pe pagina web a American Society for Testing and Materials (www.astm.org/Standards/E2807.htm, accesat la 12.10. 2022).

elemente de mobilier sau a altor obiecte fără valoare istorică, în special în zone importante din punct de vedere arhitectonic, precum și vegetația intruzivă pot fi factori ce diminuează calitatea documentării, înlăturarea lor temporară, respectiv definitivă, fiind necesară. În cazul obiectivelor situate în spațiul public, o problemă destul de mare o poate constitui prezența trecătorilor sau a unor vehicule în mișcare, acestea putând obtura elemente esențiale din monument. Parte din această problemă a fost rezolvată prin dezvoltarea unor filtre de eliminare a acestor puncte chiar în soluțiile de software ale producătorilor. Acestea identifică, prin compararea scanărilor adiacente deja aliniată, doar acele puncte ce nu apar în două sau mai multe scanări ale aceleiași zone.

Totuși, cea mai mare problemă în scanarea laser este dată de dificultatea de documentare a unor suprafețe care, la momentul culegerii de date, sunt fie sub forma de spații închise fie sub forma unor perspective inaccesibile (în siguranță), cum ar fi de exemplu fațadele retrase, acoperișurile foarte înalte cu pantă accentuată, fântâni, zone de tip tunel mult prea înguste. Dată fiind valoarea de arhivă a norilor de puncte rezultați din măsurători, toate aceste zone trebuie abordate pe cât posibil într-un mod creativ, prin dispozitive speciale, precum trepiede foarte înalte, suporturi orizontali ce pot fi lansăți în exteriorul ferestrelor sau chiar prin dispunerea inversată a scannerului, foarte utilă în special în abordarea unor structuri negative.

Toate aceste abordări trebuie să urmărească și o altă regulă generală, potrivit căreia documentarea trebuie să aibă, în mod ideal, o orientare perpendiculară față de subiect, o acuratețe diminuată semnificativ fiind obținută atunci când incidența razei laser pe suprafețe este ridicată. În acest caz datele vor avea o rezoluție scăzută, fapt ce poate fi compensat de o scanare mult mai detaliată, în special pentru această zonă a proiectului. O importanță ridicată trebuie acordată în teren și asigurării unei suprapuneri ideale de cel puțin 60% între scanări succesive, pentru a oferi îndeajuns de multe repere necesare etapei de aliniere a scanărilor. Unde sunt observate dificultăți de genul structurilor repetitive sau cu mult prea puține elemente distinctive, precum tuneluri din elemente prefabricate sau pavaje uniforme se recomandă introducerea de repere sub forma unor ținte de tip tablă de șah (*checker-board targets*) sau sfere de referință speciale, ce ar trebui documentate topografic în prealabil.

Pe lângă utilitatea menționată mai sus (*cloud-to-cloud registration*) aceste ținte/sfere pot fi direct asociate cu un sistem de coordonate (rețea de control), prin măsurători topografice realizate fie în sistem local sau în sistemul național (Stereo70), prin intermediul dispozitivelor GPS/GNSS (precizie de ordinul centimetrelor, eroare pe axa Z mult mai mare), fie cu ajutorul stației totale, pentru o precizie cât mai ridicată (de ordinul milimetrilor). Distribuția uniformă a acestor ținte în jurul subiectului și acoperirea întregii suprafețe

documentate sunt, de asemenea, două aspecte deosebit de importante. Dintre cele două tipuri de ținte menționate mai sus, sferile de referință sunt cele mai indicate, deoarece pot fi mult mai ușor și mai precis identificate din unghiuri variate; cele bidimensionale sunt mai greu de reperat, plasate fiind, în general, pe suprafețe plane, precum ziduri, geamuri etc. O altă posibilitate este documentarea directă a stațiilor de scanare efective, operațiune cunoscută drept georeferențiere directă, realizată cu adaptoare speciale, specifice caracteristicilor tehnice ale fiecărui dispozitiv *laser scanner*.

Câteva concluzii preliminare

În ultima vreme, chiar și în România, scanarea laser 3D (TLS) devine tot mai mult un standard în documentarea digitală a patrimoniului cultural imobil, permițând acumularea unui număr considerabil de date într-un timp relativ scurt, la o acuratețe remarcabilă, de ordinul milimetrilor. Aceste date deosebit de complexe ne oferă cunoștințe deosebit de valoroase despre poziția, dimensiunile, forma și chiar starea de conservare a unui monument, toate elemente cruciale în găsirea de soluții adecvate de intervenție în vederea restaurării. Problemele identificate de noi la această dată sunt în general legate de utilizarea eficientă a acestor seturi foarte mari și complexe de date 3D, prin intermediul unor unelte software, în vederea obținerii de produse relevante, necesare identificării celor mai optime soluții de conservare și restaurare. Un scop în sine, care rămâne încă prea puțin discutat la noi în țară, este dezvoltarea, în baza acestor date complexe, a unor modele de tip hBIM, utilitatea lor finală fiind ca acestea să poată deveni structuri-suport pentru relaționarea documentației istorice propriu-zise la caracteristicile de structură, formă și stil identificate în monumentul istoric cercetat.

Explanation of Figures

- Fig. 1.** Using TLS equipment (a Leica BLK360) in 3D documenting of the Evangelical fortified church of Hosman (SB).
- Fig. 2.** Mapping structural issues at the church in Hosman (SB) using visual analysis, thermal imaging and laser intensity.
- Fig. 3.** Structural analysis of the fortified church ensemble of Hosman (SB) using TLS high density point cloud data.

Abrevieri bibliografice

- Andrews *et alii* 2015 – David Andrews, Jon Bedford, Paul Bryan, *Metric Survey Specifications for Cultural Heritage*, Swindon, 2015.
- Bitelli *et alii* 2007 – Gabriele Bitelli, Valentina A. Girelli, Fabio Remondino, Luca Vittuari, *The Potential of 3D Techniques for Cultural Heritage Object Documentation*, în *ProSPIE*, January 2007, 2007.

Călin Șuteu

- Brusaporci 2017 – Stefano Brusaporci, *Digital Innovations in Architectural Heritage Conservation: Emerging Research and Opportunities*, Hersey, 2017.
- Dore, Murphy 2017 – Conor Dore, Maurice Murphy, *Current State of the Art Historic Building Information Modelling*, în *ISPRS*, XLII-2/W5, 2017, p. 185-192.
- Grussenmeyer *et alii* 2011 – Pierre Grussenmeyer, Emmanuel Alby, Pierre Assali, Valentin Poitevin, Jean F. Hullo, Eddie Smigiel, *Accurate Documentation in Cultural Heritage by Merging TLS and High Resolution Photogrammetric Data*, în *ProSPIE*. 8085. 10.1117/12.890087, 2011.
- Boardman, Bryan 2018 – Clive Boardman, Paul Bryan (ed.), *3D Laser Scanning for Heritage: Advice and Guidance on the Use of Laser Scanning in Archaeology and Architecture*, Swindon, 2018.
- Kirchhöfer *et alii* 2011 – Melanie Kirchhöfer, Jim Chandler, Rene Wackrow, *Cultural Heritage Recording Utilising Low-Cost Close-Range Photogrammetry*, în *ProCIPA, 23rd International Symposium, 12-16 September 2011*, Praga, 2011.
- Rocha *et alii* 2020 – Gustavo Rocha, Luis Mateus, Jorge Fernández, Victor Ferreira, *A Scan-to-BIM Methodology Applied to Heritage Buildings*, în *Heritage*, 3, 2020, 1, p. 47-67.
- Suchocki 2020 – Czeslaw Suchocki, *Comparison of Time-of-Flight and Phase-Shift TLS Intensity Data for the Diagnostics Measurements of Buildings*, în *Materials*, 13, 2020, 2, p. 1-18.
- Tien Thanh *et alii* 2012 – Nguyen T. Thanh, Xiu G. Liu, Nguyen Q. Minh, Yao Y. Ziggah, *3D Object Model Reconstruction Based on Laser Scanning Point Cloud Data*, în *International Symposium on GeoInformatics for Spatial-Infrastructure Development in Earth and Allied Sciences (GIS-IDEAS), Ho Chi Minh City, Vietnam, 2012*, https://www.researchgate.net/publication/306278163_3D_object_model_reconstruction_based_on_laser_scanning_point_cloud_data, accesat la 23 noiembrie 2022.
- Van Genechten 2008 – Björn Van Genechten, *Theory and Practice on Terrestrial Laser Scanning: Training Material Based on Practical Applications*, Leuven, 2008.
- Zhang *et alii* 2015 – Yuanyi Zhang, Zhang Ying, Zhenjiang Shen, Tatsuya Nishino, Xiaojuan Chen, *3D Laser Scanning Technology-Based Historic Building Mapping for Historic Preservation: A Case Study of Shang Shu Di in Fujian Province, China*, în *IRSPSD*, 3, 2015, 2, p. 53-67.

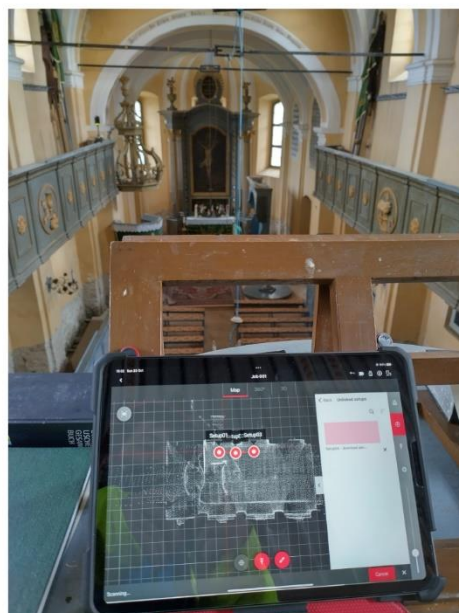
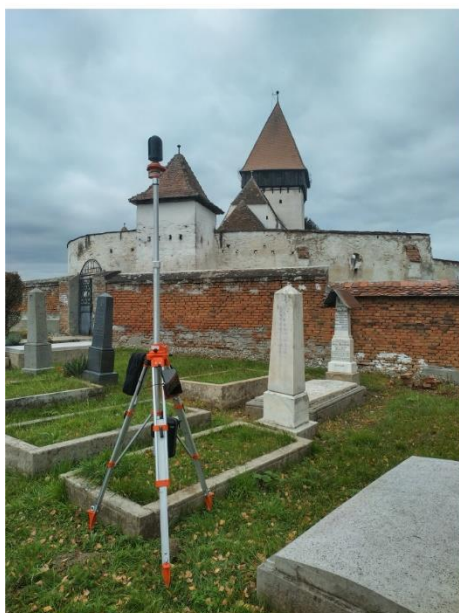

Fig. 1. Utilizarea echipamentului TLS (Leica BLK360) în documentarea tridimensională a ansamblului bisericii evanghelice fortificate din Hosman (SB)

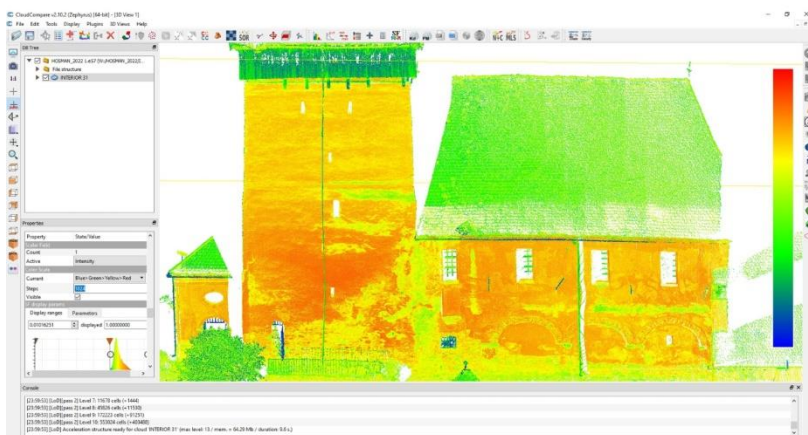
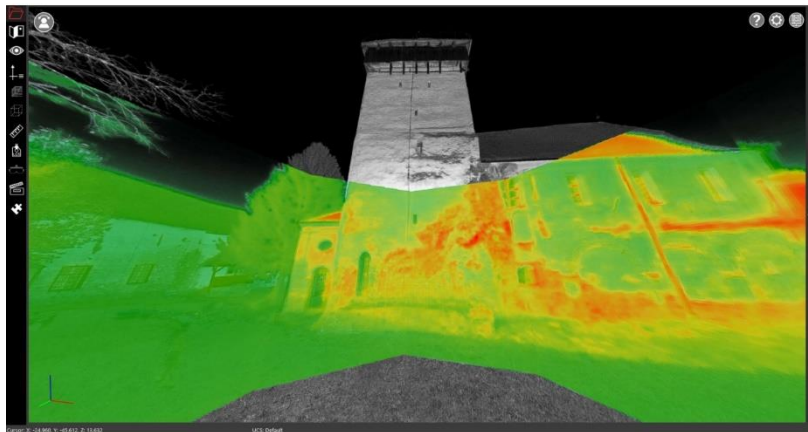

Fig. 2. Evidențierea unor probleme structurale la biserica din Hosman (SB) prin analiză vizuală, imagini termice și cartarea intensității fascicolului laser

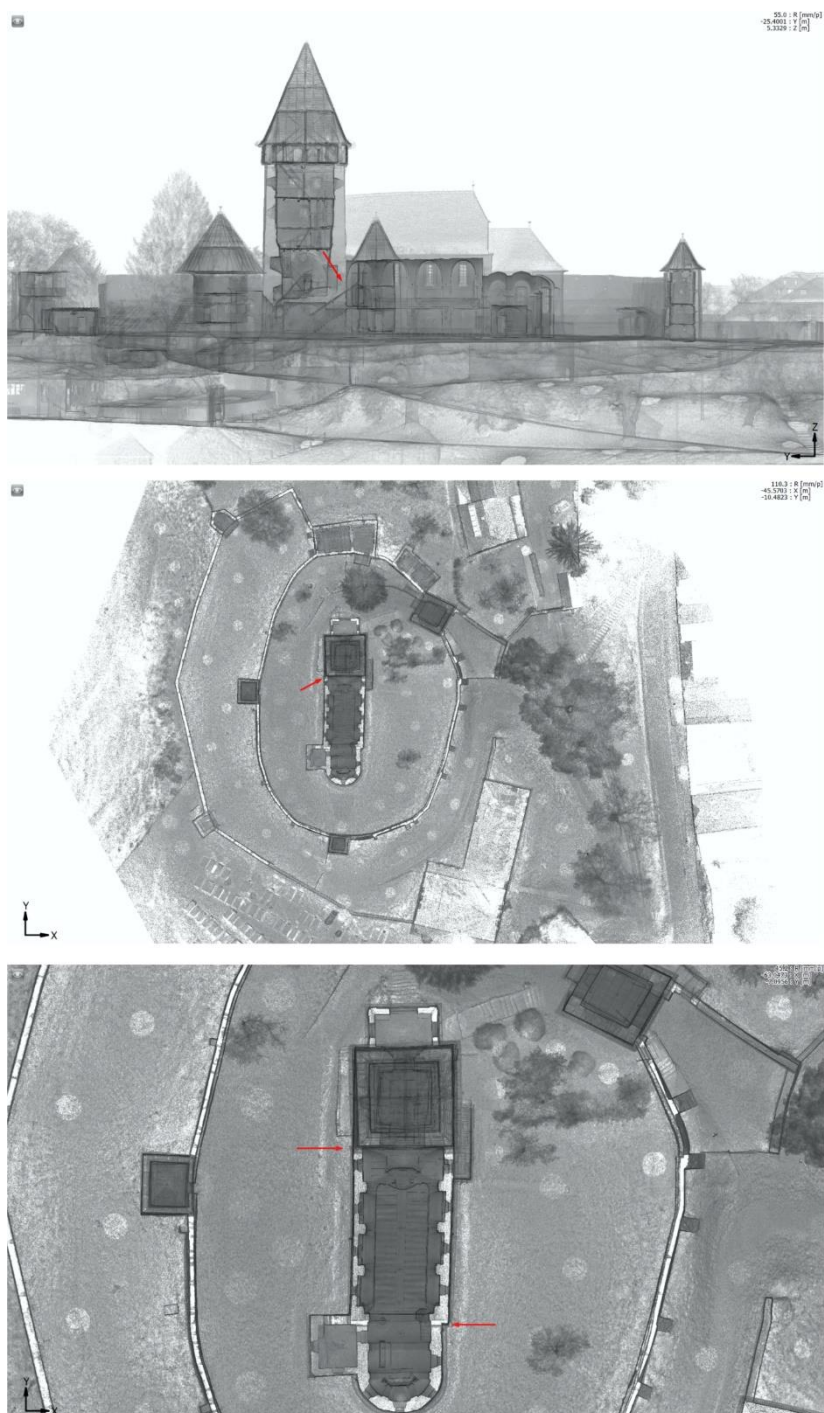

Fig. 3. Caracterizarea structurală a ansamblului bisericii din Hosman (SB) prin analiza norului de puncte obținut prin scanare laser (TLS)

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

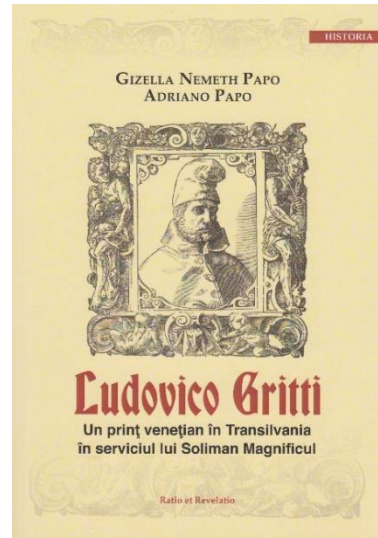
Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

Gizella Nemeth Papo, Adriano Papo, Ludovico Gritti. Un prinț venețian în Transilvania în serviciul lui Soliman Magnificul, Oradea, Ratio et Revelatio, 2022, 493 p.

Anul 2022 aduce, atât pentru iubitorii istoriei medievale a Transilvaniei, cât și pentru cei pasionați de relațiile diplomatice, contribuția privitoare la viața unui personaj cu o evoluție interesantă pentru politica principatului Transilvaniei – prințul Ludovico Gritti¹ –, semnată de Gizella Nemeth Papo și Adriano Pappo, ambii licențiați în Istorie la Universitatea din Trieste și membri ai Societății Istorice Maghiare. Activitatea celor doi autori este deja cunoscută, deoarece în anul 2019 a apărut recenzia despre monografia dedicată cardinalului Gheorghe Martinuzzi, adevărat principe al Transilvaniei în secolul al XVI-lea, după cum sunt de părere semnatarii cărții². Este îndrituit să menționăm totuși forurile superioare ai căror membri sunt, și ne referim aici la Academia Ungară de Științe, respectiv Societatea Ungară de Istorie.

Deși varianta în limba italiană a cărții a fost publicată în anul 2002, ediția de acum este actualizată și extinsă, după cum aflăm chiar din prefața scrisă de Florina Ciure, de la Muzeul Țării Crișurilor din Oradea. Traducerea este semnată de Raluca Lazarovici Vereș, cunoscută colaboratoare a autorilor.

După cum ne-au obișnuit, autorii expun într-o amplă analiză întreaga existență a prințului, începând cu familia în care s-a născut, copilăria, educația, activitatea desfășurată la Constantinopol, urmată de cea din Ungaria și Transilvania, unde a deținut importante dregătorii, fiind pe rând militar, consilier regal, ambasador, conte, comandant suprem al armatei, episcop, înalt tezaurar și guvernator.

Spre deosebire de alte volume, cartea debutează cu o recomandare de lectură, semnată de istoricul Gabriel Virgil Rusu, de la Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române, Filiala Cluj-Napoca. Structurată în 12 capitole, lucrarea constituie un model pentru cercetarea vieții acestui personaj, născut din relația văduvului doge Andrea Gritti cu o grecoaică, după relatarea lui Paolo Giovio (deși este singurul care oferă informații despre mama lui Ludovico), ce nu provenea dintr-o familie nobiliară și despre care nu s-au păstrat mai multe informații.

¹ De menționat că în paginile cărții, autorii utilizează atât versiunea latină (Ludovicus), cât și pe cea italiană (Alvise), maghiară (Alajos sau Lajos), respectiv română (Aloisio) a prenumelui venețianului.

² Purdea 2019, p. 509-515.

Întrucât Ludovico și cei trei frați (Pietro, Lorenzo și Gregorio) nu au fost născuți dintr-o căsătorie catolică, după cum titrează autorii, ei nu au fost niciodată recunoscuți de către *Serenissima*. Se afirmă ca ipoteză posibilitatea urmării cursurilor Universității din Padova, în timpul în care și-a însoțit tatăl la Veneția, lipsa de acuratețe în privința acestui detaliu, fiind pus de autori pe seama investigării parțiale a surselor documentare ale universității. Ba mai mult, se face mențiunea că mulți dintre studenții înscriși la universitățile din acea perioadă, abandonau cursurile. Deși apreciabilă inițiativa pentru investigarea fiecărei etape din viața lui Gritti, nu consider că este imperios acest aspect, deoarece universitar ori ba, venețianul se va dovedi extrem de abil în fructificarea oportunităților oferite de lumea osmanică. Ba mai mult, este spectaculos *cursus honorum* pe care l-a avut, de la negustor de pietre prețioase la guvernatorul Ungariei și ambasador al sultanului. Datorită poziției pe care a ocupat-o, așa cum niciunui alt creștin nu-i mai fusese dat, au circulat zvonuri despre abjurarea venețianului. Istoricul Paolo Preto este cel care îi atribuie fiului dogelui convertirea la Islam, aspect infirmat însă de Gizella și Adriano Papo, care prezintă solide argumente, bazate atât pe corespondența guvernatorului cu regele Carol Quintul și arhiducele Ferdinand, cât și pe scrierile contemporanilor (biografi ori ambasadori), dovezi ce neagă presupusa lui apostazie. Toate aceste informații fac obiectul primului capitol.

În capitolul al doilea se dezbat relațiile sociale dezvoltate de Ludovico pe parcursul vieții, respectiv colaborării, partizanii și oponenții acestuia începând cu cei din propria suită, până la cei de la curtea regelui maghiar. Sunt amintiți umaniști celebri, precum șambelanul său Francesco della Valle sau cardinalul Gheorghe Martinuzzi, cel care va moșteni într-un fel cariera politică a lui Gritti (a deținut atât poziția de consilier regal, cât și pe cea de tezaurar suprem) și care va avea un sfârșit la fel de nefericit.

Rolul avut de Ludovico Gritti în politica Ungariei și în acest fel implicit a Transilvaniei, din poziția de militar, consilier regal, guvernator al Ungariei și ambasador, autorii îi rezervă opt capitole. Primul dintre ele are ca tematică relația regelui Ioan Zápolya cu Poarta Otomană, în contextul alianței încheiate între cele două puteri la un an după bătălia de la Mohács. Misiunea a fost condusă de polonezul Hieronym Łaski (nepotul primatului Poloniei, Jan Łaski), un personaj cu care ne vom mai întâlni și în următoarele pasaje. La recomandarea Marelui Vizir Ibrahim Pașa, Łaski și Gritti s-au întâlnit la Constantinopol, cel din urmă având misiunea de a negocia termenii alianței. Cei doi istorici arată aici că deși, *de jure*, Gritti intră pe scena politică maghiară cu prilejul deputațiunii lui Łaski, implicarea *de facto* a fiului dogelui în politica Ungariei medievale ar fi avut loc mai devreme, în contextul evenimentelor de la Mohács. Cu acest prilej, i-a trimis tatălui său o scrisoare, cu câteva luni înaintea bătăliei, prin care îl informa că va face parte din suita Marelui Vizir, pentru a-i acorda ajutor lui Zápolya. Autorii concluzionează că această scrisoare poate constitui o dovadă a intenției sultanului de înlocuire a regelui prohabsburg Ludovic al II-lea Jagello cu Ioan Zápolya.

După o lună de ședere în orașul de pe Bosfor, ambasadorul maghiar, Jan Łaski, a fost primit de sultan, fiindu-i promisă recunoașterea lui Zápolya ca rege al Ungariei și garantarea sprijinului împotriva rivalului său, arhiducele Ferdinand de Habsburg. Numai că în acest timp lucrurile evoluau, fiind asediate și cucerite orașe de ambele

tabere³. La aflarea veștii că orașul Kassa din Ungaria Superioară s-a răzvrătit împotriva sa, Ioan Zápolya pleacă cu o armată formată din 13000 de soldați împotriva lor. Învins lângă Seňa, se refugiază în Polonia, de unde face mai multe demersuri pentru a limita puterea arhiducelui: solicită statelor germane să nu-i ajute rivalul, trimite delegați la regii Angliei și Franței pentru a forma noi alianțe, timp în care trimite un ambasador și la Constantinopol. Revine în Ungaria în contextul pierderilor taberei prohabsburgice.

Apoi, în următorul capitol tratează contextul în care a avut loc ofensiva otomană din anul 1529, moment în care venețianul se va afirma ca redevabil militar, ceea ce peste ani îi va atrage calificativul de mercenar, acordat de unii istorici. Cu accent pe campania la care a participat însuși Soliman Magnificul, autorii prezintă întâlnirea fiului dogelui cu regele Ioan Zápolya. După cucerirea Budei, Ludovico a rămas *in hoc loco*, îndeplinind misiunea acordată de sultan, aceea de încoronare a regelui maghiar. Nereușind ocuparea Vienei, turcii s-au întors la Constantinopol, lăsându-l pe Gritti, la cererea lui Zápolya, în serviciul acestuia. Încă din timpul în care era pe malul Bosforului și până atunci, fiul dogelui a purtat o solidă corespondență cu tatăl său, fiind mandatat de Consiliul celor Zece să reprezinte adesea interesele Republicii. Iată-l așadar pe Ludovico în dublă postură: reprezentant al venețienilor și om de încredere al sultanului.

Următoarele părți ale lucrării expun gradual fiecare demnitate importantă ocupată de Ludovico în regatul Ungariei, începând cu cea de tezaurar suprem, urmată de guvernator și apoi de ambasador al regatului. Ni se prezintă astfel, în capitolul al V-lea, cum, după ce Zápolya l-a revocat în toamna anului 1529 pe Jakab Thornallyay din toate funcțiile deținute, acestea i-au revenit lui Gritti, care a rămas la Buda. În octombrie 1529, într-o scrisoare adresată de Senatul venețian, el era numit episcop de Eger și tezaurar general al regatului. Din această poziție, remunerată cu 6000 de ducați pe an, avea rolul de a restabili finanțele afectate de perioada tulbură. În octombrie 1529, va prelua controlul asupra minelor din Ungaria Superioară (azi Slovacia) și din Transilvania, spre nemulțumirea Casei Fugger ce le administrase până atunci, și pe care le va deține până în ianuarie 1532.

În postura de guvernator al Ungariei îl descoperim în capitolul al VI-lea al cărții, demnitate în care a fost numit tot de către rege, după ce va organiza exemplar apărarea orașului Buda, asediat în 1530 de trupele arhiducelui Ferdinand, conduse de generalul Georg Roggendorff. Va fi numit astfel „apărător și păstrător al Ungariei”, în plus fiindu-i acordat titlul de conte al Maramureșului, cu o rentă de 80000 de scuzi. Fiului său, Antonio, îi va reveni episcopia de Eger. Pentru confirmarea funcției, venețianul a cerut acordul sultanului, reiterând cu fiecare ocazie nobililor maghiari că el este ambasadorul sultanului și al Marelui Vizir.

În capitolul al VII-lea îl vom găsi la Constantinopol, unde i-a cerut sultanului acordul pentru armistițiul dintre Zápolya și Ferdinand, încheiat la Poznań în 1530.

³ Întrucât după bătălia de la Mohács atât voievodul Transilvaniei, Ioan Zápolya, cât și arhiducele Ferdinand I de Habsburg, cumnat al regelui defunct, au fost recunoscuți de două Diete – formate din facțiuni nobiliare adversare – ca regi ai Ungariei, ambii își considerau legitimă poziția, ceea ce a dus la un conflict deschis între ei. Istoriografia reține ca fiind legal întrunită, doar Dieta care l-a ales pe arhiduce, numirea lui Zápolya fiind anulată de acest for. Pentru mai multe informații despre subiect, a se vedea Tătar 1995, p. 106; Tătar 1997-1998, p. 159-163; Tătar 1999, p. 159-163 și Tătar 2004, p. 191.

Deoarece în primăvara anului 1531 vestea că o nouă campanie militară otomană va avea ca obiectiv cucerirea Vienei, Ferdinand de Habsburg acceptă negocierile propuse de Zápolya. Acestea au avut loc la Vișegrad, părțile acuzându-se reciproc: maghiarii pe habsburgi de asedierea Budei, iar ultimii de alianța primilor cu turcii. Va fi obținut astfel un nou armistițiu pe trei luni. În acest context, Hieronym Łaski ajunge la Gritti, împreună cu căpitanul Ferdinand Kyros, care avea pentru guvernator o misivă din partea generalului Roggendorff. Venețianul îi răspunde rugându-l să-l convingă pe arhiduce să renunțe la pretențiile tronului maghiar, în caz contrar putând ruina întreaga Ungarie. Pe scena internațională se purtau negocieri pentru restabilirea păcii. De la Constantinopol, Łaski a plecat în Polonia și apoi la Innsbruck, unde rezida Ferdinand. Concomitent arhiducele își trimite reprezentanții la Înalta Poartă pentru a tatona încheierea unei înțelegeri cu turcii. Ferdinand era de acord să îi cedeze lui Zápolya și partea Ungariei pe care o controla și, treptat, o parte din castelele maghiare, sub condiția ca acesta să renunțe pentru totdeauna la căsătorie, iar după moartea lui, întregul regat să revină Casei de Austria. Diplomații trimiși au fost însă refuzați. De precizat că în acest timp Gritti își trimite fratele, Giorgio, la curtea regelui Franței. Pe drumul de întoarcere acesta a fost arestat din ordinul lui Carol Quintul, deoarece Ludovico era bănuțit că ar avea în vedere organizarea unui complot prin care să-l detroneze pe rege și să îi ia locul, odată ce Ferdinand renunța la tronul Ungariei. Deși a declarat că misiunea lui era să recupereze o datorie, suveranul pontif a aflat la un an după acea deplasare că fratele venețianului s-a întors cu o scrisoare pentru sultan, document pe care l-ar fi ascuns într-o cutie cu piepteni.

În capitolul al VIII-lea, personajul principal pornește în 26 februarie 1532 de la Constantinopol spre Buda, unde va ajunge în 7 iunie, deoarece, pe drum, face mai multe opriri: la Adrianopole, Târgoviște, Brașov, Ocna Sibiului și Oradea. Brașovenilor le oferă chiar două privilegii: 20% din toate mărfurile care tranzitau orașul pe o perioadă de un an, condiționată de plata unei taxe de 2500 florini și scutirea de taxe timp de trei ani⁴. Ajuns la rege, este primit cu mare pompă, iar după ce participă amândoi la slujba oficiată de episcopul de Kalocsa, Gritti este numit căpitan general al armatei maghiare, fiindu-i înmânate însemnele de mareșal. Prima măsură ce o va lua în noua sa calitate, va fi de înlocuire a apărătorilor castelului regal cu soldați. În acest timp, sultanul, plecat la 25 aprilie de la Constantinopol, în fruntea unei impresionante armate – 200000 de oameni și 300 tunuri – se afla în apropierea Belgradului. Trece Dunărea pe la Eszék, unde îl primește în audiență pe guvernator, după care traversează Câmpia Panonică, îndreptându-se spre Viena. Nu vor mai ajunge acolo, deoarece au pierdut prea mult timp și resurse cu asedierea orașului Kőszeg, aflat la granița dintre Ungaria și Stiria, apărat eroic de nobilul croat Nikola Jurišić⁵. După mai bine de trei săptămâni, turcii se vor retrage la Sopron și apoi spre Constantinopol. În opinia autorilor, abandonarea planului de cucerire a Vienei a fost datorată concentrării mari de forțe pentru apărarea acesteia și victoriei în Egee a flotei amiralului genovez Andrea Doria, soldată cu pierderea orașelor Koroni și Patras, controlate până atunci de turci.

⁴ Textul documentului poate fi consultat la Kretschmayr 1896, p. 91.

⁵ Zöllner 1996, p. 233.

Ulterior asediului eşuat de la Kőszeg, Ferdinand trimite în secret o misiune la Înalta Poartă, reînnoindu-și propunerile anterioare. Condușă de Girolamo di Zara, delegația ajunsă la Constantinopol în 10 ianuarie 1533 a fost primită după două zile de Marele Vizir, iar peste alte două, de sultan. Suntem acum în capitolul al IX-lea al lucrării. Soliman este de acord cu propunerea ambasadorilor arhiducelui, conturând condițiile unei păci, dacă Ferdinand îi preda, ca omagiu, cheile orașului Esztergom. În fața acestor realități, diplomatul își informează regele la 21 ianuarie despre succesul misiunii, iar după vizita ambasadorului turc la Viena, armistițiul este făcut public. În acest timp cei doi regi maghiari rivali încheie și ei un acord la Megyer, pentru o perioadă de patru luni. În luna februarie a anului 1533 încep însă la Pojon negocierile de pace între reprezentanții celor doi. Sultanul a fost nemulțumit de această veste, fapt pentru care Zápolya își retracează delegația, trimițându-l urgent pe Gritti la Constantinopol. Aflase de acordul arhiducelui cu sultanul și posibilitatea ca acesta să-i recunoască habsburgului posesiunile maghiare. La Constantinopol, venețianul a fost convocat de sultan pe care l-a informat că Zápolya a refuzat întâlnirea cu arhiducele, pentru a nu-i crea nemulțumiri și suspiciuni. Tot atunci, fiul dogelui a fost delegat de sultan să se ocupe de „problema maghiară”, întrucât era cel mai bun cunoscător al realităților din regat. Din această postură îi primește pe cei doi ambasadori trimiși de Ferdinand: Girolamo di Zara și Cornelius Schepper. Sunt minuțios descrise negocierile dintre delegația habsburgică, Gritti și Marele Vizir. Rezumând condițiile păcii oferite de sultan, acestea erau: păstrarea de către arhiduce a posesiunilor din Ungaria, restituirea către regina Maria, văduva lui Vladislav al II-lea, a zestrei și a moștenirilor pe care le avea de la defunctul ei soț și delimitarea granițelor dintre cei doi regi rivali. Se va dovedi mai târziu că trimișii au căzut într-o capcană a răstălmăcirii informațiilor pusă la cale de Marele Vizir, Ibrahim pașa, Ludovico Gritti și dragomanul Yunus Bey. La finalul capitolului, lucrurile se dezvăluie ca având un cu totul alt sens; sultanul nu promisese nicidecum acordarea posesiunilor maghiare lui Ferdinand, deoarece acestea îi erau recunoscute lui Ioan Zápolya. Confuzia se datora interpretării ambasadorilor, susținea fiul dogelui, care l-a și notificat pe arhiduce în acest sens.

Capitolul al X-lea se concentrează pe reluarea demersurilor pentru pace între sultan și arhiducele Ferdinand, cu mijlocirea lui Carol Quintul. Revenit pe malul Bosforului, ambasadorul Cornelius Schepper, reprezentant de această dată al împăratului romanilor, a avut trei întâlniri cu Ludovico Gritti. Prima dintre ele, după ce ambasadorul imperial se întâlnise cu Marele Vizir. Cu această ocazie, venețianul îi dezvăluie planurile sultanului de invadare a Italiei. Se arată păienjeniișul relațiilor din Europa la acea vreme; tratativele francezilor cu Poarta, controlul mărilor prin utilizarea corsarului Hayreddin Barbarossa, folosit de francezi pentru acutizarea relațiilor dintre imperiali și otomani. Acest discurs era menit a-l determina pe diplomatul habsburgic să înțeleagă că Ludovico era dispus să îl trădeze pe padișahul Soliman Magnificul și să își pună experiența în slujba lor. După primirea lui Schepper de către sultan în două rânduri, s-a stabilit că Ungaria rămânea regelui Ioan Zápolya, Ferdinand nu avea dreptul să se implice în problemele maghiare, a căror rezolvare erau de competența Porții, iar pacea dintre turci și Carol Quintul urma să se discute în prezența ambasadorului francez. După ultima conversație cu Gritti, în care acesta lăsa să se creadă că ar fi pregătit să-l susțină pe împăratul romanilor împotriva turcilor, fiind

totodată dornic să se întâlnească cu Ferdinand, Schepper părăsește Constantinopolul. În ultima parte este scoasă în evidență strategia politică a venețianului, care în corespondența cu Zápolya îl asigură pe acesta că sultanul nu va lăsa nici măcar o părtică din teritoriul imperialilor, dar și tonul dur pe care l-a folosit în corespondența cu Ferdinand. Existau zvonuri că Ludovico își dorea tronul Ungariei pentru sine. Toate acestea vor conduce la măsuri de precauție din partea regelui Zápolya.

Penultimul capitol este dedicat ultimei călătorii a guvernatorului în Ungaria, urmată de cea din Transilvania, locul în care își va găsi sfârșitul. Evenimentele din Principat sunt considerate de autori ca întrunind condițiile unei revolte, orchestrate de episcopul de Oradea, Imre Czibak. Aprig contestator al venețianului, deținător al demnității voievodale, cu care fusese investit de rege, prelatul, după cum a notat Agostino Musei, împărțea arme țăranilor, spre nemulțumirea nobililor, care trebuiau să și le achiziționeze singuri. Pentru a atrage și mai mulți adepți cauzei sale, orădeanul făcea apel la sentimentul național, susținând că Gritti dorea să robească poporul și să impună controlul total asupra veniturilor regatului. Îi imputa, pe lângă aviditate, convertirea la Islam, proiect prin care urma să treacă întreaga Ungarie.

Chiar dacă a pornit cu bune intenții la întâlnirea cu Ludovico, episcopul a căzut pradă urii pe care unul dintre locoteneții venețianului, János Dóczy, i-o purta. Se pare că acesta a fost cel care l-a convins pe guvernator să-l pedepsească pe Czibak. Însoțit de o escortă ușoară, 25 de cavaleri, prelatul a ajuns în apropierea taberei lui Gritti de lângă Sibiu, trimițându-i acestuia o cupă de aur plină cu monede, prin preotul Péter Horváth. Deși a primit darul, fiul dogelui și-a exprimat dorința pedepsirii episcopului, fapt care se va și întâmpla în noaptea de 11 spre 12 august 1534, când a fost ucis prin decapitare, trupul fiindu-i depus într-o capelă din apropiere, iar capul prezentat la Brașov lui Ludovico. Chiar dacă biografiile au încercat să-l discolpe pe acesta, arătând că Ludovico dorea capturarea și nu uciderea prelatului, crima va fi principalul motiv ce va conduce la aceeași soartă pentru guvernator. Însuși fiul dogelui a încercat să se dezvinovățească față de nobilii transilvăneni, Gotthárd Kun, Ștefan Mailat și vechiul său prieten, Hieronym Łaski, negând comandarea morții prelatului.

Despre asediul orașului Mediaș, urmat de uciderea guvernatorului, se expune în ultimul capitol. Autorii prezintă derularea evenimentelor începând cu ziua de 16 august 1534, când Gritti și oamenii lui au pornit de la Brașov spre orașelul de pe Târnava Mare. După cum au fost construite și celelalte capitole, opiniile cronicarilor ce au descris evenimentele sunt evocate comparativ. Ar fi de reamintit Francesco della Valle, Agostino Museo și Paolo Giovio. Astfel aflăm că deși ajunși la porțile cetății după șapte zile de marș, accesul în oraș le-a fost împiedicat, fiind obligați să campeze în afara zidurilor până în ziua de 23 a aceleiași luni. Surescitați de uciderea episcopului de Oradea și conduși de nepotul acestuia, Miklós Patócsy, transilvănenii au pus mâna pe arme și au pornit spre micul oraș. În această acțiune a fost antrenată și nobilimea principatului, deoarece nepotul lui Czibak, le-a promis bunurile guvernatorului sau comoara acestuia, după cum o numesc autorii. În fruntea acesteia se afla „domnul Făgărașului” și viitorul voievod al Transilvaniei, Ștefan Mailat⁶. Asediați, Gritti,

⁶ Chiar dacă autorii îi atribuie acestuia o imagine ușor negativă, acuzându-l de o politică duplicitară între Ferdinand I și Ioan Zápolya, în istoriografia românească a fost privit ca un destoinic politician. A se vedea în acest sens, Tătar 2015, p. 331-355.

împreună cu armata care îl însoțea, 3000, 4000 sau 6000 de oameni după alte surse, au rezistat la adăpostul zidurilor până pe 28 septembrie, când rămași fără provizii și mai ales fără muniție au început negocierile cu adversarii. Episodul uciderii guvernatorului, venit cu misiune din partea sultanului, este redat diferit în sursele vremii.

Concluziile volumului expun opiniile autorilor cu privire la câteva probleme pertinente ridicate de istoriografie cu privire la Ludovico Gritti. Prima dintre ele investighează fructuoasa carieră politică făcută de fiul dogelui la Constantinopol și apoi în regatul Ungariei. Se evidențiază rolul pe care Marele Vizir, Ibrahim pașa, l-a avut în formarea și apropierea de sultanul Soliman Magnificul, astfel încât acesta să-i atribuiască rolul de ambasador în Ungaria și Transilvania. Apoi, este prezentată ipoteza potrivit căreia fiul dogelui ar fi aspirat la coroana Ungariei. Deși, după cum s-a văzut, om cu influență și relații la Constantinopol, nu se poate dovedi, conchid cercetătorii că Gritti ar fi nutrit la titlul regal, dar lasă totuși de înțeles că nici nu poate fi exclus acest fapt.

Edificatoare pentru cercetătorii tineri, este partea referitoare la metodologia utilizată în creionarea unei astfel de lucrări, capitol (l-am denumit așa, pentru că este la fel de cuprinzătoare precum unul din cele 12) ce succedă concluziilor. Aici semnatarii lucrării prezintă modul în care și-au conceput monografia, pornind de la investigarea fondurilor documentare aflate în trei mari arhive: Biblioteca „Marciana” din Veneția, „Magyar Országos Levéltár” și „Österreichisches Staatsarchiv”, cărora li se adaugă mărturiile contemporane: Francesco della Valle, Tranquillo Andronico, Agostino Museo, Benedetto Ramberti, Luigi Bassano, György Szerémi, Anton Verancsics, János Zermegh, Paolo Giovio, Gianmichele Bruto, Miklós Istvánffy și Nicholas Olahus, dar mai ales corespondența și rapoartele ambasadurilor, cum este cel întocmit de Cornelius Schepper. Sunt prezentate, în detaliu, împrejurările în care acești autori l-au cunoscut pe Ludovico Gritti. Bibliografia cuprinde nu mai puțin de 15 fonduri arhivistice, 328 de cărți și articole, urmate de 12 surse web. Putem observa astfel solida documentare efectuată de către cei doi cercetători. De asemenea, pentru a ușura înțelegerea cititorului, s-a optat pentru redactarea unui opis, pe cât de scurt, pe atât de util: tabla toponomastică comparată. Atât pentru a nu încălca și mai mult notele de subsol, cât și pentru a nu pune în dificultate cititorul, aici sunt prezentate denumirile localităților uzitate în textul cărții, în limbile diferitelor state care le-au deținut (germană, maghiară, română, sârbă, slovacă, croată, italiană și ucraineană).

În litera celor expuse mai sus, consider monografia semnată de Gizella Nemeth Papo și Adriano Papo ca fiind edificatoare pentru cunoașterea vieții unui om al vremurilor sale: fiul dogelui, care din negustor ajunge un jucător abil pe scena politică europeană. De asemenea, nu este de trecut cu vederea modelul pe care cei doi istorici îl prezintă tinerei generații, acela de conturare a activității unui personaj privit cu destule rezerve de istoriografie sau a cărui existență a fost deformată de literatură, conducând la o imagine completă a rolului pe care l-a avut.

Claudiu PURDEA*

* Centrul de Cercetare DATIA din cadrul Facultății de Drept și Științe Sociale, a Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: claudiu.purdea@uab.ro.

Abrevieri bibliografice

- Kretschmayr 1896 – Heinrich Kretschmayr, *Ludovico Gritti. Eine Monographie*, în *AÖG.*, 83, 1896, p. 1-104.
- Papo, Nemeth Papo 2019 – Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, *Nemăsurata ispită a puterii. Gheorghe Martinuzzi, adevăratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, Oradea, 2019.
- Purdea 2019 – Claudiu Purdea, *Adriano Papo, Gizella Nemeth Papo, Nemăsurata ispită a puterii. Gheorghe Martinuzzi, adevăratul rege al Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, Oradea, *Ratio et Revelatio*, 2019, 496 p., în *Terra Sebus*, 11, 2019, p. 509-515.
- Tătar 1998 – Octavian Tătar, *Moștenirea Corvineștilor și relațiile politico-diplomatice otomano-maghiare de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea*, în *Corviniana*, 4, 1998, p. 104-114.
- Tătar 1997-1998 – Octavian Tătar, *Disputa pentru coroana Ungariei dintre Ferdinand și Zápolya (1526-1540)*, în *Sargetia*, XXVII, 1997-1998, 2, p. 485-510.
- Tătar 1999 – Octavian Tătar, *Pacea de la Oradea (februarie 1538) dintre Ferdinand de Habsburg și Ioan Zápolya și implicațiile ei în disputa pentru coroana Ungariei*, în *Angustia*, 4, 1999, p. 159-163.
- Tătar 2004 – Octavian Tătar, *Tratatul de la Speyer (1570) dintre Maximilian II și Ioan Sigismund Zápolya și statutul politico-teritorial al Transilvaniei pe plan european*, în *AUASH*, 7, 2003, p. 193-197.
- Tătar 2015 – Octavian Tătar, Ștefan Mailat. *Opera de „recuperare națională” a personajului ardelean de către vechea istoriografie românească*, în *Terra Sebus*, 7, 2015, p. 509-540.
- Zöllner 1997 – Erich Zöllner, *Istoria Austriei de la începuturi până în prezent*, București, 1997.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

Daniel I. Iancu, Georgeta Deju, *Prin Europa în vreme de război... „Amintirile mele din Războiul Mondial 1914-1919”. 100 de fotografii din albumul căpitanului Valeriu Pascu*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, [2018], 121 p.

Reconstituirea trecutului nu se face doar prin interpretarea documentelor arhivistice scrise, a jurnalelor ori a tratatelor de istorie, ci și prin analiza imaginilor (picturi, gravuri, fotografii etc.) sau chiar prin simpla reproducere a lor, deoarece știm bine că „o imagine valorează cât o mie de cuvinte”. În ceas aniversar, la 100 de ani de la Marea Unire, doi cercetători ai Muzeului Civilizației Dacice și Romane din Deva, domnul dr. Daniel I. Iancu și doamna dr. Georgeta Deju, au introdus în circuitul științific 100 de fotografii (cifră nu întâmplător aleasă¹) din albumul „Amintirile mele din Războiul Mondial 1914-1919”, realizat de locotenentul Valeriu Pascu din armata austro-ungară, în timpul Marelui Război și în lunile imediat următoare lui. Acest album face parte dintr-o donație mai mare pe care Valeriu Pascu (1893-1989) a făcut-o muzeului din Deva, în anul 1976 (p. 4). Cu toate că Valeriu Pascu și-a petrecut ultima perioadă a vieții la București, el a fost animat de un profund sentiment de patriotism local, alegând să facă donația unei instituții de cultură din capitala județului său de baștină, deoarece el s-a născut la Săcărâmb și a fost încorporat, în anul 1914, în Regimentul 64 Infanterie din Orăștie. După știința noastră, până în prezent, din aceeași donație făcută de Valeriu Pascu a mai fost valorificat, din punct de vedere științific, albumul *La Grande Roumanie* (Paris, 1929), unde au fost făcute o serie de intervenții, peste textul și imaginile tipărite, importante în ceea ce privește relația dintre autocenzura și cenzura din Transilvania de Nord, în perioada 1940-1944². În același timp, în alt studiu au fost valorificate memoriile lui Valeriu Pascu despre drumul făcut, la finalul Marelui Război, de la Liov la Orăștie și apoi la Alba Iulia, cu ocazia zilei de 1 decembrie 1918. În acest din urmă studiu, cititorii interesați pot afla mai multe date despre biografia lui Valeriu Pascu, precum și despre donațiile făcute de acesta muzeului din Deva³.

După cum ne informează autorii, albumul

¹ Selecția fotografiilor a fost motivată și de numărul lor mare (274 bucăți), calitatea proastă a unora dintre ele sau de repetitivitatea anumitor cadre, situații care ar fi plictisit sau ar fi deranjat privitorii (p. 4-5).

² Deju 2018a, p. 105-114.

³ Deju 2018b, p. 191-219.

„conține 34 de file, pe fața fiecărei pagini în colțul din dreapta sus existând o fișă unde sunt trecute explicațiile celor 274 de fotografii. Instantaneele debutează cu anul 1914, cu Valeriu Pascu în cadrul Regimentului 64 din Orăștie, pe când era student al Școlii de Ofițeri din Sibiu, și se încheie cu o imagine de la o nuntă din anul 1919, care a avut loc tot la Orăștie, cei mai mulți dintre participanți purtând haine militare. Albumul ne poartă prin aproape toată Europa, din Rusia până în Franța, pe fronturi sau pe liniile din spatele frontului, prin cazarme sau spitale de campanie, prin locuri liniștite sau distruse de război. Personajele sunt, alături de Valeriu Pascu, frații și camarazii săi de arme, domnișoare sau oameni ai locurilor pe unde l-a dus destinul în timpul Marelui Război”⁴.

Cu alte cuvinte, prin intermediul a 100 de imagini ni se înfățișează o lume întreagă – cu oamenii, localitățile și peisajele sale –, cu care a luat contact, în epopeea vieții lui, locotenentul român din armata austro-ungară Valeriu Pascu. Faptul că eroul nostru a supraviețuit teribilei conflagrații mondiale este dovedit de caracterul simetric al colecției de fotografii, deoarece prima și ultima imagine au fost făcute la Orăștie, Valeriu Pascu întorcându-se în locul de unde a pornit la război. Fotografia nunții din Orăștie, cea cu care se încheie albumul, poate căpăta o valoare simbolică deosebită, deoarece prin ea, întreaga societate amenințată timp de mai mulți ani de moarte, s-a reîntors, într-un mod sărbătoresc, la normalitate, la reconstruirea familiei și la bucuria de a trăi.

Albumul pune în circulația științifică o varietatea extraordinară de imagini cu subiecte de interes documentar, dar și unele cu veritabile calități artistice. Am putea spune că Valeriu Pascu a realizat o istorie în imagini a Primului Război Mondial, clișeele fotografice succedându-se precum scenele unui film de epocă. Interesul fotografului nu se restrânge deloc la orizontul amenințat de teroarea morții din tranșee, câmpuri de bătălie sau spitale, ci încearcă să surprindă și dimensiunea umanizată a existenței din vreme de război, cu scene festive sau de viață cotidiană. Mai mult, din când în când, obiectivul aparatului de fotografiat surprinde și câteva colțuri din natură, din care răzbate multă sensibilitate artistică, dar și melancolia unui Paradis terestru pierdut. Daniel I. Iancu și Georgeta Deju au repertoriat întreaga tematică a imaginilor surprinse acum mai bine de un secol de Valeriu Pascu, în albumul său:

„scenele de pe front, din spatele frontului, din timpul marșurilor sau de prin spitale de campanie, alternează cu imagini care ar putea fi descrise drept apocaliptice, romantice sau idilice. Sunt fotografii care ilustrează viața așa cum și-o imagina (distopic sau utopic) un tânăr de 20 și ceva de ani în vremea Marelui Război: copaci uscați având drept fundal turla de biserică; râuri cu maluri înghețate; un câțel zgribulit șezând pe niște pietre ce par să iasă dintr-un lac; o partidă de pescuit; zile de vară pe terasă la bere; străzi ce par liniștite, de prin te miri ce orașele de provincie; paradă de port popular; o femeie care toarnă apă dintr-o fântână într-un lighean cu toarte; slujbe religioase; vapoare pe mări; atitudini teatrale pe prispe de case năpădite de iederă; poze de studio, cu peisaje pictate în fundal; plimbări cu barca, alături de domnișoare elegante; alte domnișoare elegante ținând de „brațetă” un ofițer; ofițeri stând relaxați pe o bancă, sprijiniți în săbii cu teci de firmă și cu cizmele sau papucii de lac strălucind;

⁴ *Apud Ipostaze hunedorene din Epopeea Unității Românești – 1918*, dosar de expoziție, Muzeul Civilizației Dacice și Romane Deva, 2018 (p. 4).

citind cărți sau contemplând natura; jucând cărți; bucurie în zăpadă... Toate acestea sunt intercalate între alte scene, de nedescris” (p. 5-6).

Prin publicația de față, Daniel I. Iancu și Georgeta Deju nu doar au dat chip unor scene de viață demult dispărute, de care doar am auzit din amintirile povestite de ultimii veterani ai Marelui Război, ori pe care le-am citit în memoriile sau în jurnalele acestora, ci au restituit culturii române o veritabilă istorie ilustrată, care, eliberată de cuvintele de multe ori în plus ale istoricilor, a dat chip realităților trecute, așa cum au fost ele. Singura cenzură a fost cea a cadrelor impuse de aparatul de fotografiat al lui Valeriu Pascu, care, în funcție de sensibilitatea și de preocupările sale, a declanșat obiectivul într-un moment sau altul al câtei unei scene de luptă sau de viață cotidiană. Însă clișeele sale rămân niște „opere deschise”, care lasă imaginația privitorului să continue povestea din spatele și din celelalte laturi ale aparatului de fotografiat.

În cele din urmă, am putea spune că întregul destin al lui Valeriu Pascu este legat de fotografie, deoarece îl găsim în câteva dintre cele mai cunoscute imagini ale Marii Adunări Naționale de la Alba Iulia, din 1 decembrie 1918, când apare, în calitate de port-drapel, alături de episcopul Iuliu Hossu și de dr. Aurel Vlad, în momentul citirii textului *Rezoluțiunii* unirii românilor din Ardeal și din celelalte teritorii unguene cu România (p. 8). Parafrazându-l pe Nicolae Iorga, putem spune că ar merita realizată nu doar o „istorie a țerii prin cei mici”, ci și „o istorie a țării prin imagini”. Iar în această istorie Valeriu Pascu va ocupa cu siguranță un loc important.

Valentin TRIFESCU*

Abrevieri bibliografice

- Deju 2018a – Georgeta Deju, *About the Book and their Destiny: The Album La Grande Roumanie (Paris, 1929) Owned by Valeriu Pascu*, în Valentin Trifescu, Vali Ilyeș (coord.), *100 de ani de rememorare a Marii Uniri*, Cluj-Napoca, 2018, p. 105-116.
- Deju 2018b – Georgeta Deju, *De pe frontul din Galiția la Alba Iulia, o pagină de epopee națională de Valeriu Pascu*, în *Sargetia*, s.n., IX, 2018, p. 191-216.

* Muzeul Național Brukenthal din Sibiu; Universitatea Sapientia din Miercurea Ciuc, România; e-mail: valentintrifescu@yahoo.fr.

Fig. 1. „Școala de ofițeri Sibiu 1914”

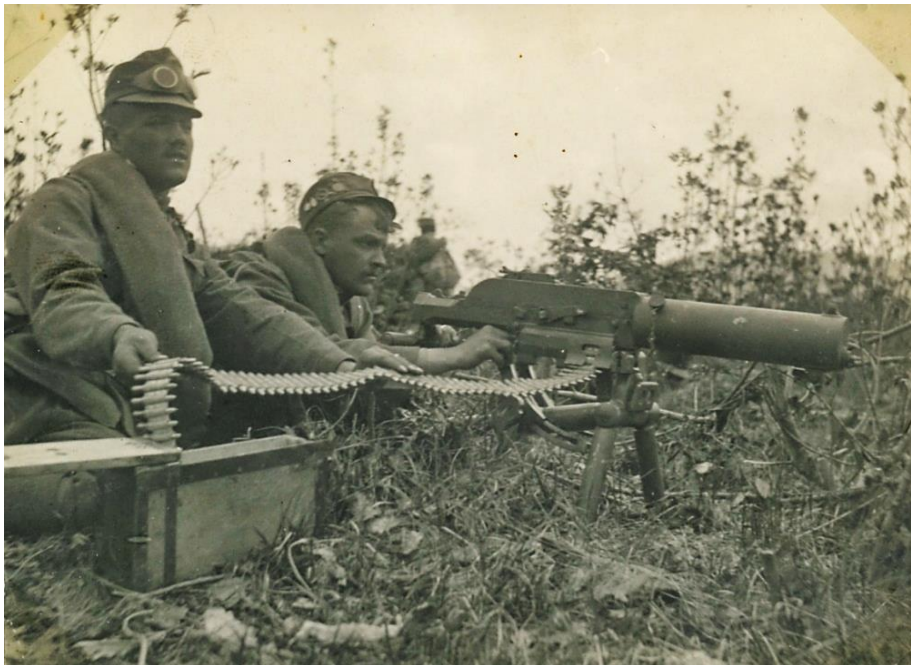

Fig. 2. „Galiția 1915”

Fig. 3. „În Freudenthal – Silezia 1916”

Fig. 4. „Părăsită”

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologicheskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

IN MEMORIAM
VALENTIN VASILIEV (1934-2021)

S-a stins în toamna anului 2021, într-o discreție totală, unul dintre cei mai renumiți specialiști în preistoria târzie a României și a Europei Central-Răsăritene: prof. univ. dr. Valentin Vasilev. Numele său nu va putea fi disociat de două subiecte majore, care l-au preocupat îndeaproape și asupra cărora a revenit constant: problema „sciților agatârși” intracarpatici și cea complexă a așezărilor fortificate Gáva.

Născut la 22 februarie 1934 la Bolgrad (azi în Ucraina), este nevoit să se refugieze la Buzău, la vârsta de doar 10 ani, după ocuparea Basarabiei de către armata sovietică, în urma căreia o parte a familiei sale a fost deportată în Siberia, îndurând privațiunile cumplite ale lagărului. După studiile liceale și-a urmat pasiunea, absolvind în anul 1968 cursurile de istorie ale universității clujene. De altfel, prin activitatea sa a reprezentat cu cinste mediul academic clujean, căruia îi aparține prin aproape întreaga sa activitate formatoare și științifică. A fost preparator al Catedrei de istorie universală veche a Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj (1963-1968) și profesor invitat (1997-2000), angajat al Institutului de Arheologie și Istoria Artei din aceeași urbe (1968-1993), ulterior în cadrul Institutului Român de Tracologie din București (1993-2003), ca președinte al filialei din Cluj-Napoca.

În ultimii ani ai activității sale și-a legat destinul de mediul academic albaulian, începând din anul 2000 și până în 2010, perioadă în care a făcut parte din corpul profesorilor Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, sprijinind generații de

In memoriam

tineri arheologi să aprofundeze teme dedicate epocii bronzului sau primei epoci a fierului. În egală măsură, a încântat, ca profesor, studenți și masteranzi de la secția de istorie, prin cursurile sale, întotdeauna explicate pe înțelesul tuturor (*Preistorie generală; Prima epocă a fierului; Arheologie preistorică; Habitatul în preistorie; Metode clasice de cercetare, datare și interpretare în arheologie; Evoluția artefactelor în preistorie*).

Ca arheolog, a participat la peste 20 de șantiere din România, Ucraina și Austria. Între anii 1997 și 2001 a fost membru în Consiliul Internațional pentru Studii Indoeuropene și Trace. În anul 1980 a fost laureat al Academiei Române cu Premiul „Vasile Pârvan”, pentru volumul *Sciții agatârși pe teritoriul României* (Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1980). De referință rămâne și lucrarea colectivă *Civilizația dacică timpurie în aria intracarpatică a României. Contribuții arheologice: așezarea fortificată de la Teleac* (Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1991, împreună cu Ioan Al. Aldea și Horia Ciugudean), dar și *Fortifications de refuge et établissements fortifiés du premier âge du fer en Transylvanie* (Bibliotheca Thracologica, XII, București, 1995).

Rămân, desigur, multe amintiri alături de profesorul Valentin Vasiliev, de la diminețile de sâmbătă petrecute adeseori în biroul de la subsolul universității, la o țigară plină de știință, până la cel al susținerii tezei mele de doctorat sau al preluării unor seminare de arheologie. Momente împărtășite care condamnă la neuitare.

Fie-i țărâna ușoară!

Cristian Ioan POPA*

* Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România; e-mail: cristian.popa@uab.ro.

LISTA ABREVIERILOR DE PERIODICE

AA	– American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
AAMT	– Advances in Archaeological Method and Theory. Elsevier, Amsterdam.
AAntrop.	– American Anthropologist. American Anthropology Association. Arlington.
ACSS	– Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. Leiden.
ActaMN	– Acta Musei Napocensis. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei. Cluj-Napoca.
AEE	– American Economic Review. American Economic Association. Pittsburgh.
AHC	– Art History & Criticism / Meno Istoriija ir kritika. Vytautas Magnus University. Kaunas (Lithuania).
AIIAI/AIIX	– Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași (din 1990 Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” Iași). Iași.
AIM	– Arheologičeskie issledovaniya v Moldavii. Chișinău.
AJP	– American Journal of Philology. University of Pennsylvania. Philadelphia.
AM	– Ancient Mesoamerica. Cambridge University Press. Cambridge.
AMJ	– The Academy of Management Journal. Academy of Management. New York.
AHR	– The American Historical Review. The American Historical Association. Washington DC.
AIIN	– Anuarul Institutului de Istorie Națională. Universitatea din Cluj.
Am. Anthropol.	– American Anthropologist. Wiley. Hoboken (New Jersey).
Angustia	– Angustia. Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni. Sfântu Gheorghe.
Antiquity	– Cambridge University Press. Cambridge (UK).
AÖG	– Archiv für österreichische Geschichte. Viena.
Apulum	– Apulum. Acta Musei Apulensis. Muzeul Național al Unirii. Alba Iulia.
ARES	– Annual Review of Ecology and Systematics. Palo Alto.
Arhitectura	– Arhitectura. Uniunea Arhitecților din România. București.
ArhMed	– Arheologia medievală. Muzeul Banatului Montan. Reșița.
ArhMold	– Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie. Iași.

Lista abrevierilor de periodice

- Arkheologicheskie vesti** – Arkheologicheskie vesti. Institut istorii material’noj kul’tury Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
- Arkheologiya** – Arkheologiya. Natsional’na akademiya nauk Ukraini. Institut Arkheologii. Kiev.
- ASGE** – Arkheologicheskiy sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. Ermitazh. Sankt-Petersburg.
- ASUAIC** – Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” din Iași”. Istorie.
- AUASH** – Annales Universitatis Apulensis. Series Historica. Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia.
- AVSL** – Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
- BASP** – Basic and Applied Social Psychology. Taylor & Francis.
- BHAUT** – Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest. Timișoara.
- BP** – Biology & Philosophy. Springer. Zurich.
- București** – București – Materiale de istorie și muzeografie. Muzeul Municipiului București.
- Byzantion** – Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines. Peeters Publishers.
- CA** – Current Anthropology. University of Chicago. Chicago.
- Carpica** – Carpica. Complexul Muzeal „Julian Antonescu” Bacău.
- CHR** – Comparative Humanities Review. Bucknell University.
- CICSA** – Centrul de Istorie Comparată a Societăților Antice, buletin trimestrial al Universității din București, Facultatea de Istorie. București.
- Civilization** – Publishers Enterprises Group. Hamrun (Malta).
- CMC** – Consumption Markets & Culture. Taylor & Francis.
- Corviniana** – Corviniana. Acta Musei Corvinensis. Muzeul Castelului Corvineștilor. Hunedoara.
- CMAS** – Conservation and Management of Archaeological Sites. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
- Dacia** – Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I (1924)-XII (1948). Nouvelle série: Revue d’archéologie et d’histoire ancienne. București.
- DH** – Diplomatic History. Society for Historians of American Foreign Relations (SHAFR). Oxford.
- EJST** – European Journal of Social Theory. SAGE Publications.
- Empiria** – Empiria. Universidad Nacional de Educación a Distancia. Madrid.
- EMúz** – Erdélyi Múzeum. Erdélyi Múzeum az Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Cluj), 1, 1874-1948, 1991 și urm.
- EphNap** – Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca.

Eurasia Antiqua	– Eurasia Antiqua. Deutsche Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung. Berlin.
Facilities	– Facilities. Emerald. Bingley (UK).
HA	– Human Affairs. The Slovak Academy of Sciences Bratislava.
Heritage	– Heritage. MDPI AG in Switzerland.
HI	– Habitat International. Elsevier. Amsterdam (The Netherlands).
Historia	– Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte. Steiner. Stuttgart.
HS	– Heritage & Society. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
HSD	– Heritage and Sustainable Development. Research and Development Academy. Ilijaš.
IRSPSD	– International Review for Spatial Planning and Sustainable Development. Spatial Planning and Sustainable Development. Kanazawa City, Ishikawa, Japan.
ISPRS	– ISPRS – International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences. International Society for Photogrammetry and Remote Sensing.
Istros	– Istros. Buletinul Muzeului Brăilei "Carol I". Brăila.
Îndrumător bisericesc	– Îndrumător bisericesc. Mitropolia Ardealului. Sibiu.
JAA	– Journal of Anthropological Archaeology. Elsevier. Amsterdam.
JAC	– Journal of Architectural Conservation. Taylor & Francis. Abingdon-on-Thames (UK).
JAHA	– Journal of Ancient History and Archaeology. Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Universitatea Tehnică. Cluj-Napoca.
JAMT	– Journal of Archaeological Method and Theory. New York.
JAR	– Journal of Archaeological Research. Springer. Zurich.
JCWS	– Journal of Cold War Studies. Harvard Project on Cold War Studies. Cambridge.
JEE	– Journal of Evolutionary Economics. Springer. Zurich.
JP	– The Journal of Philosophy. Elsevier. Amsterdam.
KSIA	– Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR. Moskva.
LAA	– Latin American Antiquity. Society of American Archaeology. Washington DC.
Materials	– Materials. MDPI AG in Switzerland.
MH	– Melita Historica. Malta Historical Society. Floriana.
MMJ	– University of Malta Medical School. Msida (Malta).

Lista abrevierilor de periodice

Monumente istorice	– Monumente istorice – Studii și lucrări de restaurare. Direcția Monumentelor Istorice. București.
MTT	– Magyar Történelmi Tár. Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága. Budapesta.
NAV	– Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik. Volgogradskij gosudarstvennyj universitet. Volgograd.
PAV	– Peterburgskij arkheologicheskij vestnik. Sankt Peterburg.
Plural	– Plural. Revista Departamentului de Istorie și Geografie a Universității Pedagogice de Stat „Ion Creangă”. Chișinău.
PNAS	– Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America. Washington DC.
ProCIPA	– Proceedings of CIPA. Comité International de la Photogrammétrie Architecturale.
ProSPIE	– Proceedings of SPIE - The International Society for Optical Engineering. International Society for Optics and Photonics. Washington DC.
PS	– Philosophy of Science. Cambridge University Press, Cambridge.
RA	– Rossijskaya Arkheologiya. Institut arkheologii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.
RArhiv.	– Revista Arhivelor. Arhivele Naționale ale României. București.
REA	– Research in Economic Anthropology. Society for Economic Anthropology. Washington DC.
Representations	– University of California Press. Berkeley (California).
RESEE	– Revue des Études Sud-Est Européennes. Institutul de Studii Sud-Est Europene al Academiei Române. București.
RHSEE/RESEE	– Revue historique du sud-est européen. Academia Română. București, Paris (din 1963 Revue des études sud-est européennes).
RI	– Revista de Istorie (din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Riv.M	– Rives méditerranéennes. Presses universitaires de Provence. Aix-en-Provence.
RREI	– Revue Roumaine d'Études Internationales. Academia Română. București.
RRH	– Revue Roumaine d'Histoire. Academia Română. București.
SA	– Sovetskaya Arheologiya. Institut arkheologii Akademii nauk SSSR. Moscova.
SAI	– Svod Arkheologicheskikh Istochnikov. Moscova.
Sargetia	– Sargetia. Acta Musei Devensis. Muzeul Civilizației Dacice și Romane. Deva.

Science	– Science. American Association for the Advancement of Science. Washington DC.
SJA	– Southwestern Journal of Anthropology. University of Chicago.
SMIM	– Studii și materiale de istorie modernă. Institutul de Istorie „Nicolae Iorga” al Academiei Române. București.
StCl	– Studii clasice. Societatea de Studii Clasice. București.
Stratum plus	– Stratum plus. Arkheologiya i kul'turnaya antropologiya. Vysshaya Antropologicheskaya Shkola. Chișinău.
Studia Litterarum	– Studia Litterarum. Institut Mirovoy literatury imeni A. M. Gor'kogo Rossiyskoy Akademii Nauk. Moscova.
Studii	– Studii. Revistă de istorie (din 1974 Revista de istorie și din 1990 Revista istorică). Academia Română. București.
Sustainability	– Sustainability. MDPI. Basel (Switzerland).
Századok	– Századok. Magyar Történelmi Társulat. Budapesta.
Tabor	– Tabor. Revistă de cultură și spiritualitate românească. Mitropolia Clujului, Albei, Crisanei și Maramuresului. Cluj-Napoca.
TörSze	– Történelmi Szemle. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet. Budapesta.
Terra Sebus	– Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis. Muzeul Municipal „Ioan Raica” Sebeș.
Thraco-Dacica	– Thraco-Dacica, serie nouă. Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. București.
VDI	– Vestnik drevnei istorii. Institut vseobshchej istorii Rossijskoj akademii nauk. Moscova.

LISTA AUTORILOR

Vitalie BÂRCĂ, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România;
E-mail: vitalie_barca@yahoo.com.

Lino BIANCO, University of Malta, Msida, Malta; University of Architecture, Civil Engineering and Geodesy, Sofia, Bulgaria;
E-mail: lino.bianco@um.edu.mt.

Violeta-Anca EPURE, Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava, România;
E-mail: violetaanca@atlas.usv.ro.

Alin GORON, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: alin_goron@yahoo.com.

Ainur Berikovna KENJAKULOVA, Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan;
E-mail: ainura8883@mail.ru.

Leila Abdyganievna KENZHEBAYEVA, Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan;
E-mail: leyla.abdygani@mail.ru.

Andreea MÂRZA, Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române, Cluj-Napoca, România;
E-mail: andreea.marza@academia-cj.ro.

Christian MESÍA-MONTENEGRO, Universidad Privada del Norte, Peru;
E-mail: christian.mesia@upn.edu.pe.

Răzvan Mihai NEAGU, Colegiul Tehnic Turda, România;
E-mail: neagumihai20@yahoo.com.

Cristian Ioan POPA, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: cristian.popa@uab.ro.

Cornelia POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: corneliapg@uab.ro.

Cosmin POPA-GORJANU, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: cosminpg@uab.ro.

Claudiu PURDEA, Centrul de Cercetare DATIA din cadrul Facultății de Drept și Științe Sociale a Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: claudiu.purdea@uab.ro.

Victor Tudor ROȘU, Muzeul Național al Unirii Alba Iulia, România;
E-mail: tudor.rosu2014@gmail.com.

Mihaela Sanda SALONTAI, Institutul de Arheologie și Istoria Artei Cluj-Napoca, România;
E-mail: mihaela.salontai@academia-cj.ro.

Dilyara Safargaliyevna SHARIPOVA, Institute of Literature and Art named after M. O. Auezov of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan;
E-mail: dilyarazam@mail.ru.

Călin ȘUTEU, cercetător postdoctoral, Universitatea „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, România;
E-mail: calin.suteu@uab.ro.

Valentin TRIFESCU, Muzeul Național Brukenthal din Sibiu; Universitatea Sapientia din Miercurea Ciuc, România;
E-mail: valentintrifescu@yahoo.fr.

Aliya Isataevna TULENOVA, Kazakh National Academy of Arts named after T. K. Zhurgenov, Almaty, Kazakhstan;
E-mail: aliya-isabaeva@mail.ru.

Nadine ZAMMIT, University of Malta, Msida, Malta;
E-mail: nadinezammit98@gmail.com.